

T.C.
EGE ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

TAOİST KEŞİŞ CH'ANG CH'UN'UN
SEYAHATNAMESİNE GÖRE XIII. YÜZYILDA
TÜRKİSTAN

Yüksek Lisans Tezi

Gülşah HASGÜÇMEN

Tarih Anabilim Dalı

İZMİR

2019

T.C.
EGE ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

TAOİST KEŞİŞ CH'ANG CH'UN'UN
SEYAHATNAMESİNE GÖRE XIII. YÜZYILDA
TÜRKİSTAN

Yüksek Lisans Tezi

Gülşah HASGÜÇMEN

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Serkan ACAR

Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Programı

ETİK KURALLARA UYGUNLUK BEYANI

Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne sunduğum **Taoist Keşif Ch'ang Ch'un'un Seyahatnamesine Göre XIII. Yüzyılda Türkistan (Metin-İnceleme-Notlandırma)** adlı yüksek lisans tezinin tarafımdan bilimsel, ahlak ve normlara uygun bir şekilde hazırlandığını, tezimde yararlandığım kaynakları bibliyografyada ve dipnotlarda gösterdiğimi onurumla doğrularım.

Gülşah HASGÜÇMEN

YÜKSEK LİSANS

TEZ SAVUNMA TUTANAĞI

ÖĞRENCİNİN

Adı Soyadı : Gülşah Hasgüçmen

Numarası : 92.15.142

Anabilim Dalı : Tarih

Tez Başlığı (Türkçe) : Taoist Keşiş Ch'ang Ch'un'un Seyahatnamesine Göre XIII. Yüzyılda Türkistan

Tez Başlığı (İngilizce) : Turkestan in the 13th Century According to Taoist Monk Ch'ang Ch'un

Tez Savunma Tarihi : 02.05.2019

Tez Başlığı Değişikliği Varsa Yeni Başlık:

JÜRİ ÜYELERİ

Jüri Başkanı

Unvan, Adı, Soyadı : Doç. Dr. Serkan Acar

Karar : Başarılı Başarısız Düzeltme

İmza :

Jüri Üyesi

Unvan, Adı, Soyadı : Prof. Dr. Mehmet Akif Erdoğan

Karar : Başarılı Başarısız Düzeltme

İmza :

Jüri Üyesi

Unvan, Adı, Soyadı : Doç. Dr. Kürşat Yıldırım

Karar : Başarılı Başarısız Düzeltme

İmza :

TEZ HAKKINDA JÜRİNİN GENEL GÖRÜŞÜ

(Jüri Başkanı Tarafından Doldurulacaktır)

Tez savunması sonucunda öğrenci tarafından hazırlanan çalışma;

Oybirliğiyle

Oy çokluğuyla

Başarılıdır

Düzeltilmelidir

Başarısızdır

- Bu tutanak üç (3) işgünü içerisinde jüri üyelerinin raporlarıyla beraber Anabilim Dalı Başkanlığı üst yazısıyla Enstitü Müdürlüğüne gönderilmelidir.
- Tezli yüksek lisans programlarında düzeltme alan öğrencinin 3 (üç) ay içerisinde yeniden savunmaya girmesi zorunludur.

ÖNSÖZ

Yaptıkları seferlerle Uzakdoğu ile Akdeniz Dünyası'nı birleştiren Moğolların ilk zamanlarına ait bilgilerimiz ağırlıklı olarak Çin, Rus, Leh ve Macar kaynaklarına dayanmaktadır. Öte yandan, XIII. yüzyıla kadar Türkistan'ı gezip dolaşan farklı milletlere mensup pek çok seyyah mevcuttur. Bunlar daha ziyade Çin, Arap, Fars ve Batı Avrupa kökenlidir. Gezip gördükleri yerler hakkında ayrıntılı bilgiler sunan bu seyyahların birinci el kaynak niteliğindeki eserleri Türkistan tarihi açısından fevkalâde önemlidir. Türklerin, Moğolların ve daha başka bozkır halklarının tarihleri ile doğrudan ilintili olan seyahatnamelerden biri de Çinli Taoist simyacı Ch'ang Ch'un'un eseridir.

Ch'ang Ch'un'un 1227 yılında ölümünü müteakip müridi Li Chih-Ch'ang (1193-1256) marifetiyle kaleme alınan seyahat notları uzun süre unutulmuş ve asırlar sonra, 1795 yılında, Çin'deki bir manastırda keşfedilmiştir. 1848 yılına gelindiğinde ise Çince neşri yapılmıştır. Bir süre sonra Rus Ortodoks Kilisesi tarafından Pekin'e gönderilen Misyoner Pëtr İvanoviç Kafarov nam-ı diğer Arhimandrit Palladius (1817-1878) bu mühim eseri Çince'den Rusçaya çevirmiştir¹. Palladius'un çalışması, zikredilen gezi notlarının yabancı bir dile yapılan ilk tercümesidir. Akabinde Emil Bretschneider (1833-1931) Ch'ang Ch'un seyahatnamesinin Rusça neşrini esas alarak önce kısa bir özetini hazırlamış, daha sonra İngilizceye çevirerek gerekli gördüğü yerlere şerhler düşmek suretiyle yayınlamıştır².

Bretschneider'in Rusçadan yaptığı tercümeyle haklı olarak yeterli görmeyen İngiliz Sinolog ve müsteşrik Arthur Waley (1889-1966) Ch'ang Ch'un seyahatnamesini 1931 yılında Çince orijinalini esas alarak İngilizceye tercüme etmiştir³. Ayrıca eserine yazdığı girişte, zikredilen seyahatnamenin Palladius tarafından hazırlanan Rusça neşrinin yayınlandığı tarihte hayranlık uyandırmasına rağmen, aradan geçen yaklaşık

¹ Пётр Ива́нович Кафа́ров, “Си ю цзи или Описание Путешествия на Запад”, *Труды Членов Российской Духовной Миссии в Пекине*, Т. IV. СПб, 1866, s. 259-436.

² Emil Bretschneider, “Si yu ki. Ch'ang Ch'un's Travels to the West A. D. 1221-1224”, *Notes on Chinese Mediaeval Travellers to the West*, Londra, 1875, s. 15-56; Aynı müellif, “Si Yu Ki (Ch'ang Ch'un, 1221-1224)”, *Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources*, Vol. I, Londra, 1888, s. 35-108.

³ Li Chih-Ch'ang, *The Travels of an Alchemist-The Journey of the Taoist Ch'ang-Ch'un from China to the Hindukush at the Summons of Chingiz Khan*, Trans. Arthur Waley, Londra, 1931.

yarım asırlık süre zarfında Çin'deki araştırmaların hızlı ilerlediğini belirterek, yapılan telifatın etraflı biçimde tashihe muhtaç olduğunu ifade etmiştir. Bununla birlikte, Palladius'un düştüğü haşiyelerin güncelliğini yitirdiğini ve kendisinin tasavvur ettiğinden çok daha farklı bir okuyucu zümresine hitap ettiğini de vurgulamıştır. Konuyla ilgili kendi zamanına kadar yapılan bütün çalışmaları inceleyen İngiliz Sinolog, Ch'ang Ch'un seyahatnamesini orijinal dilinden, yani Çince'den, çevirmenin kaçınılmaz olduğu kanaatine varmıştır.

Türkistan'ın tarihî coğrafyası, etnografyası ve erken dönem Moğol tarihi için son derece önemli bir kaynak olan bu eseri Türkçeye tercüme ederken Arthur Waley'in son derece titiz biçimde hazırlanan İngilizce neşrini esas aldık. Ayrıca, özellikle notlandırma yaparken pek çok kaynakla birlikte Bretschneider'in eserlerinden de istifade ettik. Onun eserlerinin bazı fahiş hataları barındırdığı bir gerçektir. Fakat tüm noksanlıklarına rağmen pek çok yerde kıymetli izahlar sunduğunu da unutmamak gerekir.

Öte yandan, çalışmalarımız sırasında Lin Chen-Nan tarafından 1975 yılında İstanbul Üniversitesi'nde hazırlanan yayınlanmamış bir doktora tezinden⁴ istifade ettiğimizi de belirtmemiz elzemdir. Son derece bozuk ve anlaşılması güç bir Türkçe ile telif edilen bu çalışmanın tenkidi kaleme aldığımız uzun incelemede müstakil bir başlık altında yapılmıştır. Konunun daha iyi anlaşılması için hazırlanan ve bir nevi bağımsız bir eser niteliği taşıyan bu uzun girizgâh, seyahatnamenin yazıldığı dönem hakkından muhtelif bilgiler sunmaktadır.

Son olarak, yoğun mesai harcamama rağmen bu çalışmayı nihayete erdirmem tam dört yıl sürdü. Bu süre zarfında, öncelikle her koşulda bana destek olan aileme teşekkür ederim. Ayrıca bilgi birikimi, tecrübesi ve inanılmaz titizliği ile bana yol gösterip destek olan danışman hocam Sayın Doç. Dr. Serkan Acar'a şükranlarımı sunarım.

Buca, 8 Mart 2019

Gülşah Hasgüçmen

⁴ Lin Chen-Nan, *Ch'ang Ch'un'un Batı (Moğolistan, Türkistan ve Afganistan) Seyahatnamesi (1221-1224) – Wang Kuo-Wei'nin Eserlerine Göre, (Basılmamış Doktora Tezi)*, İstanbul Üniversitesi, 1975.

ÖZET

1148 yılında Shantung eyaletinde doğan Ch'ang Ch'un, Çin'de yaşayan meşhur bir Taocu keşişti. İlmî faaliyetleri ve uhrevî yaşam tarzıyla muazzam bir şöret elde etti. XIII. yüzyılın başlarında Moğollar Kuzey Çin'i fethettikten sonra Cengiz Han zikredilen meşhur keşişin şöretini duydu ve otağına gelmesi için ona bir davette bulundu. Moğol hanı, Taoist keşişten ölümsüzlüğün sırrını öğrenmek istiyordu. Ch'ang Ch'un ise bu yolculuğa çıkmadan önce Cengiz Han'ı kendi dinine davet etme arzusundaydı.

Ch'ang Ch'un ilerleyen yaşına rağmen Shantung'daki inzivagâhını terk edip Türkistan üzerinden Cengiz Han ile buluşacağı İran ve Afganistan'a doğru uzun ve meşakkatli bir yolculuğa çıkmaya mecbur kaldı. Seyahati 1221-1224 yılları arasında toplam üç yıl sürdü. Ch'ang Ch'un Çin'den Batı'ya on dokuz müridi ile birlikte seyahat etti. Bu seyahat üstadın müridi Li Chih-Ch'ang tarafından bütün ayrıntılarıyla kayıt altına alındı. Kafile Çin'den hareket ederek Beşbalık, Almalık, Talas, Taşkent, Semerkand, Keş ve Belh gibi Türk şehirlerini geçti akabinde Afganistan'a ulaştı.

Ch'ang Ch'un seyahatnamesi Türkistan'da yaşayan Türk toplulukları ile Moğolların siyasî, içtimaî, askerî ve kültürel yapısının anlaşılması babında son derece mühim bir kaynaktır. Çin, Türkistan, Cengiz Han'ın fetihleri, Moğolların Budizm'e olan ilgileri, Eski Moğol dini, Taoizm ve Çin Simyası hakkında emsalsiz bilgiler ihtiva eden bu eser, Türk tarihi açısından fevkalade önemlidir. Özellikle Cengiz Han'ın Batı Seferi hakkında bilgi veren tek şark kaynağıdır.

Hakkında uzun bir değerlendirme kaleme aldığımız bu ünik eser Türkçeye çevrilmiştir. Ayrıca seyahatnamede geçen pek çok tarihî olay, kavram ve toponim hakkında ayrıntılı izahlar sunulmuştur. 2019 yılı içerisinde kitap olarak basılması düşünülen bu çalışmanın Türk tarihçiliğine ciddi bir katkı sağlayacağı hususunda şüphemiz yoktur.

ABSTRACT

Ch'ang Ch'un, born in 1148 in Shanthung province, was a famous Taoist monk living in China. He has achieved tremendous fame with his scientific activities and otherworldly lifestyle. In the early 13th century, after the Mongols conquered northern China, Genghis Khan heard the fame of the famous monk cited and invited him to come to his marquee. The Mongol khan wanted to learn the secret of immortality from the Taoist monk. But Ch'ang Ch'un have desire to make Genghis Khan convert to his religion before he would leave for this journey.

Ch'ang Ch'un was forced to leave his hermitage in Shanthung and embark on a long and difficult journey through Turkestan towards Iran and Afghanistan where he would meet Genghis Khan. His journey lasted for three years between 1221-1224. Ch'ang Ch'un traveled from China to the West with his nineteen disciples. This journey was recorded warts and all by Li Chih-Ch'ang, the disciple of the master. The group, by moving from China, passed Turkish cities such as Beshbalig, Almalig, Talas, Tashkent, Samarkand, Kesh, and Balkh and then reached Afghanistan.

Ch'ang Ch'un's travelogue is a very important resource for the understanding of the political, social, military and cultural structure of the Turkic communities living in Turkestan and the Mongols. This work, which contains unique information about China, Turkestan, Genghis Khan's conquests, Mongols' interests in Buddhism, Old Mongol religion, Taoism and Chinese Alchemy, is extremely important for Turkish history. In particular, it is the only eastern source given information about Genghis Khan's Western Expedition.

This unique work we have written a long review about is translated into Turkish for the first time. In addition, detailed explanations on historical events, concepts and toponym are presented. We have no doubt that this study, which is intended to be published as a book in 2019, will make a significant contribution to Turkish historiography.

İÇİNDEKİLER

Önsöz	I
Kısaltmalar	VII

I. BÖLÜM

MOĞOLLARIN DİN POLİTİKASI

1- Cengiz Han'ın Ortaya Çıkışı ve Ch'ang Ch'un Zamanında Türkistan.....	2
2- Moğolların Dini ve Budizm.....	5
3- Cengiz Han'ın İmtiyazlı Budist Keşisi Hai-yün	15
4- Taoizm ve Tarihi Gelişimi	18
5- Taoizm'in Ch'üan-chen Mezhebi	26
6- Çin Simyası ve Taoizm.....	36

II. BÖLÜM

CH'ANG CH'UN VE SEYAHATNAMESİ

1- Yaşam Öyküsü (1148-1227).....	44
2- Ch'ang Ch'un ve Cengiz Han	48
3- Cengiz Han'ın Gönderdiği Davet Mektubu.....	57
4- Heyetin Reisi A-li-Hsien	62
5- Seyahat ve Önemi	65
6- Ch'ang Ch'un Seyahatnamesi: Hsi Yu Chi	70

III. BÖLÜM

CH'ANG CH'UN'UN MAİYETİ VE UMUMÎ MESELELER

1- Seyahate Katılan Müellif Li Chih-Ch'ang.....	74
2- Mihmandar Çinkai	76
3- Teolojik Bir Tartışma: Ch'ang Ch'un ve Yeh-lü Ch'u-ts'ai	78
4- Ch'ang Ch'un'dan Sonra Taoizm-Budizm Rekabeti	80
5- Sun Hsi'nin Ch'ang Ch'un'un Eserine Yazdığı Medhal	84
6- Ch'ang Ch'un Seyahatnamesi Hakkında Hazırlanan Bir Teze Dair.....	86

IV. BÖLÜM

CH'ANG CH'UN SEYAHATNAMESİ

1- I. Bölüm	89
2- II. Bölüm.....	150
Bibliyografya.....	189

KISALTMALAR

DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
DTCFD	: Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi
HJAS	: Harvard Journal of Asiatic Studies
HÜTAD	: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi
İA	: Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
JIABS	: The Journal of the International Association of Buddhist Studies
MS	: Monumenta Serica
NCBRAS	: Journal of the North-China Branch of the Royal Asiatic Society
SD	: Security Dimensions
SSN	: Sung Studies Newsletter
TDİD	: Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi
TİD	: Tarih İncelemeleri Dergisi
TM	: Türkiyat Mecmuası
TS	: Turkish Studies
ZDMG	: Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft

I. BÖLÜM

MOĞOLLARIN DİN POLİTİKASI

1- Cengiz Han'ın Ortaya Çıkışı ve Ch'ang Ch'un Zamanında Türkistan

XI. yüzyılın sonlarına doğru, Çin kaynaklarında *Mangqol*, *Mongqol*, *Mongol*, *Menggu* adlarıyla anılan Moğol Ulusu, Amur Irmağı'nın üst taraflarında ortaya çıkmış ancak XIII. yüzyıldan önce, göçebe Moğol toplulukları bir teşekkül meydana getirememişlerdi. İranlı tarihçi Cüveynî, Cengiz Han'dan evvel Moğolistan sahasının durumu için şunları söylemişti: “Onların ne bir hanı ne de bir hükümdarı bulunuyordu. Moğol kabileleri birbirinden bağımsız olarak yaşıyordu. Savaş zamanında dahi bir araya gelmiyorlardı. Çin'e haraç ödemek zorundaydılar. Yokluk içerisinde yaşıyorlardı”⁵.

Asıl ismi Timuçin olan Cengiz Han, tartışmalı olmakla birlikte 1155, 1162 ya da 1167 tarihlerinden birinde Onon Irmağı'nın yakınlarında doğmuştu⁶. Ufak bir boy beyi olan babası Yesügey, Timuçin on iki yaşındayken, Tatarlar tarafından öldürülmüştü. Geride sadece Timuçin, kardeşleri (Kasar, Kaçiu, Temüge ile birlikte Bekter ve Belgütay adlı iki üvey kardeşi) ve annesi kalmıştı. Timuçin, babasının mensup olduğu boyun devamlılığı için siyasî faaliyetlerde bulunarak yandaşlar toplamayı başarmış ve etrafındaki kimseler kendisine Cengiz Han unvanını vermişlerdi. Zamanını on sene boyunca Kerait Hanı Tuğrul'un müttefiki olarak Moğolistan'daki boylar arasında cereyan eden muharebelerle geçirmişti. Eski “andası” yani kan kardeşi Camuka etrafında toplanan pek çok boy 1201 yılında onu hükümdar ilan etmişti. Timuçin ile Camuka karşı karşıya geldiğinde, Timuçin yenilmiş ve bu suretle müttelikleri ile arası açılmıştı. Yandaşlarını kaybeden Timuçin kendisine sadık adamlarıyla birlikte Balcuna

⁵ Paul Ratchnevsky, *Genghis Khan his Life and Legacy*, Trans. Thomas Nivision Haining, USA, 2003, s. 7, 12.

⁶ *Meng Ta pei-lu* adlı eserin yazarı Shao Hung 1221 yılında Moğol karargâhına gitmiş ve eserinde Cengiz Han'ın doğum tarihinin “Mavi İt Yılı” (1154) olduğu ifade etmiştir. Cengiz Han'ın doğum tarihi hakkında genel kabul gören bir tarih mevcut değildir. Bkz. *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei-lu ve Hei Ta shi lu*, Çev. Ankhbayar Danuu, Haz. Mustafa Uyar, İstanbul, 2012, s. 23.

Irmağı⁷ yakınında bulunan bataklık bir bölgeye çekilmişti. Daha sonra düşmanlarını aldatarak bir baskın düzenledi ve Moğolistan'ın doğu tarafında yaşayan boylar Timuçin'i hükümdar olarak kabul ettiler⁸.

Cengiz Han, komşu boylara savaş açarak onları kendisine tâbi kıldı. Daha sonra Keraitleri bozguna uğratarak hâkimiyeti altına aldı. Naymanlar ile Merkitleri de mağlup etti. Askerî ve siyasî başarılarından sonra Timuçin iyice güçlenmişti⁹. Çeşitli Türk ve Moğol boylarını yönetimi altında birleştirmeyi başardı. 1206 yılındaki kurultayda Türk ve Moğol boylarının yüce hanı yani imparatoru olarak kabul edilmişti¹⁰. Bu kurultaydan bir yıl önce, 1205 yılında, Çinlilerin *Hsia* ya da *Hsi-Hsia* olarak isimlendirdikleri Tangutlara¹¹ karşı sefere çıkmıştı. Burada yapılan savaşlar bundan böyle devam edecekti. Cengiz Han 1210 yılında kızını Hsia imparatoruna eş olarak vermişti. 1211 yılında Kin Tatarlarına karşı yapılan savaş uzun sürmüştü. Cengiz Han burada Çin prenseslerinden biri ile 1214 yılında evlendi. Kin Tatarları ile devam eden muharebeler

⁷ Söz konusu ırmağın suları çamurlu ve çevresindeki otlaklar sürüler için yetersizdi. Burası muhtemelen Argun tarafındaki verimsiz bir arazi idi. Bkz. Jean-Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket, İstanbul, 2001, s. 121.

⁸ V. V. Barthold-M. Fuad Köprülü, "Cengiz Han", *İA*, C. III, s. 91-92; René Grousset, *Stepler İmparatorluğu, Attilâ, Cengiz Han, Timur*, Çev. Halil İncalcık, Ankara, 2011, s. 209, 220.

⁹ Ruysbroeckli Williem, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk 1253-1255*, Çev. Zülal Kılıç, İstanbul, 2010, s. 26-27.

¹⁰ Paul Pelliot'a göre; "Cengiz/Çingiz" adı Türkçede "tengiz" (deniz) olarak damaksılaşmıştı. "Dalay" kelimesi Moğolcada "okyanus" anlamına geldiği için Dalay Lama ile bir benzerliği vardı. Bkz. Li Chih-Ch'ang, *a.g.e.*, s. 4. Cengiz, kelimesi daha alınan unvanla birlikte "Cengiz Han" suretine dönüşmüştür. Bkz. Jean-Paul Roux, *Cengiz Han ve Moğol İmparatorluğu*, Çev. Ali Berktaş, İstanbul, 2012, s. 25. Bazı âlimlere göre; Cengiz adının anlamı henüz açıklanamamıştır. Bu konu üzerine birçok araştırmacının farklı yorumları mevcuttur. Bir kısmı "düz, düzgün, doğru" bazıları ise "tengiz", yani "deniz" kelimesi ile açıklamaya çalışmışlardır. Cengiz adı belki de, "cennet" ya da "gökyüzü" anlamına gelen, Çin imparatorlarının kullandığı "Göğün Oğlu" unvanına benzetilmiş olan "Tenger" kelimesini hatırlatmak amacıyla tasarlanmış olabilir. Söz konusu isim Uygur başbuğu Dengis'ten, Atilla'nın oğlu Dengizek'ten veya Moğolcadaki "tengiz-ih" (büyük deniz) adlarından da türetilmiş olabilir. Kısacası anlamının kesin olarak bilinmediğini ifade etmek yerinde olur. Bkz. Nadir Devlet, *Liderliğin Efendisi Cengiz Han*, İstanbul, 2007, s. 61-62. Ayrıca bkz. İsenbike Togan, "Çinggis Han ve Moğollar", *Türkler*, Ankara, 2002, C. VIII, s. 243.

¹¹ Tangutlar VIII. yüzyılda Tibet halkının Sarı Irmak civarına yerleşmesi ile tarih sahnesine çıkmışlardı. Bunlara Çince *Si Hia*, Tibetçe *Minyak* deniyordu. Moğollar ise *Haşin* ya da *Tangut* olarak ifade ediyorlardı. Cengiz Han halkı ile birlikte burayı tamamen yok ettiği için bunlardan geriye hiçbir şey kalmamıştı. Bkz. Jean-Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 157-158; *Moğolların Gizli Tarihi*, Çev. Ahmet Temir, Ankara, 2016, s. 232-233.

1215 yılında komutanların Pekin’de yakalanması ile son bulmuştu. Topraklarının büyük bir kısmı ele geçirildi¹².

Moğol ordusu Çin’de durmadan ilerlerken, Cengiz Han batı yönünde de fetih hareketlerine girişerek Moğolistan’ın hemen batısında bulunan Karahıtaylara hücum etmişti. 1209 yılında Uygurların başbuğuna (İdikut), 1211 yılında Karahanlı hükümdarı Arslan Han’a boyun eğdirilmişti. Bu esnada Maverainehr, Harezmsahlar tarafından alınmış, Karahıtayların diğer kısmı ise Naymanların başbuğu Küçlük tarafından ele geçirilmişti. Daha sonra, 1218 yılında, Türkistan zapt edilmiş ve Karahıtay topraklarının batı kısmını miras yoluyla devletine katan Harezmsah Muhammed’in üzerine saldırmış ve 1220 yılı Mayıs ayında Semerkand’ı ele geçirmişti. Filvaki bundan bir yıl önce Cengiz Han, Taoist Üstad Ch’ang Ch’un’a ilk davet mektubunu göndermişti¹³.

1221 yılında Cengiz Han Türkistan’ı ve şimdiki Afganistan’ı zapt etmişti. Ayrıca Cebe ve Sübedey adlı iki komutanı da Kırım’a kadar gitmişlerdi¹⁴. Bunlar Kuzey İran’dan, Kafkasları aşarak Müslüman Azerbaycan ile Hıristiyan Gürcistan Krallığı’nı talan ettiler ve 1223 yılında Kıpçaklar ile onların yardımına gelen bazı Rus knezlerini Kalka Irmağı üzerinde yapılan bir savaşta yendiler¹⁵.

Üstad Ch’ang Ch’un’un seyahati de tam bu Moğol istilaları dönemine denk gelmektedir. Bu devirde Çin üç hanedana ayrılmıştı: İlki Yang-tse Irmağı’nın güneyinde yalnızca yerli Çinlilerden müteşekkil olan Sung Hanedanı¹⁶, ikincisi Kansu’da Tibet ve Burma halkı tarafından kurulan Tangut Krallığı ve sonuncusu Kuzey Çin’deki Kin Tatarları Hanedanı idi. Avrupalılar bu toprakları *Hitay* ya da *Kıtay* toponimi ile imlerlerdi. Hitaylar onların selefleri olduğu için söz konusu isim doğrudan Kinlere ait

¹² Kin Tatarlarına 1211 yılında açılan savaşı tam olarak Cengiz Han’ın halefleri tarafından 1234 yılında sonlandırılacaktır. Bkz. René Grousset, *Stepler İmparatorluğu Attilâ, Cengiz Han, Timur*, s. 239.

¹³ Li Chih-Ch’ang, *a.g.e.*, s. 4; V. V. Barthold-M. Fuad Köprülü, “Cengiz Han”, s. 92-93.

¹⁴ Morris Rossabi, *Kubilay Han*, Çev. Özgür Özol, İstanbul, 2015, s. 6.

¹⁵ Ruysbroeckli Williem, *a.g.e.*, s. 27-29.

¹⁶ Çin Tarihi’nde 906-960 yılları arası Beş Hanedan Devri ismiyle anılmıştır. Bu dönemde Çin’in kuzeyinde yabancılar güneyinde ise yerliler bulunuyordu. Söz konusu beş hanedandan birisi olan Kuzey Sung Hanedanı 960-1126 yıllarında arasında hüküm sürmüştü. Diğer bir hanedan olan Güney Sung Hanedanı ise 1127-1279 yılları arasında icra-yı saltanat eylemişti. Dolayısıyla 960-1279 yılları arasında hüküm süren Sung Hanedanı hiçbir zaman Çin’in tamamına hâkim olamamıştı. Bkz. Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, Ankara, 1995, s. 225, 245.

değildi. Türkistan tarihi için mühim rol oynayan Kin Tatarları ise seyahatname içerisinde bir Doğu Moğol boyu olarak sıklıkla geçmektedir¹⁷.

X. yüzyılın başlarında T'ang Hanedanı (618-907) çökünce yaşanan kargaşadan faydalanan Hıtaular, Çin'in güneyini baskı altına almaya başlamış ve 938 yılında Pekin'i ele geçirerek başkent yapmışlardı. Hıtaular Çin kültürünü hızlı bir şekilde özümsemişlerdi. XIII. yüzyılda yaşayan Yeh-lü C'hu-ts'ai ailesi¹⁸ (seyahatnamede sıklıkla değinilmiş) de Hıtaular Hanedanı soyundandı. Söz konusu aile bu çağda çok meşhurdur. Hıtaular, yüz seksen yıldan fazla Pekin'de hüküm sürmüş fakat 1114 yılında Kuzey Mançuryalı bir boy olan Kin Tatarları tarafından saldırıya uğramışlardı. Kin Tatarları nihayet 1123 yılında Pekin'i zapt edebilmişlerdi¹⁹.

Hıtaular Hanedanı'na mensup olan pek çok kimse Kin Tatarlarına boyun eğmek istemiyordu. 1128 yılı ya da biraz daha sonra Moğolistan'daki çölün diğer tarafına firar eden bir grup başıbozuğa Karahanlı Arslan Han tarafından zulmedilmişti²⁰. Diğer bir hücum ise çok daha önemli neticelere yol açmıştı. Hıtaular Hanedanı mensubu olan Yeh-lü Ta-shih, Uygur kağanının himayesinden kaçan yüzlerce taraftarıyla birlikte kurtulmayı başarmıştı. Yeh-lü Ta-shih bir ordu oluşturarak fetih hareketine girişmişti. Ülkesini altı yıl içerisinde²¹ Çungarya Çölü'nden Hindistan hudutlarına kadar genişletmişti. İslam kaynakları onun halkını Karahıtaular adıyla anmıştı. 1208 yılında Cengiz Han tarafından mağlup edilen Nayman başbuğu Küçlük, Karahıtaular hükümdarına²² sığınmıştı. Kısa süre önce Karahıtauların vassalı olan Harezmsah Muhammed²³ ise bağımsızlığını ilan

¹⁷ Li Chih-Ch'ang, *a.g.e.*, s. 1.

¹⁸ Devlet idaresinde büyük rol oynayan iki aileden biri *Yeh-lü* diğeri ise *Hsiao* ailesidir. Bkz. Ahmet Taşagül, "Karahıtaular", *İA*, C. XXIV, s. 416.

¹⁹ Li Chih-Ch'ang, *a.g.e.*, s. 1-2.

²⁰ 1128 yılında Yeh-lü Ta-shih kumandasında bulunan Karahıtaular ordusu Balasagun, Hoten ve Kaşgar bölgesine ilk girdiği esnada Karahanlı hükümdarı Arslan Han Ahmed b. Hasan tarafından mağlup edilmişti. Bkz. Ahmet Taşagül, *a.g.m.*, s. 415.

²¹ Tarihler kesin olarak belli değilse de 1130-1136 tarihlerine vurgu yapılmıştır. İslam kaynaklarına göre Yeh-lü Ta-shih'in ölüm tarihi 1143'tür. Bkz. Li Chih-Ch'ang, *a.g.e.*, s. 2.

²² Bu zat Gürhan Ch'e-lu-ku (1178-1211) idi. Bkz. Ahmet Taşagül, *a.g.m.*, s. 416.

²³ Harezmsah Muhammed (1200-1220): Semerkand'ı 1212'de, Afganistan'ı 1215 yılında zapt etmişti. 1215-1216 yıllarında Kıpçak Seferi'nde iken Moğollar ile ilk defa karşılaşarak ordularının başarılı askerlerden oluştuğunu görmüştü. Cengiz Han'ın devleti ve ordusu hakkında bilgi sahibi olmak için bir sefaret heyeti göndermiş ve 1218 yılında Cengiz Han ile sulh ve ticaret anlaşması yapmıştı. Bunun üzerine Cengiz Han'ın ticaret kervanına casus muamelesi yapılarak Otrar'da öldürülmüşlerdi.

etmişti. Küçlük, Karahıtaylara karşı Muhammed ile birlik oldu. Bu sonuncusu, 1209 yılında Semerkand'da Karahıtay hükümdarını yakaladı. 1211 yılında Küçlük tarafından son Karahıtay hanı da ele geçirildi²⁴.

1123 yılında Kin Tatarlarının Pekin'i zapt ettiğini yukarıda belirtmiştik. Hemen akabinde, 1127 yılında Hang-chou'da yeni bir başkent kuran ve Yang-tse'nin ötesine giden Sung Hanedanı'nın başkenti K'ai-feng Fu'yu da ele geçirmişlerdi. Kin Tatarları ülkeyi Pekin'den yönetmeye devam ettiler. 1141 yılında imzalanan bir anlaşma ile Chihli²⁵, Shansi, Shantung eyaletleri, Honan ve Shansi'nin büyük kısmı ile Kiangnan'ın ufak bir bölümünü de ele geçirdiler²⁶.

2- Moğolların Dini ve Budizm

Küçük bir göçebe kabileden büyük bir devlete dönüşen Moğollar, yabancı kültürler ve farklı yaşam biçimleriyle temastan kaçınmazlardı. Bununla birlikte, yeni şeyleri kabul etmeleri zaman almıştı. Devlet büyüdükçe, Moğol hâkimleri kendi basit ilkel dinlerinin yabancı dinlerle, derin felsefî öğretilerle ve görkemli ritüellerle uyuşmayacağını hissetmeye başladılar ve bir dünya fatihi olarak yeni statülerine uygun dinlere ihtiyaç duyduklarını hissettiler. Zaten Moğol egemen sınıfının çeşitli üyelerinin zamanla Budizm, Hıristiyanlık veya İslam dinini benimsemeleri de bu yüzdendi²⁷. Moğollar çeşitli dinleri benimsemiş fakat dinler arasındaki incelikleri anlayamamışlardı. İran'da yaşanan siyasî çekişmelerde Şiiliğe karşı Sünniliği ve Sünniliğe karşı da Şiiliği destekledikleri olmuştı. İslamiyet hakkında pek bilgileri olmadığı için kısa sürede İslam dinini anlamaları çok zordu. Teolojik meselelere tamamen kapalı olduklarından Taoizm,

Durumdan haberdar olan Cengiz Han, Harezmsahlara karşı savaşa girişti. 1220 yılında Küçlük'ten kurtulmak için Cebe'yi ordu ile Kaşgar'a yolladı. Küçlük yakalanıp Naymanlar imha edilmişti. Harezmsah Muhammed'i yakalamak için yola düşen Moğol kuvvetleri bu esnada Buhara ve Semerkand'ı da almışlardı. Harezmsah Muhammed 1220 yılında iltica ettiği Abiskun'da ufak bir adada hastalanarak ölmüştü. Bkz. M. Fuad Köprülü, "Harizmsahlara", *İA*, C. VI, s. 273-275.

²⁴ Li Chih-Ch'ang, *a.g.e.*, s. 2-3.

²⁵ Ho-Pei Eyaleti'nin eski ismidir. Bkz. Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 4.

²⁶ Li Chih-Ch'ang, *a.g.e.*, s. 3.

²⁷ Sechin Jagchid, "The Mongol Khans and Chinese Buddhism and Taoism", *JIAS*, Vol. II, No. I, s. 8.

Budizm ve Hıristiyanlığın mezheplerini birbirinden ayırabilmeleri oldukça zaman almıştı²⁸.

Budizm, Kuzey Çin'in fethedilmesinden hemen sonra Moğollar arasında yayılmaya başlamamıştı. Moğolistan'daki yerli dinler kısmen İranlılardan kısmen de Avarlardan²⁹ etkilenmişti. Bölge en eski zamanlardan beri Türklerin egemenliği altında olduğu için kadim Türklerin inancını büyük ölçüde benimsemişlerdi. Söz konusu inanç Gök'ün yani Tengri'nin³⁰ varlığını kabulde birlikte kabaca ateşin ve ırmakların ruhlarına saygı göstermekten ibaretti. Bu inanç sisteminde daimî ruhbanlık yoktu fakat bazı kişilerin Tanrı ile iletişim halinde olması gerekiyor ve dolayısıyla kehanetin sihirli güçlerini elde etmek için yağmur yağdırmak ve bunun gibi bazı doğa olaylarını gerçekleştirebilmek icap ediyordu. Cengiz Han, kehanetlerin habercisi Şaman Kökçü³¹ ile erken dönemlerde mücadeleye girişmiş ve bu durum bir yere kadar ulusal dinin yabancılaşmasına neden olmuştu³². Öte yandan, hem Cengiz Han hem de büyük bir bilge tarafından desteklendiği için Budizm ve Taoizm koruma altında idi³³.

²⁸ Jean-Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 204-205.

²⁹ Kökenleri Hunlara dayanan Avarlar, 558-805 yılları arasında yaklaşık olarak iki yüz elli yıl kadar hüküm sürmüşlerdi. 552 yılında Juan-Juanların yerine Göktürkler geçmişti. Göktürk Kağanlığı'na bağlı olmak istemeyen zümreler Batı tarafına doğru kaçmışlar ve ilk kez 558 yılında Bizans kaynaklarında "Avarlar" adıyla zikredilmişlerdi. Kafkasya'ya doğru ilerleyen Avarlar, Bizans'a elçi göndererek yıllık vergi ile birlikte kendileri için yerleşebilecekleri bir arazi talep ettiler. Bizans yıllık vergi ödemeyi kabul etmişti. Bunun karşılığında Avarlar onlarla müttefik olmuştu. Balkanlara ve Batı Avrupa'ya kadar yayılan Avarlar zamanla tüm Avrupa'yı tehdit edecek duruma geldiler. Bkz. Akdes Nimet Kurat, "Avarlar", Haz. Serkan Acar, *TİD*, C. XXVI, S. I, 2011, s. 81-86; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 2014, s. 154, 157; İsmail Maltepe, "Avarlar", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, İstanbul, 2015, s. 203. Bizans kaynakları, "Hakiki Avarlar"ın V. yüzyılda Moğolistan'a hâkim olan Moğol ırkına mensup Juan-Juanlar olduklarını ifade ederler. "Sahte Avarlar" ise "Uar" ve "Huni" kabilelerinin birleşmesi ile meydana gelmişti. Büyük ihtimalle Uar ve Huni isimleri Avarları ve Hunları temsil etmekte idi. Avarların görünüşleri Bizanslılara eski Hunları anımsatmaktaydı. Onlar Hunlardan farklı olarak saçlarını iki uzun örgü şeklinde örüyorlardı. Bunlar Şamanî idiler. Bkz. René Grousset, *Stepler İmparatorluğu Attilâ, Cengiz Han, Timur*, s. 183-184.

³⁰ Türkler nezdinde tapınılan yüce varlık *Tengri*'nin ismini Hunlar ve Göktürler gibi daha başka Türk toplulukları da kullanmışlardı. Bazı Türk boylarında farklı şekillerde de telaffuz edilmiştir: *Tenggeri*, *Tanara*, *Teri*, *Ter*, *Tura* ve *Tora*. Bkz. Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Konya, 1998, s. 365.

³¹ Devlet ve hükümet işlerine karışan Kökçü gelecekteki haber veren, ruhlarla ve cinlerle iletişim halinde olan, boz ata binerek göklere çıkan kar-buz demeden aç ve çıplak gezen bir şamandı. Bkz. Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara, 2015, s. 87, 88.

³² Cengiz Han'ın hâkimiyetine dinî temeller atmasına yardımcı olan Şaman Kökçü ile erken dönemde girişilen mücadele şöyle idi: Şaman Kökçü kendisini dokunulmaz zannederek küstahça davranışlar sergilemişti. Devleti bazen Cengiz Han'ın bazen de kardeşi Kasar'ın yöneteceği gibi saçma bir kehanette bulunarak, Cengiz Han ile kardeşi Kasar'ın arasını açmıştı. Bunun üzerine Cengiz Han kardeşini zapt etmek için harekete geçmişti. Anneleri Höelün bu durumu düzelterek Kasar'ı

Moğol istilasının ardından yazılan eserler Şamanizm hakkında epey malumat barındırır. Cüveynî, Reşideddin, Plano Carpini, William Rubruck³⁴, Marko Polo ve daha başka müellifler bunlardan bazılarıdır³⁵. Cengiz Han yaşamı boyunca insanın kaderini etkileyen pek çok ruhun ve iblisin bulunduğu Şamanistik inancı korumayı âdet edinmişti. O, Nesturîler³⁶ ve Budistler aracılığı ile başka Tanrıların varlığını öğrenmişti.

kurtarmıştı. Bir başka olay ise dokuz lisan zümresine halkların Şaman Kökçü'nün etrafında toplanmaya başlaması idi. Şaman bir keresinde de Cengiz Han'ın en genç kardeşi Otçigin'i önünde diz çöktürerek küçük düşürmüştü. Cengiz Han'ın eşi Börte şunları söyleyerek eşini uyarıyordu: "Kardeşlerine böyle hakaret edilmesine izin verirsen, ölümünden sonra halk çocuklarına karşı isyan edecektir". Bunun üzerine Cengiz Han şamanın öldürülmesini istedi. Bu dinî otorite ile imparatorluk arasında önemli hadiselerden biri idi. Şamanın üzerine bir çadır kurulmuştu ve güya vücudu kendiliğinden yükselerek yok olmuştu. Bu durum Cengiz Han tarafından, kardeşler arasına nifak soktuğu için Tanrı'nın gazabına uğradığı ve ruhu ile birlikte vücudunun kaybolduğu şeklinde tabiatüstü bir hadise olarak açıklanmıştı. Bkz. René Grousset, *Stepler İmparatorluğu, Attilâ, Cengiz Han, Timur*, s. 227-228; Abdülkadir İnan, *a.g.e.*, s. 89; *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 163-167, 231.

³³ Li Chih-Ch'ang, *a.g.e.*, s. 4-5.

³⁴ Kendi raporunda kişisel ayrıntılarına yer vermediği için hakkında kısıtlı bilgiye sahip olduğumuz William Rubruck'un 1215-1230 yılları arasında doğduğu varsayılmaktadır. Eserinin hiçbir yerinde yaşı ile ilgili bilgi vermemektedir. Raporunda sunduğu tek kişisel ayrıntı, oldukça cüsseli biri olduğudur. Doğum yeri, soyadının imlasından yani Fransız Flanders'inde Cassel yakınlarındaki Ruybroeck'tir. Fransa Kralı IX. Louis'in emriyle Tatarları Hıristiyanlığa döndürmek için Moğolistan sahasına gitmek üzere yola çıkmıştı. O, raporunda IX. Louis'e hitap etmektedir. Eserinde krala yakınlık ima eden sözler kullanmıştı. Kral da Rubruck'u yakın dostları arasında saymaktaydı. Seyahate çıkacağı zaman, ona yardımcı olması için kâtip Gosset'i yollamıştı ve bir İncil vermişti; kraliçe ise ona dua kitabı armağan etmişti. Rubruck'un raporu sayesinde o dönemde Batı'nın içindeki bilgiler ciddi şekilde artmıştı. Budizm ilk defa bir Avrupalı tarafından tarif edilmişti. Budistlerin manastırları ile ayin törenleri hakkında bilgiler vermişti. Onların tespih kullandıklarını, reenkarnasyona inandıklarını ifade etmekteydi. Rubruck'un Nesturî uygulama ve ayinleri hakkındaki gözlemleri de son derece önemlidir. Ancak o hiçbir zaman yüksek rütbeli bir Nesturî rahibi ile karşılaşmamıştı. Yalnızca keşişten söz etmekteydi. Zikredilen rapor coğrafi ve etnografik açıdan da mühim bir yere sahiptir. Onun Karakorum şehrini tasviri, burayı ziyaret eden birisinden bize ulaşan ilk betimlemedir. Çin'e kadar gitmemişti, fakat Çinliler ile Hitayları ilk defa özleştiren kişi odur. Ayrıca Çince imlere ilişkin ilk Batılı gözlemler de ona aittir. Raporunda Orta ve Doğu Asya'da bulunan diğer halkların kullandıkları alfabelere de değinmişti. Batu'nun oğlu Sartak'ın karargâhı ile ilgili bilgiler veren Rubruck 1254 yılında Môngke Han'ın huzuruna çıkmıştı. Bkz. Ruysbroeckli Williem, *a.g.e.*, s. 56-58, 66-68; René Grousset, *Stepler İmparatorluğu, Attilâ, Cengiz Han, Timur*, s. 288.

³⁵ Abdülkadir İnan, *a.g.e.*, s. 11.

³⁶ Nesturîler insanların kalplerine pratik yoldan sokularak Türkistan'a yayılmışlardı. Ayrıca onlar halk üzerinde kurnazca din hükümleri vererek etkilerini arttırmayı başarmışlardı. Nesturî misyonerleri din bilginlerini pek sevmezlerdi, onlar daha çok hastalıkları iyileştiriyorlardı. Gezgin tacirler olarak uzak ülkelere kadar gidip pek çok insanla temas kuruyorlardı. Özellikle göçebeler gözünde bilgi ve para bakımından çok büyük değere sahip idiler. Bunlar Türkistan'dan Çin'de doğru seyahat ederek Çin'e gelmiş burada Nesturîliği yaymışlardı. Ancak Çin halkı arasında çok fazla başarı elde edememişlerdi. Çin'de bulunan Nesturîler Türk ve Moğol tüccarlardan meydana geliyordu. Moğollar içerisinde Mengü, Kubilay ve Hülagu hanların anneleri Nesturî Hıristiyan idi. Bkz. L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, Çev. Sadrettin Karatay, Ankara, s. 2011, 287-288, 300.

Diğer dinlere karşı düşmanlık Şamanizm'e uzaktı³⁷. Hem Şamanlar³⁸ hem de keşişler insanlarla ruhlar arasında aracı rolü görüyor ve tek bir Tanrı'ya inanıyorlardı. Bu Tanrı'nın gücü, pek çok ikincil Tanrı aracılığıyla esrimeyi³⁹, ruhlarla ilişki kurmayı, kehaneti, sihirli şifayı, kozmik yolculuğu gerektiren sihirli ve mistik Şamanizm tekniğinden meydana geliyordu⁴⁰. Şaman Teb Tengri, Taoist Üstad Ch'ang Ch'un'un büyü gücüne inanan Cengiz Han üzerinde güçlü bir etki yaratmıştı. Cengiz Han, Üstad Ch'ang Ch'un için şöyle söylüyordu: "O, hakikaten semavî bir adam"⁴¹.

Cengiz Han yabancı dinî liderlerin sevgisini kazanmayı devlet politikası haline getirmişti⁴². Bozkırda üstünlüğü elde etmek için Şamanları kullandıktan sonra, keşişlerin yerel halk üzerindeki etkisinin farkına varmıştı. Bu etki fethedilen toprakların kontrol altına alınması için fayda sağlıyordu. Cengiz Han, Üstad Ch'ang Ch'un'a gönderdiği mektupta şöyle yazıyordu: "Etrafımda bulunan halk sizin sevginizi kazandı mı?"⁴³.

Moğol İmparatorluğu'na farklı bölgelerden tüccarların gelmesi pazarların ve serbest bölgelerin kurulduğunu ve dinî hoşgörünün oluştuğunu kanıtlamaktadır. Moğollar, Altay toplulukları gibi Tanrı ya da Tanrılarla ilişki kurabilen din adamlarına saygı duyuyorlardı ve bir dini diğerinden üstün tutmuyorlardı. Onlar her dinde bulunan

³⁷ Tao-Chung Yao, *Ch'üan-Chen: A New Taoist in North China during the Twelfth and Thirteenth Centuries*, (Basılmamış Doktora Tezi), The University of Arizona, 1980, s. 127; Aynı müellif, "Ch'iu Ch'u-chi and Chinggis Khan", *HJAS*, Vol. XLVI, No. I, s. 208; Paul Ratchnevsky, *a.g.e.*, s. 197.

³⁸ Şaman: Tunguzca bir kelimedir. Pek çok Türk boyunda büyücü rahip görevini üstlenen din adamları idiler. Türk Şaman'a "Kam" demektir. Yakutlar erkek Şamanlara "Oyun" kadınlara "Udagay" ismini vermişlerdi. Şamanlar vecd haline yani ekstaza erişerek ruhsal âlemle ilişki kurarlardı. Kötü ruhları yok ederek insanların pek çok sorununu giderirlerdi. İnsanı ölümden, hastalıklardan, kısırlıktan ve şansızlıktan korumaya çalışıyorlardı. Ayrıca geleceğe ait yorumlarda bulunurlardı. Şamanlık babadan oğula geçerdi. Altay Türkleri'nde Şamanlar, Gök Tanrı ve iyi ruhlarla ilişki kuran "Ak Kamlar" ile birlikte yeraltı tanrısı ve ruhları ile bağlantı kuran "Kara Kamlar" şeklinde iki gruba ayrılırdı. Bkz. Şinasi Gündüz, *a.g.e.*, s. 351; Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi III*, Çev. Ali Berktaş, İstanbul, 2009, s. 27.

³⁹ Esrime gezintileri yani iç yolculuk Şamanizm'i benimseyen halklarda da, örneğin Türklerde ve Moğollarda, şairlerin esin kaynağı olmuş ve destanlarda yüceltilmişti. Bkz. Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi II*, Çev. Ali Berktaş, İstanbul, 2009, s. 37.

⁴⁰ Cengiz Han dinlere müsamaha göstererek din âlimlerini vergiden muaf tutuyordu. Bir tek yasalarında zikretmediği hahamları müstesna tutmuştu. Bkz. Bertold Spuler, *İran Moğolları*, Ankara, 2011, s. 222.

⁴¹ Paul Ratchnevsky, *a.g.e.*, s. 198.

⁴² Sechin Jagchid, *a.g.m.*, s. 7.

⁴³ Paul Ratchnevsky, *a.g.e.*, s. 198.

âlimlere ve dindar kimselere hürmet ediyorlardı⁴⁴. Cengiz Han'ın oğullarının ve torunlarının birçoğu, kendilerine uygun gördükleri dinî seçmişlerdi. Kimi İslamiyet, kimi Hıristiyanlık, kimi ise Putperestliği tercih etmişti. Bazıları da babalarının ve dedelerinin eski inançlarını devam ettirmekle kalmıştı. Benimsedikleri dinde ifrata kaçmamışlar, tüm dinleri tek bir din gibi görmüşlerdi⁴⁵.

Moğollar semavî dinlere gösterdikleri saygının yanı sıra Çin'de bulunan dinlere de hoşgörülü davranmışlardı. Hiçbir şekilde Çinlilerin dinlerini dışlamamışlardı. Örneğin Moğollara hizmet eden iki önemli devlet memurunun dinî tercihleri farklı idi. Yeh-lü Ch'u-ts'ai Budist bir idealist ve Konfüçyüsçü devlet adamı iken, Liu Ping-Chung⁴⁶ Budist ve Taoist bir devlet adamıydı. Konfüçyüsçülük bir dereceye kadar din olarak kabul görmüştü. Sonradan gelen Yüan Hanedanı (1280-1368) imparatorları Konfüçyüsçülüğü benimsemelerine rağmen Kubilay Han (1216-1294) sıcak bakmamıştı⁴⁷.

Bir devlet adamı olarak Cengiz Han din savaşlarının iç barışı tehdit edeceğini biliyordu. Bir fatih olarak, din özgürlüğünü ilan etmesi diğer dinlere mensup halklara karşı verdiği mücadelede güçlü bir silaha dönüşmüştü. El-Ömerî, Moğolların başka dinlere karşı asla cebir uygulamadıklarını kaydetmiştir. Bu politikanın başarısı Müslümanlara karşı verilen mücadelede açıkça görülmüştü. Moğollar, Hotan şehrinde

⁴⁴ Ermenistan'da bir devlet memuru olan Simpad (1276-1310) şunları aktarır: "Hıristiyanlar huzuruna çıktığında onları büyük bir saygıyla kabul etmiş ve özgürlüklerini vermiş ve kim olursa olsun canlarını sıkabilecek herhangi bir şey yapılması ya da bir söz söylenmesini yasaklamıştır. Onları o güne dek küçük düşürmüş olan Araplar, onlara yaptıklarının iki misline maruz kalırlar". Burada, gelecekte görülecek sorunların temelleri atılmıştı. Makrizî ise şöyle yazar: "Tüm bunları, Tanrı ile arasını hoş tutmanın bir yolu olarak emreder. Çinlilerin keşişlerini getirir. Onlarla Şamanlar arasında din üzerine tartışma yapılmasını emreder". Bkz. Jean-Paul Roux, *Cengiz Han ve Moğol İmparatorluğu*, s. 210-211.

⁴⁵ Jean-Paul Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, Çev. Lale Arslan, İstanbul, 1999, s. 318; Aynı müellif, *Cengiz Han ve Moğol İmparatorluğu*, s. 120-121.

⁴⁶ Liu Ping-Chung: Kubilay Han'ın sürekli danıştığı akıl hocalarından biri idi. Çin kaynaklarında bu zatın ideal bir danışman olduğu belirtilmişti. Eserlerde erdemli bir danışman olarak, bilge hükümdar gibi kahramanlaştırıp putlaştırılmıştı. 1242 yılında Zen keşişi Hai-yün sayesinde Kubilay Han bu zatı tanımıştı. O sıralar küçük bir memurluk görevindeydi. Kubilay Han'ın sırtını böyle kişilere dayaması için Çin'de bulunan bilge kişileri teşvik edecek olan okulların açılması gibi planları vardı. Kubilay Han, planlarını kabul etmemişti. Ama Liu Ping-Chung siyasî kararlarda Budistleri korumayı başarmıştı. Hat sanatı, resim, müzik, şiir, matematik ve gökbilim alanında çok yetenekliydi. Çinli uzmanlarla birlikte Moğollar için yeni bir takvim meydana getirmişti. Ayrıca Taoculuk, Budacılık ve Konfüçyüsçülük hakkında çok bilgiliydi. Bkz. Morris Rossabi, *a.g.e.*, s. 27-29, 38.

⁴⁷ David Morgan, *The Mongols*, USA, 2003, s. 123-124.

kurtarıcı olarak karşılanmışlardı. Cengiz Han tarafından ilan edilen dinî özgürlük Harezmsahlara ile girişilen mücadele boyunca kutsal bir savaşı önlenmişti. Gürcistan'da Moğolların Hıristiyan olduğuna dair rivayetler vardı ve bir keşiş tarafından yönlendirilen bir tören alayı geleneksel ikramları olan tuz ve ekmelekle Moğol askerlerini karşılamıştı⁴⁸.

Cengiz Han Hıristiyanlık, Budizm, Taoizm ve İslam gibi çeşitli dinlerin temsilcileri ile bağlantı kurmuştu. Fakat onların inanç ve öğretileriyle pek fazla ilgilenmemişti. Örneğin, Üstad Ch'ang Ch'un'u davet etme amacı, ondan Taoizm hakkında dersler almak değil, ölümsüzlük iksirini elde etmektir. Budizm ve Hıristiyanlık da onun için yabancı öğretiler olarak kalmıştı⁴⁹.

Cengiz Han'ın nezdinde din adamları pek muteberdi⁵⁰. Onların istedikleri her şeyi yapmasına izin veriyor ve isteklerini reddetmiyordu. Taoist Üstad Ch'ang Ch'un, kendisinin önünde diz çökmeyeceğini söylediğinde bunu anlayışla karşılamış, hatta armağanlar vererek iltifat etmişti. Ona kimiz sunarak, her akşam birlikte yemek yemeği önermiş ancak Üstad Ch'ang Ch'un bunları kabul etmemişti. Cengiz Han nezaketle Üstad Ch'ang Ch'un'un yanında kalmasını çok istiyor ve ısrar ediyordu. Üstad ise bulunduğu bölgede askerlerden ve gürültüden başı şişmiş olacak ki, bu teklifi geri çevirmişti: "Ben yalnız kalmaktan hoşlanan bir münzeviyim, ama burada duyduğum yalnızca kargaşa"⁵¹.

Çin'de ve Altın Orda Devleti'nde bulunan din adamları ve dinî cemaatler için çıkarılmış olan pek çok hoşgörü fermanı bulunmaktadır. Bunların içerisinde Cengiz Han'ın dostu Üstad Ch'ang Ch'un ve Taoizm için ilan ettiği fermana göndermeler

⁴⁸ Paul Ratchnevsky, *a.g.e.*, s. 197.

⁴⁹ Paul Ratchnevsky, *a.g.e.*, s. 197; Sechin Jagchid, *a.g.m.*, s. 7-8; René Grousset, *Stepler İmparatorluğu Attilâ, Cengiz Han, Timur*, s. 305-306.

⁵⁰ 1220 yılının Şubat ayında Moğollar Buhara'yı zapt etmişti. Akabinde ordu Semerkand'a girerek yağma ve katliam ile ortalığı yakıp yıkmış ve her yeri talan etmişti. Ancak Cengiz Han zanaatkarların ve Müslüman din adamlarının canını bağışlamıştı. Moğollar din adamlarına büyük saygı gösterdikleri için ruhbanların hangi inançtan olduklarının bir önemi yoktu. Bu yüzden Harezmsah Muhammed'in cihad çağrısı inandırıcı olamamıştı. Bkz. Jean-Paul Roux, *Cengiz Han ve Moğol İmparatorluğu*, s. 27-28.

⁵¹ Jean-Paul Roux, *Cengiz Han ve Moğol İmparatorluğu*, s. 220; Aynı müellif, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s. 303.

yapılmıştır⁵². Yaptığı uzun ve yorucu yolculuk için kendisine teşekkür etmek maksadıyla üstad 1223 yılında geri dönerken Cengiz Han onu hem vergiden muaf tutmak hem de desteklemek için mühürlü bir fermanın çıkarılması emrini vermişti⁵³. Söz konusu buluşmanın en mühim yararını hiç kuşku yok ki, Taoistler görmüştü. Daha sonra imparatorluğun bünyesinde muhtelif dinler içerisinde bulunan yüksek rütbeli kimselere de benzer ayrıcalıkların sağlanmasını amaçlayan çok sayıda ferman çıkarılmıştı.

Üstad Ch'ang Ch'un ve halefleri bu belge sayesinde pek çok ayrıcalığa sahip oldular⁵⁴. Bununla birlikte, ferman Kuzey Çin'de genel bir vergi muafiyeti anlamına gelmiyordu. Taoistler tarafından Cengiz Han'ın sağlığı için okunan dualar ise bir minnettarlık işaretiydi. Bu fermanın altı ay sonra ailelerini terk eden kimselerin sorumluluğu da üstada verildi⁵⁵. Gerek Taoist gerekse Budist keşişler umumiyetle entrikalara bulaştıkları için Cengiz Han bunları da üstadın gözetimine havale etmişti⁵⁶.

Yabancı din mensuplarına tanınan vergi muafiyetleri ve ayrıcalıklar bazı insanları “Tarhan” konumuna yükseltmişti. Fakat daha sonraki hanlar tarafından verilen ayrıcalıkların genel bir nitelikte olup olmadığı şüphelidir⁵⁷. 1248 yılına ait Ermeni

⁵² Jean-Paul Roux, *Cengiz Han ve Moğol İmparatorluğu*, s. 121.

⁵³ Frederick W. Mote, *Imperial China 900-1800*, USA, 2003, s. 438; Yue Wang, *On Quanzhen Daoism and the Longmen Lineage: An Institutional History of Monasteries, Lineages, and Ordinations*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Saskatchewan University, 2017, s. 39. Cengiz Han, mektuplarda Üstad Ch'ang Ch'un'a kendisine uzun ömür dilemesi için tenbihte bulunmuştu. Ayrıca diğer keşişlerin de aynı şekilde davranmalarını istiyordu. Dinî cemaatlerin vergi muafiyeti hükümlerinin uzun ömürlülüğü için dua etmeleri şartı ile bağlantılı idi. Bkz. Paul Ratchnevsky, *a.g.e.*, s. 198. Cengiz Han tarafından verilmiş olan ayrıcalıklardan Üstad Ch'ang Ch'un yeterince faydalanamamıştı. Bkz. David Morgan, *a.g.e.*, s. 124.

⁵⁴ Söz konusu ferman şöyleydi: “Tüm yörelerin görevlilerine şunlar yasaklanmıştır: Tüm dinî binalarda ve Yol'un izlediği, kutsal keşiş Üstad Ch'ang Ch'un'a bağlı tüm konutlarda, işleri kutsal kitapları okumak ve Gök'e yakarmak olan kişiler ikâmet eder. Bunlar imparatorun on bin kere on bin yıl yaşaması için dua eden kişilerdir. Bunun içindir ki, tüm yükümlülüklerin, küçük ya da büyük tüm vergilerin ve yükümlülüklerin, onlara uygulanmasını yasaklıyorum”. Bkz. Jean-Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 221-222.

⁵⁵ Monica Esposito, “The Longmen School and its Controversial History during the Qing Dynasty”, *Religion and Chinese Society, Vol. II: Taoism and Local Religion in Modern China*, Edt. John Lagerwey, Hong Kong, 2004, s. 627.

⁵⁶ Tao-Chung Yao, *Ch'üan-Chen: A New Taoist in North China during the Twelfth and Thirteenth Centuries*, s. 140-141; Aynı müellif, “Ch'iu Ch'u-chi and Chinggis Khan”, s. 216; Frederick W. Mote, *a.g.e.*, s. 484.

⁵⁷ Budistlere, Taoistlere, Hıristiyanlara ve Müslümanlara verilen diğer hoşgörü fermanlarına ön ayak olan Üstad Ch'ang Ch'un'a verilen imtiyaz, imparatorluk içerisinde Moğol yasasına uyan herkesin

kayıtlarında şunlar yazılıdır: “Dokunulmamış halde bulunan manastırlarda görevli kimselerin dinî öğretilerine göre ibadetlerini huzur içerisinde yapmaları için Moğollar manastırları terk ettiler. Fakat küçük manastırlar ve benzeri binalar ile bunlara hizmet eden kimseler hariç, onlar zor kullanarak insanlara bağıştta bulunmalarını emrettiler”⁵⁸.

Moğollar kendi kontrolleri altındaki bölgelerde bulunan birçok yabancı din adamına da imtiyaz sağladılar. Örneğin Cengiz Han Semerkand'ı zapt ettikten sonra, İslam dünyasına karşı savaşının siyasî ve dinî olmadığını göstermek için Müslüman din adamlarını vergiden muaf tutmuştu. Moğolların dine karşı genel tutumunu René Grousset şöyle ifade etmişti: “Moğollar, semaya ve sihrî düsturlara karşı gösterdikleri batıl korkularıyla yalnız kendi Şamanlarıyla değil tabiatüstü kuvvetleri elinde tutabilen bütün dinî reislerle irtibata geçtiler. Keraitler ile Öngütlerin⁵⁹ yanında yerleşmiş Nesturî keşişleriyle, Uygurların ve Kitanların⁶⁰ Budist rahipleriyle, Çin'deki Taoist sihirbazlarla, Tibet lamalarıyla⁶¹, Fransisken misyonerlerle ve Müslüman mollalarla sürekli temas halinde bulundular. Bu muhtelif dinlerin temsilcilerine gösterdikleri ilgi, hep Tanrı'ya karşı güvence teşkil ediyordu. Bu suretle evrensel bir batıl kaygı, evrensel

istediği dinî seçmekte ve bunu vazetmekte özgür olduğunu göstermektedir. Bu durum ileriki yıllarda İslam dinî açısından bazı sorunlar yaratmıştır. Çünkü İslam, müminlerin yaşamını yönlendirmek istiyordu. Moğollar, herkesin farklı kıyafetler içerisinde aynı gerçeği dile getirdiğini düşünüyorlardı. Bir münakaşada Möngke, William Rubruck'a şöyle demişti: “Allah nasıl bize bir elde pek çok parmak veriyse, insanlar için de pek çok yol göstermiştir”. Bunlar her zaman Şaman kalmışlar fakat bazen Hıristiyan bazen Budist olduklarını söylemekten geri kalmamışlardı. Bkz. Jean-Paul Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s. 318.

⁵⁸ Paul Ratchnevsky, *a.g.e.*, s. 198.

⁵⁹ Ak Tatar olarak isimlendirilen Öngütler uzun süre Göktürk hâkimiyeti altında kaldılar. Çin'in kuzey taraflarına göç eden Türk menşeilî Şatoların Cengiz Han dönemindeki nesilleri idiler. Hıristiyan dinine inanıyorlardı. Bkz. Bahaeddin Ögel, *Sino Turcica, Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri*, İstanbul, 2002, s. 305. Ayrıca bkz. İsenbike Togan, “The Qongrat in History”, *History and Historiography of Post-Mongol Central Asia and the Middle East*, Edt. Judith Pfeiffer-Sholeh A. Quinn, Wiesbaden, 2006, s. 78.

⁶⁰ Kitanlar, Moğol olduğu düşünülen bir boyun reisliği altında bir boylar birliği oluşturarak Kore ve Mançurya'da ikamet eden boyları hâkimiyetleri altına almış ve 900 yılında büyük bir devlet kurmuşlardı. Bunlar T'ang Hanedanı zamanında oldukça güçlenmişler, 937 yılında isimlerini Liao Hanedanı (907-1125) olarak da değiştirmişler ve Kuzey Çin'in büyük bir kısmını zapt etmişlerdi. Bkz. Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 241-242.

⁶¹ Lama: Tibet Budizminde başrahibe verilen addır. Tibet adeta keşişler memleketi idi. Nüfusunun büyük bir çoğunluğu keşişlerden meydana geliyordu. XV. yüzyılda yapılan reformlar sonucunda keşişlerin sihir ve büyü ile meşgul olmaları ve evlenmeleri yasaklanmıştı. Ayrıca sarı elbise giymeleri, sadaka taşı taşımaları ve Lama'ya iman etmeleri koşul olarak konulmuştu. Bkz. Şinasi Gündüz, *a.g.e.*, s. 231-232.

bir müsamaha doğuracaktı. Cengiz Han'ın halefleri ancak korku içindeki bu hurafeperestlikten ayrıldıktan sonradır ki Türkistan'da ve İran'da taassuba düşeceklerdi"⁶².

Moğollar dinler arasında çatışmaların yaşanmamasına dikkat ediyorlardı⁶³. Dinlerin öğretileri Moğol gelenekleri ile çeliştiği zaman, yabancı dinlerin inançlarına önem veriyorlardı⁶⁴. Örneğin Moğol geleneklerine göre katledilen hayvanların etini yemeyi Müslümanlar reddettikleri zaman, Cengiz Han hayvanların kesimiyle ilgili yeni yasalar çıkardı. Ayrıca hanın haleflerinden bazıları başka dinden olan kimselerle evlenip İslamî kurallara göre abdest almayı dahi kabul etmişlerdi. Cengiz Han'ın dinî politikaları devlet adamlarının düşünceleri tarafından kabul görmüştü. Fakat din iç barış için tehlike oluşturduğu zaman Cengiz Han acımadan saldırıya geçiyordu. Nitekim sunduğu hizmetlere rağmen Teb Tengri'yi idam ettirmekten çekinmemişti. Cüveynî, Cengiz Han Yasası'nın İsmailîlerin kökünü kazımayı içerdiğini ifade eder⁶⁵.

Moğollar, Cengiz Han döneminde Budizm ile ilişki kurmuşlardı fakat bunu bir din olarak kabul ettiklerine dair herhangi bir vesika mevcut değildir. Sonraki yıllarda Budizm, Tibetli hükümdarların etkisi ile Moğol İmparatorluğu içerisinde iki kez kabul görmüştü. İlk olarak 1261 yılında Saskya Hükümdarı Phags-pa, daha sonra 1577 yılında Dalay Lama Moğolistan'da Budizm'i yaymak için uğraşmıştı. 1368 ile 1577 yılları arasında kalan dönemde Moğollar Şamanizm'e inanmaya devam etmişlerdi. Moğollar Budizm'i kabul ettikleri esnada lamalar şamanların huzurunda büyü törenleri düzenlemeyi adet edinmişlerdi. Yaşama değer veren Budistler kadınların, kölelerin ve hayvanların kurban edilmesini yasaklamışlar ve bununla ilgili yasalar çıkarılmasını sağlamışlardı⁶⁶.

Mevcut kaynaklara göre, Moğollar ilk olarak Budistlerle temasa geçmişlerdi. Moğol orduları Kuzey Çin'i işgal ettikleri zaman, meşhur keşiş Hai-yün, Moğol

⁶² René Grousset, *Stepler İmparatorluğu, Attilâ, Cengiz Han, Timur*, s. 229.

⁶³ Jean-Paul Roux, *Cengiz Han ve Moğol İmparatorluğu*, s. 118.

⁶⁴ Cengiz Han ölümsüzlüğün sırrını öğrenmek için Üstad Ch'ang Ch'un'u ordugâhına davet ettiği zaman Moğolların yerleşmiş dinî politikalarına göre hareket ettiği açıktır. Bkz. Tao-Chung Yao, "Ch'iu Ch'u-chi and Chinggis Khan", s. 218.

⁶⁵ Paul Ratchnevsky, *a.g.e.*, s. 197-198.

⁶⁶ Edward Conze, *Kısa Budizm Tarihi*, Çev. Ömer Cemal Güngören, İstanbul, 2005, s. 189-190.

kuvvetlerinin komutanı ve Kuzey Çin'in en yüksek rütbeli Moğol yöneticisi olan Kuo wang⁶⁷ Mukali⁶⁸ ile kişisel bir temas kurmuştu. Bu güçlü yöneticinin önerisi ile Hai-yün'e "onurlu" anlamında *Kao-t'ien-jen* denilen dinî bir unvan verilmişti. O, gençliğinde Üstad Chung-kuan'ın bir müridiydi. Daha sonra Cengiz Han onu huzuruna davet etti. Bu kısa görüşme Çin Budizm'i için daha fazla önem arz etmemişti. Böylece, Çinli Budist liderlerin Taoistlere kıyasla Moğol hükümdarlarıyla çok daha erken zamanlarda temasa geçtikleri anlaşılıyor⁶⁹.

Avrupalı yazarların belirttiğine göre; Budizm Tibet'te Moğolların himâyesi altında yayılmış ve sadece ritualistik biçiminde genişlemiştir⁷⁰. Ancak bu yargı ilk zamanlar için kesinlikle doğru değildir. Bundan başka, Moğollar başlangıçta kendilerine yakın hissettikleri yerli Çin meditasyonuna⁷¹ da sonradan tamamen karşı çıkmışlardı⁷².

⁶⁷ Kuo wang unvanı kral, prens anlamındadır. Çin devlet geleneğinde hükümdar yardımcısı için kullanılır. Bu unvanın "Büyük Noyan" olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei-lu ve Hei Ta shi lu*, s. 51, 82; *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 64.

⁶⁸ Celayir boyuna mensup Mukali, Cengiz Han'ın sadık dostlarından biri idi. Onun han seçilmesine yardım etmişti. Bkz. René Grousset, *Stepler İmparatorluğu Attilâ, Cengiz Han, Timur*, s. 211-212. Cengiz Han bir kişinin sadakatine ikna olduğu zaman o kimseye tam olarak güvenirdi. Çin'deki sefer sırasında Mukali kendisini başarılı bir komutan, zeki bir devlet adamı olarak ispatlamış ve "Kuo wang" rütbesi ile Çin valisi olarak atanmıştı. Bkz. Paul Ratchnevsky, *a.g.e.*, s. 149.

⁶⁹ Sechin Jagchid, *a.g.m.*, s. 8, 10.

⁷⁰ Moğollar Tibetli ermişlerin icra ettiği kerametlerle adeta büyülenmişlerdi. Marko Polo buna dair olağanüstü şeyler yaptıklarını ve güçlü bir büyü tekniğine sahip olduklarını söyler. Tibetli ermişler, ırmağı ters yöne doğru akıtmak, çölün orta kısmında su fişkırtmak gibi pek çok keramete sahiptiler. Bkz. Edward Conze, *a.g.e.*, s. 189.

⁷¹ Meditasyon: Genellikle "derinlere dalmak" ya da "düşünmek" anlamına gelir. Meditasyon hakkında bkz. Fung Yu-Lan, *Çin Felsefesi Tarihi*, Çev. Fuat Aydın, İstanbul, 2009, s. 341; İlhan Güngören, *Zen Budizm Bir Yaşama Sanatı*, İstanbul, 2013, s. 96-97. Kuzey Çin taraflarında gelişmiş olan Çin meditasyonu ideoloji bakımından Taoizm'in gördüğü işlevleri görüyordu. Resmî hayatın dalaverelerinden iğrenen kimseler meditasyonla ilgilenirlerdi. Özellikle işten yorulup arkadaşlarıyla şehrin dışında bulunan çiftliklerde bir hayat geçirmek isteyenlerin tercihiydi. XI. yüzyılda asiller Konfüçyanizm'den sıkıldıkları zaman Taoizm ya da siyaset bakımından zararsız olan Çin meditasyonu ile meşgul olmaktadır. Çin meditasyonuna göre, duaların ve dinî kitapların hiçbir önemi yoktu. Eğer bir kimse, bir resim, bir doğa parçası ya da herhangi bir başka şeyin önünde derin düşüncelerle kendinden geçerse, aniden dünyanın tüm sırlarını keşfedebilirdi. Bkz. Han Şan, *Soğuk Doruktaki Adam*, Çev. Ömer Tulgan, İstanbul, 1993, s. 24; Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 188, 201, 239-240.

⁷² Li Chih-Ch'ang, *a.g.e.*, s. 5-6.

3- Cengiz Han'ın İmtiyazlı Budist Keşişi Hai-yün

Zen⁷³ keşişi Hai-yün nam-ı diğer Yin-ch'ien 1202 yılında doğmuştu. Bu zat, Üstad Chung-kuan ile birlikte Shansi Eyaleti'ndeki Lan-ch'eng'de yaşıyordu. Cengiz han ile Hai-yün'ün karşılaşması Çin kaynaklarına aksetmiştir⁷⁴. Hai-yün o zamanlar on üç yaşında idi. 1214 yılında Cengiz Han, Kuzey Çin'e üç yıl sürecek bir sefere çıkmış ve Moğol kuvvetleri Pekin'i kuşatmışlardı. Sonuç olarak, Chung-kuan ve Hai-yün, Cengiz Han ile bir araya gelme fırsatı bulmuşlardı. Cengiz Han'ın genç üstad ve efendisine karşı göstermiş olduğu hoşgörü muhtemelen Moğol Şamanistik uygulamalarından kaynaklanıyordu. Öte yandan, Hai-yün'ün Moğolların emrine girmeyi cesurca reddetmesi, Cengiz Han'ı memnun etmişti⁷⁵. Fakat bu kayıtlar şüphelidir. Çünkü Moğol ordusu Shansi Eyaleti'ni istila ederken Cengiz Han ordusu ile birlikte değildi. Dolayısıyla Hai-yün ile karşılaşmış olması ihtimal dâhilinde değildir. Zikredilen ordu hanın oğulları Cuci, Çağatay ve Ögedey'in idaresinde idi ve muhtemelen 1214 yılında Hai-yün ile karşılaşan kişi genç hanlardan biri idi⁷⁶.

⁷³ Zen Budacılığı bildiğimiz felsefe açıklamalarına uymamaktadır. O ne bir din ne de bir düşünce sistemidir. Mensuplarının manastırları, keşişleri varsa da belirli bir inanca veya düşünceye bağlılığı gösteren bağlayıcı sözleri bulunmamaktadır. Bkz. H. J. Störig, *İlkçağ Felsefesi: Hint, Çin, Yunan*, Çev. Ömer Cemal Güngören, İstanbul, 2000, s. 91. Hindistan'da Buda, Çin'de ise 520 yılında Bodhidharma ile başlayan Zen öğretisi, Mahayana felsefesi ile Çin'in Taocu ve Konfüçyüsçü öğretilerinin karışmasıyla meydana çıkmıştı. Bu öğreti Taoist içtenlik, doğallık, "kendi kendine oluşum" manasına gelen "tzu-jan" (spontaneous) ilkelerinden oluşur. Zen bağımlılıktan özgürlüğe götüren bir yoldu ve doğrudan yaşam çeşmesinden içme imkânı veriyordu. Bu yönüyle insanların sürekli acı çekmesini engelliyordu. Konfüçyüsçülüğün en önemli özelliği olan aile yaşamına ve aile bağına büyük önem vermişti. Çinlilerin münzevî gibi yaşamasını ve Budizm'e yakınlık duymasını engelliyordu. Çalışmadan, dilenerek yaşamlarını idame ettirmek isteyen Budist keşişlere karşı çıkarak Konfüçyüsçülüğü benimsemişlerdi. Kısa zamanda büyük üne sahip olan Zen öğretisine rakip okullarda Budizm'in asıl öğretisinden koptuğu yönünde eleştiriler yapıyorlardı. Zen'e mensup olanlar köklerini Buda'ya kadar götürerek onun gizli öğretiler sunduğunu ifade edip saygın bir konum elde etmeye çalışmışlardı. Bkz. Eugen Herrigel, *Zen ve Okçuluk*, Çev. Ömer Cemal Güngören, İstanbul, 1993, s. 6-7; *Zen Budizm D. T. Suzuki'den Seçme Yazılar*, Çev. İlhan Güngören, İstanbul, 1997, s. 35; Vedat Şafak Yamı, *Japonya'da Budizm*, Ankara, 2012, s. 45; İlhan Güngören, *Zen Budizm Bir Yaşama Sanatı*, s. 119-122, 126. Tapınmada karşılaşılan aşırılıklara, yobazlıklara Buda'nın yanlış yorumlanmasına karşı çıkan Zen keşişleri değişik ve rahat hareketlerde bulunmuşlardı. Örneğin, VIII. yüzyılda T'ang Hanedanı döneminde meşhur Zen üstadı Tan-hsia T'ien-jan, soğuk bir kış gününde çok fazla üşüdüğü için tahtadan mamul bir Buda heykelini yakarak ısınmayı başarmıştı. Bkz. Edward Conze, *a.g.e.*, s. 133-134.

⁷⁴ 1323 yılında yazılmış olan *Fo Tsu Li Tai T'ung Tsai*'nin yazarı Ch'ang-nien idi. Bkz. Li Chih-Ch'ang, *a.g.e.*, s. 6.

⁷⁵ Sechin Jagchid, *a.g.m.*, s. 9.

⁷⁶ Li Chih-Ch'ang, *a.g.e.*, s. 6

1215'te Pekin işgal edildikten sonra, 1216 yılında, Cengiz Han tarafından Mukali'ye bazı imtiyazlar verildi. Mukali dinler ve din adamlarına ilişkin tavsiyeleri sayesinde ödüllendirilmişti. Cengiz Han din adamlarına gösterdiği hürmetle hem Tanrı'nın rızasını kazanmayı hem de Çin'deki inançlarla ilgili bilgi edinmeyi amaçlıyordu. Ayrıca Üstad Chung-kuan ile müridi Hai-yün'ü Budistlerin, Teb Tengri'yi ise Şamanistlerin başı tayin etmişti⁷⁷.

1219 yılında Kin Tatarlarına karşı yapılan üçüncü sefer sırasında Shansi Eyaleti bir kez daha istila edilip yağmalanmış ve Lan-ch'eng ahalisi korku içinde kaçmıştı. Moğol komutanı Mukali'nin hizmetinde bulunan Kuzey Çinli Shih T'ien-hsiang şehre girdiğinde, umursamaz tavırlarla dolaşan genç Zen keşişi Hai-yün'ü gördüğünde oldukça şaşırılmıştı. T'ien-hsiang ona askerlerden korkup korkmadığını sormuş Hai-yün ise şöyle yanıtlamıştı: “Katiyen korkmuyorum, imanın savunucuları olarak onlara güveniyorum”⁷⁸. Bu cevap Shih T'ien-hsiang'ın hoşuna gitmiş ve Moğolların hizmetinde bulunan diğer bir Çinli mezhep lideri Li Ch'i-ko ile de konuşmuştu. Bu sayede Budizm'deki fikir ayrılıkları ile tanışarak Hai-yün'e Zen ya da başka bir mezhebe⁷⁹ mensup olup olmadığını sormuştu. Hai-yün her iki mezhebin de eşit derecede önemli olduğunu söyleyerek şu yanıtı vermişti: “Onlar bir kuşun iki kanadı gibidirler; ne savaşçılara ve âlimlere ne de bir mevki dağıtanlara benzerler”. Bunun üzerine Hai-yün, Üstadı Chung-kuan'ı onlara tanıttı. Onun doktrininden çok etkilendiler

⁷⁷ Sechin Jagchid, a.g.m., s. 9-10.

⁷⁸ Bunlara “hariçî muhafızlar” (outside protectors) deniliyordu. Zikredilen terim Budizm'in dünyevî destekçilerini kapsıyordu. “dâhilî muhafızlar” (inner protectors) ise bizzat inancın öğretilerine vâkıf kimseleri imliyordu. Bkz. Li Chih-Ch'ang, a.g.e., s. 7.

⁷⁹ Burada bahsedilen mezhep “Tantra” ya da “T'ien-t'ai” idi. T'ien-t'ai Mezhebi 589-597, Tantra Mezhebi ise 705-774 yılları arasında kurulmuştu. Bu yıllar Çin Budizmi'nin en verimli olduğu dönemlerdi. Çin halkı bu mezhepleri iyice özümseyip günlük yaşamda kullanmıştı. “Tantra” kelimesinin anlamı “Gizemler Yolu” demektir. Tantra VIII. yüzyılda üç Hintli bilge tarafından Çin'e getirilmişti. Bu üç bilge T'ang Hanedanı'nın ordugâhında ağırlanmıştı. Söz konusu mezhepte dişi tanrı ve cinsellik yoktu. Ancak bu mezhep bir yüzyıldan daha fazla yaşamadı. Sonraki zamanlarda ise Tibetli Lamalar tarafından devam ettirildi. T'ien-t'ai Mezhebi, Hintlilerin Yoga tekniğine benzemektedir. Bu mezhebin merkezî Chekiang Eyaleti'ndeki T'ien-t'ai Dağı'nda bulunan bir manastırdı. Kurucusu ise Chih-k'ai idi. Bu zat meditasyonu açıklayan eserler telif ederek mezhebini yaymaya başlamıştı. T'ien-t'ai Mezhebi, birbirinden farklı olan tüm Mahayanacı öğretileri bir arada tutmaya çalışmıştı. Bunu yaparken toplumun kurulu düzenini bozmadan hareket ediyordu. Politik amaçlar bakımından Tibet'te bulunan *Sarı Örgüt*'e benzetiliyordu. Ama Çin yönetimi bu mezhebin devlet işlerinde etkili olmasını istemiyordu. Bkz. Edward Conze, a.g.e., s. 124-125, 127-128; Wolfram Eberhard, *Uzak Doğu Tarihi*, Ankara, 2010, s. 74-75.

ve müritleri oldular. Moğol komutanı Mukali de keşiş ile bizzat ilgilendi ve büyük hana bununla ilgili bir rapor sundu. Cengiz Han'ın cevabî mektubu saray nazırı Taisu-buka ve Ma-lai tarafından getirilmişti: “Ulaklarının bana anlattıklarından Tanrı'nın elçisi olan bu ihtiyar din adamı ile genç din adamının samimi olduklarını anladım. Onları doyurun ve güzel giydirin. Eğer aynı dinin başka mensuplarına tesadüf ederseniz onların tümünü bir yerde toplayın ve iyi tutun. Herhangi biri tarafından onlara saygısızlık yapılmasın. Bu şahısları ‘Tarhan’ kılın”⁸⁰.

T'ung-tsai adlı eserde ise şu ifadelere yer verilmiştir: “1219 yılında Hai-yün on sekiz yaşında iken, Tanrı'nın askerî birlikleri tekrar yaklaştı. Tai-shih kuo wang (Mukali) birliklerini Lan-ch'eng'e saldırmaları için yönlendirdi. Bütün insanlar kaçıp dağılmışlardı, ancak Hai-yün her zamanki gibi Chung-kuan'a hizmet etmek için kaldı... Ertesi gün şehir teslim oldu. Kuo wang, Chung-kuan'u ve Hai-yün'ü, İmparator Cengiz Han'ın egemenliği altına almıştı... Cengiz Han, Mukali'ye ‘Han fermanı’ çıkardı: “Bana elçi aracılığı ile bildirdiğiniz yaşlı üstad ve genç üstada *Kao-t'ien-jen* unvanı verin. Onları güzel giydirin ve gıdalarla besleyin. Onları lider konumuna getirin ve onlara iyi bakın... Bu kararnameyi alan Mukali onlara büyük merhamet gösterdi... Tüm ihtiyaçları Mukali tarafından temin edildi. Böylece genç üstadın adı bilinmeye başladı. On dokuz yaşına geldiğinde [1220], Chung-kuan öldü⁸¹... Daha sonra Hai-yün Pekin'e geldi ve Büyük Ch'ing-shou-ssu Manastırı'nda kaldı”. *Fo-tsu li-tai t'ung-tsai* adlı eser ise hadiseyi şöyle kaydetmişti: “Hai-yün on iki ya da on üç yaşında iken (1219) Cengiz Han sefere çıkmıştı. Şehrin düştüğü esnada Hai-yün, Ning-yüan da idi. Hai-yün tüm insanlar arasında bizzat kutsal hanın yanına yaklaştı. Han ona saçlarını uzatmasını tavsiye etti. O ise şöyle dedi: Ben Moğol ulusunun tarzını izlersem, bir keşişin tarzını koruyamam”. Bunun üzerine han kendi uygulamasına devam etmesine izin veren bir ferman çıkardı⁸².

Cengiz Han yabancı dinlerin mensuplarına hem vergi muafiyeti tanımış ve hem de ayrıcalıklar verip bu kişileri “Tarhan” konumuna yükseltmişti. Taoist Üstad Ch'ang

⁸⁰ Li Chih-Ch'ang, *a.g.e.*, s. 7-8; Paul Ratchnevsky, *a.g.e.*, s. 242.

⁸¹ Bazı Batı kaynaklarına göre; Hai-yün, Üstad Chung-kuan öldüğünde on iki yaşında idi. Bkz. Sechin Jagchid, *a.g.m.*, s. 26. Arthur Waley'e göre ise bu sırada on sekiz yaşında olan Hai-yün “Tanrı'nın elçisi” olarak ciddiye alınmayacak kadar genç biriydi.

⁸² Sechin Jagchid, *a.g.m.*, s. 8-9.

Ch'un'a sağlamış olduğu ayrıcalıkları 1219 yılında Budist keşişi Hai-yün'e de vermişti⁸³. Hai-yün aydınlatıcı fikirleriyle Zen öğretisinin ne kadar derin olduğunu gözler önüne sermiştir. Ona göre; "Tüm gün yemek yiyip de bir pirinç tanesi dahi yutmamış olan, tüm gün yol yürüyüp de bir adım dahi yol alamamış olan, ben-sen aldatmacasına aldırmayan, varlık içinde bulunsa da varlığa kanmayan kim ise, işte o zat olgunluğa ermiştir"⁸⁴.

İlerleyen yıllarda, 1242 yılında, Kubilay Han rastladığı ilk mühim Budist keşiş olan Hai-yün'ü danışmanı olarak tayin edecektir⁸⁵. Ayrıca Ögedey Han, Kuzey Çin'de önemli bir manastıra onu baş keşiş olarak atamıştı. Hai-yün, Kubilay Han'ın yakın arkadaşı olarak, hanın oğlunun adını Çince "Cin-cin" yani "Gerçek Altın" koymuştu. Çin Budacılığının temel öğretileri ile onu tanıştıran hanın Budacılık meselesi hakkında merakını arttırmıştı. Budacılığın diğer tüm dinlerden yüksek mertebeye sahip olduğunu ifade ederek Kubilay Han'ı yanına çekmişti. Kubilay Han onun sayesinde Taoistlere karşı Budistleri desteklemiş ve Zen keşişi Hai-yün nihayet 1257 yılında ölmüştü⁸⁶.

4- Taoizm ve Tarihî Gelişimi

Taoizm'in kurucusu addedilen Lao Tzu'nun tam olarak ne zaman doğduğu bilinmese de Chou Hanedanı (MÖ 1050-247) döneminde yaşadığı malûmdur. Bu devir, maziden kalan pek çok küçük ve yerel devletçiğin yaşadığı bir zamandı. Tao öğretisi, Çin tarihinin bu geçiş döneminde yani eski feodal düzenin yıkıldığı bir çağda, ekonomik ve politik kargaşa ve güvensizlik ortamında, çok az gelişmiş bir toplum düzeni ve teknolojinin ilkel bir aşamasında, doğa yorumu⁸⁷ ve yaşamın doğal düzenine uyma zorunluluğu üzerinde temellenen bir dünya görüşü olarak ortaya çıkmıştı⁸⁸.

⁸³ Paul Ratchnevsky, *a.g.e.*, s. 198.

⁸⁴ Edward Conze, *a.g.e.*, s. 138.

⁸⁵ Kubilay Han'ın Budizm'e yatkınlığının ilk sebeplerinden biri muhtemelen bu Zen keşişi ile tanışması idi. Daha sonra Budizm'i devlet dini olarak kabul etmişti. Böylece Moğol İmparatorluğu Budist bakanlarla yönetilmişti. O dönemlerde Doğu Moğolistan'da Budizm yaygın bir din haline gelmişti. Bkz. İlhan Güngören, *Buda ve Öğretisi*, İstanbul, 2001, s. 208.

⁸⁶ Morris Rossabi, *a.g.e.*, s. 14, 16, 38.

⁸⁷ Taoizm Çinlilere doğa sevgisini aşlamıştı. Dinlenmek ve yenilenmek için günlük sıkıntılardan kaçmak amacıyla doğaya sığınma alışkanlığı meydana gelmişti. Lao Tzu doğaya tapınma kültürü ile

Avrupalılar Taoizm’i, bir yandan Taoizm’in kurucusu Lao Tzu ve Chuang Tzu’nun mistik felsefi görüşleriyle, diğer yandan Çin köylülerinin batıl inançlarının cazibesi ve çekiciliği ile öğrenmiş ve bunları yarı değerli sahte keşiflerden işitmişlerdi. İki bin yıl boyunca uydurmalarla doldurulan Taoizm’in tarihi genel okuyucu kitlesi için tamamen meçhuldür. Budizm’den farklı olarak Taoizm’in gücü belli bir dinî teşkilat ile birlikte Avrupalıların genellikle “Taoist Papa” şeklinde isimlendirdiği, Çinlilerin ise “İlahî Efendi” adını verdikleri kalıtsal bir dinî lider tarafından idare edilmesine bağlıydı. Din temelli bu hanedan, II. yüzyılın ortalarında kutsal bir ulaktan “Eşsiz ve Hakiki Tao” vahyini alan Chang Tao-Ling tarafından kurulmuştu⁸⁹. Chang ailesinin sahip olduğu bu hikmet hâlâ devam etmektedir, muhtemelen hâlihazırdaki Taoist Papa onun altmış üçüncü kuşaktan torunudur⁹⁰. Büyücüler şehrin tılsımlarını⁹¹ ve sihirlerini Lao Tzu’nun

birlikte gizemli sırları yeniden yorumlamıştı. Aynı zamanda ölümsüzlük iksiri için doğadaki bitkilerden faydalanmışlardı. Bkz. Dilber Nur Hidayet, *Çinli ve Türk Yöneticilerinin İşe Yönelik Tutumlarının Geleneksel Çin ve Türk Kültürü Açısından Karşılaştırılması, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Hacettepe Üniversitesi, 2006, s. 29-30. Taoist simyacıların meşhur atasözü şöyledir: “Sanat doğayı onun işleyiş tarzında taklit etmektir”. Taoistler doğa ile uyum içerisindedir. Simya için de model doğadır. Bkz. Titus Burkhardt, *Simya*, Çev. Mehmed Temelli, Ankara, 2017, s. 117. Taoizm’de insan davranışlarının hepsi doğa ile uyumludur. Örneğin eski zamanlarda Çin’deki suçlular sadece sonbahar mevsiminde idam edilirdiler. Çünkü sonbahar her şeyin öldüğü mevsimdi. Bkz. Wolfram Eberhard, *Çin Simyeleri Sözlüğü*, Çev. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket, İstanbul, 2000, s. 107.

⁸⁸ Doğan Kuban, *Lao Tzu Tao Yolu Öğretisi, Tao Te Ching’in Yorumsal Çevirisi*, İstanbul, 2013, s. 8, 15; Yao Dan, *Çin Edebiyatı*, Çev. Sinan Baykent, İstanbul, 2016, s. 34.

⁸⁹ Chang Tao-Ling Doğu Çin’den İmparator Shun zamanında Sichuan’a gelmiş ve Hermit Dağı’na yerleşmişti. Burada inzivaya çekilerek Tao çalışmaya başlamıştı. Uzun süre burada kalmış ve ölümsüzlük iksirine sahip olduğu düşünülmüştü. Çin geleneğinde Taoizm iki farklı anlatıdan oluşmaktadır. İlki “Tao chiao” (Taoist Okul) ismi verilen, Tao Te Ching, Chuang Tzu ve Lieh Tzu gibi klasik metinlere dayanan felsefi Taoizm’dir. İkincisi ise ölümsüzlüğe ulaşmayı amaç edinen, simya, sihir, büyü, ilaçlar, fiziksel egzersizler, nefes alıştırmaları, seks teknikleri gibi yöntemleri kullanan ve resmî temelleri II. yüzyılda Chang Tao-Ling tarafından atılan “Tao chiao” terimiyle ifade edilen Taoizm idi. Chang Tao-Ling simyacı Taoizm ekolünü savunmaktaydı. O, simya üzerinde çalışmalar yapmıştı ve birtakım sihir ve tılsımları keşfederek ölümsüzlük iksirini hazırladığına inanmıştı. Mitolojiye göre Chang Tao-Ling’in yüz yirmi üç yaşında iken sekiz tane şeytan kralı yendiği için göğe çıkarak tanrılaştı. Bu sayede eşi ve iki müridi ile birlikte semaya çıkmıştı. Böylece T’ien-shin (ilahî üstad) unvanını almıştı. Sihirin ve büyücülüğün büyük bir yer tuttuğu şimdiki Taoizm’in bu kişinin ekolünden kaynaklandığı farz edilmektedir. Bkz. Şinasi Gündüz, *a.g.e.*, s. 81; Ali Gül, *Bir Din Olarak Taoizm, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Selçuk Üniversitesi, 2006, s. 29, 32, 39.

⁹⁰ 1927’de Çin yönetimi tarafından kaldırılıncaya kadar Chang Tao-Ling’in bu hikmeti devam ettirilmişti. Bkz. Ali Gül, *a.g.e.*, s. 39.

⁹¹ Tılsım: Arapça “tılsam” (Yunanca: telasma) kelimesinden türeyen tılsım bir çeşit muska veya büyüdür. Batı dillerine ise “talisman” şeklinde geçmiştir. Tılsımın astrolojik bir sihir formülünü

öğretilerine dayandırarak dinî kuralların bir türü ile ilk defa birleştirmişlerdi. Birtakım doktrinlere istinat eden tek bir kurucu kişi, mezhebin öğretisini kısa zamanda oluşturmuştu. Bunlar Budizm'in başlangıcı ile ortaya çıkmıştı⁹². Chang Tao-Ling yeni Taoizm'i yaratırken Budizm'den büyük ölçüde etkilenmişti⁹³.

Taoistler mevcut düzene karşı çıkararak Konfüçyanizm'i reddeden metinler kaleme aldılar. Bir yandan da felsefî doktrinlerle birlikte ilimler ve sözde ilimleri (astroloji, simya, alternatif tıp, fototerapi, kehanet vb.) bir derleme haline getirdiler. Budizm ile çekişme halinde olmasaydılar her şey yolunda idi. Dogma ve öğretilerin temin edildiği Hint teolojisinin tükenmez kaynaklarından sürekli olarak yararlanan Budistlerin konumu güçlüydü⁹⁴. Taoistler bu kaynaklardan yararlanamadıkları için geri kalmışlardı. Onlar V. yüzyıldan itibaren rakiplerini körü körüne model alarak birbirini taklit eden uzun kutsal kitaplar hazırlamışlardı. Bununla beraber Budizm modelinde bir ikonografîyi mufassal biçimde hazırlamaya başlamışlardı. Buna göre; Lao Tzu burada Şakyamuni⁹⁵ tarzında tasvir edilmişti. Tarihî Buda, T'ien Tsun (Buda'nın on unvanından biri olan "Tanrı'nın Onurlandırdığı Adam"⁹⁶) takriben Amitabha'ya⁹⁷

içerdiğine inanılırdı. Bkz. Şinasi Gündüz, *a.g.e.*, s. 370; Ayten Koç Aydın, "Simya", *İA*, C. XXXVII, s. 219.

⁹² Taoizm, Budizm ile etkileşim içindeydi. Zen Budizm'i de buna istinat ediyordu. Bkz. Doğan Kuban, *a.g.e.*, s. 14. Taoizm üzerine eserler yazmış ünlü müellif Holmes Welsh göre: "Hem Zen Budistleri hem de Konfüçyanistler Taoistlerden daha çok Taoist idi". Bkz. Chuang Tzu, *Taoçuluk Üzerine Meseller-Diyaloglar*, Çev. Ömer Tulgan, İstanbul, 1996, s. 11.

⁹³ Li Chih-Ch'ang, *a.g.e.*, s. 9-10; Paula Hartz, *Daoism*, Çin, 2009, s. 42-44.

⁹⁴ Taoistler Budizm'e kesin olarak karşı idi. Her biri birbirinden etkilenmişti. Ama Budizm Taoizm'in daima iyi özelliklerini almıştı. Neo-Konfüçyanizm'in kurucusu olan filozof Chu Hsi (1130-1200) şöyle demişti: "Budizm Taoizm'in en iyi özelliklerini aşırırken, Taoizm Budizm'in en kötü özelliklerini aldı. Biri diğerinden mücevher alırken, kaybeden bir taşla zararını telafi etmek durumundaydı". Bkz. Şinasi Gündüz, *a.g.e.*, s. 82; Herbert Allen Giles, *Eski Çin'de Dinler*, Çev. Deniz Uludağ, Ankara, 2017, s. 57.

⁹⁵ Şakyamuni: Buda ismi, gerçek bir isim değildi. "Aydınlanmış" veya "Aydın" anlamına gelen bir lakaptı. Bu isim ermişlik durumunu, özünü Dharma'dan ya da "son gerçekten" almıştı. Buda'nın gerçek ismi "Gotama" (Gautama) veya "Siddhartha" idi. Onun ait olduğu boyu ifade etmek ve soyunu yüceltmek için "Şakyaların Bilgesi" anlamına gelen "Şakyamuni" adı kullanılmıştı. Bkz. H. J. Störig, *a.g.e.*, s. 66; Edward Conze, *a.g.e.*, s. 28-29. Şakya Krallığı şimdiki Oudh şehrinin kuzeydoğu tarafındaki Nepal yaylalarının etekleriyle Rapti Irmağı arasında kalan verimli ve sulak bir bölgedir. Budist gelenek Buda'yı Şakya Kralı Suddhodana'nın oğlu olarak varsaymaktadır. "Şakyamuni" ismi de buradan gelmektedir. Bkz. İlhan Güngören, *Buda ve Öğretisi*, s. 57; Hajime Nakamura, *Gotama Budha*, Çev. Zeynep Seyhan, İstanbul, 2017, s. 15-17, 26; Korhan Kaya, *Buddhizm Sözlüğü*, Ankara, 2017, s. 180-181.

⁹⁶ Filozofların Tanrı anlayışı ile ilgilenmediği Taoist felsefesinin aksine Taoizm'de Tanrı ilah olarak görülmüştü. Ayrıca Taoistler tasavvur edilebilecek hemen her şeyi ilah olarak kabul etmişlerdi. Bu

karşılık gelmekteydi ve bir sürü Budist Bodhisattvalar⁹⁸ rolünü oynayacaktı. Hatta Buda gibi Lao Tzu da hem geriye dönük şekilde hem de kehanetle ilgili pek çok unsurla donatılmıştı. Kısacası Taoizm, mücadele halinde olduğu rakiplerinin ibadethanelerini, Budist Sutra⁹⁹ metinlerinde geçen yortuları ve manastır yaşamlarını dahi taklit etmişti¹⁰⁰.

Çin Taoizm'ine politik çatışmalar nedeniyle iki ana görüş hâkim olmuştu. Birincisi Kuzey Çin'de yaygınlık kazanan Üstad Ch'ang Ch'un'un başkanlık ettiği "Ch'üan-chen Mezhebi", ikincisi ise Yang-tse Irmağı'nın güneyinde Chang T'ien-shih öncülüğünde gelişen "Cheng-i Mezhebi" idi. Ayrıca Taoizm Kuzey Çin'de üç mezhebe ayrılmıştı. Bunlar "Ch'üan-chen", "Tai-i" ve "Chen-ta" idiler. Yang-tse Irmağı'nın güneyinde ise yukarıda ifade edilen "Cheng-i Mezhebi"nin yanı sıra bir de "Mao-shan Mezhebi"¹⁰¹ vardı. Daha sonra Cheng-i Mezhebi'nden türeyen ve "Hsüan-chiao" olarak

nedenle dünyada en çok tanrıya sahip dinlerden bir tanesi idi. Hem kendi tanrılarına hem de başka dinlerin tanrılarına saygı gösteriyorlardı. Bunda Budizm'in büyük etkisi olmuştur. İpek Yolu ticareti ile batıdan gelen Budizm'in etkisiyle Taoist Tanrı inancı değişikliğe uğramıştır. Taoizm'de her şeyin bir tanrısı olduğu inancı vardı. Canlı-cansız varlıklar, atalar, önemli tarihî şahsiyetler, yıldızlar, şehirler vs. Bkz. Haji Murad Bik, *Tarihte İpek Yolunda Ortaya Çıkan Dinler, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2012, s. 38.

⁹⁷ Amitabha: Zamanla Bodhisattvaların gelişmesiyle göklerde oturduğuna inanılan Gök Budaları meydana çıkmıştı. Doğu tarafında "Sarsılmaz" Akshobhya, Batı tarafında ise "Sonsuz Aydınlığın Buda'sı" Amitabha vardı. Amitabha'yı, Amitayus'tan yani "Sonsuz Yaşam"ın Buda'sı'ndan ayırmak çok zordu. Bunların haricinde sayılamayacak kadar fazla Gök Buda'sı vardı. Bkz. Edward Conze, *a.g.e.*, s. 67-68. Amitabha kültü her şeyin üstünde imanı esas almıştı. 650 yılında Çin'de güçlenmiş ve buradan Japonya'ya doğru yayılmıştı. Şimdilerde çok fazla taraftarı bulunmaktadır. Bkz. Şinasi Gündüz, *a.g.e.*, s. 30.

⁹⁸ Bodhisattva: Bodhisattvalar kendisini tüm canlıları kurtarmaya ve Nirvana'ya ulaştırmaya adanmışlardır. Her şeyi bilen ve her şeyi gören bir Buda olmayı istemektedirler. Bunlar tutkuların, zevkin ve hazzın peşinde koşmazlar ama kendiliğinden karşılıklarına çıkan zevk ve haza hayır demezler. Bodhisattva çileci anlamına gelmiyordu. Onlar dünyanın içerisinde yaşayan eşe ve çocuklara sahip olan kimseler olabilirlerdi. Ayrıca güç ve para sahibi de olabilirlerdi. Yaşamlarında nefret ve tembellik işin içine girmediği takdirde istemeden kötülük yapabilirlerdi. Bkz. *Zen Budizm D. T. Suzuki'den Seçme Yazılar*, s. 64; İlhan Güngören, *Buda ve Öğretisi*, s. 218-219; Edward Conze, *a.g.e.*, s. 8.

⁹⁹ Sutra: Kelime anlamı "bir ip" olan "sutra" aydınlanmış kimselerin kaleme aldığı eserlere verilen isimdir. Bunları açıklamak için yazılmış eserlere de "sastra" denir. MÖ 400 yılından MS 500 yılına kadar geçen zamana "Sutralar Dönemi" ismi verilmiştir. Budizm'deki kutsal metinlere de sutra denilmektedir. Hatta Buda'ya ait olan sözlere de sutra ismi verilmiştir. Bkz. Han Şan, *a.g.e.*, s. 108; Abdülbaki Güçlü, Erkan Uzun, Serkan Uzun, Ümit Hüsrev Yolsal, *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul, 2008, s. 1372-1373.

¹⁰⁰ Li Chih-Ch'ang, *a.g.e.*, s. 10-11.

¹⁰¹ İsmi Mao Dağı'ndan alan bu "Mao-shan Mezhebi" IV. yüzyılın sonlarına doğru Güney Çin'de aristokratik sınıf içerisinde tebarüz etmişti. Mezhebin en önemli çalışmaları simya üzerinedi.

bilinen bir kol gelişti. XIII. yüzyılın başında Cheng-i Mezhebi ve yöneticileri Moğollarla temasa geçmemişlerdi. Fakat Moğolların askerî tehdidi nedeniyle mezhebin durumu kötüleşti. Üstad Ch'ang Ch'un'un Harezm'e yaptığı Batı seferi sırasında mezhebin iyi durumda olmadığı kesindi¹⁰². Çin'deki Moğol dönemi Taoist metinlerini derleyen Ch'en Yüan'a göre; XIII. yüzyılda Taoistlerin yaklaşık olarak yüzde yetmişi Ch'üan-chen Mezhebi'nin fikirlerini destekliyordu. Yüzde yirmisi, T'ai-i ve Ta-tao mezheplerine inanıyor, geri kalan yüzde onu ise eski Taoist okullarına bağlılık gösteriyordu. O dönemde mevcudiyeti bilinen Taoist manastırlarının büyük çoğunluğu da Ch'üan-chen Mezhebi'ne aitti¹⁰³.

Amaçları uzun yaşam olan Taoistlerin ana alıştırması sessizliği korumaktı. Bu da üç şekilde oluyordu. Birincisi alıştırma; beden hareketliliđi¹⁰⁴, ikinci alıştırma; nefes alıp verme düzeni¹⁰⁵ ve sonuncusu; ruhun terbiyesi idi. Taoist üstad yetiştiren okullarda bu alıştırmalar hemen öđretilirdi¹⁰⁶. Daha sonra kutsal metinlerin okunmasına geçilirdi. Bunları öğrendikten sonra, Taoist düşünceyi muhafaza etmek ve hayata zarar vermekten

Ölümsüzlüğe ulaşmak için savurganlığa varacak şekilde birtakım maddeleri kullanarak yiyecek ve içecek iksirleri hazırlamaya başladılar. Hatta bu iksirlerden birini gönüllü olarak tüketmesi sonucu mezhebin yöneticisi Hsü Hui hayatını kaybetmişti. Bkz. Ali Gül, *a.g.e.*, s. 51-53.

¹⁰² Sechin Jagchid, a.g.m., s. 10.

¹⁰³ Tao-Chung Yao, *Ch'üan-Chen: A New Taoist in North China during the Twelfth and Thirteenth Centuries*, s. 145.

¹⁰⁴ Wu wei (Bedenin Hareketsizliği): İnsan davranışını erdem olarak etkileyen bu kavramın mânâsı şöyledir: Olumsuzluk eki olan “wu”, “yok” anlamındadır, “wei” ise “iş, eylem, etki” demektir. Ama “Wu wei” tam olarak eylemsizlik anlamına gelmemektedir. *Tao Te Ching* adlı eserde geçen “Wei wu wei”, “edimsizlik etmek” demektir. Burada asıl anlatılmak istenen “edimsizlik” ile yaşama aykırı olan eylemlere girişmemektir. Bilhassa “wu wei” güçlülerin dünyayı zapt etme arzusuna ve onların dünyayı istediği gibi şekillendirme tutkusuna bir karşı çıkıştır. Ch'üan-chen Mezhebi'nin kurucusu Wang Che ve müridi Ma Yü Tao eylemsizliklerinde ısrar ettiler. Ancak Üstad Ch'ang Ch'ung hareketin lideri olarak onlara ulaştıktan sonra eylemsiz olan Tao'yu eyleme dönüştürdü. Böylece hareketsiz kalarak eyleme geçme fikri onunla meydana çıktı. Dünyayı kurtarmak için bu strateji ile Ch'üan-chen Okulu iyice gelişti. Bkz. Lao Tse, *Tao Te Ching*, Çev. Ömer Tulgan, İstanbul, 1994, s. 21-23; Mou Zhongjian, “The Quanzhen School and the Culture of Qilu Region”, *Taoism*, Trans. Pan Junliang-Simone Normand, Boston, 2012, s. 217.

¹⁰⁵ Kötülüklerden arındırılan beden sadece saf su ve nefes ile beslenmeye başlar. Bin defa nefes almaya yetecek kadar bir süre soluk tutulursa ölümsüzlüğe erişileceği ifade edilir. Bkz. Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi II*, s. 39.

¹⁰⁶ Karlfried Graf Von Durckheim, *Tao'cu Yaşam Kültürü Büyük Sessizlik*, Çev. Sedat Umran, İstanbul, 1992, s. 32.

sakınmak için bir inzivagâh aranır ve mağaralara ya da dağlara çekilirlerdi¹⁰⁷. Böylece insan beşerî dünyada bulunan kötülüklerden koruyup kaçabilirdi. Ama kötülükten kurtulma için kaçmak her zaman işe yaramıyordu¹⁰⁸.

Çinlilerin “Ju Chiao” (Bilgelerin Öğretisi)¹⁰⁹ ismini verdikleri Konfüçyanizm felsefesi de temelde Tao düşüncesine dayanıyordu. Taoist üstadların tamamının münzevî bir yaşam sürmesi, geleneksel Çin dinlerinden olan Konfüçyanizm ile Taoizm arasında uygulama açısından hiçbir fark olmadığını göstermektedir. Bir kimse hayatının farklı dönemlerinde hem Konfüçyanist hem de bir Taoist olarak da karşımıza çıkabilirdi. Mamafih uygulama bakımından Konfüçyanizm ile Taoizm arasında fark olmamasına rağmen nazarî açıdan farklı idiler. Konfüçyanizm sosyal bir nizamdı ve beşerî münasebetlerde kültürden söz ediyordu. Taoizm ise tabiat, iç âlem ve sezgiyi ifade ederdi. Konfüçyüs, Pozitivist bir filozofken, Lao Tzu ise mistik bir filozoftu¹¹⁰.

Lao Tzu, “Tao Te Ching”¹¹¹ adlı eserinde keyfi davranarak dünyanın seyrini bozmamak için hareket etmemenin en büyük vazife olduğunu ifade etmiştir. Zira

¹⁰⁷ Konfüçyüs inzivaya çekilmek hakkında şöyle der: “Bilgili kimse suları sever. İnançlı kimse (dindar ya da ahlâklı) dağları sever. Bilgili kimse hareketlidir. İnanan kimse ise sakinir. Bilenin birçok sevinç kaynağı vardır, inananın ise uzun ömrü”. Bkz. Han Şan, *a.g.e.*, s. 64.

¹⁰⁸ Fung Yu-Lan, *a.g.e.*, s. 89.

¹⁰⁹ Batılıların vermiş olduğu Konfüçyanizm ismi, Çinlilerin verdiği isim ile aynı değildir. Bu okula mensup olan kimseler hem düşünür olurlar hem de eski metinler hususunda hocalık yaparlardı. Böylece Çin toplumunda bulunan Ortodoks geleneğini devam ettirirlerdi. Bkz. Abdülbaki Güçlü-Erkan Uzun-Serkan Uzun-Ümit Hüsrev Yolsal, *a.g.e.*, s. 838.

¹¹⁰ Wolfram Eberhard, “Eski Çin Felsefesi’nin Esasları”, Çev. İkbâl Berk, *DTCFD*, C. II, S. II, s. 271; Muhaddere N. Özerdim, “Lao Tzu ve Kitabı (Tao Te Ching) Hakkında Yeni Bir Eser”, *DTCFD*, C. XIV, S. I-II, 1956, s. 63; Şinasi Gündüz, *a.g.e.*, s. 222.

¹¹¹ En önemli Çin klasiklerinden olan “Tao Te Ching”, felsefi ve dinî Taoizm’in temel eseridir. Lao Tzu, Chou Hanedanı zamanında yaşarken gidişin iyi olmadığını düşünüp oradan uzaklaşmaya karar vermişti. Han-ku Geçidi’nde sınır bekçisi olan Yin Hsi ona şöyle demişti: “Efendim, başınızı dinlemek için uzak diyarlara gitmek üzeresiniz. Gitmeden kendim için sizden düşüncelerinizi yazmanızı istiyorum”. Bunun üzerine Lao Tzu iki bölümden oluşan bu eseri telif etti. Ondan sonra Lao Tzu’nun nereye gittiği bilinmemektedir. Şimdilerde yapılan bazı araştırmalar bu eserin Lao Tzu’ya atfedilemeyeceğini en azından tümüyle onun elinden çıkmadığını göstermiştir. Onun hakkındaki ilk bilgilere Sima Qian’in tarih kayıtlarından ulaşmaktayız. Tao’nun ne olduğunu açıklayan “Tao Te Ching’e göre; Tao “yol, yöntem, gitmek, yol göstermek, yönetmek, yönlendirmek” demektir. Bir başka anlamı ise “söz, anlam, söylemek, anlatmak” idi. “Te” kelimesi “erdem”; bir başka anlamı “enerji, kuvvet, yaşam gücü” demektir. Ching ise “yazı rulosu” anlamına gelirdi. Şimdilerde ise “kitap” olarak tercüme edilmektedir. İki bölümden oluşan eserdeki ilk otuz yedi mesel “Tao Ching” yani yol, söz, anlam kitabı; otuz sekizinci meselden seksen birinci mesele kadar olan kısmı ise “Te Ching” yani erdem ya da can, yaşam kitabıdır. Çin geleneklerinde yazarın adı eser adı olarak da kullanıldığından “Tao Te Ching”, “Lao Tzu” adıyla da anılmıştır. “Tao Te Ching” ismi ilk kez Han Hanedanı (MÖ 206-MS 220) döneminde kullanılmış ve ilk olarak Sanskrit diline çevrilmiştir. “Tao

Tao'ya inanan kimsenin içinde "Te" denilen kuvvet vardır ve bu güç Tao'nun nüvesidir. Herkesin içerisindeki "Te" doğru şekilde geliştirilmeli ve terbiye edilmelidir. Taoist bilginlere göre, içinde bu kudreti barındıran bir kimse kendi arzusu olmadan dünya tesirlerine doğal olarak uyan küçük bir çocuğa benzemektedir¹¹². Bu güce sahip insanı ne ateş, ne su, ne hayvan ne de harp ilgilendirir¹¹³. Çünkü onun dünya olayları ile çarpışması imkânsızdır. Bazen Tao'ya o kadar bağlanır ki, Tao'nun kendisi kadar uzun ömürlü, yani ölümsüz olur. Ayrıca başkalarına bu konu hakkında vaazlarda bulunmak uygun değildir. İnsan bu bilgiyi başkasından değil kendiliğinden edinmeli ve bir birey olarak cemiyet hayatından bütünüyle uzak bir yaşam sürmelidir¹¹⁴.

"Tao Te Ching" Taoizm'in ölüm¹¹⁵ anlayışı hakkında önemli bilgiler vermektedir. Taoizm'de ne öldükten sonra ahirete intikal edip orada ruhun ödüllendirilmesi veya cezalandırılması vardır ne de Budizm'deki gibi şahsî bütünlükle bir yeniden doğuş yani reenkarnasyon¹¹⁶ görülür. Budizm'in Çin sahasında yayılmaya

Te Ching" ermiş kişiyi, yalınlığı ve basitliği sembolize eden bir çocuğa ya da edilgenliğin sembolü olan bir kadına benzetilmiştir. Bu eserin İslam geleneğindeki karşılığı nasihatname türüdür. Bkz. Lao Tse, *Tao The Ching*, s. 14-15; H. J. Störig, *a.g.e.*, s. 141-142; Jingyuan Qiu, *The Resonance of Different Temperaments: Nature in Transcendentalism and Taoism*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Fatih Üniversitesi, 2013, s. 3-4; Ali Gül, *a.g.e.*, s. 18-19; Doğan Kuban, *a.g.e.*, s. 14-15; Juliusz Piwowarski-Teresa Grabińska, "Tao of Security a Study of Far Eastern Security Culture Genesis", *SD*, No. XXII, s. 38; Laozi, *Tao Te Ching*, Çev. Sonya Özbey, İstanbul, 2017, s. V, IX-X.

¹¹² "Tao Te Ching"de şöyle bir kayıt vardır: "Bir kimse kendini "Chi"ye hasrederse, işte o zaman saf bir çocuk gibi temiz ve nazik olur". Çin kozmogonisinde hayatî bir prensip olarak görülen Chi teneffüs ya da ruh anlamındadır. Chi, havada var olan bir şeydi ve kişi havayı ne kadar çok teneffüs ederse, o kadar çok kuvvet alırdı. Bu kuvvet sayesinde kişi kendini Tao'ya, has bir mükemmelliğe götürürdü. Böylece kişi kendini her türlü fenalıklardan korumuş olurdu. Bkz. Muhaddere N. Özerdim, "Lao Tzu ve Kitabı (Tao Te Ching) Hakkında Yeni Bir Eser", s. 66.

¹¹³ Taoist bir kimse dağlara girdiğinde kaplan ve gergedanlardan kaçmaz. Bir savaş başladığında ne zırh giyer ne de eline silah alır. Sağlıklı bir bebek gibi olan vücutlarını yaban arıları, örümcekler, akrepler ve yılanlar sokamaz veya ısırılmaz; acımasız kuşlar ve şiddetli yaratıklar onu yakalayamazdı. Mükemmel kimse (Taoist) suyun altında boğulmadan yürüyebilir ve yanmaksızın ateşe basabilirdi. Bkz. John Elliot Wills, *Mountain of Fame: Portraits in Chinese History*, Oxford, 1994, s. 183.

¹¹⁴ Wolfram Eberhard, "Eski Çin Felsefesi'nin Esasları", s. 271.

¹¹⁵ Taoizm ölüm gerçeğini şöyle yorumlar: "Destenin bağının çözülüp doğaya dağılması gibidir. O artık yok ama eksilen bir şey de yok. Her şey yerli yerinde". Bkz. Chuang Tzu, *a.g.e.*, s. 185.

¹¹⁶ Reenkarnasyon: Ruh göçü ya da yeniden bedenlenme demektir. Hint dinleri ve pek çok dinî geleneklerde ruhun ölümsüzlüğüne inanılırdı. Ruhun daimi olarak ya da günahlarından temizlenene dek bir bedenden başka bir bedende yeniden doğması ile ruh göçü gerçekleşir. Buna göre; ölümlü olan şey sadece bedendir ve ruh başka bir beden içerisinde yaşamaya devam eder. Hinduizm'in karma doktrininde ve bazı geleneklerde ruhun işlediği iyilik ya da kötülük onun bir sonraki bedenini belirleyen ölçüttür. Böylece yeniden doğuş esnasında ruh ya daha iyi bir bedene ya da daha kötü bir bedene girer. Hatta bazı durumlarda Tanrı, hayvan ya da bitki şeklinde de doğabilirdi. Budizm ve

başladığı zamanlarda reenkarnasyon inancı gelenekçi Taoistlere tamamen ters düşüyordu. Onlara göre bir kimse ölünce ruh diye bir şey kalmazdı. Ölümden sonra diriliş o dönemlerde üzerinde fazlaca durulan bir mevzu idi. Çinli Budistler, şahsî bir ruhun olmayacağını ifade eden geleneksel öğretilerden saparak çok ince bir yapısı olan kişisel ve kalıcı bir özün bedenden bedene geçtiği görüşünü savunuyorlardı. Bazen Lao Tzu'dan bazen de Sarı İmparator'dan alıntı yaparak şunları söylüyorlardı: “Beden yaşlansa da acı çekse de öze hiçbir şey olmaz. Öz değişmezliği ile değişimlerin üstünden kayık gibi kayarak, bir biçimden başka bir biçime dönüşür”¹¹⁷.

Lao Tzu'nun öldürmemek, sevgi, azla yetinmek ve başa gürüşmemek gibi dört tane önemli fikri vardı. Bunlar uygarlık tarihi olarak sunulan dünya tarihinde mevcut olmayan kavramlardı. İnsanları öldürmemek ve alçakgönüllü olmak Çin tarihinde de yoktu. Onun için Tao öğretisi hâlâ tazeliğini korumaktadır. Bunlar okuma yazması olmayan halka ya da alt tabakaya ait değil, hükümdarlara, danışmanlara, komutanlara ve bilge idarecilere yapılan öğütlerdir. Taoizm'in daha ziyade seçkin zümreye ait olduğunu Lao Tzu şöyle ifade eder: “Tao ve erdemin yoluna çok az kimse çağrılır ve Tao adını işitince yüce bilgiye eğilimi olan kimse yola girmek için can atar”. Ayrıca hayata küsmüş adamların ya da yaşlı memurların yani Konfüçyanistlerin felsefesini de içerir¹¹⁸.

Konfüçyüs'ten evvel Tao terimi bronz levhalarda ve daha sonra yazılan eserlerde “yol, yönetmek, davranmak ve anlamak” anlamlarına geliyordu¹¹⁹. Lun-yü, “Konfüçyüs'ün Konuşmaları” adlı eserde bu anlamları içine almakla birlikte daha başka anlamlara da vurgu yapmıştır. Konfüçyüs'e göre; Tao fertlerin ve devletin izlemesi gereken ideal bir yoldu. Söz konusu yol erdemi, adaleti, nezaketi, samimiyeti, doğruluğu ve saygıyı da kapsamaktaydı. Taocuların müziği ve uygun davranışları

Manihaizm inancında ruh aydınlanana ya da günahlarından arınana dek ruh göçü sistemine tâbi olur. Budizm'de aydınlanan kimse ruh göçünden çıkarak Nirvana'ya ulaşır. Bkz. Şinasi Gündüz, *a.g.e.*, s. 320-321; Ronald Dworkin, *Tanrısız Din*, Çev. İsmet Birkan, İstanbul, 2018, s. 112.

¹¹⁷ Chuang Tzu, *a.g.e.*, s. 177; Edward Conze, *a.g.e.*, s. 92-93.

¹¹⁸ H. J. Störig, *a.g.e.*, s. 151; Doğan Kuban, *a.g.e.*, s. 39, 52.

¹¹⁹ Taoizm adını “yol” anlamına gelen Tao'dan alıyordu. Eski Çinliler Taoizm'den, “T'ien Tao” (Göğün Yolu) olarak bahsederlerdi. Çinliler onu “Yen Tao” (İnsanın Yolu) ile karşılaştırmışlardır. Onlara göre, “Göğün Yolu” parlak, kutsal ve doğrudur; “İnsanın Yolu” ise karanlık ve “Göğün Yolu”nun zıddıdır. Bkz. Ahmet Güç, “Taoizm”, *Yaşayan Dünya Dinleri*, Ankara, 2007, s. 401.

terbiyeye, toplum kurallarına ve dinî törenlere sıkıca bağlı idi¹²⁰. İnsanları kötü işlerden uzaklaştırarak onlar arasında dostluğu sağlıyordu. Halk Tao'ya sahip olursa gereken şekilde yönetilecek ve ahlâk prensipleri de yeryüzünde hâkim olacaktı¹²¹.

Konfüçyanizm'de keşişler bulunmadığı halde, Taoizm'de dinî reisler teşkilatı mevcuttu. Söz konusu keşişlerin üstünde bir tane papa bulunuyordu. Sihir ve efsunlarla kötü ruhları ve cinleri kovmak, bunların insanlara zarar vermelerine engel olmak keşişlerin en önemli görevidi. Ayrıca keşişler hastalıklara ve özellikle bulaşıcı hastalıklara karşı bir çeşit muska da yaparlardı. Bunların lakabı “Shang” idi. Lamaistlerin Dalay Lama'sı¹²² gibi Shanglar da bu mevkie verasetle sahip olurlardı¹²³.

T'ang Hanedanı döneminde Taoizm'e çok önem verilmişti. Hatta 742 yılında imparatorun emri ile Chuang Tzu'nun eserleri derlenmiş ve onun doğduğu şehrin ismi eserin başlığı olmuştu. Lao Tzu, Chuang Tzu ve Lieh Tzu'dan sonra Tao öğretisi simya, ölümsüzlük iksirleri, ilm-i nücûm, bazen öbür dünyayla uğraşan bir boş inanç karmaşası haline dönüşmüştü¹²⁴. Ming Hanedanı (1368-1644) ve sonrasında ise Taoizm tedricen önemini kaybetmeye başlamıştı¹²⁵.

5- Taoizm'in Ch'üan-chen Mezhebi

Üstad Ch'ang Ch'un'un Cengiz Han ile yaptığı görüşmeden sonra, Ch'üan-chen Mezhebi¹²⁶ altın çağını yaşamaya başladı. Cengiz Han döneminde hayatları kurtarılan

¹²⁰ Konfüçyanizm tüm kâinata hâkim olan kural veya düzeni “Li” olarak ifade eder. Li her insanda bulunurdu. İbadet kitapları olan “Li Chi” (Ayınlar Kitabı), “I Li” ve “Chou Li” gibi eserler içerisinde bu terim kullanılmıştır. Çin geleneğinde törensel hareketler ve daimi yapılan ayinleri belli idi. Konfüçyüs ana babaya Li'ye göre davranılıp onların ölümünden sonra kurban sunulmasını öğütler. Yaptıkları iyiliklere yanıt verebilmesi için hükümdarlar kendilerini Li'ye bırakmalıydılar. Bkz. Şinasi Gündüz, *a.g.e.*, s. 235.

¹²¹ Konfüçyüs, *Konuşmalar (Lun-yü)*, Çev. Muhaddere N. Özerdim, Ankara, 1977, s. VIII, X.

¹²² Lamaizm'in ruhanî lideri ve Tibetlilerin dünyevî hükümdarı olan Dalay Lama'nın Bodhisattva Avalokiteşvara'nın bedenleşmiş şekli olduğu varsayıldı. Dalay Lama genellikle yaşayan bir Tanrı olarak görülür. Bkz. Şinasi Gündüz, *a.g.e.*, s. 89, 232.

¹²³ M. Şemseddin Günaltay, *Türk Tarihi'nin İlk Devirleri Uzak Şark*, İstanbul, 1937, s. 111.

¹²⁴ Chuang Tzu, *a.g.e.*, s. 21; Doğan Kuban, *a.g.e.*, s. 14.

¹²⁵ *The Longmen Lineage, Historical Notes*, Edt. Fabrizio Pregadio, California, 2014, s. 1.

¹²⁶ Wang Che'nin müritleri Shantung Eyaleti'ne gidip öğretilerini yaymaya başladıklarında, doktrinlerini “üç telkin” (three teaching) şeklinde ifade ediyorlardı. Daha sonra mezhep Ch'üan-chen ismini almıştı. Bu isim genellikle “tam kusursuzluk” (complete perfection) şeklinde tercüme edilirdi. Bazı âlimler ise Ch'üan-chen teriminin “tümleyici kusursuzluk” (integrating perfection) anlamına geldiğini

insanlar varsa, bunlar sadece Ch'üan-chen Mezhebi'ne katıldıkları içindi. Çünkü Cengiz Han Ch'üan-chen Taoistlerine ayrıcalıklar vermişti. Onun Taoistlere tanıdığı imtiyazlar hiçbir zaman Çin nüfusunun tamamına teşmil edilmedi. Bunlar Üstad Ch'ang Ch'un ve müritleri ile ilgili fermanlarda görülebilen muafiyetlerdi. Ayrıcalıktan yararlanmak için Taoist gibi davranan kişilerin cezalandırılacağı da açıkça ifade edilmişti¹²⁷. Bu uyarıya rağmen, koruma altına alınan mezhebe mensup olmak ve Cengiz Han'a dua etmek için binlerce insan bahis konusu mezhebe katıldı¹²⁸. Hâl böyle olunca Budizm'den etkilenen dinlerin yanı sıra diğer Taoist mezhepleri de gölgede kaldı ve Ch'üan-chen Mezhebi zamanının en meşhur inanç sistemi haline getirildi. Cengiz Han ile Üstad Ch'ang Ch'un arasında vuku bulan meşhur görüşme Cengiz Han'ın yaşamı üzerinde herhangi bir önemli etkiye sahip olmamıştır. Ancak zikrettiğimiz mezhebin gelişimi sağlanmış ve bu durum Taoizm tarihinde önemli bir hadiseye dönüşmüştür¹²⁹. Mezhebe gösterilen rağbet ve bunu tesirleri mecazen şöyle ifade edilmiştir: “Ch'üan-chen rüzgârı batıda başladı, doğuda gelişti ve tüm dünyada yaygınlık kazandı. Mezhebin bulutlar gibi toplanan, saymakla bitmeyecek kadar çok müridi vardı. Ch'üan-chen Mezhebi mensupları dünyanın dört bir yanına yayılmıştı”¹³⁰. Burada büyük olasılıkla, herhangi bir abartıya

ifade etmiştir. Bkz. John Elliot Wills, *a.g.e.*, s. 189; Frederick W. Mote, *a.g.e.*, s. 499; Russell Kirkland, *Taoism: The Enduring Tradition*, Londra, 2004, s. 108.

¹²⁷ Sahtekârlık yaparak nüfus kaydından ismini sildirenler ve halktan haraç alanlar mahkemeye çıkarılarak “Suçluları Cezalandırma Kanunu” mucibince tecziye edilirdi. Bkz. *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei-lu ve Hei Ta shi lu*, s. 134.

¹²⁸ Mezhebe pek çok kişinin katıldığı bilinmektedir zira vergi ve hacizden kaçan epey insan mevcuttu. Ayrıca bu mezhebe dâhil olmak yüksek prestij ve büyük bir etkiye sahip olmak anlamına geliyordu. Fakat insanların bu mezhebe girmesinin tek sebebi sadece mezhebin ayrıcalıklardan faydalanmak değildi. Ch'üan-chen Mezhebi, Konfüçyüs ve Buda'ya saygı gösteriyordu ve bu yüzden onun “bağdaştırıcı öğretileri” (syncretistic teachings) insanlara çekici geliyordu. Pek çok eğitilmiş kimsenin Ch'üan-chen Mezhebi'ne katıldığını gösteren belgeler günümüze ulaşmıştır. Yen-ching'de bulunan âlimlerin çoğu Taoistlerden oluşuyordu. Örneğin Chang Pen ve Sun Po-ying gibi ünlü âlimler Taoist idiler. Ch'ün-chen'in eğitilmiş üstadlarına ek olarak mezhep ile bir şekilde bağlantı kuran birçok tanınmış âlim vardı. Meşhur âlimlerin Ch'üan-chen üstadları için yazdıkları sayısız mezar yazıtları bunu açık şekilde göstermektedir. Yuan Hao-wen, Wang O, Yao Sui ve Wang P'an gibi önde gelen kişiler Ch'üan-chen Mezhebi adına yazıtlar yazdılar. Ch'üan-chen üstadları tarafından telif edilen eserlerde onların, devlet görevlilerinden askerî liderlere, Budist keşişlerden yabancı elçilere kadar çeşitli insanlarla sosyalleştikleri görülür. Bkz. Tao-Chung Yao, *Ch'üan-Chen: A New Taoist in North China during the Twelfth and Thirteenth Centuries*, s. 146-147.

¹²⁹ Tao-Chung Yao, “Ch'iu Ch'u-chi and Chinggis Khan”, s. 219; John Elliot Wills, *a.g.e.*, s. 198; Monica Esposito, *a.g.e.*, s. 627.

¹³⁰ Tao-Chung Yao, *Ch'üan-Chen: A New Taoist in North China during the Twelfth and Thirteenth Centuries*, s. 143-144.

gidilmeden gerçek durum ifade edilmişti. Mezhebin Moğollar tarafından desteklenmesi ise şu sözlerle izah edilmişti: “Ch’üan-chen Mezhebi gökyüzünde güneş gibi parladı”¹³¹.

Ch’üan-chen Mezhebi’nin popüler olduğunun en büyük kanıtları sadece mezhebi öven kayıtlarda değil, aynı zamanda mezhebe karşı muhalefet eden eserlerde de görülür. Zamanın en tanınmış edebî figürlerinden Yuan Hao-wen’in (1190-1257) bir nedenden dolayı Ch’üan-chen Mezhebi’ne düşman olmuş ve şikâyetini şöyle dile getirmişti: “Üstad Ch’ang Ch’un’un Batı seyahatinden sonra dünyadaki her on kişiden ikisi sarı başlık (Taoistler kastedilmektedir) takıyordu... Zalim, şedit ve vahşi olanlarla birlikte en aptal ve cahil olanlar da onun (Ch’üan-chen Mezhebi) tarafına geçtiler... Bir baba oğluyla temasa geçemediğinde, ağabey kardeşinin üstesinden gelemediğinde, dinî törenler ve dürüstlük halkın temel doğasını kontrol etmek için kullanılmadığında, cezalar halkın aşırı düşkünlüklerini törpülemeye yetersiz kaldığında, toplumsal düzen tamamen bozulup ıslah edilemez şekilde siyasî sistem çöktüğünde Ch’üan-chen Mezhebi’nin insanları kurtarmayı güya başardığı söyleniyor... Yazık! Bu takdir-i ilahî midir?”. Konfüçyüsçü âlim Yuan Hao-wen, Konfüçyüs’ün sistemi daha iyi düzelttiğini ifade ediyordu. Bununla birlikte, yukarıdaki açıklamadan da anlaşıldığı üzere, Ch’üan-chen Mezhebi büyük düzensizlikler dönemlerinde adeta halka bir sığınak olmuş ve cemiyeti rahatlatmıştı. Ayrıca bu açıklamadan Kuzey Çin’deki nüfusun önemli bir bölümünün mezhebi desteklediği sonucu da çıkartılabilir¹³².

Ch’üan-chen, 1127 yılında Kuzey Sung Hanedanı yıkıldıktan sonra Cürçenler tarafından işgal edilen Kuzey Çin’de ortaya çıkan yeni Taoist mezheplerden biri idi¹³³. Bunu takip eden yirmi yıl boyunca, Kuzey Çin toprakları Güney Sung Hanedanı ile

¹³¹ Bu mezhep pek çok insanı kurtarmıştı ama daha sonra Budizm düşmanlığına sebep olacaktı. Bkz. Sechin Jagchid, a.g.m., s. 17.

¹³² Tao-Chung Yao, *Ch’üan-Chen: A New Taoist in North China during the Twelfth and Thirteenth Centuries*, s. 144.

¹³³ Ch’üan-chen Mezhebi, Kin Hanedanı zamanında zuhur etmişti. Moğol İmparatorluğu’nun kuruluşuyla, mezhebe bağlı kimseler kendilerini Yang-tse Irmağı’nın kuzeyindeki egemen dinî güç olarak ilan etmeye başlamışlardı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Frederick W. Mote, *a.g.e.*, s. 499; Judith M. Boltz, *A Survey of Taoist Literature Tenth to Seventeenth Centuries*, California, 1987, s. 64-67; Julian F. Pas, *The A to Z of Taoism*, Oxford, 2006, s. 279; Yin Zhihua, “Taoist Philosophy on Environmental Protection”, *Taoism*, Trans. Pan Junliang-Simone Normand, Boston, 2012, s. 285.

Ch'i¹³⁴ (1130-1138) isimli kukla devlet arasında kalarak bir harp meydanına dönüşmüştü. Savaştan tahrip olmuş bölgelerde eşkıyalık yayılmış, tarıma elverişli arazilerin çoğu kullanılmaz hale gelmiş ve kıtlık çıkmıştı. Bu buhran dönemi şöyle tasvir edilmiştir: “Shansi düştüğünde geride beş bin asker ve yüzlerce ev kalmıştı. Şehrin içinde ve taşrasında yaşayan yaklaşık yüz bin kişi vardı. Bir kısmı bir daha geri dönmek üzere kaçmış, bazıları ise düşmanla çarpışarak ölmüştü. Korkudan kendini ırmaklara atan insanlar vardı. Daha da kötüsü, kendi boğazını kesen ya da kendini asan kimseler de mevcuttu. Asker sivil ayrımı yapılmadan herkes katlediliyordu. İyi ve kötü aynı şekilde yok ediliyordu. Şehrin her tarafı cesetlerle dolup taşmıştı. Caddeler ve yollar tamamen kana bulanmıştı. Cesetler tanınmayacak haldeydi. Hatta kadın ve erkek cesetleri dahi ayırt edilemiyordu”¹³⁵.

Bu kargaşa devam ederken, manevî ihtiyaçları karşılayan ve bazı kimseler için adeta bir sığınak olan yeni Taoist mezhepler ortaya çıktı. Bu yeni mezheplerin en popülerleri Ch'üan-chen olmuştu. Ch'üan-chen Mezhebi'nin kurucusu Ch'ung-yang-tzu (Wang Che) 1113 yılında doğmuş ve 1159 yılında Hsi-an Fu yakınlarında bulunan Chung-nan Dağı yakınlarındaki Kan-ho (Tatlı Irmak) boyunca dolaşırken Ch'üan-chen doktrininden ilham almış iki esrarengiz ecnebiye rastlamıştı¹³⁶. 1161 yılında kendisini on fit derinliğinde bir çukura hapsederek burada iki yıl boyunca kaldı. 1163 yılında ise

¹³⁴ Huai Irmağı'nın kuzeyinde ve Sarı Irmak'ın güney tarafında yer alan bu kukla devlet, Cürcenler ile Güney Sung Hanedanı arasında bir tampon bölge olarak 1130 yılında Liu Yü isimli bir memur tarafından kurulmuştu. Kin Hanedanı Güney Çin'i kendine bağlamak istediği için böyle bir kukla devlete ihtiyaç duyulmuştu. Bkz. Tao-Chung Yao, “Ch'iu Ch'u-chi and Chinggis Khan”, s. 201; Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 246.

¹³⁵ Tao-Chung Yao, “Ch'iu Ch'u-chi and Chinggis Khan”, s. 202-203.

¹³⁶ Hagiograflar Wang Che'nin doğumunun mucize olduğunu ifade etmelerine rağmen yaşamının ilk yılları hakkında çok fazla bilgi vermezler. Onun sıra dışı bir görünümü, kıvrak bir zekâsı, cömert bir karakteri ve hayranlık uyandıran bir üslûbu vardı. İyi bir eğitim almıştı ve ergenlik dönemlerinde devlet memuru olmak için çok heveslenmişti. Daha sonra kararını değiştirerek bilim ve sanat üzerine çalışmak istedi. Ancak istedikleri gerçekleşemedi, şarap ve içki vergisi toplamaktan sorumlu düşük rütbeli bir memur olarak genç yaşında büyük hayal kırıklığına uğradı. Bu nedenle gece gündüz içmeye başlamıştı. Bu süreçte, kendi sorumluluğunda olan eşini ve babasını ihmal etmişti. Hagiograflar tuhaf davranışları olan deli lakaplı bu kimsenin ölümsüzler ile karşılaşarak hayatında değişiklikler olduğunu kaydetmişlerdi. O, beyaz yünden mamul elbise giyen tuhaf görümlü bir ölümsüz ile karşılaştığı esnada, bir kasap dükkânında şarap içiyor ve büyük bir tabakta et yiyordu. Bu esrarengiz ölümsüz, güya ona gizlice kutsal dersler vermişti. O zamandan itibaren, tuhaf hareketlerde bulunmaya başlamıştı. Ertesi yıl aynı ölümsüzle yine karşılaştı. Daha sonra Wang Che'nin kendisine iletilen daha gizli derslerin öğretildiği bir salonda birlikte şarap içtiler. Bazı kimseler o ölümsüzün kim olduğunu söylemese de muhtemelen Lü Yan olduğu ifade edilmiştir. Bkz. Stephen Eskildsen, *Teaching and Practices of the Early Quanzhen Taoist Masters*, New York, 2004, s. 4, 7.

buradan çıkararak kendisine bir baraka inşa etti ve 1167 yılına kadar tefekküre dalarak tek başına yaşadı¹³⁷. Aynı tarihte aniden yaşadığı barakayı ateşe vererek külleri arasında oradan oraya dans ederken bulunmuştu¹³⁸. 1291 yılında yazılan ve onun ilginç yapısı hakkında bilgi veren “Pien Wei Lu” adlı eserin yazarı Hsiang-mai şöyle der: “Tuhaf yapısı kutsallığından daha fazla kendini gösteriyordu”. O esasen “Deli Wang” olarak bilinirdi. Bu yapısını daima muhafaza eden Wang Che’yi daha sonra Ma Yü¹³⁹, Ning-hai’ye davet ederek bahçesinin bir köşesine inşa ettirdiği inzivagâhta ağırladı. Bu yapı “Ch’üan-chen” olarak adlandırıldı ki, “Tam Yüceltilmiş” (completely sublimated) demektir. Bu suretle Wang Che’nin kurduğu mezhebin adı konulmuş oldu. Buraya kendini gönüllü olarak hapsetti, 1168 yılında tek bir odada kaldı. Ma Yü ve eşi¹⁴⁰ inancını değiştirip yeni mezhebin saygın mensupları oldular. 1169 yılında Ning-hai’deki “Altın Nilüfer Salonu”na (Golden Lotus Hall) gitti, bu yüzden mezhebin bir diğer ismi “Chin Lien” (Altın Nilüfer) oldu. Burada, hayatının son yıllarında kendisi tarafından kurulmuş birkaç dinî müessesenin ilki olan, üç doktrinin bulunduğu “Altın Nilüfer Topluluğu”nu (Golden Lotus Congregation) tesis etti. Zikredilen üç doktrinin sahipleri; “Chung Yung”¹⁴¹ adlı eserde açıklanan Konfüçyüs’ün öğrencisi Tzu Ssu, Zen Mezhebi’nin efsanevî kurucusu Bodhidharma¹⁴² ve “Tao Te Ching” yazarı Lao Tzu’dur¹⁴³.

¹³⁷ Florian C. Reiter, “A Praise of Buddha by the Taoist Patriarch Ch’iu Ch’u-chi (1148-1227) and its Source”, *ZDMG*, Vol. CXLIII, No. I, s. 179. Bazı eserlerde 1167 yılında Shantung Eyaleti’ne gittiği kaydedilir. Bkz. John Elliot Wills, *a.g.e.*, s. 189.

¹³⁸ Taoistler ateşin üzerine bastıklarında ya da hareket ettiklerinde ateşi hissetmezlerdi. Bkz. John Elliot Wills, *a.g.e.*, s. 183.

¹³⁹ Ma Yü, Ch’üan-chen Mezhebi’nin nüvesini oluşturan Wang Che’nin yedi müridinden biridir. Bkz. *The Longmen Lineage, Historical Notes*, s. 2.

¹⁴⁰ Ma Yü ve eşi, Wang Che’nin müritleri olarak kabul edildikten sonra evlilik bağları koptu ve yollarını ayırdılar. Bkz. Judith M. Boltz, *a.g.e.*, s. 155.

¹⁴¹ “Chung Yung” (Orta Yol Doktrini), “Li Chi” (Ayınlar Kitabı) içerisinde bulunan bölümlerden bir tanesiydi. Konfüçyüsçülüğün metafizik gelişiminin son aşamasını ifade eder. Yeni Taoistlerin üç klasığından biri olarak varsayılmıştır. Bkz. Fung Yu-Lan, *a.g.e.*, s. 224.

¹⁴² Budist düşüncenin bir kolu olan Zen Mezhebi’nin tarihi altıncı pirlere olan Hui-neng (638-713) ile başlar. Rivayete göre, bu mezhep Bodhidharma tarafından kurulmuştu. Bodhidharma’nın V. yüzyılda Güney Hindistan’dan Çin’e geldiği düşünülür. Bodhidharma Zen Mezhebi’ni Hint geleneklerine bağlamıştır. Bkz. Edward Conze, *a.g.e.*, s. 130; Korhan Kaya, *a.g.e.*, s. 42.

¹⁴³ Li Chih-Ch’ang, *a.g.e.*, s. 13-14-15; John Elliot Wills, *a.g.e.*, s. 189.

Wang Che'nin kendi gibi tuhaf olan müridi Ho Kuang-ning'in yaşamı da ilginçtir. Ho Kuang-ning 1140 yılında doğmuştu. Wang Che'nin kurduğu okulda münzevî bir Taoist olmuş ve 1175 yılında Wu-chou'daki bir köprü üzerine oturarak gece gündüz burada kıpırdamadan durmaya başlamıştı. Sadece kendisine verildiği zaman yemek yedi. Yoldan geçenler alay ettiğinde ya da dürttüğünde duygularını hiç belli etmeyerek hareketsiz kalırdı. Üç yıl boyunca bu şekilde yaşamıştı. Bir gün sarhoş bir adam ona çarparak köprüden atıverdi¹⁴⁴. Bu münzevinin ortalıktan kaybolduğu fark edildi fakat hiç kimse onu arama zahmetinde bulunmadı zira bitkin düşüp öldüğü zannedilmişti. Kısa bir süre sonra bir memur at sırtında köprünün karşısına geçmek için ilerlerken atı ürkütü ve karşıya geçemedi. Memur köprünün alt tarafında atı ürküten bir şeyin olduğunu düşündü ve oraya yönelerek ırmağın kıyısında kutsal Ho Kuang-ning'i buldu. Şehir halkı üzüldü ve köprü üzerinde kalması için ona yalvardılar. Fakat o bunlara aldırmış etmedi ve üç yıl boyunca düştüğü yerde kaldı. 1182 yılında yüksek bir yere çıkarak adeta bir aziz gibi kalabalık halka vaaz verdi ve bir nevi varoluşunu kabul etti. 1212 yılında öldü¹⁴⁵.

Mezhep lideri Wang Che, Shansi Eyaleti'nde bulunan evini terk edip Ch'üan-chen Mezhebi'nin kurulduğu yer olan Shantung'a gitti. Mezhebin yayılmasına büyük katkı sağlayan yedi müridini de topladı. Müritleri şunlardı: Tan-yang-tzu (Ma Yü, 1123-1183), Ch'ang-chen-tzu (T'an Ch'u-tuan, 1123-1185), Ch'ang-sheng-tzu (Liu Ch'u-hsüan, 1147-1203), Ch'ang-ch'un-tzu (Qui Chuji¹⁴⁶ nam-ı diğer Ch'iu Ch'u-chi, 1148-1227), Yü-yang-tzu (Wang Ch'u-i, 1142-1217), Kuang-ning-tzu (Hao Ta-t'ung, 1140-1212) ve Ma Yü'nün eski eşi olan Ch'ing-ching san-jen (Sun Bu'er, 1119-1183)¹⁴⁷. Bu topluluk "Yedi Ermiş" (Seven Perfected) ismiyle anılmaktadır¹⁴⁸. Bunların en

¹⁴⁴ Sular beline kadar gelmesine rağmen hiç hareket etmemesi onun tuhaflığını açıkça ortaya koyar. Bkz. John Elliot Wills, *a.g.e.*, s. 190.

¹⁴⁵ Li Chih-Ch'ang, *a.g.e.*, s. 15-16.

¹⁴⁶ Üstad Ch'ang Ch'un'un dünyevî ismi Qui Chuji idi. Bkz. Paul Ratchnevsky, *a.g.e.*, s. 134.

¹⁴⁷ Bir kadın olarak Sun Bu'er, Wang Che'nin önemli öğrencilerinden biriydi. O, Taoist kadınlar tarafından örnek alınmıştı. Ayrıca kadınlar ona çok fazla hürmet gösteriyordu. Taoizm kadınlara değer veriyor ve onların en önemli özelliklerine vurgu yapıyordu. Bkz. John Elliot Wills, *a.g.e.*, s. 189; Ali Gül, *a.g.e.*, s. 66.

¹⁴⁸ Bu konuda ayrıntılı bilgi edinmek için bkz. Wang Yi'e, *Daoism in China*, Trans. Zeng Chuanhui, China, 2004, s. 50; Louis Komjathy, *Cultivating Perfection: Mysticism and Self-Transformation in Early Quanzhen Daoism*, Leiden, 2007, s. 2.

mühimleri Ma Yü ve Cengiz Han ile görüştüğü için Üstad Ch'ang Ch'un idiler. Çünkü bu sonuncular, kurucu Wang Che'nin ölümünden sonra mezhep üzerinde en büyük etkiyi bırakmış kimselerdi¹⁴⁹.

Ch'üan-chen Mezhebi'nin kurucusu Wang Che'ye bağlı müritlerin bir dereceye kadar ölümü engellediklerini Yuan Hao-wen'in eserinden öğreniyoruz. Üstad Ch'ang Ch'un'a seyahatinde refakat eden ve kendisinden sonra mezhebin başına geçen Yin Chih-p'ing aynı zamanda ölümsüzlüğün büyük bir destekçisiydi. Mezhebe bağlı müellifler Budistler ile Taoistlerin karşılıklı düşmanlıklarına ağıtlar yakmışlardı. Wang Che, mezhebini kurarken üç büyük inanç sisteminin sentezini yaptı. Öncelikle Taoizm'i Budist manastır hayatına adapte etmeye çalıştı. Akabinde manastırlar kurdu ve mezhebe mensup keşişlerin hayatlarını Budizm'e uygun şekilde düzenledi. Hayat enerjisine¹⁵⁰ ve kişisel ahlâk prensiplerine önem veren Taoist öğretinin kökleri bu mezhebe dayanmakta idi. Wang Che ve müritleri Budist meditasyon anlayışıyla Konfüçyüsçü ahlâk anlayışını birleştirerek Taoizm'e adapte ettiler¹⁵¹. Dış dünyayı çok fazla etkileyen Ch'üan-chen Mezhebi, Üstad Ch'ang Ch'un zamanına kadar son derece çileci idi. Hsiang-mai, üstadın üç dini birbirinden ayıran engelleri yıktığını kaydeder ve Taoizm'de, hem Konfüçyanizm'in hem de Budizm'in özgün bir çıkış fikrinin bulunduğunu söyler. Üstad Ch'ang Ch'un, üç dini sentez ederken hiçbir yeni şeye teşebbüs etmemişti. Dolayısıyla mezhebin öğretilerinde herhangi bir özgün öğeye tesadüf edilmez¹⁵².

Ch'üan-chen Mezhebi öğretilerinin tefsiri için üstadın 19 Kasım 1222 tarihinde Cengiz Han'a tavsiyelerde bulunduğu söylevlerine bakmamız gerekir. Ona göre; "Tanrı'nın yaratıcısı ve kâinatı besleyen Tao'dur. Güneş, ay, yıldızlar ve gezegenler, cinler ve ruhlar, insanlar ve her şey Tao'dan doğmuştur. İnsanların çoğu yalnızca Tanrı'nın yüceliğini bilir; onlar Tao'nun büyüklüğünü anlayamazlar. Benim tek amacım yaşadığım ailemden hayatım boyunca ayrılmak ve keşiş halinde bu soruları sorgulamak olmuştur. Tao, gökyüzü ve toprağı yarattığı zaman, onlar dönmeye başladılar ve insanı

¹⁴⁹ Stephen Eskildsen, *a.g.e.*, s. 3-4; *The World's Greatest Religious Leaders*, Edt. Scott E. Hendrix-Uchenna Okeja, USA, 2018, s. 709.

¹⁵⁰ Her varlığı meydana getiren ve her varlığın geri döndüğü enerji, yaşam nefesi idi. Bkz. Laozi, *Tao Te Ching*, s. 10.

¹⁵¹ Ali Gül, *a.g.e.*, s. 67.

¹⁵² Li Chih-Ch'ang, *a.g.e.*, s. 19, 26.

yarattılar. İnsan ilk doğduğunda, o kutsî bir parlaklık saçtı ve onun hareketleri uçuyormuş gibi ışıldadı. Toprağı delerek mantarsı bitkileri suladılar ve tadından hoşlandılar. Fırınlamayı ya da pişirmeyi beklemeden onların tamamını çiğ olarak yediler; o zamanlar yemek için hiçbir şey pişirilmiyordu. Mantarların tümü hoş kokuluydu. İnsan onların kokusu sayesinde burnu ile koku aldı ve ağzı ile onların tadına baktı. Günbegün onun vücudu yavaş yavaş büyüdü ve kutsal ışığı yaşlandıkça kararı”¹⁵³.

“Yang ve Yin” de Ch’üan-chen Mezhebi’nin ilkelerinden idi. Yang ve Yin, erkek elementi ateş olan Yang ile ifade edilip kadın elementi su olan Yin ile adlandırılır. Fakat Yin (kusurlu) Yang’ın (kusursuz) duygularını yok eder yani su ateşi söndürür¹⁵⁴. Bu yüzden Taoistler her şeyden önce şehvetten uzak durmalıdır. Yiyecek ve giyeceğini kendi tedarik eden bir kişi gerçek ruha zarar veren üzüntüsünü ve endişesini epey tüketir. Tao (hayatın gerçekliğinden kopmamış kavram) iki gruba bölünmüştü. İlki, aydınlatmak ve kötülüklerden uzak olmaktır. Bu gökyüzüdür. Gökyüzü erkeği temsil eder ve elementi ateştir. Diğer bir grup, fırtınalı ve bulanıktır. Bu yeryüzüdür. Yeryüzü kadını temsil eder ve su elementine aittir. Daha sonra Üstad Ch’ang Ch’un gökyüzüne benzeyen elementlerin kendini nasıl beslediğini ve toprağa yakın elementlerin nasıl inceleneceğini açıklıyor: “Kişi Tanrı’ya yükselir ve bir “hsien” olur; tıpkı yükselen bir alev gibi... Sıradan halk sadece bir eşe sahipse aşırı zevkten kendini mahvediyordur, bu

¹⁵³ İlk insan ve onun ışığının küçülmesi hikâyesi büyük bir Manihaist grubuna aitti fakat bununla ilgili alıntı yapılacak bir şey mevcut değildir. Bu gerçekte İncil’deki Yaratılış hikâyesi ile aynıdır fakat daha basitleştirilmiş biçimdedir. Taoizm ve Manihaizm arasında münasebet vardır. Bkz. Li Chih-Ch’ang, *a.g.e.*, s. 22. Yaratılış hikayesi için bkz. *Holy Bible, The Old Testament*, Cambridge, 1982, s. 5-124; *Kutsal Kitap Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil)*, İstanbul, 2014, s. 1-55.

¹⁵⁴ Yang ve Yin öğretisi Çin felsefesinin çekirdeğini oluşturmaktadır. Tao hiçlikten meydana gelir. Her şeyin ve tüm güçlerin kaynağı hiçliktir. Hiçlikten kaos meydana gelir. Kaostan birlik oluşur. Birlik ise içinden iki karşıt temel gücü oluşturur. Bunlar da Çin simyasının önemli iki özelliğidir ve birbirine zıttır. Kökeni MÖ VI. yüzyıla kadar dayanır. Yin dişil, ıslak, edilgen, dünyevî iken Yang eril, sert, aydınlık, etkin idi. Yin ay ile Yang ise güneş ile ilişkilendirilir. İkisinin etkileşimi tüm elementlerin oluşumuna sebep olur. Onlar Batı simya teorisindeki sülfür-cıva teorisi ile aynıdır. Çin simyası Batı’nın ezoterik geleneği ile paraleldir. Yin-Yang öğretisini hem Taocular hem de Konfüçyüsçüler benimsemişti. Konfüçyüsçü filozof Tung Chung Shu bu konu hakkında şöyle der: “Her şeyin birbirini Yin ve Yang ile tamamlandığı görülür... Efendi ve uşak, baba ve oğul, koca ve karı, tüm bunların ardında Yin ve Yang mevcuttur. Efendi Yang, uşak ise Yin idi. Baba Yang, oğul ise Yin idi. Koca Yang, karısı ise Yin idi”. Bkz. Lao Tse, *Tao The Ching*, s. 18-20; Stanton J. Linden, *Darke Hierogliphicks: Alchemy in English Literature from Chaucer to the Restoration*, USA, 1996, s. 12-13; Chuang Tzu, *a.g.e.*, s. 16; H. J. Störig, *a.g.e.*, s. 165-166; Eric John Holmyard, *Alchemy*, New York, 2009, s. 40.

sarayını cariyelerle dolduran hükümdarın başına gelirse ne olacak? Liu Wen'in Pekin ve başka yerlerde haremi dolduracak kızları aramak için görevlendirildiğini kısa süre önce öğrendim. Zihni karmaşadan arındırıp arzuları harekete geçiren şeylerin görülmediği “Tao Te Ching” de görmedim. Bir kez böyle şeyler görüldüğünde kendine hâkim olmak zordur. Bunu aklınızın bir köşesinde tutmanızı isterim”¹⁵⁵.

Ch'üan-chen Mezhebi insanlara yardım eden bir mezhep olarak bilinmektedir. Mezhebe ait manastırlar gelip geçen seyyahlara yemek ikram ederek insanları cezbediyor ve kıtlık zamanlarında halka yiyecek veriyordu¹⁵⁶. Üstad Ch'ang Ch'un'un müritlerinden biri olan Chü Chih-yüan bir keresinde kendi yiyeceğini aç insanlara vermek için bir ay boyunca yemek yemediğini belirtir¹⁵⁷.

Ch'üan-chen Mezhebi, Yüan Hanedanı zamanında önemini hızla arttırmıştı. Üstad Ch'ang Ch'un ve halefleri önderliğinde mezhep için yeni eğitim merkezleri açılmış ve bölgede bulunan binlerce irili ufaklı manastırdan oluşan geniş bir ağ teşkil edilmişti. Günümüze kadar ulaşan bazı anlatılarda üstadın Yüan Hanedanı'nın başlangıç safhasındaki saygın konumunu nasıl kazandığına ilişkin bilgiler mevcuttur¹⁵⁸.

Ch'üan-chen Mezhebi geleneğinin savunucuları detay bakımında eşsiz ve mükemmel eserler meydana getirmişlerdi. En başarılı müelliflerden biri de Li Tao-ch'ien (1219-1296) idi. 1271 yılında yazdığı *Ch'i-chen nien-p'u* (Yedi Ermişin Kronolojisi) adlı eseri, Ch'üan-chen Mezhebi'nin kurucusu olan Wang Che'nin doğuşundan Üstad Ch'ang Ch'un'un ölümüne kadar cereyan eden olayları kapsamaktadır. Ayrıca Kin ve Yüan hanedanları boyunca ön plana çıkan otuz yedi kişinin biyografisinden oluşan başka bir eser daha kaleme almıştır. Li Tao-ch'ien'in müritlerinden Chang Hao-ku

¹⁵⁵ Li Chih-Ch'ang, *a.g.e.*, s. 23-24.

¹⁵⁶ İhtiyacı olanlara yiyecek vermek Taoist geleneği idi. Bkz. John Elliot Wills, *a.g.e.*, s. 195, 198.

¹⁵⁷ Tao-Chung Yao, *Ch'üan-Chen: A New Taoist in North China during the Twelfth and Thirteenth Centuries*, s. 186-187. Mezhebe mensup kimseler çile içerisinde yaşam sürerdi. Dolayısıyla pek bir şey yedikleri söylenemezdi. Taoistlere göre zengin bir aile bile çok lüks yaşamamalıdır. Meşhur Taoist Ma Yü şöyle der: “Taoizm'in temeli yoksulluktur. Taoistler acıktığı zaman bir kâse pirinç lapası alır. Yorulduğunda çimlerde uyur. Yırtık kıyafetler giyer”. Üstad Ch'ang Ch'un ise şunları söylemiştir: “Bir Taoist eski kıyafetler giyer, kötü bir şekilde beslenir ve para biriktirmez çünkü o sağlığına ve erdemine zarar verecek şeylerden uzak durur”. Nitekim basit bir hayat sürmek Taoizm'in en önemli özelliği idi. “Taoistler, yiyecek, ev ve para için aşırıya kaçmamalı”. Bkz. Yin Zhihua, *a.g.e.*, s. 285-286.

¹⁵⁸ Yue Wang, *a.g.e.*, s. 16-17, 58.

(1284-1289) ise mezhebe ait manastırları dolaşarak bunların tarihi hakkında bilgiler vermiş, ayrıca Üstad Ch'ang Ch'un'un Pekin'de bulunan kabrinin tasvir etmiştir¹⁵⁹.

Yüan Hanedanı'nın sonlarına doğru en büyük üstadlar öldü ve mezhebin ileri gelenleri güç ve zenginlik arayışına başladı. Hâl böyle olunca Ch'üan-chen Mezhebi'nin şöhreti ciddi anlamda sarsıldı. Bununla birlikte mezhebin bazı kolları canlılığını korumayı başardı¹⁶⁰.

Üstad Ch'ang Ch'un'un batı seyahatine ek olarak, Moğolların ara ara diğer Ch'üan-chen Mezhebi üstadlarını da ordugâhlarına davet ettiklerini gösteren belgeler mevcuttur. Örneğin, Moğol hükümdarı Ögedey Han¹⁶¹ 1232 yılındaki güney seferinden döndüğünde Shun-t'ien'de Üstad Ch'ang Ch'un'un müridi Yin Chih-p'ing ile samimi bir görüşme yapmıştı. Yine Moğol hatunu Naimajin (Töregene)¹⁶² naibe olduğu zaman Ch'üan-chen Mezhebi'ne mensup Wang Chih-T'an'ı el üstünde tuttu ve bu zat altı yıl boyunca onun ordugâhında kaldı. Naimajin, 1245 yılında Taoist manastırların rahatsız edilmesini yasaklayan bir ferman da yayınladı. Ferman şöyle idi: “Manastırlardan sorumlu kimseler Taoist öğretinin kurallarını belirten, hükümdarların uzun bir ömür yaşamaları ve barış için dua edenlerdir. Onlara ait arazileri, bahçeleri, evleri ve hayvanları kimse zorla almamalıdır. Bu tür manastırlara uğrayan elçiler ve birlikler ne manastırlarda kalmalı ne de orada kargaşaya sebep olmalı”¹⁶³.

Möngke Han da cülus ettiği zaman Wang Chih-T'an'ı ordugâhına davet ederek kendisine “yaşamı uzatmanın yöntemleri” hakkında sorular sormuştu. Wang Chih-T'an, hükümdarların bu işlerle meşgul olmaması gerektiğini ifade edip bunun acil bir mesele olmadığını söylemişti: “Göğün Oğlu dünyadaki işleri yönettiği için Tanrı'nın iradesine göre hareket etmeli ve dünyaya fayda sağlamalıdır”. Bu öğütler karşısında han çok memnun olmuş ve onun dinî bir merasimleri yönetmesini istemişti¹⁶⁴.

¹⁵⁹ Judith M. Boltz, *a.g.e.*, s. 68, 124.

¹⁶⁰ Mou Zhongjian, *a.g.e.*, s. 221.

¹⁶¹ Osman Gazi Özgüdenli, “Ögedey Han”, *İA. C. XXXIV*, s. 21-22.

¹⁶² Nayman boyuna mensup bir hatun olan Töregene, Güyük Han'ın annesidir. Bkz. Jean-Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 298.

¹⁶³ Tao-Chung Yao, *Ch'üan-Chen: A New Taoist in North China during the Twelfth and Thirteenth Centuries*, s. 149.

¹⁶⁴ *A.g.e.*, s. 149.

6- Çin Simyası ve Taoizm

Sıvı akıtmak ve metal dökmek anlamındaki simya kelimesinin Grekçe varyantı olan “khymeia”, Arapçaya “el-kimya” ve “es-simya” şeklinde geçmiştir. İslam dünyasına ait eserlerin Latinceye tercüme edilmesiyle “el-kimya” Batı dillerinde “alchemy” suretinde aktarılmıştır. Sihir tekniklerini de barındıran simya kelimesine karşılık olarak da Türkçede “gözbağcılık” anlamına gelen “fantazmagori/phantasmagorie” (gerçekle alâkasız ve hızla değişen hayaller dizisi) sözcüğü kullanılmıştır. Simyanın iki farklı anlamı vardı. Birincisi demir, bakır, kurşun gibi yüksek değeri olmayan metallerden altın ve gümüş üretip sonsuz bir zenginliğe kavuşmaktı. İkincisi ise insanı ölümsüz kılacak hayat iksirini elde etmekle ilgiliydi¹⁶⁵.

Simya ilminin vaktiyle Mısır’ın İskenderiye şehrinde doğduğu zannedilse de bundan çok daha evvel Çin’de¹⁶⁶ ve Hindistan’da biliniyordu. Çinliler maddelerin tatbikî yönleriyle ilgilenerek nesnelere eritmişler, döküm yapmışlar, kalıba sokup şekil vermişler, yontmuşlar ve boyamışlardı¹⁶⁷.

Taoistler insan bedenini ölümsüz kılmak için girişimlerde bulunmuşlar ve Çin simyası, ilk kez büyü tekniklerinden, geleneksel doğa felsefesinden ve Taoistlere ait metafiziğin harmanlanmasından ortaya çıkmıştı¹⁶⁸. Yaşlanmayı engelleyecek yollar arayan Taoistler, beden eğitimi, nefes alıp verme alıştırmaları ve mineral içerikli iksirlerin yapımı için epey uğraşmışlardı¹⁶⁹. Ruh arayışlarına paralel olarak ölümsüzlük iksirleri hazırlamaya çalışmışlar, dualar ederek perhizler yapmışlardı. Temel simgeleri

¹⁶⁵ Ayten Koç Aydın, a.g.m., s. 218-219; Titus Burkhardt, a.g.e., s. 21-22.

¹⁶⁶ Son zamanlarda simyanın Çin’e ait bir uygulama olduğunu ve Taoizm felsefesinden neşet ettiğini ileri süren kimseler çoğalmıştır. Ancak kimya tarihinin en büyük uzmanlarından olan E. O. von Lippmann, simyanın VIII. yüzyılın ortalarında, Kanton Limanı’nın yabancılara açılmasından sonra, Batı’dan Çin’e ulaştığını ifade etmiştir. 714 yılında ilk olarak Arap gemilerinin Kanton Limanı’na demir atmasıyla birlikte ticaret inanılmaz bir hızla gelişmişti. Meşhur Sinolog Richthofen, Çinlilerin, simyanın kaynağı olarak kendilerini gördüklerini ve daha sonra bunu ulusal keşifleri olarak nitelendirdiklerini kaydeder. Çin simyasında Batı etkisinin olduğuna dair görüşler çelişkilidir ama Çin simyası ile İslam arasında yakın bir ilişki olduğu kesindir. Bkz. Eric John Holmyard, *Makers of Chemistry*, Oxford, 1931, s. 24-26.

¹⁶⁷ Zeki Tez, *Simya*, İstanbul, 2017, s. 93.

¹⁶⁸ Çin simyası Taoizm ile çok yakın ilişki içerisindedir. Taoistlerin kutsal metinlerinde yani *Tao-Tsang* adlı eserde yer alan başlıkların yaklaşık yüzde onunda, simyaya atıfta bulunmaktadır. Bkz. Gerald Joseph Gruman, *A History of Ideas about the Prolongation of Life*, USA, 2003, s. 86-87.

¹⁶⁹ Zeki Tez, a.g.e., s. 96.

olan “yin-yang” anlayışıyla ruhun beden dışı ölümsüzlüğünü değil, ölümsüz bir beden içerisinde varlıklarını devam ettirme arayışına girmişlerdi¹⁷⁰.

Marcel Granet, Taoistlerin çok eski zamanlardan beri simya ile ilgilendiklerini ifade eder ve şöyle der: “Taoizm büyülü sanatların ve ilk güçlerin sırlarını ellerinde tutan demirci loncalarına kadar uzanır. Taoistler en eski dönemlerin tinsel geleneklerini benimsemiş ve onları yeniden ortaya çıkarmayı başarmıştır. Bu şöyle bir örnekle açıklanabilir: Hayvan yaşamının kendiliğindenliğine ve mutluluğuna erişmeyi amaçlayan arkaik yöntemler Taoist üstadlar tarafından benimsenerek devam ettirilmiştir. Bu tür uygulamalar avcı halkların ön Şamanizm’inden ileri gelmektedir ve bunun ne kadar eski olduğu bellidir”¹⁷¹.

Taoizm’de ölümsüzlük çabası mühim bir yer tutar. Rivayete göre, Çin’in ilk simyacıları olarak kabul edilen Sarı İmparator¹⁷² ölümsüzlüğün sırrını çözmüş ve bu amaçla insan ömrünü uzatan *meditative* sevişme teknikleri geliştirmişti. Hem bu teknikler hem de Taoist keşişlerin bulunduğu yine kökleri Sarı İmparator’a dayanan ölümsüzlük iksirleri günümüze dek gelmiştir. Bu durum meşhur Çin tababeti ile Çin kimyasının¹⁷³ gelişmesine yol açmıştır¹⁷⁴.

¹⁷⁰ John Elliot Wills, *a.g.e.*, s. 184; Zeki Tez, *a.g.e.*, s. 96.

¹⁷¹ Mircea Eliade, *Demirciler ve Simyacılar*, Çev. Mehmet Emin Özcan, İstanbul, 2011, s. 117.

¹⁷² K’un Lun Dağı’nın en üst manastırının tahtında oturan ve Huang-ti (MÖ 2697-2597) olarak bilinen Sarı İmparator Çinlilerin atası olduğu düşünülen efsanevi hükümdardır. İmparator Huang-ti’nin dört tane yüzü vardı. Bu aynı anda dört yönü görmesini sağlıyordu. Sarı İmparator’un *Huang-ti Nei Jing* (Sarı İmparator’un Tıp Kanunları) adlı eserinde dört mevsimde sağlığı iyileştirme fikri, Taoizm öğretisinden etkilenmişti. Dört mevsim fikrine göre, her şey baharda filizlenir, yazın gelişir, sonbahar da olgunlaşır ve kışın ise depolanırdı. En eski geleneksel Çin tıp kanunlarını ihtiva eden bu eser günümüze kadar ulaşarak geleneksel Çin tıbbının gelişimine sebep olmuştur. Bkz. Sun Zi (Sun Tzu), *Savaş Sanatı*, Çev. Pulat Otkan-Giray Fidan, İstanbul, 2015, s. 26; Chen Lianshan, *Çin Mitolojisi*, Çev. Hasan Böğün, İstanbul, 2015, s. 73; Liao Yuqun, *Geneksel Çin Tıbbı*, Çev. Tuğba Andaç, İstanbul, 2016, s. 21, 39; Anne Birrell, *Çin Mitleri*, Çev. Melisa Pancar, Ankara, 2016, s. 27, 65.

¹⁷³ S. Mehdi-Hassan, “kimya” kelimesinin kökeninin Çince olduğunu ifade eder. Ona göre; Güney Çin’de bulunan Fukien lehçesinde “altın yapan taze bitki suyu” ya da “altın yapan sıvı” anlamına gelen “kim-ya” kelimesi vardı. Kimya kelimesi Arapçaya harf-i tarif olarak “el-kimya” ve “el-kimiya” şeklinde geçmişti. İslam öncesinde Araplar bu kelimeyi Çin’den İskenderiye’ye taşımışlardı. Burada “kimiy, chemia” şeklinde yazılmış fakat “kimiya” şeklinde telaffuz edilmişti. Latince tercümelerde ise “alchimia, alchamia, alquimia, alkimie” kullanılmıştı. Latince tercümelerle öteki Batı dillerindeki “alchemia” sözcüğünde bulunan “al” Arapça’daki “el-” harf-i tarifinin bir yansımasıdır. İslam eski kimyasının Batı’yı çok fazla etkilediğini görülmektedir. Ayrıca “elixir” (el-iksir) kelimesinin de Arapça kökenli olması söz konusu etkinin büyüklüğünü göstermektedir. İlkçağ ve ortaçağ kimyasının Türkçede genellikle simya olarak karşılanması yanlıştır. Eski kimya ya da Batı dillerindeki imlayı karşılayacak şekilde “el-kimya” denilmesi gerekir. Çünkü illüzyon sanatı olan simya büyücülük teknikleri ile alâkalıdır. İbn Sina eski kimyanın amacının maden cevherlerinin özelliklerini giderip ona

Taoistlerin en çok kullandıkları ölümsüzlük yöntemi “embriyon soluması” idi. Bu, simyacının hem iç deneyimini hem de cevherin ilk halini kullanarak oluşturulurdu. Temele ya da kökene geri dönerek yaşlılık yok edilir ve embriyon haline geri dönülürdü. Bir Taoist bir metinde şöyle denilmişti: “Bağışlayıcı (Buda) Jou-lai (Tathagata) insanlara ateşle çalışmanın yani simyanın usûlünü gösterdi ve onlara kendi gerçek doğalarını ve hayat paylarının bütünlüğünü tekrardan yapmak üzere yeniden ana rahmine girmeyi öğretti”. Hem Taoistler hem de Batılı simyacılar rahme dönüşü vurgu yapmaktadır. Bu durum insanı hastalıklardan koruduğu gibi ve ömrü de uzatıyordu¹⁷⁵.

İnanç sisteminde Tanrı temasına yer veren tüm dinlerde tanrının ölümsüzlüğü inancı hâkimdir. Taoistler de kendi ilahları Lao Tzu’yu ölümsüzlüğe ermiş kutsal bir kimse olarak görürlerdi¹⁷⁶. Bilinci edimsizlikle arıtmaya yönelmesi ve meditasyon uygulamaları ile Lao Tzu’nun “Tao Te Ching” adlı eserindeki felsefesi birleştirilmiştir. Ama öte yandan, birçok Taoist keşişin büyücülüğe, falcılığa, altın¹⁷⁷ ve hayat iksiri yapmak için simyacılığa yönelmesiyle edimsizlik ilkesinden uzaklaştıkları görülür¹⁷⁸. Taoizm en nihayetinde geniş kitleler tarafından benimsenmişti fakat büyü, ruh çağırma,

başka madenlerinkini kazandırmak ve başka cisimlerden altın ve gümüş elde etmek üzere bazı madenlerin özelliklerini diğerlerine katmak olduğunu belirtir. Bkz. Emre Dölen, “Kimya”, *İA*, C. XXVI, s. 26, 29; Zeki Tez, *a.g.e.*, s. 93.

¹⁷⁴ John Elliot Wills, *a.g.e.*, s. 184; Chuang Tzu, *a.g.e.*, s. 34. Taoistlere geçmişte pek çok suçlamalar yapılmasına rağmen, onlar bilim ve teknolojiye önemli katkılarda bulunmuşlardı. Ama Çin’deki bilimsel keşiflerin tamamı Taoistlere ait değildi. Örneğin dış simyanın ve geleneksel Çin tıbbının bilhassa Taoistlerin etkisinden uzak olduğu ifade edilir. Tarihte bilinen en eski Çin simyacıları fang-shih (büyücüler) olarak adlandırılırlardı ve bunlar Taoist değillerdi. Çeşitli şubelerle (akupunktur, moksibüsyon yani ısı terapisi, bitkisel ilaç, nabız ölçme vb.) birlikte Çin tıbbının Taoist üstadların ürünü olmadığını savunan görüşler vardır. Fakat birçok simyager ve tıp doktorunun gerçekten Taoist olduğu doğrudur. Bu nedenle, Taoistler tıp, simya ve bunlarla bir arada bulunan bilimlerin (botanik, kimya, metalürji, fizyoloji, coğrafya, astronomi, cinsiyet bilimi) ilerlemesi için büyük katkılar sağlamışlardı. Bkz. Julian F. Pas, *The A to Z of Taoism*, s. 40; Liao Yuqun, *a.g.e.*, s. 29.

¹⁷⁵ Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi II*, s. 39; Aynı müellif, *Demirciler ve Simyacılar*, s. 131-132.

¹⁷⁶ Şinasi Gündüz, *a.g.e.*, s. 105-106.

¹⁷⁷ Çinli simyacılar *yang* bakımından zengin herhangi bir maddenin hayatı düzene sokup uzun ömür sağlayacağı inancındaydı. Bu bakımdan içerisinde *yang* bulunan ve gezegenlerden güneşi simgeleyen altın, hayat iksiri yapmak için çok önemli bir madde idi. Bkz. Zeki Tez, *a.g.e.*, s. 95; Titus Burkhardt, *a.g.e.*, s. 81.

¹⁷⁸ Lao Tse, *Tao The Ching*, s. 142-143.

simya, altın yapma, yaşam uzatma gibi uygulamalarla gerçek öğretiden tamamen uzaklaşmaya başlamıştı. Böylece sapkın ve boş inançlar da türemişti¹⁷⁹.

Budistlerin ibadethanelerini, yortularını ve manastır yaşamlarını taklit ettikleri için Taoistlerin sadece tek bir alanda kendilerine özgü oldukları ifade edilir. Simya ile ilgili Çin kaynaklarını İslam kaynaklarından daha önemli kılan bu meçhul konunun tarihçileri, simya literatüründeki büyük boşluğu Çin kaynaklarıyla doldurmuşlardı. Yeşim taşı¹⁸⁰, inci¹⁸¹, sedef ve zincifre¹⁸² gibi bazı maddelerin hayat verdiği inancı

¹⁷⁹ H. J. Störig, *a.g.e.*, s. 151.

¹⁸⁰ Beyaz renkten koyu yeşile kadar çeşitli renklerde olan yeşim taşı Çinlilerin her zaman sevdiği mücevherlerden biri idi. Hotan ve Burma'da değerli yeşim taşları bulunuyordu. Eski bir geleneğe göre, ölü bir kimsenin ağzına yeşim taşı yerleştirmenin cesedin çürümesini engelleyeceğine inanılırdı. Kutsal dağlarda ikamet eden ilahların yeşim taşı yediği ifade edilirdi. İnsanlar kötü ruhlardan korunmak için beyaz yeşim taşından mamul takılar takıyorlardı. Erkeklerle yetmişinci yaş günlerinde özel olarak yeşim taşından mamul bir asa verilirdi. Ölümsüzlerin armağanlarla geldikleri Wangmu'nun sarayında uğurlu sayılan yeşim havuzu vardı. Bkz. Wolfram Eberhard, *Çin Simgeleri Sözlüğü*, s. 330-331; Chen Lianshan, *a.g.e.*, s. 87.

¹⁸¹ Saflık ve değeri simgeleyen inci önemli sekiz mücevherden biri idi. Çinliler milattan önce inci çıkarmaya başlamışlardı. Eski zamanlarda bir ölünün ağzına inci yerleştirilirdi. Bunun sebebi ise midyenin, yıldırım tarafından hamile bırakılması ve incinin ay ışığı ile büyümesi idi. Tibetli keşişler kendilerine altmış yıl boyunca sihirli güçler sağlayan baştan çıkarıcı incilere sahiptiler. İncinin ışığından etkilenen her kadın aşk delisi olurdu. Bkz. Wolfram Eberhard, *Çin Simgeleri Sözlüğü*, s. 148-149.

¹⁸² Neolitik halklar arasında kırmızı renk veren maddelerin ölümü engellediğine inanılırdı. Bunun için Batıda kırmızı peroksit (demir peroksit) Çin'de ise zincifre kullanılırdı. İçerisinde cıva bulunan kırmızimsı bir mineral olan zincifre simgesel olarak kırmızı renk kanla ve yaşamla bağdaştırılmıştı. Zincifre Taoist simyanın temel maddesi idi. İnsan bedenini yenileyip uzun ömür sağlayan çeşitli iksir reçetelerinin tamamlayıcı unsuruydu. Bazı yerlerde zincifrenin ölümsüzlük sağladığına inanılmaktadır. Taoistler insan vücudunda göbek deliğinin altında (solar plexus) meditasyon için çok mühim olan bir zincifre tarlası olduğuna inanırlardı. Ölümsüzlük embriyonu bu bölgede hazırlanırdı. Söz konusu zincifre tarlasının başka bir ismi de K'un Lun idi. K'un Lun hem ölümsüzlerin evi olan Batı Denizi Dağı için hem de bir mağaraya benzeyen odaya (aynı zamanda gerdek odası) ve Nirvana'ya sahip beynin gizli bir kısmı için kullanılırdı. Hakikaten Batı Denizi Dağı yani K'un Lun Dağı ölümsüzlerin yurdu idi. Söz konusu dağın dik bir koni ile birlikte ters çevrilmiş başka bir koni üst üste gelecek şekilde iki katı bulunuyordu. Bu simyacıların fırınlarını andırıyordu. Fakat su kabağının da üst üste binmiş iki küresi mevcuttu. Su kabağı Taoistler için önemliydi. Su kabağı şeklindeki bu yerin yaşamın ve gençliğin kaynağı olduğuna inanılırdı. Zincifrenin uzun ömür iksiri olduğunu gösteren en eski eserlerden biri Taoist ölümsüzlerle ilgili otobiyografilerin bulunduğu *Liesien Tchouan* idi. Bu esere göre bir valinin üç yıl boyunca zincifre tükettiği ve beş yıl sonra uçarak dolaşmaya başladığı ifade edilir. Zincifrenin ersuyunun damıtılması ile insan vücudunda zaten üretildiğine inanılıyordu. Bunun için Taoistler hayvanlara ve bitkilere benzemeye çalışmış ve kendini baş aşağı asarak ersuyunun özünün beyne gelmesini sağlamışlardı. Han Hanedanı döneminde simyacılar zincifreyi altın elde etmek için kullanırlardı. O dönemde altın daha çok kapacak yapılmak için kullanılıyordu. Milattan sonraki zamanlarda zincifre tüketilmesi ile bedenin kırmızı olacağına inanılırdı. Han Hanedanı döneminde haremde bir kızın alınına zincifre vurulursa bu kızın âdet gördüğü için imparatora sunulamayacağı anlaşıldı. Zincifre notu kırmızı bir kâğıt üzerine yazılırdı. Eski dönemlerde ise kölelere konumlarını onaylayan bu tür vesikalar verilirdi. Bkz. Wolfram Eberhard, *Çin*

Çin'e uzak maziden miras olarak kalmıştı¹⁸³ ve eğer söz konusu maddeleri bir kimse vücudu içerisine alırsa ihtiyarlığın getirdiği bozuklukları yavaş yavaş önleyebilirdi¹⁸⁴.

Simyacılar bu metallerin *materia prima* (aslî madde ya da ilk madde) seviyesine indirgenmeden altına ya da gümüşe dönüşmeyeceğini ifade ediyorlardı. Çünkü maddelerin doğada iken her daim saf olmadıkları düşüncesi hâkimdi¹⁸⁵. Bunlar sadece işlendiklerinde güvenli ve etkin bir biçimde kullanabilirlerdi. İlk zamanlarda Çin altını çok değerli değildi. Kuzeybatıdaki göçebe Çinliler altınla temas kurduklarında, MÖ IV. ya da III. yüzyıllarda, altını en yüksek değer standardı olarak kabul etmeye başladılar. Evvela altını hayatla ilişkilendirdiler¹⁸⁶ ve sonrasında onu değerli madenlerle birleştirmeye başladılar. Böylece simyanın birkaç farklı yöntemi ortaya çıktı: 1- Sarhoşluk veren sıvı bir altın elde etmek için çalışmalar yapıldı¹⁸⁷ ve yaşam süresi uzadı. 2- “Altın-zincifre” denilen simya oluştu. Zincifre yapmak ve bundan âb-ı hayat¹⁸⁸

Simyeleri Sözlüğü, s. 348; Gerald Joseph Gruman, *a.g.e.*, s. 86; Mircea Eliade, *Demirciler ve Simyacılar*, s. 128-130.

¹⁸³ Bu maddelerle ilgili çok eski zamanlarda, MÖ I. yüzyılda, yaşamış olan büyük tarihçi Sima Qian eserinde şunları yazar: “Simyacı Li Shao Chun, İmparatoru Wu-ti'ye (MÖ 141-87) şöyle tavsiye de bulunmuştu: ‘Altın elde edildiği zaman, ondan yiyecek ve içecek kapları yapabilirsiniz. Altın sayesinde hayatınız uzayacak, böylece okyanusun ortasında yer alan P'ong Lai Adası'nın (Doğu Denizi'nde bulunan adalardan biri idi) kutsal ölümsüzlüğü görebileceksiniz. Onları gördüğünüz zaman kurbanlar sunup ulu Tanrı için fedakârlıkta bulunduğunuz için o zaman asla ölmeyeceksiniz’”. Bkz. Mircea Eliade, *Asya Simyası*, Çev. Lale Arslan Özcan, İstanbul, 2002, s. 12; Gerald Joseph Gruman, *a.g.e.*, s. 85; Eric John Holmyard, *Alchemy*, s. 34. Simyacı Ko Hung ölen bir kimsenin dokuz deliğine altın ve yeşim taşı yerleştirilse ölümlü çürümeyeceğini ifade eder. V. yüzyılda T'ao Hung-Ching şöyle söyler: “Eski bir mezar açıldığı zaman içinde bulunan ceset eğer canlı gibi gözüküyorsa o beden için kısmında ve dış kısmında çok fazla altın ve yeşim taşı vardır. Han Hanedanı kurallarına göre hükümdar ve bey bedenlerinin çürümemesi için inci ve yeşimden mamul giysilerle birlikte gömülürlerdi”. Bkz. Mircea Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, Çev. Lale Arslan, İstanbul, 2009, s. 417; Aynı müellif, *Demirciler ve Simyacılar*, s. 122-123.

¹⁸⁴ Li Chih-Ch'ang, *a.g.e.*, 11.

¹⁸⁵ Titus Burkhardt, *a.g.e.*, s. 102, 108-109.

¹⁸⁶ Çinliler altını zengin olmak için değil iksir yani ölümsüzlük ilacı elde etmek için kullanmışlardı. Berthold Laufer Çinlilerin altını uzun yaşam iksiri için kullandıklarını ve altını bir maden olarak istemediklerini ifade eder. Değersiz metallerden altın elde edilmesi fikri deneysel kimyanın oluşmasıyla yani XVIII. yüzyıla kadar devam etmişti. Bkz. Mircea Eliade, *Asya Simyası*, s. 14; Titus Burkhardt, *a.g.e.*, s. 17.

¹⁸⁷ Liverpool Üniversitesi Kimya Profesörü James Campbell Brown, *History of Chemistry* (Kimya Tarihi) adlı eserinde simyacıların ulaşmak istedikleri amaçları ifade eder. Sıvı altın hazırlanmasıyla yani “aurum potabile” ile her derde deva bulunmuştu. Altın kusursuz olduğu için insanda da kusursuzluk meydana getirdiğini kaydetmişti. Bkz. Manly P. Hall, *Tüm Çağların Gizli Öğretileri*, Çev. Murat Sağlam-Eda Gürdemir, İstanbul, 2012, s. 479.

¹⁸⁸ Âb-ı Hayat (Bengisu=Elixir of life): Arap, Fars ve Türk edebî eserlerinde “Aynu'l-hayat, nehru'l hayat, âb-ı câvidânî, âb-ı câvidâneğî ya da âb-ı bekâ, mâ'u'l-hayat, âb-ı cevânî, âb-ı zindeğî, hayat

elde etmenin yöntemi gelişigüzel bir biçimde şu cümle ile ifade edilmiştir: “Zincifre elde edildiğinde altın kolayca elde edilecektir”. Dolayısıyla hayat veren yeni bir madde olan altına en eski madde olan zincifre eklenerek inançlar da birleştirildi. 3) Erken Batı simyasına benzer olarak kurşun gibi temel metallere altın elde etmek için bir girişimde bulunuldu¹⁸⁹.

kaynağı, hayat çeşmesi, çeşme-yi hemîşe cevâni, bengisu, dirilik suyu, direht-i zindegî, nûşdârû, panzehir, nûşe-yi enûşegî, âb-ı Hızır ya da âb-ı İskender” olarak isimlendirilir. İçen ya da yıkanan kimseyi ölümsüzlüğe ulaştırdığına ve gençleştirdiğine inanılan efsanevi sudur. Bu su hemen her toplumda yaşamı uzatma arzusu sebebiyle çok rağbet görmüştür. Âb-ı hayatın ömrü uzattığına herkes tarafından inanılmasının sebebi her canlı için suyun taşınmış olduğu hayatî önemdi. Hayat verici, diriltici, yapıcı ve canlılık kazandırıcı özelliği sayesinde pek çok inanç sisteminde ve mitolojide âb-ı hayat efsanelerinin doğmasını sağlamıştır. İslam literatüründe âb-ı hayat kavramı ilk kez İsrailoğullarının peygamberi Musa ile Hızır’ın kıssasında, Kur’an-ı Kerim’de, anlatılmıştı. Musa bir gün genç bir ahabî ile beraber kendisiyle buluşması emredilen kimseyle görüşmek üzere yola çıkar. İki denizin birleştiği yerde (mecmau’l-bahreyn) buluşurlar. Musa burasını hatırlayabilmek için yanına yiyecek olarak götürdüğü balıktan yararlanacaktı. Çünkü balığın canlanıp denize fırlaması buluşma yerini belirleyen bir işaret idi. Ama Musa’nın genç ahabî deniz kıyısında kayanın yanında balığın canlanıp denize atıldığını ona söylemeyi unuttu. Oradan biraz uzaklaşınca bu durumdan bahsetti ve Musa geri döndüğünde aradığı kişiyi buldu. Kendisine Allah tarafından rahmet ve gizli ilim verilmiş olan bir kulun Hızır ismini taşıdığını söyledi. Bu hadisenin üzerine Hızır ile buluşacakları kayanın dibinde âb-ı hayat olduğu düşünülmüştü. Hadise halk arasında âb-ı hayatın iyice yayılmasını sağlamıştı. Bu hikâye Türk edebiyatına *İskendernâme* türünde girmişti. İskender muradına kavuşmadığından âb-ı hayata, âb-ı İskender ya da âb-ı İskenderî denilmiştir. Kur’an-ı Kerim’de zikredilen Zülkarneyn kıssası da bunun gibidir. İskender insanı ölümsüzlüğe ulaştıran âb-ı hayatı etrafındaki âlimlerden işittiği. Ordusu ile birlikte bunu bulmak için yollara düşmüştü. Ancak yoldaki bazı olaylardan dolayı ordu yanından ayrılmış ve geriye İdris isminde bir aşçı ile İskender kalmıştı. Aşçı yemek yapmak için bir çeşmeye gitmiş, elindeki tuzlu balığı yıkarken canlandığını görmüş ve hemen o sudan içmişti. İskender bunu işittiği zaman o çeşmeyi aramaya başlamış fakat bir türlü hayat kaynağı olan çeşmeyi bulamamıştı. Nihayetinde sinirlenerek aşçıyı öldürmeye karar vermişti. Onu öldüremeyince boynuna bir taş bağlatıp denize attırmıştı. Aşçı bir deniz cini olup edebî hayata kavuşmuştu. İskender efsanesi ortaçağ İslam dünyasında dilden dile dolaşmıştı. Mevlana, Yunus Emre, Nesimî, Eşrefoğlu Rumî, Niyazi-i Mısri, Erzurumlu İbrahim Hakkı gibi şairler âb-ı hayat kavramını eserlerinde kullanmışlardır. Halk ve divan edebiyatında âb-ı hayat ile ilgili çeşitli motifler vardır. Müminlere ve ölü gönüllere şifa olduğu için Muhammed âb-ı hayat çeşmesidir. Hükümdarın dudağı ölüm mahkûmunu affederken ona hayat verdiği için âb-ı hayattır. Vücuda sağladığı yararlar için gönül, kalp ve ruh da âb-ı hayattır. Bilgi, söz ve yazı da mürekkeple ölümsüzleşir. Kalem bilgiyi ölümsüzleştirdiği için bir hayat ırmağıdır. Bahar mevsimi ve yağmurlar bitkilere ve canlılara hayat verdiği için âb-ı hayattır. Ortaçağda Avrupalılar gençlik pınarı olarak bilinen hayat suyunu aramaya başlamışlardı. Türkistan, Çağatay ve Azeri edebiyatlarında da pek çok esere konu olmuştur. Bkz. Ahmet Yaşar Ocak, "Âb-ı Hayat (Tasavvuf)", *DİA*, C. I, s. 1-2; Âmil Çelebioğlu, "Âb-ı Hayat (Edebiyat)", *DİA*, C. I, s. 3; Nimet Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, İstanbul, 2008, s. 34-39; Şinasi Gündüz, *a.g.e.*, s. 14. Hindistan’da ölümsüzlük içkisi, bengisu, âb-ı hayat, nektar, “soma” olarak adlandırılır. Sarhoş eden, insanları ve tanrıları coşturan içki aya benzetilirdi. Soma otların ve ormanların kralı olan bir bitkidir. Vedalar da İndra ve Agni’den sonra en çok ilahî soma için okunurdu. Hint tanrıları ölümsüz olmak için soma içerlerdi. Brahman keşişleri, dağlarda büyüyen bir bitkinin köklerini taş ile döverek sütünü yani özsuyunu çıkararak yün süzğüden süzüyorlardı. Suyla karıştırarak birkaç işlem sonunda soma hazırlanıyordu. Bkz. *Bhagavad Gita, Tanrının Şarkısı*, Çev. Ömer Cemal Güngören, İstanbul, 2001, s. 162-163.

¹⁸⁹ Li Chih-Ch’ang, *a.g.e.*, s. 11-12.

Simya ile ilgili olarak günümüze kadar ulaşan en eski Çince ilmî eser, yukarıda bahsedilen üç yöntemi açıkça tefrik eden, Pao P’u Tzu¹⁹⁰ tarafından telif edilmiştir. Bu zat MÖ V. yüzyılda Çin’de altının simya için kullanıldığını kaydetmiştir. Rönesans ve sonrasında ise simya ile ilgili yapılan deneyler ruhsal bir arayış şeklinde açıklanır. Bu arayış Çin’de de mevcuttu. X. yüzyıldan itibaren maddelerin karışımı ile açıklanan “dış simya” yerini “iç simya” kavramına bırakmıştı. Bu sonucuda maddelerin “nüveleri” ya da “özleri” kullanılırdı zira nüveleri saf ve katkısızdı. Ayrıca cıva¹⁹¹, sülfür¹⁹², kurşun vb. maddelerle de saflaştırma yapılırdı. XI. yüzyılın sonuna gelindiğinde yeni bir adım atılmış ve doğaüstü maddeler insan vücudunun çeşitli bölümleri ile tanımlanmıştı¹⁹³. Sonuç olarak, Çin’de simya, kimyevî maddelerle bir deney yapma, hamlaç, maden eritme ocağı ve benzeri şeyleri ifade etmek için kullanılmıyordu. Bilakis zihinsel ve fiziksel bakımdan “eski canlılığın kazanılması” (*reeducation*) bâbında ifa edilen

¹⁹⁰ Pao P’u Tzu’un IV. yüzyılda filozofik takma ismi Ko Hung (MS 283-343) idi. Bkz. Li Chih-Ch’ang, *a.g.e.*, 12. Yapay yöntemlerle metalleri dönüştürme girişimlerinin Çin tarihine kaydedilen ilk örneğini ünlü İmparator Wu-ti’nin hükümdarlığı sırasında buluyoruz. Kendini Taoizm’e adanmış olan bu şahsiyet, Pao P’u Tzu takma ismi ile 330 yılında simya ve Taoist felsefe üzerine önemli bir eser yazmıştı. Eseri metallerin dönüştürülmesi, yaşam iksirleri, yaşam süresinin uzatılması için münzeviler ve ölümsüzlüğe erişmenin yöntemleri üzerine yirmi bölümden oluşmuş ve iki kısma ayrılmıştı. Ana metalleri sırasıyla altın ve gümüşe dönüştüren sarı ve beyaz iksirler yapma formüllerini eserinde açıklamıştı. Ko Hung, bir adamın bitkilerden yapılan ilaçları alarak hayatını uzatabileceğini ifade etmişti. Maddelerin biçimlendirilmesiyle kutsal bir iksir yapılabileceğini ve bu suretle insanın ölümsüzleşebileceğini söylüyordu. Bu iksirin hazırlanmasında kullanılacak maddeleri tanımlamak zordu ancak kırmızı ve sarı arsenik sülfür, kükürt, zincifre, alüminyum sülfat, tuz, beyaz arsenik, istiridye kabuğu, mika, kireç taşı ya da kalker ve çam ağacının reçineleri kesinlikle iksirin içerisinde bulunmalıydı. Elde edilen iksir, cıva veya bir kurşun ile karıştırılıp demir bir kapta bulunan kalayın içerisine atıldığı zaman, metali altın veya gümüşe dönüştürür ve yüz gün boyunca ilaç olarak alınırsa bir insanı ölümsüz yapardı. Eserinin bazı kısımlarında Konfüçyüs’e meyiletmesine rağmen, simya metninde Tao’yu yüceltmış, klasik Taoist âlimleri överek metnine başlamış ve kimya tekniklerinin Taoizm’e uygun olduğunu belirtmişti. Bkz. Eric John Holmyard, *Makers of Chemistry*, s. 24-25; Julian F. Pas, *Historical Dictionary of Taoism*, Londra, 1998, s. 251; Gerald Joseph Gruman, *a.g.e.*, s. 86-87; Eric John Holmyard, *Alchemy*, s. 37.

¹⁹¹ Grek, Arap ve Latin dünyasındaki tüm simya hipotezlerinde, cıva ve sülfür metallerin temeli olarak kabul edilmişti. Bu sebeple zincifrenin temelinde cıva ve sülfür vardı. Bkz. Gerald Joseph Gruman, *a.g.e.*, s. 85.

¹⁹² Çin takviminin beşinci ayının beşinci gününde insan hayatını tehdit eden beş zararlı yaratığa karşı sülfür kullanılırdı. Bilhassa yılana dönüşmüş kadınların gerçek şekline dönmesi için, hayalet ve kötü cinlere karşı çocukları korumak amacıyla kullanılırdı. Yine hayalet ve kötü cinlere karşı tabutların iç kısımlarına da sülfür konulurdu. Eğer hamile bir kadın vücuduna sülfür sürerse rahmindeki bebek kız ise erkeğe dönüşürdü. Bkz. Wolfram Eberhard, *Çin Simgeleri Sözlüğü*, s. 279-280.

¹⁹³ VIII. yüzyılda meşhur simyacı Lü Tsu, kalbin kırmızı olduğu için zincifreye, böbreklerin siyah olduğu için kurşuna benzediğini ifade eder. Bkz. Mircea Eliade, *Demirciler ve Simyacılar*, s. 127-128.

uygulamaları imliyordu¹⁹⁴. Zaten eserini tercüme ettiğimiz, “âb-ı hayatın halis mürşidi” sözleriyle tanımlanan Üstad Ch’ang Ch’un da bu mânâda bir simyacı idi¹⁹⁵.

¹⁹⁴ Simyacı Denis Zachaire XVI. yüzyılda şöyle demişti: “Simyanın ilahî felsefesi beşerî gücü fazlasıyla aşar; onu kitaplardan elde etmek mümkün değildir. Tanrı onu Kutsal Ruh’u ile kalplerimizin içine sunmadıkça ya da yaşayan bir kimsenin ağzından bize öğretmedikçe elde edemeyiz”. Frantz Hartmann ise *Paracelsus* adlı eserinde şunları söyler: “Simyacı olmak isteyen kimseler gerekli niteliklere sahip değillerse hiçbir işe yaramaz. Simyacıda *magnezya* yani görünmez astral unsurları kendinde barındıracak manyetik bir güç olmalıdır”. Bkz. Manly P. Hall, *a.g.e.*, s. 486; Titus Burkhardt, *a.g.e.*, s. 38. Aynı şekilde *Simyacı* adlı eserde, Santiago yolda pek çok kitaba sahip olan İngiliz bir simyacı ile tanışır. Santiago kitapları okuyarak simyacı olacağını zanneder. Ancak İngiliz simyacı, simya bilgisine herkesin ulaşmasının imkânsız olduğunu söyler. Bkz. Paulo Coelho, *Simyacı*, Çev. Özdemir İnce, İstanbul, 2017, s. 103.

¹⁹⁵ Li Chih-Ch’ang, *a.g.e.*, s. 13.

II. BÖLÜM

CH'ANG CH'UN VE SEYAHATNAMESİ

1- Yaşam Öyküsü (1148-1227)

Dünyanın henüz insanlarca kirletilmediği bir çağda bilge üstadlar insanlardan uzak yerlerde yaşarlardı. “Wu wei” adıyla anılan; “bir şey yapmadan gerçekleştirmek” onların yöntemiydi. Amaçları uzun yaşamaktı. Bu yüzden aşırıktan uzak dururlar ve nefes egzersizleri yaparlardı. Doğal gıdalarla beslenirler fakat çok az yerlerdi. Yapmak istedikleri şeyin kendilerine şöhret getirmesini beklemezlerdi. Bilge üstadlar her şeyden vazgeçip her şeye sahip olmuş kimselerdi. Toplumun her kesimi onlara saygı duyuyordu. Gök ile Yer’in Tao’sunu ve bilgeliğini bütün nitelikleriyle temsil ederlerdi. Bilgeler sakin ve tutkusuz şahsiyetlerdi. Az konuşur, hiçbir şey için fazla gayret göstermezlerdi. Bu özellikleri ile Tao öğretisinin “yontulmamış kütük” teşbihine uyarlardı¹⁹⁶. Bilge üstadlar, gençlere ve Tao yolunda ilerlemek isteyenlere ders verirlerdi. Kendi fikirlerini yazmaya lüzum bile görmezlerdi fakat müritleri onların söylemlerini kaydederdiler¹⁹⁷. İşte Üstad Ch’ang Ch’un tam da böyle biriydi.

Ch’ang Ch’un nam-ı diğer Qui Chuji 1148 yılının birinci ayının on dokuzuncu gününde Çin’in şimdiki başkenti Pekin’in beş yüz kilometre ötesinde Shantung Eyaleti’nin Teng-chou Ch’i-Hsia Hsien’de bulunan Pin-Tu-Li adlı yerleşim biriminde doğmuştu. Gençliğindeki ismi Chiu Ko idi. Babasını ve annesini çok küçükken kaybetmişti¹⁹⁸. Fakir bir aileden gelen Üstad Ch’ang Ch’un hayatının ilk yıllarında sınırlı bir eğitim almıştı. Daha sonra üstadı Wang Che’nin tesiriyle kendini geliştirmişti¹⁹⁹.

Ch’üan-chen Mezhebi’ne mensup “Yedi Ermiş” adıyla anılan topluluğun en önemli temsilcisiydi. Görevini mükemmel surette icra etmişti. Zaten zikredilen

¹⁹⁶ Doğan Kuban, *a.g.e.*, s. 53.

¹⁹⁷ Wolfram Eberhard, “Eski Çin Felsefesi’nin Esasları”, s. 266.

¹⁹⁸ Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 4.

¹⁹⁹ John Elliot Wills, *a.g.e.*, s. 190. Üstad Ch’ang Ch’un sonradan kendi üstadı Wang Che’yi geçecek kadar bilgiye sahip olmuş ve Ch’üan-chen Mezhebi’deki rol ve statüsünü çok üst mevkie taşımıştı. Bkz. Mou Zhongjian, *a.g.e.*, s. 216-217.

mezhebin baş keşişiydi. On dokuz yaşındayken Tao'yu benimsemiş ve üstadı Wang Che kendisine hem “Zekâ Kaynağının Sonsuzluğu” hem de “Uzun İlkbahar” isimlerini vermişti. Yaşlanmaktan ve ölümden kaçamayan kimseler için hayatın baharını uzatabilen bir inanca sahip olduğun için de Ch'ang Ch'un adını almıştı. Müritleri ve Cengiz Han ise bir saygı ifadesi olarak onu “İnsan-ı Kâmil” (Perfected Man) sıfatıyla nitelemişlerdi. Günümüze ulaşan eserlerden anlaşıldığı kadarıyla, üstadın yaşam iksiri yapımını çok ciddi bir şekilde ele aldığı anlaşılmaktadır²⁰⁰.

Üstad Ch'ang Ch'un, K'un Lun Dağı'nda²⁰¹ bulunan Yen-Sia Mağara'sında ikamet ediyordu. 1166 yılına gelindiğinde artık Taoist bir keşişti. 1167 yılının sonbaharında, Ning-hai'ye²⁰² giderek Wang Che'nin müridi ve “Tam Yüceltilmiş Mezheb”in kurucusu oldu. Wang Che'nin etrafındaki müritlerinin en genci o idi²⁰³. 1173 yılında Chung-nan Dağı'ndaki dinî törenlere katıldıktan sonra, P'an-hsi olarak bilinen Wei Irmağı'nın kenarında ikamet etmeye başladı²⁰⁴. 1188 yılına kadar burada

²⁰⁰ John Elliot Wills, *a.g.e.*, s. 190.

²⁰¹ Yunan mitolojisindeki Olimpos gibi bir yer olan K'un Lun Dağı'nda sarayların, egzotik çiçeklerin yetiştiği bahçelerin ve hayat suyunun aktığına inanılan pınarların var olduğu düşünülmekteydi. Burada beş sur ve kale hendeği ile birlikte on iki tane saray vardı. Sarayın her köşesinde hayvanlar tarafından korunan dokuz tane kapı bulunuyordu. Bu görkemli dağa insanoğlunun ulaşması imkânsızdı. K'un Lun Dağı'na tırmanan, bütün basamakları çıkan kimse ölümsüzlüğe ererdi. Huai Nan Zi şöyle demişti: “K'un Lun Dağı'nın doruklarında bulunan tepeye ‘Soğuk Rüzgâr Dağı’ denir. Bir kimse oraya kadar çıkarsa sonsuza dek yaşar. Orayı geçip Şuanpu'ya kadar giden bir kimse rüzgâra ve yağmura emredebilir. Daha yukarıda bulunan Tanrı Sarayı'na erişirse ilah olur. Ama bu sıradan insanlara göre bir şey değildir”. Batı'nın Ana Kraliçesi K'un Lun Dağı'nda misafir ağırlayan tek Tanrı idi. Bu yer on bin nesnenin kaynağı, Yin ve Yang'ın sonsuza kadar nöbetleşe yer değiştirdiği bir mekân idi. K'un Lun Dağı Hint efsanelerindeki Sumeru Dağı ile karşılaştırılabilir. Her ikisinin de dokuz katı bulunur. Çin kozmogonisinin Hint kozmogonisinden farkı, K'un Lun Dağı'nın dünyanın merkezinde değil de Batı'da, Sarı Irmak'ın kaynağında bulunmasıdır. Budizm'in Çin topraklarına girmesi ile yani en geç I. yüzyılda doğal olarak Hint ve Çin kozmolojik kavramları birbirleri ile karışmıştı. Bkz. Wolfram Eberhard, *Çin Simgeleri Sözlüğü*, s. 88-89; Chen Lianshan, *a.g.e.*, s. 41-44; Anne Birrell, *a.g.e.*, s. 45, 83.

²⁰² Ning-hai, Shantung Eyaleti'ndeki Teng-chou Fu idi. Bkz. Li Chih-Ch'ang, *a.g.e.*, s. 16.

²⁰³ Wang Che öldüğü zaman Üstad Ch'ang Ch'un yirmi iki yaşında idi. Bkz. Frederick W. Mote, *a.g.e.*, s. 499.

²⁰⁴ Üstad Ch'ang Ch'un, P'an-hsi'de bir mağarada yaşıyordu. Günde bir öğün yemek yiyordu ve bir palto giyiyordu. Hiçbir eşyası yoktu. Altı yıl boyunca uyumadı. Daha sonra Longmen Dağı'nda yedi yıl boyunca inzivaya çekildi ve bundan önce olduğu gibi çalışmaya devam etti. Uzun süren çalışması ona bir ölümsüzün görünüşünü ve sabrını vermişti. Çok çalıştıktan sonra Tao'ya ulaştığı belirtilir. Tao'yu takip eden ilk kişi o idi, ama bunu gerçekleştirecek son kişi oldu. Bunlar Üstad Ch'ang Ch'un'un azim, tahammül ve gücünü ortaya koymaktadır. Bkz. Mou Zhongjian, *a.g.e.*, s. 217; Youmi Kim Efur, *Baiyun guan: The Development and Evolution of a Quanzhen Daoist Temple, (Basılmamış Doktora Tezi)*, University of Kansas, 2012, s. 5.

kaldı. Üstad Ch'ang Ch'un yaklaşık olarak altı ay kadar Cürcen hanına hizmet etti ve daha sonra Chung-nan Dağı'na geri döndü²⁰⁵. 1170 yılında Wang Che öldükten sonra, Sien-yan'da bulunan Liu-Chang-Ch'ung'da ikamet etti. Akabinde Shansi'de inzivaya çekildi fakat buna rağmen ünü her yere yayılmıştı²⁰⁶. 1174 yılının dokuzuncu ayında P'an-hsi'ye gitti. Bir süre burada oturdu ve 1179 yılına kadar ruhunu terbiye etti. P'an-hsi'den Lung-chou'ya geçti. Zor bir hayatı olmasına rağmen çok fazla kitap okuyordu. 1180-1186 yılları arasında Lung-men Manastırı'nda kaldı²⁰⁷ ve Taoizm üzerine derin araştırmalar yaptı. Zamanını Tao felsefesine göre, gizli ruha veya yaşamın çıkışı ve sonsuz yaşam konuları üzerine çalışarak geçiriyordu. 1187'den 1191 yılına kadar Chung-nan Dağı'nda kalmıştı. Şöhreti Kuzey Çin'den dünyanın dört bir yanına kadar yayılmıştı²⁰⁸.

1188 yılında Kuzey Çin'de hüküm süren Kin Tatarlarının hükümdarı Shih-tsung (1122-1189), Üstad Ch'ang Ch'un'u dinî bir tören için davet etti²⁰⁹. 1191 yılının onuncu ayında Shantung Eyaleti'nde Ning-hai yakınlarında bulunan Ch'i-Hsia'daki evine geri döndü keşişlik yapmaya başladı. Üstad Ch'ang Ch'un, Kin Tatarlarının altın çağında yaşamıştı. Fakat 1211 yılında Cengiz Han, Kin Tatarlarına karşı askerî harekâta başladığı zaman Kuzey Çin karışmıştı. Moğollar yirmi yıldan daha fazla bir süre bu toprakları yağmaladılar ve nihayet ele geçirdiler. Onlar askerî stratejileri gereği bir şehri istila etmiyorlar, saldırıp yağmalıyorlar ve sonraki hedeflerine ulaşmak için

²⁰⁵ Judith M. Boltz, *a.g.e.*, s. 157.

²⁰⁶ Tao-Chung Yao, "Ch'iu Ch'u-chi and Chinggis Khan", s. 204.

²⁰⁷ Üstad Ch'ang Ch'un, Ch'üan-chen Mezhebi'nin kolu olan Lung-men Lineage'in kurucusu olarak Pai-yen'de hâlâ saygı gösterilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Judith M. Boltz, *a.g.e.*, s. 64, 67; Julian F. Pas, *Historical Dictionary of Taoism*, s. 279.

²⁰⁸ Li Chih-Ch'ang, *a.g.e.*, s. 2, 16; Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 2.

²⁰⁹ Shih-tsung'un Üstad Ch'ang Ch'un'u Kin başkentine (Pekin'e) davet etmesinin sebebi Wan-ch'un chieh merasimini yönetmesi içindi. Shih-tsung bu fırsatı kullanarak Üstad Ch'ang Ch'un'a ölümsüzlüğün sırrını sormuştu. Üstad Ch'ang Ch'un'un altı aydan daha fazla bir süre burada kaldığı belirtilir. Üstad Ch'ang Ch'un'a göre imparator ilk önce Ch'üan-chen Mezhebi'nin kurallarına uymalıydı ve cinsel ilişkiden uzak durmalıydı. Shih-tsung bunlardan uzak durmak istemedi ve bu konu bir daha açılmadı. İmparator, Üstad Ch'ang Ch'un'u üzmemek için bir tabak şeftali gönderdi. On yıldan fazla süredir çay içmemesine ya da meyve yememesine rağmen imparatoru kırmamak için bir tane yemişti. 1188 yılında yapılan bu görüşmede Üstad Ch'ang Ch'un, Shih-tsung'a öğretisinin başarısını anlatmaya çalışmıştı. Bu onun için bir dönüm noktası olmuştu. Üstad Ch'ang Ch'un benzer tavsiyeleri Cengiz Han'a vererek onu da etkiledi. Cengiz Han'a şu tavsiyede bulunmuştu: "Kendi gücünü ve canlılığını tamamen geri kazan". Bkz. Li Chih-Ch'ang, *a.g.e.*, s. 25; Tao-Chung Yao, "Ch'iu Ch'u-chi and Chinggis Khan", s. 204; John Elliot Wills, *a.g.e.*, s. 190.

ilerliyorlardı. Moğol birlikleri ayrıldıktan sonra, Çin hükümeti sık sık bu şehirlerin kontrolünü ele geçiriyordu. 1211'den 1234 yılına kadar, Kuzey Çin'deki insanlar Moğol tehdidine karşı savunmasızdı. Bölgede daimî savaş, eşkıyalık ve kıtlık vardı. Üstad bu kargaşa döneminde iki davet almıştı. Shantung ve Ho-Pei eyaletlerindeki eşkıyalar halka kötü davrandığı için 1213-1223 yılları arasında hüküm süren Kin hükümdarı Hsüan-tsung²¹⁰ 1216 yılında onu davet etmişti. İkinci davet ise 1219 yılında Güney Sung Hanedanı'nın imparatoru Ning-tsung (1195-1224)²¹¹ tarafından yapılmıştı. Üstad her iki daveti de reddetmişti. Evvelce Shih-tsung'un davetini önemseydiğine göre, şimdilerde neden davetleri kabul etmiyordu? Bunun birinci sebebi, 1188 yılında Kin Hanedanı gücünün zirvesindeydi, dolayısıyla Üstad Ch'ang Ch'un bu daveti geri çevirmeye cüret edememişti. Diğer bir sebebi ise, o zamanlar Ch'üan-chen Mezhebi yeni yeni palazlanmaktaydı. Hâl böyle olunca üstad, hükümdarla iyi ilişkiler kurmanın faydalı olacağına inanmıştı. Ch'ang Ch'un 1188 yılında Ch'üan-chen Mezhebi'nin yöneticisi değildi ve böyle bir hükümdarın desteği mevkiini yükseltebilirdi. Fakat Hsüan-tsung zamanında Kin Hanedanı Moğol istilasından ve iç isyanlardan muzdarip olduğu için kargaşa baş göstermişti. Dolayısıyla tarih sahnesinden silinmek üzere olan bir hanedanın hükümdarından gelen bu teklifi kabul etmesi ne kendisine ne de Ch'üan-chen Mezhebi'ne fayda sağlayacaktı. Muhtemelen Güney Sung imparatorundan aldığı daveti de aynı sebeple geri çevirmişti. Fakat 1219 yılında, yani bu iki daveti geri çevirdikten sonra, yetmiş iki yaşındayken Türkistan'daki otağına gitmek için Cengiz Han'dan gelen daveti kabul etmişti²¹².

Üstad Ch'ang Ch'un itibarlı bir ruhanî olduğu için muhtelif bölgelerin yöneticileri tarafından sık sık davet ediliyordu. Gittiği yerlerde barışı ve düzeni sağlamayı başarmıştı. 1214 yılında Moğol ordusu Pekin'e saldırdığı zaman Kin hükümdarı altın sırmalı ve ipekli kumaşlar taşıyan bir elçiyle birlikte bir prensesi de Moğol topraklarına gönderdi. Böylece Kin Hanedanı ve Moğollar arasında anlaşma

²¹⁰ Hsüan-tsung, Kin Hanedanı'nın sekizinci hükümdarıdır. Bkz. *Modern Chinese Religion I: Song-Liao-Jin-Yuan (960-1368 AD)*, Edt. John Lagerwey-Pierre Marsone, Leiden, 2014, s. XXVIII.

²¹¹ Ning-tsung, Güney Sung Hanedanı'nın dördüncü imparatorudur. Bkz. *Modern Chinese Religion I: Song-Liao-Jin-Yuan (960-1368 AD)*, s. XXIX.

²¹² Tao-Chung Yao, "Ch'iu Ch'u-chi and Chinggis Khan", s. 204-205; Judith M. Boltz, *a.g.e.*, s. 158; Feng Liu-Zengcai An, *Taoism as an Indigenous Chinese Religion*, Shandong, 1998, s. 334.

sağlanmış oldu. Ancak Kin hükümdarı Süan-Chung, Moğol ordusundan korktuğu için başkentini Pien-King'e taşıdı. Bu durum halk arasında kargaşaya yol açtı ve herkes birbirini acımasızca katletti. Bozulan düzeni bir türlü düzeltemeyen Shantung valisi San An-Cheng, Üstad Ch'ang Ch'un'dan yardım istemek zorunda kaldı. Üstad ise bölge halkına dinî telkinlerde bulunarak sükûneti sağlamaya muvaffak oldu²¹³.

Azizlerin biyografilerini yazan müelliflerin açıklamalarına göre, üstadın binlerce şiirini topladığı pek çok eseri vardı ancak antolojilerinden sadece bir tanesi günümüze ulaşmıştır²¹⁴. Öte yandan Ch'ang Ch'ung 1227 yılında ölünce “Yedi Ermiş” adıyla anılan topluluk da dağılmıştı. Zikredilen topluluk müntesiplerinin yaşamlarına dair bilgiler “Yedi Ermiş'in Kronolojisi” (Chronology of the Seven Perfected) başlıklı eserde mevcuttur. Söz konusu eser, Li Tao-ch'ien tarafından 1271 yılında derlenmiştir. Ch'üan-chen Mezhebi hakkında önemli malumatın bulunduğu bu kaynak, Shansi'nin Liu-chiang köyünde bulunan Ch'üan-chen Manastırı'nda yazılmıştır ve 1113'den 1227 yılına kadar cereyan eden olayları ihtiva eder²¹⁵.

2- Ch'ang Ch'un ve Cengiz Han

Üstad Ch'ang Ch'un 1219 yılında Lai-chou Hao-T'ien Mabedi'nde ikamet ederken Cengiz Han tarafından gönderilen Liu Wen²¹⁶ kendisini hanın ordugâhına davet etmişti. Esasen üstad bu davete icabet etmek için gönülsüzdü. Fakat mezhebin

²¹³ Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 2-3; John Elliot Wills, *a.g.e.*, s. 190.

²¹⁴ Judith M. Boltz, *a.g.e.*, s. 157-158.

²¹⁵ Florian C. Reiter, “How Wang Ch'ung-yang (1112-1170) the Founder of Ch'üan-chen Taoism Achieved Enlightenment”, *Oriens*, Vol. XXXIV, s. 499.

²¹⁶ Bir diğer ismi Liu Chung-lu olan bu zat aslında bir şifacı olarak Cengiz Han'ın hizmetine girmişti. Liu Wen tıp sahasındaki becerilerinden dolayı Moğol aristokrasisine dâhil olmayı başarmıştı. Cengiz Han'a Üstad Ch'ang Ch'un'un üç yüz yaşında olduğunu ve uzun yaşamın sırrını bildiğini söyleyen kimse de Liu Wen idi. Bu durum her ne kadar Cengiz Han'ın davet mektuplarında belirtilmemiş olsa da başka kaynaklara yansımıştır. Cengiz Han'ın en güvenilir danışmanlarından biri olan Liu Wen, hem üstadı bulmak hem de gelmesi için onu ikna etmekle vazifeli kılınmıştı. A-li-Hsien de ona eşlik etmişti. Bkz. Li Chih-Ch'ang, *a.g.e.*, s. 38-39; John Elliot Wills, *a.g.e.*, s. 193; Tao-Chung Yao, *Ch'üan-Chen: A New Taoist in North China during the Twelfth and Thirteenth Centuries*, s. 124, 126-127; Aynı müellif, “Ch'iu Ch'u-chi and Chinggis Khan”, s. 207-208; Paul Ratchnevsky, *a.g.e.*, s. 135; Stephen Turnbull, *Genghis Khan & The Mongol Conquests 1190-1400*, USA, 2003, s. 80.

öğretisinin yaymak ve Moğolların dinini değiştirmek amacıyla müritleri tarafından hanın ordugâhına gitmeye ikna edilmişti²¹⁷.

Üstadın hanın davetini kabul etmesinin asıl gayesi ona Taoizm'in sırlarla dolu uygulamalarını öğretmek değildi. Cengiz Han'ın davetini reddetmenin olanaksız olduğunu anlayıp kabullenmek zorunda kalmıştı. Sechin Jagchid'e göre; gitmeseydi mezheplerinin sonu kötü olacaktı. Moğollar, diğer göçebe Kuzey Asya halkları gibi, Şamanizm'e inanıyorlardı ve diğer dinlere düşman değillerdi. Tıpkı kendi şamanları gibi çeşitli dinlerin liderlerine de iyi davranırlardı. Fakat Moğollara hizmet etmeye isteksiz olan bir dini ve mensuplarını hoş karşılamazlardı. Moğollar özellikle Cengiz Han'ın korkunç uygulamaları ile kötü şöhret kazanmışlardı. Kasabaların ve şehirlerin tamamen yakılıp yıkılarak sakinlerinin katledilmesi, Moğolların çok geniş bir coğrafyada iktidarlarını yaymalarını sağlayan askerî stratejilerinin bir parçasıydı. Katliamlarda ölenlerin sayısını hesaplamak neredeyse imkânsızdı. Cengiz Han batıya doğru ilerlerken pek çok katliam yapmıştı. Esasen üstadın Moğol ordularının yaptığı zulümlerden haberi vardı. Cengiz Han'ın davetini kabul ederken bu gerçeği de gözetmişti. Ayrıca söz konusu davete icabeti ile Çin'de yaşayan pek çok insanın hayatını kurtarabilirdi. Nitekim Çin'den ayrılmadan önce Taoist arkadaşları için kaleme aldığı bir şiirde mealen şöyle diyordu: “Milyonlarca insan onlarca yıl savaştan acı çekti. O kadar insandan geriye sadece birkaç kişi kaldı. Cengiz Han tarafından davet edildiğim için şanslıyım. Bu yıl soğuğa meydan okuyarak yola çıkmalıyım. Üç bin *li* mesafeye rağmen gidiyorum ama dağların doğusundaki iki yüz *li* gözümde büyüyor. Shantung halkı her zaman gönlümde olacaktır. Umarım hayatta kalanlar huzur içerisinde yaşarlar”. Ayrıca yolda çıkmadan önce: “Savaşa bir son vermeyi ümit ederek hanla buluşacağım” demişti. Bu sözler üstadın insanlara karşı şefkatinin ve barışseverliğinin delili idi²¹⁸. Ancak Üstad Ch'ang Ch'un her ne kadar toplumunu rahata erdirmeye gayesiyle böyle bir serüvene çıkmış olsa da Cengiz Han'ın bir tek amacı vardı: Ölümsüzlüğe erişmek²¹⁹.

²¹⁷ Tao-Chung Yao, “Ch'iu Ch'u-chi and Chinggis Khan”, s. 209.

²¹⁸ Mou Zhongjian, *a.g.e.*, s. 218.

²¹⁹ Tao-Chung Yao, “Ch'iu Ch'u-chi and Chinggis Khan”, s. 201-202, 207-208. Cengiz Han, Harezmsahlr Devleti'ne karşı savaşa başlamadan evvel yerini nasıl dolduracağı endişesi içindeydi. Yine o zamanlarda tüm Moğol halkı kimin veraset sahibi olacağı hususunda kaygılanıyordu. Sefer

Cengiz Han, Üstad Ch'ang Ch'un'a hayranlık duyuyor, halkını onun şöhreti ve bilgeliği ile kontrol etmek istiyordu. Ayrıca uzun bir hayat sürme konusunda da çok istekliydi. Filvaki üstad ile tanıştığında ilk sorusu yönetim usulü ile ilgiliydi. İkinci yani gerçek sorusu ise uzun bir yaşama nasıl ulaşabileceği hakkındaydı. Üstad Ch'ang Ch'un'un cevapları Cengiz Han'ı tatmin etmese de, samimiyeti ve dürüstlüğü ile onun saygısını kazanmıştı. Üstad dünyayı fethetmek isteyenlerin öldürmeyi sevmeyeceğini tekrarladı. Cengiz Han ona yönetim stratejilerini yeniden sorduğunda; Tanrı'ya saygı duymak ve insanları sevmek olarak yanıtladı. Cengiz Han, uzun ömürlü olmanın sırrını sorduğunda ise, zihnini hafifletmesi ve Ch'üan-chen öğretisinin önemli bir parçası olduğu için cinsel ilişkiden uzak durması lazım geldiği yanıtını verdi. Ona cinselliğe düşkünlüğün zararlarından bahsetti. Ayrıca kendini bir şeye adanmanın en önemli metodu olarak, erdem sayılan meziyetleri biriktirmek ve kişinin maneviyatını, nefsinin güçlendirmek olduğunu söyledi. Gelişimin ön şartını kişinin zorlukları fark etmesiyle izah etti. Dünyanın huzura kavuşması için insanları himâye etmesini öğütledi. Ruhunu yüceltmek için arzularını azaltmasının ve maneviyatını korumasının elzem olduğunu ifade etti. Cengiz Han bu cümleleri sevdi ve ona şöyle dedi: “Beni aydınlatmak için Tanrı tarafından gönderildiniz”. Cengiz Han soyundan gelenlere aktarılması için bu sohbetin yazıya geçirilmesini emretti²²⁰.

Cengiz Han'ın üstadı çok sevmesinin muhtelif sebebi vardı. Evvelce din adamı olarak tanıdığı adamlar hem bilgisiz hem de kötü niyetli idi. Üstadın iyi niyetli bir

sırasında Cengiz Han'ın yanında bulunan biri başına bir şey geldiğinde yerine kimin geleceğini sordu ve şöyle söyledi: “Dünyaya gelmiş varlıklar için sonsuzluk yoktur. Bedenin yaşlı bir ağaç gibi düştüğünde dört oğlundan hangisini atayacaksınız?”. Bu sualden sonra Cengiz Han'ın aklına ölümsüzlük fikri düşmüş ve çareler aramaya başlamıştı. Çin'de insanın ömrünü uzatan ölümsüzlük iksirinin Tao dinî otacılarının elinde olduğunu duymuştu. Cengiz Han'ın üstadı davet etme kararında etkili olduğunu düşündüğümüz aşağıdaki mecazî dizeleri, Moğollar büyülü güçler şeklinde anlamışlardı. Ve bunlara nasıl ulaşılacağını bilmek istiyorlardı. Artık Cengiz Han cihan fatihi olmuştu. Şimdi ise en eski gizemleri öğrenip göğün güçlerine buyruğunu dinletmek istiyordu. Tao inancının ana kaynağı olan: *Tao Te Ching* şöyle der: (I) “Bütün çağlardan önce zamandan bile önce / Bir o vardı kendinden: Bengü, sonsuz, eksiksiz... / Her yerde hazır, nâzır / Onun adı yoktur / Duyularla bilen söylediği sözlerdir / Duyular bilmez onu / Duyulardan ötedir... / İlk varlık, bir gizemdir”. (II) “Yıldırım inse dağdan, kasırgadan alt üst olsa denizler / Bilge hiç kıpırdamaz / Yel üfürür, sel götürür / Ay, binittir bilgeye Güneş gibi / Uzay, oyun bahçesi”. Bkz. Paul Ratchnevsky, *a.g.e.*, s. 135; René Grousset, *Cihan Fatihi Cengiz Han*, Çev. İzzet Tanju, İstanbul, 2001, s. 237-239; Jean-Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 176-177-179.

²²⁰ Üstad Ch'ang Ch'un'un sözleri A-li-Hsien tarafından Moğolcaya tercüme edildi. Cengiz Han Üstad Ch'ang Ch'un'un sözlerinin unutulmaması için Çince olarak kaydedilmesini de istedi. Bkz. Tao-Chung Yao, “Ch'iu Ch'u-chi and Chinggis Khan”, s. 212; Mou Zhongjian, *a.g.e.*, s. 218.

kimse olduğunu etrafındakilerden sıklıkla işitmişti. Bilhassa Liu Wen onu çok övmüştü. Bu yüzden Cengiz Han üstadın mükemmel bir zat olduğunu düşünüyordu. Ayrıca Çin’de yaşayan Taoist cemaatin desteğini kazanmak için üstada muhtaçtı. Hâl böyle olunca ona sevgi ve saygısını göstermişti. Üstad çok uzaklardan geldiği için doğal olarak Cengiz Han nezdinde kıymetli idi. Ayrıca Cengiz Han ile aşağı yukarı akran oldukları için birbirlerine karşı samimi idiler. Aralarındaki samimiyet zamanla artmış ve sanki hanın bir nevi hocası olmuştu. Üstad Taoizm’i anlatırken hanın etrafında bulunan kadınların dışarı çıkmasını istemiş ve enerjisini boşa harcayacak şeylerden uzak durmasını söylemişti. Güzel bir yüze sahip olan Ch’ang Ch’un’un davranışları da çok kibardı. 1224 yılında üstad Çin’e geri döndükten sonra hanın ona dört adet mektup yazması da kendisine verdiği değerin başka bir göstergesi idi²²¹.

Cengiz Han en az on yaş daha genç görünüyordu. Fakat vücudunda bulunan pek çok yara ve kırık kemikler, yüksek proteinli ve yağlı yiyecekler ve haremde yaşadığı sonu olmayan zevklerle kendini daha yaşlı hissettiği muhtemeldir²²². Cengiz Han daha önce ölümle yüz yüze gelmiş ve defalarca kaçmayı başarmıştı. Bu tuhaf adamın ölüme çare olacak bir sırrı var mıydı? Üstad, Cengiz Han’ı gerçekten çok etkilenmişti. Bu sebeple çadırının yanına kurulmasını emretti²²³.

Üstad Ch’ang Ch’un, büyük cihangiri aydınlatmaya yönelik çabalarını sürdürmek için tüm sabrını ve zihinsel disiplinini kullanmak zorunda idi. Cengiz Han çok zekiydi ama hiç kitap okumuyordu ve dinî tartışma deneyimi de yoktu. Onun okuma yazma bilmemesi eğitimsiz olması anlamına gelmiyordu. O, kendisini çok sayıdaki yabancı kültür elçisi ile geliştirmişti. Yalavaç ve Mesud’dan şehirlerin önemini

²²¹ Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 3-4.

²²² Cengiz Han’ın özel yaşamı hakkında fazla şey bilmiyoruz. O, kuşkusuz çok seks yapıyor ve her savaştan sonra yeni bir eş getiriyordu. Plano Carpini, imparatorluğun en güzel kızlarının Cengiz Han için seçildiğini, her yıl ona sunulduklarını ve bazılarını kendine bazılarını ise oğullarına ve silah arkadaşlarına hediye ettiğini ifade eder. Reşideddin, Cengiz Han’ın beş yüz eşe ve cariyeyle sahip olduğunu kaydetmişti. *Yuan Shih* adlı eserde yirmi üç eşinin ve on altı cariyesinin isimleri listelenmişti. En sevdiği eşi her savaşta ona eşlik ediyordu. Cengiz Han yaşlılık döneminde cinsel istekliliğini korumaya çalıştı. Batı seferi sırasında Çin’den kendisine bakire kız kafilesi gönderilmişti. Cüzcanî, Batı seferi esnasında esirler arasından Cengiz Han için seçilen on iki bin bakire kızın, orduyu yürüterek takip ettiğini kaydetmektedir. Çin’den gelen bu bakire kız kafilesinden Üstad Ch’ang Ch’un da söz etmiş ve onlarla birlikte yürümekten imtina etmişti. Cebe’nin askerî kuvveti ile aynı sayıda olan iki bakire bölüğünün ordu arkasında düşman topraklarında yürüdüğü kaydedilmişti. Fakat zikredilen sayı biraz abartılı gibi görünmektedir. Bkz. Paul Ratchnevsky, *a.g.e.*, s. 164, 266.

²²³ John Elliot Wills, *a.g.e.*, s. 195.

öğrenmiş, üstad ile yaptığı görüşmelerde Taoizm hakkında bilgi sahibi olmuştu²²⁴. Üstad manevî yaşam ve Taoizm'in, Budizm ve Konfüçyanizm ile temel olarak uyum içerisinde olduğunu anlatmaya çalışmıştı. Her şeyin kökeninin Tao olduğunu ifade etmişti. Ch'ang Ch'un bir defasında şöyle demişti: "Pek çok kimse sadece Tanrı'nın büyüklüğünü bilir fakat Tao'nun azametini anlayamaz. Ailemden ayrı olarak tüm hayatımı manastırlarda geçirdim ve bu mesele üzerinde düşündüm"²²⁵.

Ayrıca Cengiz Han'a bazı öğütler de vermişti: "Sıradan kaygılar ve arayışlar, ruhsal canlılıkta bir miktar kayba yol açmaktadır; ancak, sınırsız cinsel aktiviteden kaynaklanan kaybın telafisi yoktur. Yang, Tanrı'ya ve Yin ise dünyaya benzediğinden, insan Yang'ı kendinde beslerse ölümsüz hale gelebilir. Tek eşli kimseler aşırı düşkünlükleri ile bedenlerini mahvediyorlarsa sarayları cariyelerle dolu olan hükümdarlar ne yapsın? Liu Wen'i hareminize kız toplamak için görevlendirdiğinizi öğrendim. Zihni kötülüklerden boşaltan şeyleri "Tao Te Ching" de görmedim. Böyle şeyler olduğunda, insanın kendini kısıtlaması oldukça zordur. Bunu aklında tutmanı istiyorum". Taoist öğretiyi ve Ch'üan-chen Mezhebi'nin tarihini ana hatlarıyla açıkladıktan sonra, esas konuya dönen üstad, bütün yöneticilerin cennetten sürülmüş doğaüstü belalar olduğunu söylemiş, yeryüzünde erdemli olanların cennete döndüklerinde evvelkinden daha yüksek bir rütbeye sahip olacaklarını ifade etmişti. Cengiz Han'a bir ay boyunca yalnız uyumasını öğütlemiş ve ona hem fiziksel hem de zihinsel enerjisinde inanılmaz bir iyileşme olacağına dair güvence vermişti: "Bin gün boyunca ilaç almaktansa tek bir gece yalnız kalmak daha iyidir". Ayrıca pek çok oğlu olduğu için hanın daha fazla üremesine gerek olmadığını da söylemişti²²⁶.

Üstad kendi halkının refahı için kaygı duymaktaydı. O, Kuzey Çin'de bulunan iki yüz şehir ve kasaba için yazdığı şiirlerinde bunu açıkça belirtmişti. Cengiz Han'ın Kuzey Çin'i yönetmek için göndereceği kişi hakkında kaygılıydı ve kötü donanımlı bir kimsenin halka zarar vermesinden korktuğu için son derece iyi nitelikli birinin gönderilmesinin önemli olduğunu vurgulamış ve şöyle demişti: "Dağların doğusundaki ve ırmağın kuzeyindeki yer (Kuzey Çin) yeryüzünün en verimli arazisidir. Burada

²²⁴ Paul Ratchnevsky, *a.g.e.*, s. 166-167.

²²⁵ John Elliot Wills, *a.g.e.*, s. 196.

²²⁶ Judith M. Boltz, *a.g.e.*, s. 160; John Elliot Wills, *a.g.e.*, s. 196-197.

insanların istifade etmeleri için kaliteli tahıllar, güzel sebzeler, balıklar, tuz ve ipekli kumaşlar üretiliyordu. Eski zamanlardan itibaren, bu yapıyı koruyan herhangi bir devlet, büyük bir devlete dönüşmüştü. Dolayısıyla ülkelere hükmedenler tarih boyunca bu toprak için mücadele etmişti. Şimdilerde burası halka aitti fakat savaş devam ediyordu. Araziyi iyi yönetmeyi bilen bazı yetenekli memurların imparator adına gönderilmesi ve üç yıl boyunca vergilerden muaf tutulması uygun olacaktı. Bu, ülkedeki kaynakları verimli hale getirip insanları kurtarmak için bir fırsattı. Yani bir taşla iki kuş vurulacaktı”²²⁷.

Üstad, Cengiz Han’a bölgedeki sorunları ve şartları iyi bilen birini atamasını tavsiye etmişti. Bahse konu toprakları yönetmek için güvenilir bir Çinli memuru atamasını söyledi²²⁸. Cengiz Han, üstadı dinledikten sonra, onun tavsiyelerini yerine getirmenin zor olduğunu belirtmiş fakat çabalayacağını söylemişti²²⁹.

Cengiz Han ile Üstad Ch’ang Ch’un birbirinden tamamen farklı insanlardı. Birincisi yaşamını fetihler ve savaşlar ile geçiren güçlü bir kimse idi; toplumdan uzak yaşayan üstad ise dingin ve mütevazı bir yaşam sürüyordu. Aralarındaki farklılığa rağmen üstad, hanın güvenini ve dostluğunu kazanmıştı. Cengiz Han insanlara nasıl hükmedeceğine dair üstadın telkinlerini sabırla dinledi. Moğolların gelenek ve göreneklerini kınayarak²³⁰ Cengiz Han’ın cinsî münasebetlerini ve avlanmayı azaltması

²²⁷ John Elliot Wills, *a.g.e.*, s. 197.

²²⁸ 1130 yılında Kuzey Çinlilerin Liu Yü adındaki Çinli bir memuru Ch’i Devleti’nin imparatoru ilan edilmiş ve bu kukla imparatorun Güney Çin’i kendine çekeceği düşünülmüştü. Ancak beklenen olmamıştı. Bkz. Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 246.

²²⁹ Tao-Chung Yao, *Ch’üan-Chen: A New Taoist in North China during the Twelfth and Thirteenth Centuries*, s. 136-137; Aynı müellif, “Ch’iu Ch’u-chi and Chinggis Khan”, s. 214.

²³⁰ Üstad Ch’ang Ch’un Moğol geleneklerinde ve atalara saygı hususunda reform yapılmasını tavsiye etmişti. Plano Carpini, Moğol İmparatorluğu’nda bir ev içerisinde idrara çıkmanın yasak olduğunu bildirmiştir. Bunu bilerek yapan kişi ölümlü cezalandırılır, yanlışlıkla yapan kişi ise ağır bir para cezasına çarptırılırdı. Yıldırım çarpır diye suda yıkanmak, hatta ilkbahar ve yaz aylarında akan suyun içinde elleri yıkamak yasaktı. Benzer şekilde, Moğol gelenekleri kıyafetlerin yıkanmasına da izin vermiyordu. Kıyafetler yıpranana kadar giyilmeli idi. Üstad Ch’ang Ch’un bu yasakların farkındaydı ve Cengiz Han ile yaptığı görüşmede şunları söylemişti: “Yaz aylarında Moğolların ırmaklarda yıkanamamalarını, kıyafetlerini yıkayamamalarını, mantar toplayamamalarını anlayamıyorum”. Temizlik üzerine çıkan ferman sadece suyun temizliği üzerine idi. Akan suyun yıkanma ile kirlenmeyeceği Cengiz Han tarafından bilinmiyordu. Ancak su ve ateş ruhlarından korkuluyordu. Bkz. John Elliot Wills, *a.g.e.*, s. 197; Paul Ratchnevsky, *a.g.e.*, s. 193.

gerektiğini ifade etti²³¹. Ayrıca verdiği öğütlerin kayıt altına alınmasını istedi. Han onun efsunlu kabiliyetlerine inandı ve bunu yüksek rütbeli memurlara bildirdi: “Tıpkı sizin Gök’ü kutsayıp ululadığınız gibi han da kutsal ve ebedî bir zatı takdis ediyor. Onun semavî bir şahsiyet olduğuna her zamankinden daha çok iman ediyor”²³².

Cengiz Han, üstada ülkedeki tüm keşişleri yönetme hakkını veren bir ferman çıkarmıştı. Ayrıca kendisinin uzun yaşaması için dua etmesini umduğunu da ifade etmişti. Üstad memleketine döndükten sonra A-li-Hsien tarafından getirilen ferman 24 Eylül 1223 tarihliydi ve şunlar yazılmıştı: “Üstad Ch’ang Ch’un’un gönderdiği mektup çok güzeldi. Ben daha önce size bir ferman verdim. Ve tüm ülkedeki keşişlerin idaresi sizin uhdenizde olacak. İyi veya kötü bunu siz yapacaksınız. Kötüyü iyiden yalnız siz ayırabilirsiniz”²³³.

Üstad memleketine geri döndükten sonra, müritlerinden hayatta kalanların ve esir olanların aramalarını ve imparatorun fermanı mucibince serbest bırakılmalarını emretti. Bu sayede çok sayıda insan ölümden ve köle olmaktan kurtuldu. Budizm’e göre, bir hayat kurtarmak yedi katlı bir *stupa*²³⁴ inşa etmekten çok daha faydalı idi. Üstad Ch’ang Ch’un on binlerce kişiyi kurtardığı için hudutsuz bir saygınlık kazanmıştı. Ch’üan-chen Mezhebi’nin bu kadar popüler ve başarılı olmasının bir başka nedeni de buydu²³⁵.

Üstad artık Ch’üan-chen Mezhebi’ni geliştirmek ve yaymak için Cengiz Han’ın desteğini almış bulunuyordu. Han kendisine Taoist manastırlar inşa etmesi ve mezhebini geliştirmesi için para da vermişti²³⁶. Bu sayede bazı dinî örgütler kuran üstad Yen-ching’i mezhebin merkezî haline getirdi. Ayrıca, Çin’in her yerine yeni manastırlar

²³¹ Taoizme göre haddinden fazla cinsî münasebette bulunmak ve avlanmak günahtır. Bkz. Livia Kohn, *The Taoist Experience: An Anthology*, New York, 1993, s. 102-103.

²³² Paul Ratchnevsky, *a.g.e.*, s. 135.

²³³ Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 165-166.

²³⁴ Stupa: Budistlerin kutsal emanetlerinin gizlendiği kubbeli yapılar idi. Buda ve Budizm’de mühim olan kimselerin beden külleri ve kemikleri stupa’larda saklanırdı. Kuzey Budizmi’nin Türkistan’a, Çin’e ve Japonya’ya yayılması ile stupalara ‘pagoda’ ya da ‘dagoba’ ismi verilmişti. Bkz. Hajime Nakamura, *a.g.e.*, s. 7; Korhan Kaya, *a.g.e.*, s. 174-175.

²³⁵ Mou Zhongjian, *a.g.e.*, s. 219.

²³⁶ Cengiz Han’ın yaptığı yardımlar sayesinde Kubilay Han zamanında da Taoistlere destek verilmişti. Ayrıca Taoistler Kubilay Han’a ideolojik meşruiyet kazandırarak bir Çin imparatorundan beklenen bazı görevleri yerine getirmesine yardımcı olmuşlardı. Bkz. Morris Rossabi, *a.g.e.*, s. 143.

inşa edildi. Halka vaazlar verdi ve Ch'üan-chen Mezhebi geniş kitlelere yayıldı. Nitekim bir keresinde müritlerine şöyle demişti: “Taoizm daha önce hiç bu kadar başarılı olmamıştı”²³⁷.

En dikkat çekici hususlardan biri de, üstadın Cengiz Han ile görüşüp Çin'deki tüm dinî yetkiyi kendisinde topladıktan sonra dahi kibre kapılmamasıydı. Hakikaten Cengiz Han gibi büyük bir imparatorla görüşmesinin ardından muadillerine nispetle daha fazla mürit toplamıştı. Çalışmayı hiçbir zaman bırakmadı. Zor durumdaki insanları kurtarmayı asla unutmadı, Taoist geleneği saf ve temiz tuttu. Üstadın Batı'ya seyahati ve meziyetleri âlimler ve meşhur Taoistler tarafından büyük saygı gördü. Yüan Hanedanı döneminde yazılmış bir eserde şunlar kayıtlıdır: “Büyük Üstad Ch'ang Ch'un, yaşadığı dönemde kötü alışkanlıklardan uzak durdu. Bu yüzden öldüğünde vücudu çürümedi. O, olağanüstü bir kimseydi. Ahaliyi kurtarmak için sadece Taoist bir üstad imparatoru ikna edebilirdi. Eğer gerçekten erdemli ve dürüst olmasaydı, bunu yapamazdı”. Başka bir eserde ise şöyle bir kayıt düşülmüştü: “Moğol ordusu geldiğinde, atları Sarı Irmağı geçmişti; oklarının gürültüsü Hua Dağı'nın²³⁸ çökmesine neden olacak kadar şiddetliydi. Moğol askerleri ayırım gözetmeksizin herkesi öldürdüler. Üst üste yığılan cesetler gökyüzüne degecek kadar yükseğe erişti ve her yer kana bulandı. Neyse ki, Üstad Ch'ang Ch'un, Cengiz Han'ın davetini kabul etti ve aklını çelmek için onunla görüştü. O andan itibaren teslim olanlar öldürülmedi. Ağır işlerde çalışanlar kurtuldu ve bazı köleler serbest bırakıldı. Çinlilerin yarısı onun sayesinde kurtuldu. Kişisel gücü ile sayısız insanı tehlikeden kurtardı. Onun erdemleri kendisini ölümsüz yaptı; bunun için ne zincifreye ne de iksire ihtiyaç vardı”²³⁹.

Üstad Ch'ang Ch'un, Cengiz Han'ı Tanrı'nın büyük şefkati, erdemi ve merhameti ile ıslah etmeye çalıştı. Hanın adının sonsuza dek hatırlanacağını söyledi. Lao Tzu'nun dediği gibi: “Gerçek mânâda uzun ömür, ölümden sonra ölümsüzlüktü”. Çin tarihinde Batı'ya seyahat eden iki büyük gezgin vardı. Biri T'ang Hanedanı

²³⁷ Mou Zhongjian, *a.g.e.*, s. 219.

²³⁸ Hua Dağı, Batı Çin'de bulunan Ch'ang-an şehrinin doğu tarafındaki mukaddes bir dağdı. Burada pek çok manastır vardı. Bkz. Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 370.

²³⁹ Mou Zhongjian, *a.g.e.*, s. 219-220.

devrinde yaşayan Budist keşiş Hsüan Tsang²⁴⁰ diğeri ise Üstad Ch'ang Ch'un idi. Birincinin ehemmiyeti, dinî ve kültürel etkileşimi sağlamasıydı. İkincisi ise, barış getirip masum insanları kurtarmıştı. Dolayısıyla daha fazla övgüyü hak etmişti²⁴¹.

Bir Budist eseri olan *Pien Wei Lu*'da, 1222 yılının sekizinci ayının son gününde Üstad Ch'ang Ch'un'un, Cengiz Han'ın otağına vardığı kayıtlıdır. Aralarında geçen konuşmada Cengiz Han, üstada yaşının kaç olduğunu sormuş, o da yaşını bilmediğini söylemişti. Ancak aynı eserin başka bir yerinde üstadın Cengiz Han ile görüştüğü ve yaşının yetmiş dört olduğu ifade edilmiştir²⁴².

Üstad Ch'ang Ch'un'un Cengiz Han ile görüşüp Çin'e geri döndükten sonra öğretisi daha büyük başarılar kazanmıştı. Bu tarihten sonra müritleri üstadı hayal kırıklığına uğratmadı. Bununla birlikte, müritlerinin azmi ve saygınlığı da artmıştı. Üstad gibi müritleri de hiçbir zaman iktidar ya da zenginlik için çabalamadılar. Bu suretle Yüan Hanedanı döneminde Taoizm'e yönelik saldırıların üstesinden gelmeyi de başardılar²⁴³.

1222 yılında Üstad Ch'ang Ch'un Cengiz Han ile üç kez görüşmüş ve han, üstadı çok sevmişti. Bu yüzden Moğol ordusu Kuzey Çin'e hücum ettiği zaman ahaliye fazla zarar vermemişti. Hâlbuki Moğollar, Harezmi bölgesini işgal ettiklerinde gerçek bir

²⁴⁰ Hsüan Tsang 602-664 yılları arasında yaşamıştı. İslam peygamberi Muhammed'in elçilerinin Kanton Limanı'na varmasından bir yıl sonra, yani 629 yılında, kendini keşişliğe adayan Hsüan Tsang Çin'den Hindistan'a seyahat etmişti. İlk olarak Çin'in Kansu Eyaleti'nin kuzeybatı tarafında bulunan Dunhuang şehrinden yola çıktı. O dönemlerde yabancı ülkelere seyahat yasak olduğundan Hsüan Tsang çok dikkatli olmak zorundaydı. Seyahatine arkadaşlarının yardımıyla çıkabilmişti. Taklamakan Çölü'nün kuzey kıyısını takiben, Karahoço, Karaşar ve Kuça'yı geçti. Daha sonra çölün güney kıyısında ilerledi. Nihayetinde Pamir Dağları'nı takip etti. Burada zorluklarla dolu dağ geçitlerini aşarak Semerkand, Buhara ve Belh gibi şehirlere ve Hindistan'ın kuzey batısında yer alan büyük ticaret merkezlerine ulaştı. Şimdiki Afganistan ve Pakistan üzerinden Hindukuş Dağları'nı aşarak Hindistan'a vardı. Hem Türkistan hem de daha başka yerler hakkında kayıtlar tuttu. Dönüş yolunda aynı güzergâhı kullanmadı. Pamir Dağları'nı geçerek Kaşgar ve Hotan'a ulaştı ve 645 yılında Çin'e geri döndü. Çin'e birçok Budist eserlerle birlikte Buda'nın altın ve gümüşten mamul heykellerini de getirdi. Bkz. Wu Lien-Teh, "Early Chinese Travellers and Their Successors", *NCBRAS*, Vol. LXIV, s. 8-9; Muhaddere N. Özerdim, "Hsi-yü Olarak Çin Türkistanı'nın Tarihi Sınırlanması ve Tarihi Önemi", *DTCFD*, C. XV, No. I-III, s. 213; Gürhan Kırilen, "Xuan Zang'ın Orta Asya İzlenimleri", *DTCFD*, C. LIII, S. I, s. 67-68.

²⁴¹ Mou Zhongjian, *a.g.e.*, s. 219-220.

²⁴² Paul Ratchnevsky, *a.g.e.*, s. 135; Stephen Turnbull, *a.g.e.*, s. 80; Frederick W. Mote, *a.g.e.*, s. 432.

²⁴³ Mou Zhongjian, *a.g.e.*, s. 221.

katliama girişmişlerdi. Yine aynı şekilde Arap diyarına, Bağdat'a, saldırdıkları zaman halkın çoğunu kılıçtan geçirmişlerdi²⁴⁴.

3- Cengiz Han'ın Gönderdiği Davet Mektubu

Üstad Ch'ang Ch'un ömrünü Tao felsefesine adanmış; ruhun gizemi, hayatın kökeni ve ebedî yaşam gibi konular üzerinde yoğunlaşmıştı. Cengiz Han ise üstadın kendisini kurtaracağını düşünmüş²⁴⁵ ve en yakın adamı olan danışmanı Yeh-lü Ch'u-ts'ai tarafından kaleme alındığı tahmin edilen bir davet mektubunu üstada yollamıştı. Söz konusu davet mektubu Çin'e tam yedi ayda ulaşmıştı. Zira o dönemde daha hızlı posta imkânları yoktu. Yeh-lü Ch'u-ts'ai'nin yazıp yazmadığı kesin olmamakla birlikte bu davet mektubunun metni günümüze kadar ulaşmıştır²⁴⁶. 1219 yılında tarihli davet mektubu şöyledir:

“Çin, kibirli ve müsrif bir hayat sürdüğü için Ulu Tanrı buradan elini çekmiştir. Kuzeyin ıssız çöllerinde yaşadığım için ihtirasım yoktur. Lüks yaşamdan nefret ederim ve ölçülü bir hayat tarzım var. Benim için bir lokma ve bir hırka kâfidir. Basit çobanlarım ile aynı yiyeceği yer, aynı paçavraları giyerim²⁴⁷. Bütün halkı çocuklarım gibi severim, gerektiğinde onlarla kardeşimmiş gibi ilgilenirim. Prensiplerimizde ve sevgimizde karşılıklı olarak birbirimize bağlıyız. Askerî talimlerde daima ön safta bulundum, savaş zamanında da asla geride kalmadım. Yedi yılda büyük bir iş başarıp bütün dünyayı bir imparatorluk altında topladım. Bu benim meziyetlerimden dolayı değildir. Ama Kin Hanedanı haindir. O yüzden Ulu Tanrı bana yardım etti ve tahtlarını

²⁴⁴ Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 2-3.

²⁴⁵ V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 1981, s. 550.

²⁴⁶ Emil Bretschneider'e göre, Cengiz Han okuma yazma bilmediği için Üstad Ch'ang Ch'un'a davet mektubunu Yeh-lü Ch'u-ts'ai yazmıştı. Ancak Yao Ts'ung-wu mektubu Yeh-lü Ch'u-ts'ai'nin yazmadığını söylemektedir. Yao Ts'ung-wu, onun yazmış olduğu diğer eserlerle mektubu karşılaştırmış ve üslûbunun mektupla uyumadığını belirtmiştir. Yeh-lü Ch'u-ts'ai'nin hana kısa bir süre hizmet ettiği için böyle bir mektubu hazırlamasının düşük ihtimal olduğunu iddia etmiştir. Yao Ts'ung-wu'nun bu fikri inandırıcı değildir. Sechin Jagchid bu mektubun Yüan Hanedanı'nın diğer nüshalarından biçimsel olarak farklı olduğunu belirtir. Bu yüzden o, mektubun Taoist kimseler ya da elçiler tarafından değiştirilmiş olabileceğini düşünür. Bkz. Tao-Chung Yao, “Ch'iu Ch'u-chi and Chinggis Khan”, s. 206.

²⁴⁷ Arhimandrit Palladius, Cengiz Han'ın kıyafetlerinin basit malzemelerden yapıldığını ifade eder. Ayrıca eski bir Çin kitabında bu âdetin halefleri tarafından bir yadigâr olarak devam ettirildiğine rastladığını söyler. Bkz. Emil Bretschneider, “Si Yu Ki (Ch'ang Ch'un, 1221-1224)”, s. 37; *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, Haz. Kürşat Yıldırım, İstanbul, 2013, s. 217.

ele geçirdim. Güneyde Sung Hanedanı, kuzeyde Kin Hanedanı ve doğuda Tangut Krallığı, batıda ise göçebelerin tamamı hâkimiyetimi kabul ettiler. Hunlar döneminden beri bu kadar geniş imparatorluk görülüş değildir. Mevkiim yüksektir, fakat omuzlarımdaki görevler de o nispette ağırdır. Bu sebeple idarî işlerde bazı noksanlıklarım olmasından korkarım. Bir ırmağı geçmek için kayıklar ve dümenler kullanırız, imparatorluğu iyi yönetmek için tecrübe sahibi ve akliselim kimseleri davet eder ve yardımcılarını belirleriz. Tahta çıktığımdan beri halkın yönetimi ile ilgili endişelerim var. Üç (kung) ve dokuz (k'ing)²⁴⁸ mevkilerini dolduracak değerli kimseleri bulamıyorum. Bu konuda araştırma yaptım. Üstad Ch'ang Ch'un, siz doğruluktan şaşmayarak doğru yolda yürüdünüz. Derin bilgi ve çok büyük tecrübeyle bütün kanunlara vâkıf bulunuyorsunuz. Kutsallığınız açıktır. Eski sağlam kuralları korumuşsunuz. Meşhur üstadların yüksek yeteneklerine sahiptiniz. Uzun zamandan beri kaya mağaralarda inzivaya çekilmişsiniz. Atalardan kalma kültürü devam ettiriyorsunuz. Taoistler tıpkı ölmezlerin yollarındaki bulutlar gibi sayılamayacak kadar çoktur. Savaştan sonra sizin yine Shantung Eyaleti'ndeki yerinizde oturduğunuzu öğrendiğimden beri daima sizi düşünüyorum. İki hikâye işittim: 'Aynı Arabaya Binip Wei Irmağı'ndan Geri Dönme' hikâyesi ve 'Kamış Barakaya Davet İçin Üç Kere Ziyaret Etme' hikâyesi²⁴⁹. Fakat ben ne yapacağım? Dağlar ve ırmaklar bizi ayırıyor. Size rast gelemedim. Ancak ben tahttan inip yanınızda durabilirim. Siz geleceğiniz için

²⁴⁸ Bu terimler Chou Hanedanı döneminden beri kullanılmaktadır. "Üç" yani "Kung"un mânâsı Çin İmparatorluğu'nun en yüksek danışmanı demektir. "Dokuz" yani "k'ing"ın anlamı ise hükümet görevlisi idi. Bkz. Emil Bretschneider, "Si Yu Ki (Ch'ang Ch'un, 1221-1224)", s. 38; *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, s. 217.

²⁴⁹ Burada, yüksek makamlara gelmesi için imparator tarafından davet edilmiş olan bilgeleri anlatan, Çin tarihindeki iki örneğe gönderme yapılmıştır. Chou Hanedanı'nın gerçek kurucusu Wen Wang (Öl. MÖ 1070?) Wei Irmağı'nda balık avlayan yaşlı bir adam görmüştü. O adamın konuşmaları bilgeliğini ispatlayacak düzeyde idi ve imparator bu adama hayran kalmıştı. Wen Wang siyasî danışman olarak bilgenin kendi hizmetine girmesi için ona yalvarmıştı ve arabasına alarak kendisiyle beraber götürmüştü. Diğer bir gönderme ise şöyle idi: Shu-Han Devleti'nin kurucusu Liu Pei (161-226) sazlardan örülmüş bir barakada ikamet eden ve bilgeliği ile üne kavuşmuş olan Chu-ko Liang (181-234) isimli birini arayıp bulmuştu. Onu münzevî yaşamdan vazgeçirmek için üç kez ziyaret etmişti. Söz konusu zat zeki ve uzağı gören planlara sahip bir siyasî şefti. Cengiz Han davet mektubunda, özel yetenekli bir bilgenin kendilerini ziyaret etmesi için Chou Hanedanı'nın hükümdarı Wen Wang ve Shu-Han Devleti'nin kurucusu Liu Pei isimli kadim ve mütevazı Çin hükümdarlarını taklit etme niyetinde olmadığı için bu isimleri zikretmişti. Onun amacı bunları taklit etmek değil, Üstad Ch'ang Ch'un'u görmektir. Bkz. Emil Bretschneider, "Si Yu Ki (Ch'ang Ch'un, 1221-1224)", s. 39; Tao-Chung Yao, "Ch'iu Ch'u-chi and Chinggis Khan", s. 205, 207; Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 129; *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, s. 217.

hazırladım. Perhiz yapıp yıkandım²⁵⁰. Benim şahsî adamım, Liu Wen'e emir vererek süvarileri ve arabaları hazırlattım. Bin milden daha fazla mesafeyi aşarak korkmadan sizi davet ediyoruz. Kutsal ayaklarınızı harekete geçirmeniz için size yalvarırım. Lütfen kumlu Gobi Çölü'nün uzunluğunu düşünmeyin. Halkın bugünkü durumunu düşününüz, merhamet ediniz²⁵¹ ya da bana acıyınız da ölümsüzlüğün sırrını bana ifşa ediniz. Size kendim hizmet edeceğim. Bana hiç olmazsa ufak bir sırrınızı bırakınız. Sadece bir sözünüzü öğretirseniz memnun olacağım. Bu mektubumda kısaca düşüncemi açıkladım ve beni anlayacağınızı ümit ediyorum. Ayrıca büyük Tao'nun öğretilerini incelemiş olan sizin, önemli bir hayır işleyerek halkın arzusunu reddetmeyeceğinizi umuyorum²⁵²”.

Cengiz Han davet mektubunda defaten basit bir yaşam sürdüğünü, yardımsever olduğunu, kimseyi kimseden ayırmadığını söylüyordu. Üstad Ch'ang Ch'un'un hayatını Tao öğretilerine adanmış olduğunu bildiği için Taoculuğa uygun sözler sarf etmişti. Örneğin Taoizm'de herkes azla yetinmek zorunda idi. Para ve eşya biriktirmek yasaktı. Taocular varlığı sever ve ona saygı duyarlardı. Tarafsız davranıp kimsenin hakkını yemezlerdi. Yaşamı aydınlatırlardı. Üstad Ch'ang Ch'un'a bunları bizzat söyleyerek gelmesini sağlamaya çalışmıştı²⁵³.

Cengiz Han, üstada gönderdiği mektupta halkı ve askerleriyle kardeşleri gibi ilgilendiğini söylemişti. İranlı tarihçi Cüveynî, Moğol ordusunda hâkim olan eşitlik ilkesini şu sözlerle ifade etmiştir: “Bir kişinin rütbesi, zenginliği ya da saygınlığı dikkate alınmadan ellerinden gelen her şeyi yaparlar”. Askerlerin daha yüksek rütbelilerle aynı yemeği yeme hakkı vardı. El-Ömerî bu durumu şöyle betimler: “Emirler adamlarından önce karnını doyurmaya cüret edemezdi aksine tüm yiyecekler

²⁵⁰ Çince bir nezaket ifadesi olan bu söz bir kimsenin misafir kabul etmek için kendisini uygun şekilde hazırlaması anlamına gelmektedir. Bkz. Emil Bretschneider, “Si Yu Ki (Ch'ang Ch'un, 1221-1224)”, s. 39; *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, s. 218.

²⁵¹ Taoizm ve Konfüçyanizm'in temel erdemlerinden biri olduğu için Cengiz Han Üstad Ch'ang Ch'un'dan merhamet göstermesini ister. Bkz. Laozi, *Tao Te Ching*, s. 18.

²⁵² Emil Bretschneider, “Si Yu Ki (Ch'ang Ch'un, 1221-1224)”, s. 37-39; Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 161-162; Frederick W. Mote, *a.g.e.*, s. 433; *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, s. 216-218.

²⁵³ Doğan Kuban, *a.g.e.*, s. 27.

eşit bir şekilde paylaşıldı”. Bu durum Moğol ordusunun mücadele ruhunu güçlendirmişti²⁵⁴.

Cengiz Han’ın üstada göndermiş olduğu bu davet mektubunu yalnızca ölümsüzlük iksirini bulmak için mi yoksa başka sebeplerden dolayı mı yazıldığını bilmiyoruz. Hanın Çin’de vali olarak bıraktığı komutanı Mukali, Kin Hanedanı’nı yenmişti. Fakat Mukali’nin ölümü Moğolların Çin’deki etkisinin azalmasına sebep olmuştu. Cengiz Han Çin’in resmî ve millî dinî olan Konfüçyanizm yerine Taoizm’i desteklemişti. Böylece Çin’deki büyük bir çoğunluğu etkisi altına alabilecekti²⁵⁵.

Üstad Ch’ang Ch’un büyük bir imparatorlardan gelen bu daveti geri çevirmek istemedi ve cevabî bir mektup yazdı: “Teng-chou (Shantung Eyaleti) yakınlarındaki Ch’i-Hsia’da yaşayan kendini Tao’ya adanmış Ch’iu Ch’u-Chi²⁵⁶, yakın zaman önce uzak diyarlardan gelen yüce fermanı aldı. Deniz kıyısına yakın oturan insanların tamamının kabiliyetsiz olduğunu söylemeliyim²⁵⁷. Dünyevî işlerden anlamadığımı itiraf ediyorum. Bütün yönleriyle çok çalışmama rağmen Tao’ya ulaşmada başarılı olamadım. Yaşlandım ama henüz ölmedim. Şöhretim tüm krallıklara yayılmış fakat kutsallığıma gelince sıradan bir insandan farklı değilim. Kendime baktığım zaman çok utanıyorum. Benim gizli düşüncelerimi kim bilebilir? Bundan evvel güney başkentinden (Kin Hanedanı’nın başkenti K’ai-feng Fu yani Honan²⁵⁸) ve Sung Hanedanı tarafından birkaç kez davet aldım ama gitmedim. Fakat şimdi Ejderha Sarayı’nın ilk davetine icabet edeceğim. Bunun sebebi, çok eski zamanlardan bugünlere kadar görülmemiş bir şekilde, imparatorun Gök tarafından kahramanlık ve bilgelikle mükâfatlandırıldığını işitmiş olmamdır. İhtişamlı saltanatı adaletle beraberdir. Barbarlar ile birlikte Çin halkı da imparatorun hâkimiyetini kabul etti. İlk başlarda dağlarda saklanmaya ya da denizde bir adaya gitmeye karar verememiştim fakat emre karşı gelmeye cüret edemedim.

²⁵⁴ Paul Ratchnevsky, *a.g.e.*, s. 172.

²⁵⁵ Nadir Devlet, *Liderliğin Efendisi Cengiz Han*, s. 138-139.

²⁵⁶ Üstad Ch’ang Ch’un’un kendisini ifade etmek için böyle bir ifade kullanmıştır. Bkz. Emil Bretschneider, “Si Yu Ki (Ch’ang Ch’un, 1221-1224)”, s. 40; *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, s. 218.

²⁵⁷ Üstad Ch’ang Ch’un’un yaşadığı yer deniz kıyısına yakındır. Bkz. Emil Bretschneider, “Si Yu Ki (Ch’ang Ch’un, 1221-1224)”, s. 40; *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, s. 218.

²⁵⁸ *Modern Chinese Religion I: Song-Liao-Jin-Yuan (960-1368 AD)*, s. 9.

İmparatorun huzuruna bir kez olsun çıkabilmek için buza ve kara karşı meydan okumaya karar verdim. Başlangıçta imparatorun kendi arabasının Huan-chou ve Fu-chou'nun kuzey tarafından daha ötede olmadığını işittim. Pekin'e geldikten sonra arabanın daha da ilerlediğini öğrendim ama kaç bin *li* uzaklıkta olduğu bilinmiyordu. Fırtına ve toz asla gökleri örtemez. Ben yaşlı ve hasta biriyim ve böyle uzun ve yorucu bir seyahatin meşakkatine katlanamayacağımdan endişe duyuyorum ve belki de huzuruza çıkamayacağım; huzuruza çıkabilsem dahi herhangi bir şey için bir işe yaramam. Devlet ve savaş işlerinden hiç anlamam. Tao öğretisi tutkuları frenlemeyi öğretir fakat bu oldukça zor bir iştir²⁵⁹. Bunları dikkate alarak Liu Wen ile görüştüm ve imparatorun Pekin'e ya da Te-hsing'e geri dönmesini bekleyebilir miyim diye sordum. Ancak o bunu kabul etmedi ve bu yüzden imparatora bu mektubu yazarak bizatihi gerekçelerimi arz ettim. İmparatorun arzusunu yerine getirebilecek miyim? Buza ve kara karşı koyabilecek miyim? Bunları bilmediğim için endişeliyim. Bundan dolayı yola çıkıp çıkmamam hususundaki kararınızı beklemeyi ısrarla rica ediyorum. Biz aynı zamanlarda keşiş olmuş dört kişiydik. Üçü kutsiyete ulaştı. Yalnızca ben kutsal bir adam olarak haksız yere ün kazandım. Bedenim kurumuş, vücudum zayıf haldedir. İmparatorumuzun emirlerini bekliyorum²⁶⁰.

Mektuptan da anlaşıldığı üzere, Üstad Ch'ang Ch'un başlangıç aşamasında böylesine zorlu bir yolculuğa çıkmak için gönülsüzdü. Ancak müritleri ile birlikte önce Pekin'e gidip birkaç ay burada kaldı. Pekin'deki iken Cengiz Han'ın Güney Moğolistan'da olmadığını ve Türkistan'a doğru, yüzlerce mil öteye gittiğini işitti. En nihayetinde yukarıdaki mektubu yazarak Cengiz Han'dan affını istediye de buna muvaffak olamadı²⁶¹.

²⁵⁹ Taoizme göre devlet işlerine karışmak ve savaş aletlerine sahip olmak günahı. Tao'nun tüm müritleri bunlardan uzak durmalı idi. Ama pratikte böyle olmamıştı. Bkz. Livia Kohn, *a.g.e.*, s. 103.

²⁶⁰ Emil Bretschneider, "Si Yu Ki (Ch'ang Ch'un, 1221-1224)", s. 40-41; Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 163-164; *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, s. 218-219.

²⁶¹ Tao-Chung Yao, "Ch'iu Ch'u-chi and Chinggis Khan", s. 209-210.

4- Heyetin Reisi A-li-Hsien

A-li-Hsien meşhur Üstad Ch'ang Ch'un'u, Cengiz Han namına davet etmek için yollara düşen heyetin reisi idi²⁶². Kendisi hakkında çok fazla bilgimiz yoktur. Bahaeddin Ögel'in "Hasan Sartağtai" ile eşleştirdiği A-li-Hsien'in pek çok isim ve unvanı vardı:

1- Cha-pa-erh Huo-che (Cabbar Hoca): Türk "Çapar, Ar. Cabbar, Ca'far, Hocah". Paul Pelliot, onun isminin Ca'far olabileceğini belirtir. Söz konusu ismin Şifler nezdinde önemi büyüktür. Muhtemelen ses benzerliği bakımından Cabbar'a benzemektedir. Bu ismin iki farklı yazılışı mevcuttur: Cha-pa-erh: Ch'e-pai-erh ve Cha-pa: Cha-pa.

2- A-san: İslamî ad Hasan olmalıdır.

3- İ-li-chih: Türk-Moğol olabilir. İlçi, Alçi, İ-li-chih Cha-pa=İlçi Cabbar.

4- İ-chih-li: İ-ch'i-li, İ-li-chi veya İ-li-ch'i (İlçi, Alçi) olmalıdır. Bilindiği üzere, kendisinin bu sıradaki vazifesi elçilikti.

5- A-li-Hsien: Bu isim, Üstad Ch'ang Ch'un'a bizzat refakat ettiği için *Hsi Yu Chi* adlı eserde geçmektedir.

6- Aratsen(?): Japon Sinolog Shiratori bunu "Araçan" şeklinde okumuştur²⁶³.

Ayrıca bu isim bazı kaynaklarda "I-li-chi", *Yuan Shih*²⁶⁴ adlı eserde ise "A-la-ch'ien" şeklinde geçmektedir. Bu zat esasen bir Tangut idi. Üstad Ch'ang Ch'un'un seyahatinden önce Moğolların Kin Tatarlarına karşı pek çok kez onu görevlendirdiği bilinmektedir²⁶⁵.

Moğolların Gizli Tarihi adlı eserde "Asan" suretinde geçen ismin bu zat olup olmadığı kesin olarak belli değildir. Fakat Bahaeddin Ögel, bu sonuncunun 1203 yılında

²⁶² *Yuan Shih*'e göre, Cengiz Han Liu Wen ve A-li-Hsien'i Üstad Ch'ang Ch'un'u davet etmesi için göndermişti. Ancak Ch'üan-chen Mezhebi'ne ait vesikalarda sadece Liu Wen'in isminden bahsedilmişse de A-li-Hsien'den hiç söz edilmemiştir. Bu hususu inceleyen Profesör Yao Ts'ung-wu, *Yuan Shih* adlı eserdeki malumatın yanlış olduğunu ifade etmiştir. Bkz. Tao-Chung Yao, "The Historical Value of Ch'üan-chen Sources in the Tao-Tsang", *SSN*, No. XIII, s. 68.

²⁶³ Bahaeddin Ögel, *a.g.e.*, s. 324-325.

²⁶⁴ 1370 yılında yazılmış ve toplamda iki yüz on ciltten müteşekkil olan *Yuan Shih* adlı eser Çin'de bulunan Moğol Yüan Hanedanı'nın resmî yıllığıdır. Bu eser Ming Hanedanı'nda görevli Sung Lien başkanlığında bir heyet tarafından meydana getirilmişti. Bkz. Kürşat Yıldırım, *Doğu Türkistan'ın Tarihi Coğrafyası*, İstanbul, 2016, s. 22.

²⁶⁵ Li Chih-Ch'ang, *a.g.e.*, s. 39.

Balcuna Irmağı kıyısında Cengiz Han ile karşılaştığını ifade eder. Zikredilen eserde Cengiz Han'ın, Balcuna Irmağı civarında yerleşmeye başladığı belirtilerek hadise açıklanmaya çalışılmıştır. Keraitlerin lideri Ong Han'a yenildikten sonra, Cengiz Han Balcuna Irmağı'na doğru geri çekilerek burada Horulaslı Şo'os-çahan ile karşılaşmıştı. Orada beyaz bir deve üzerinde önünde takriben bin adet koç bulunan Öngüt reisi Ala-quş Tigin'in yanından gelmekte olan ve Ergune boyunca akıntı yönüne doğru giden Müslüman Asan'a rastlamıştı. Orada samur ve sincap derisi satın almak istemiş ve hayvanlarını sularken Cengiz Han ile karşılaşmışlardı²⁶⁶. V. V. Barthold ve M. Fuad Köprülü Balcuna Irmağı kıyısında bulunan kimseler arasında Ca'far Hoca, Hasan ve Danişmend Hacib adında üç Müslümandan söz ederler. Hasan ve Danişmend Hacib, Harezmsah topraklarına karşı açılan seferde bulunmuş ve hükümdara eşlik etmişlerdi. Bu Müslümanlar ise ticaret için Balcuna Irmağı civarına gelmişlerdi. Moğolistan ve Çin arasındaki ticaret batıdan gelen Müslümanların elinde idi²⁶⁷.

A-li-Hsien Çin'deki Moğol sarayında "Tercüman-ı Hâs ve Başmüşavir" görevlerinde bulunuyordu. Mükemmel bir savaşçı olan bu zatın pek çok dili bildiği ifade edilmiştir. Büyük bir devlet adamı olan A-li-Hsien'in etnik kökeni hakkında tatminkâr malumat yoktur. Ancak *Meng Ta pei-lu*²⁶⁸ isimli eserde belirtildiğine göre, o bir Uygur Türkü idi. Ayrıca Müslüman olmasına rağmen Çin kültürünün tesiri altında da kalmıştı. Diğer taraftan *Yuan Shih* adlı eserde ise şöyle bir kayıt bulunur: "Cabbar veya Cafer, Sai-i adamıdır". Buradaki "Sai-i" ifadesi umumiyetle "seyyid" kelimesinin Çince karşılığı olarak kullanılıyordu. Bu bakımdan, Türkistan'daki Müslüman seyyidlerden biri olması da ihtimal dâhilindedir. Çinli tarihçiler Türkistan tarihinin mahiyetini tam olarak kavrayamadıkları için seyyid tâbirinin ne ifade ettiğini noksansız anlayamamışlardı²⁶⁹.

²⁶⁶ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 106.

²⁶⁷ V. V. Barthold-M. Fuad Köprülü, "Cengiz Han", s. 92-93.

²⁶⁸ 1221 yılında Moğol komutanı Mukali ile görüşmek için eski Kin Hanedanı'nın başkenti Pekin'e giden Çin elçisi Shao Hung tarafından *Meng Ta pei-lu* adlı bir eser yazılmıştı. Söz konusu kaynak Moğol İmparatorluğu tarihi hakkında kaleme alınan ilk eserdir. Fakat asıl nüshası günümüze kadar ulaşmamıştır. Bkz. *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei-lu ve Hei Ta shi lu*, s. 13-14.

²⁶⁹ Bahaeddin Ögel, *a.g.e.*, s. 322-323.

A-li-Hsien çok başarılı bir kimseydi ve çeşitli vazifelerde bulunup Cengiz Han'ın akıl hocalığını da yapmıştı. Ayrıca elçi olarak on dokuz kez Kin Hanedanı'na gönderilmiş ve Çin'in durumu hakkında bilgi toplayıp bunları Cengiz Han'a sunmuştu²⁷⁰. Cengiz Han Batı topraklarında bulunan tüm memleketleri zapt ettikten sonra A-li-Hsien'i yeniden Kin Hanedanı'na elçi olarak göndermiş ama onlar Moğolların bu elçisini iyi karşılamamışlar ve A-li-Hsien de Cengiz Han'ın otağına geri dönmek zorunda kalmıştı²⁷¹.

Moğol İmparatorluğu'nda çok önemli mevkilerden birisi de "T'ung Shih" idi. Bu unvanı taşıyan kimse devlet içerisinde bir nevi müşavir ve baş tercüman sayılmaktaydı. Cengiz Han'ın en yakınındaki adamlardan biri olan A-li-Hsien bu unvanı elde etmeyi başarmıştı.

Yukarıda da ifade edildiği gibi A-li-Hsien, Cengiz Han'ın ordugâhına giderken Taocu üstada eşlik etmişti. Moğol hanının davetini aldığı sırada üstad K'un Lun Dağı'nda ikamet ediyordu. Kendisini davet etmek için gelen A-li-Hsien'i ilk gördüğünde üstad ona şöyle dedi: "Seni tanıdım". A-li-Hsien ise cevaben: "Ben de sizi gördüm" dedi. Bir gün birlikte otururlarken üstad, Moğol elçisine şunları söylemişti: "Siz bizzat kendiniz meşhur ve asil olmak ister misiniz? Ayrıca torunlarınızın da sizin şöhretinizden dolayı meşhur olmalarını arzu eder misiniz?". Bunun üzerine A-li-Hsien: "Yüz yaşımdan sonra ben nasıl asil olabilirim? Ancak haleflerim iyi olursa ve atalarına ibadetlerini devam ettirebilirlerse bu benim için kâfidir" dedi. Üstad ise: "Her şey Tanrı'nın emrine göredir. O nasıl isterse öyle olur" şeklinde cevap verdi²⁷².

Cengiz Han'ın bu şahsa tercüme bürosunda, elçilik vazifelerinde ve ordu içerisinde pek çok kez mevki-makam verdiğini ifade etmiştik. Bu durum Ögedey Han döneminde de devam etti. Ögedey Han, halkın rahat etmesi için "şulen" denilen yiyecek vergisini yürürlüğe koymuştu. Şulen vergisinin mahiyeti şöyle idi; sürü sahiplerinden her yıl iki yaşında bir koyun ve her yüz koyundan bir yaşında bir koyun alınıp yöredeki fakirlere dağıtılırdı. Bu durum posta hatlarının kurulması ve posta işlerinin hızlı

²⁷⁰ Paul Ratchnevsky, *a.g.e.*, s. 107.

²⁷¹ Bahaeddin Ögel, *a.g.e.*, s. 327-328; Paul Ratchnevsky, *a.g.e.*, s. 110.

²⁷² Bahaeddin Ögel, *a.g.e.*, s. 328-332.

yürümesine de yardımcı olacaktı²⁷³. Sonuç olarak, Moğol İmparatorluğu içerisinde mühim vazifeler üstlenen A-li-Hsien'in ölüm tarihi tam olarak bilinmemektedir. Fakat yüz on dokuz yaşında vefat ettiği için 1232 yılı civarında öldüğü tahmin edilmektedir²⁷⁴.

5- Seyahat ve Önemi

Üstad Ch'ang Ch'un'un XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Batı'ya yaptığı seyahat Li Chih-Ch'ang tarafından bütün ayrıntılarıyla kayıt altına alınmıştır. Bahse konu eser Çin'in yabancı ülkeler ile arasındaki bağları ve iletişimi göstermesi bakımından son derece önemlidir. Ayrıca Moğol istilası devrinde Türkistan'ın tarihî coğrafyası hakkında verdiği bilgiler de fevkalâde önemlidir²⁷⁵.

Üstad 1220 yılında on dokuz müridi²⁷⁶ ile birlikte Shantung Eyaleti'nden Cengiz Han'ın otağına doğru hareket etmişti. Ancak zikredilen müritlerinin arasında bu zorlu yolculuğa tahammül edemeyen Chao Chin-ku²⁷⁷ 1221 yılının beşinci ayının on beşinci gününde, yolculuk devam ederken, Sayram'da (Semerkand'a gelmeden önce) vefat etmişti. Anlatılanlara bakılırsa, öleceğini hissetmiş olmalı ki Yin Chih-p'ing'e vefatını önceden haber vermiş ve üstadın yolundan gitmelerini istemişti²⁷⁸. Bu hadise aşağıda tercümesini verdiğimiz seyahatname içerisinde geçmektedir.

Üstad ve müritlerinin Cengiz Han'ın karargâhına ulaşmaları tam olarak üç yıl sürmüştü. Moğolistan'ı, Gobi Çölü'nü ve Türkistan'ı aşmışlardı. 23 Mayıs 1221'de gerçekleşen güneş tutulmasına şahit olmuşlardı. Keraitlerin hâkim oldukları bölgeden

²⁷³ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 202-204.

²⁷⁴ Bahaeddin Ögel, *a.g.e.*, s. 325. Paul Ratchnevsky onun yüz on sekiz yaşında öldüğünü ifade eder. Bkz. Paul Ratchnevsky, *a.g.e.*, s. 110.

²⁷⁵ Mou Zhongjian, *a.g.e.*, s. 221.

²⁷⁶ Üstadın seyahat için on dokuz müridini seçtiği *Hsi Yu Chi* adlı eserde kayıtlıdır. Ancak bunlardan sadece on sekizinin ismi bilinmektedir. Bu isimler eserin içerisinde belirtilmiştir. Bkz. Tao-Chung Yao, "Ch'iu Ch'u-chi and Chinggis Khan", s. 209.

²⁷⁷ Yaşamı hakkında çok az bilgi olan Chao Chin-ku 1163-1221 yılları arasında yaşamıştı. Doğumundan sonra aldığı ilk ismi Ming idi. Pekin'de doğmuştu ancak babası Kansu vali yardımcısı olarak atandığında ailesiyle birlikte oraya taşındı. 1177 yılında Taoist oldu. 1179 yılına geldiğinde Kansu'da yaşayan Ma Yü'nün bir müridi idi. Müridi Ma Yü 1180 yılında onun Longmen Dağı'na gitmesini ve Üstad Ch'ang Ch'un'un müridi olmasını istemişti. Üstad onu yanına alarak seyahat kafilisine dâhil etti. 1221 yılının on birinci ayında hedeflerine ulaştılar. Taoizm'in farklı kollarını takip eden bu zat hakkında ayrıntılı bilgi edinmek için bkz. Monica Esposito, *a.g.e.*, s. 627-631, 677-678; *The Longmen Lineage, Historical Notes*, s. 1-4; Yue Wang, *a.g.e.*, s. 63.

²⁷⁸ Judith M. Boltz, *a.g.e.*, s. 315; Monica Esposito, *a.g.e.*, s. 678.

geçiş izni istediklerinde bölge komutanı onlara şöyle demişti: “Üstad Ch’ang Ch’un burada kalırsa, beni mutlaka cezalandırırlar”. Bunun üzerine yoluna devam ederek önce Beşbalık şehrine vardılar. Akabinde ise Semerkand’a ulaştılar. Üstad, Moğol valisi A-hai tarafından nazik bir şekilde karşılandı ve kışı burada geçirdi. Cengiz Han, Kuzey Afganistan’da bulunan Kunduz yakınlarındaki ordugâhına geri döndüğünü bildiren bir mektubu A-li-Hsien’e gönderdi²⁷⁹. Cengiz Han, üstad ile bir an önce görüşmek için onun yorulmadan otağına varmasını istiyordu. Nihayet üstad birkaç müridi ve Moğol elçilerinin eşliğinde Semerkand’dan ayrıldı. Hindikuş Dağları’nın güneyine doğru ilerlediler. 1222 yılında Kabil taraflarında Cengiz Han’ın ordugâhına vardılar. Aynı yılın Mayıs ayında ölümsüzlük meselesi üzerine görüştüler. Cengiz Han, Afganistan tarafına doğru ilerlediği için onun peşinden gitmek zorunda kaldılar. 1223’te Taşkent yakınlarında kalıp 1224 yılında Pekin’e döndüler. Üstad, kendi ülkesinden ayrılarak bilinmeyen bir yere yolculuk ettiğini seyahat notlarında ifade etmiştir²⁸⁰.

Kafile Tangut ve Uygur yurtlarından geçip eski İpek Yolu ve Tarım Havzası kervan güzergâhını izleseydi yolları çok daha kestirme olacaktı. Kaldı ki, Uygur kağanı Moğol ordusunun yanında çarpışıyordu. Fakat Cengiz Han’ın istediği sayıda askerler göndermedikleri için Moğollar ile Tangutların arası bozulmuştu. Bu yüzden üstad ve kafilesi Doğu İran’a ulaşmak için Moğolların hâkim oldukları bölgelerden geçmek zorunda kalmışlardı²⁸¹. Ancak dönemin Türkistan şehirleri hakkında bilgi edinmemizin de bu sayede mümkün olduğunu unutmamak gerekir.

Üstad 1221-1222 yıllarında Pekin’den Afganistan’ın Kabil şehrine seyahat ettiği zaman, Semerkand ve Moğolistan’ın dış taraflarında Çinli zanaatkârların bulunduğunu ifade etmiş ve Yukarı Yenisey Vadisi’nde yaşayan Çinli dokumacılar hakkında bilgiler vermiştir²⁸². Moğol İmparatorluğu dâhilindeki zanaatkârlar mütemadiyen hareket

²⁷⁹ Cengiz Han’ın Üstad Ch’ang Ch’un ile ilk görüşmesinin nerede gerçekleştiği konusunda âlimler arasında ihtilaf vardır. Ağırlıklı olarak Moğol hanının ordugâhının bu sırada Afganistan’ın Kabil şehri yakınlarında veya biraz daha kuzeydeki Kunduz’da olduğu söylenir. Igor de Rachewiltz, ikincisinin doğru olduğunu söyler. Bkz. Tao-Chung Yao, “Ch’iu Ch’u-chi and Chinggis Khan”, s. 211.

²⁸⁰ J. J. Saunders, *The History of the Mongol Conquests*, USA, 1971, s. 215, 62; Jacques Gernet, *A History Chinese Civilization*, Cambridge, 1996, s. 376-377; Nadir Devlet, *Avrasya Fatihisi Cengiz Han*, İstanbul, 2010, s. 160.

²⁸¹ René Grousset, *Cihan Fatihisi Cengiz Han*, s. 240.

²⁸² Jacques Gernet, *a.g.e.*, s. 376-377.

halinde olmak zorundaydılar. Ürgenç şehrinde yaşayan yüzlerce zanaatkâr ve maharetli usta Çin'e yerleştirilmişti. Bunların Çinli Müslümanların ataları olduğu söylenmektedir. Buna karşın Çinli zanaatkârlar da İran'a ve daha başka bölgelere yerleştirilmişlerdi. Üstada göre bunların bir kısmı *Uliassutay*²⁸³ civarına yerleştirilmişti²⁸⁴.

Üstad Ch'ang Ch'un, Cengiz Han'ın yanına varmadan, Semerkand'da iken seyahat notlarını yazıya geçirmeye karar vermiş ve bu karar Ramazan ayına denk gelmişti. Burada halkın gün boyu hiçbir şey yemediğine, akşam minarelerden ezan okunduğuna ve kalabalık halk kitlelerinin namaz kılmak için toplandığına şahit olmuştu. Bununla birlikte, üstad ve müritlerinin İslam dini hakkında bilgi edinmeye çalıştıklarına dair açık bir kanıt yoktur. 1200'li yıllarda İslam inancı Çin'in bazı bölgelerine, bilhassa güney kıyılarında yayılmıştı. Ama İslam öğretisine ve tarihine çok az sayıda Çinli ilgi göstermişti²⁸⁵.

Üstadın seyahat notlarında Moğolların ele geçirdikleri bölgeleri korkunç bir şekilde yakıp yıktıkları belirtilmişse de, Cengiz Han'ın oğlu Çağatay'ın emriyle kayalarla dolu uzun bir dağ yoluna kırk sekiz adet köprü inşa edildiği ve Moğol hanlarının muhteşem devlet adamları oldukları da ifade edilmiştir. Asya'nın geçit vermeyen kısımlarını birbirine bağlayan ve kitlelerin iletişimini kolaylaştıran bu köprülerin yanı sıra posta istasyonlarının da kurulması askerî faaliyetlerin hızlanmasına imkân sağlamıştı ki, daha önce bu yönde adımlardan görülmemişti. Bu köprüler ayrıca kervan ticareti için de büyük önem taşıyordu²⁸⁶.

Üstad, Moğolların kurduğu posta ve daha başka teşkilatların işleyişi hakkında da malumat vermiştir. Cengiz Han 1220 yılının ilkbahar aylarında Maveräünnehr²⁸⁷

²⁸³ Altay Dağları'nın güney kısmında bulunan Uliassutay, Selenge Irmağı'nın kuzeybatısında bulunan bir kasabadır. Bu bölgede kavak ağaçları yetişiyordu. Çinli tüccarlar da burada yaşıyordu. Bkz. Egor Fedorovich Timkovskii, *Travels of the Russian Mission through Mongolia to China*, Not. Julius von Klapproth, Londra, 1914, s. 121-122.

²⁸⁴ Jean-Paul Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s. 313-314.

²⁸⁵ John Elliot Wills, *a.g.e.*, s. 195.

²⁸⁶ John Elliot Wills, *a.g.e.*, s. 182. Cengiz Han devrindeki imar faaliyetleri için ayrıca bkz. H. Ahmet Özdemir, *Moğol İstilasası, Cengiz ve Hülagu Dönemleri*, İstanbul, 2005, s. 152-153, 157; Özkan İzgi, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, Ankara, 2014, s. 239.

²⁸⁷ Maveräünnehr isminin ilk kullanımı VIII. ve IX. yüzyıllara kadar uzanır. 712-713 yıllarında İslam hâkimiyetine giren bölge, Emevî Halifesi Ebu'l-Abbas el-Velid b. Abdülmelik'in komutanı ve Horasan valisi Kuteybe b. Müslim el-Babil tarafından ele geçirmişti. Araplar Maveräünnehr için "Irmağın yukarı kısmında olan" ve Horasan'a işaret eden "Madunennehr" ifadesini de kullanmışlardı.

bölgesini ele geçirdikten sonra, yolların açılması ve tamir edilmesi için buyruklar vermişti. Moğol hanı, tayin ettiği *Darugacılar* sayesinde bu diyarlarda olup bitenden haberdar oluyordu. Ayrıca Darugacılar Farsça ve Uygurca kayıtlar tutuyor, bölge halkının nüfus sayımını yapıyor, vergi toplayarak imparatorluk merkezine getiriyor ve yerel halk arasından asker ve işçi topluyorlardı²⁸⁸.

Üstad, Cengiz Han'ın ordugâhına giderken, geçtiği Uygur ülkesi hakkında bilgiler vermiş, gelişmekte olan bu memleketin zenginliğine ve refah seviyesine hayran kalmıştı. Arazilerinin her yeri uzak mesafelerden gelen sularla sulanıyordu. Ayrıca üstad ve müritleri burada cüceler ve çalgıcılar tarafından eğlendirilmişti. Şarap ve güzel çiçekler ile birlikte kendisine büyük kavunlar da ikram edilmişti. Uygurlar tarafından yönetilen Koço çok yönlü ve çok dilli bir şehirdi. Farklı dinlere mensup kimseler burada barış içerisinde yaşıyorlardı. Koço'da bulunan duvar resimlerinde de söz konusu yaşamı tarzını yansıtan tasvirler vardır. Uygurlar Moğollardan farklı olarak, ellerinde uzun saplı çiçekler tutan, üstlerinde işlemeli motiflerden oluşan uzun kıyafetli zarif ve şık bayanlar suretinde resmedilmişlerdir. Bu zarif resimlerde Çin tarzında yapılmış evlerden başka çalgı, arp ve flüt çalan kimselerden oluşan bir çalgı takımı dahi görülmektedir²⁸⁹.

Ch'ang Ch'un Seyahatnamesi'nde pek çok kez arabalardan bahsedilir. Bu arabaların rengi siyahtı ve engebeli arazide kullanmak için pek uygun değildi. Fakat arabalarla kamplar kurulabiliyordu. Eski Moğol göçebeleri bundan faydalanmıştı lakin XIII. yüzyıla gelindiğinde Moğollar bu geleneği unutmuşlardı. Öte yandan William Rubruck da bu arabalar hakkında tafsilatlı bilgi vermiştir²⁹⁰.

Maveraünnehr kelimesinin anlamı “İrmağın ötesi” demektir. Yunan ve Latin kaynaklarındaki karşılığı “Transoxina” idi. Bu tabir Zerefşan Irmağı ile birlikte Ceyhun Irmağı'nın doğu ve kuzey tarafında bulunan bölgeleri ihtiva eder. Arap hâkimiyeti altında bulunduğu dönemlerde Yunanlılar buraya “Oxus” da diyorlardı. Ama daha çok Türkçe bir kelime olan “Ceyhun” adı ile anılmaktadır. Biraz doğu tarafında ise meşhur Seyhun Irmağı bulunurdu. Moğol döneminden itibaren bu ırmaklara Farsça “Amu Derya” ve “Sır Derya” da denilmiştir. *Hududü'l-Âlem* adlı anonim eserde ise Maveraünnehr bölgesinde verimli tarım arazilerinin bulunduğu söylenmiş ve bu bölge için adalet ve eşitliğin ülkesi denilmiştir. Bkz. Scot C. Levi, “Ortaçağ Asyasında Türkistan ve Turan”, *Türkler*, Çev. Boğaç Babür Turna, C. I, s. 388-389.

²⁸⁸ Jean-Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 202.

²⁸⁹ Denis Sinor, *Inner Asia*, Indiana, 1987, s. 119-120.

²⁹⁰ B. Y. Vladimirtsov, *Moğolların İçtimaî Teşkilatı*, Çev. Abdülkadir İnan, Ankara, 1944, s. 68.

Üstad seyahati boyunca yolda gördüğü çadırlar hakkında da malumat vermişti. Göçebeler hayvancılık ile uğraştıkları için mevsimsel olarak bir yerden başka bir yere göç ediyorlardı. Bu yüzden taşınabilir çadırlar kurmaları gerekiyordu. Çadırlar geçeden mamuldü ve kolay sökülüp hızlıca kurulabiliyordu. İklim koşulları sebebiyle bu çadırların yapımında bez kullanılmazdı zira bez hafifti fakat dayanıklı değildi²⁹¹.

Üstad Temüğe'yi ziyaret ettiği zaman, binlerce çadırdan müteşekkil ordugâhtan çok etkilenmişti. Çünkü burası küçük bir prensliğe benziyordu. Yine aynı dönemde, takriben 1221 yılında, Sung Hanedanı'ndan gelen bir elçi Temüğe'nin ordugâhını görmüş, bu zatın umumiyetle kendi birliklerini komuta ettiğini belirtmiş ve ayrıca Temüğe'nin özerkliğinden söz etmişti²⁹².

Üstad Moğolların iktisadî vaziyeti hakkında da bilgiler sunmuştur. Çinliler, Kubilay Hanlığı (1280-1363) kuruluncaya kadar pamuğun nasıl yetiştiğini ve ne olduğunu tam olarak bilmiyorlardı²⁹³. Bununla birlikte, T'ang Hanedanı (618-907) zamanında yurtdışından pamuklu kumaşlar ithal ediliyordu. 1077 yılında Hindistan'ın güneydoğu kıyılarından gelen yaklaşık beş yüz kişilik Yahudi bir grup Kuzey Sung Hanedanı'nın başkentine yerleşmişti. Bu Yahudi cemaati Hindistan'dan gelirken pamuklu kumaşlar da getirmişti. 1221 yılının dokuzuncu ayının yirmi yedinci günü Almalık şehrine ulaşan üstad pamuklu kumaş dokuyan kimseleri gördüğünde çok şaşırılmıştı. Zira onun Kuzey Çin'de iyi bilinen pamuk üretim tekniklerinden haberi yoktu. Marko Polo da Asya'nın muhtelif yerlerinde pamuk üretildiğinden bahsetmişti²⁹⁴.

Üstadın dönüş güzergâhı gelirken kullandığı yol ile aynıydı. Fakat bu sefer Moğolistan'ın kuzeyinden gitmemiş ve Gobi Çölü'nü geçmemişti. Yolculuğu dört ay sürmüş ve nihayet Çin'e ulaşmıştı. Bu kadar kısa sürede Çin'e varması, Moğol posta teşkilatının iyi çalıştığının açık bir göstergesi idi²⁹⁵.

²⁹¹ Nadir Devlet, *Avrasya Fatihî Cengiz Han*, s. 25.

²⁹² Peter Jackson, "From Ulus to Khanate: The Making of the Mongol States c. 1220-c. 1290", *The Mongol Empire & its Legacy*, Edt. Reuven Amitai-David Morgan, Leiden, 1999, s. 32.

²⁹³ Ray Huang, *Çin Tarihi*, Çev. Attila Sönmez, İstanbul, 2007, s. 184.

²⁹⁴ L. Carrington Goodrich, "Cotton in China", *Isis*, S. XXXIV, No. V, s. 408.

²⁹⁵ Jean-Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 221.

6- Ch'ang Ch'un Seyahatmesi: *Hsi Yu Chi*

Cengiz Han'ın Batı Seferi'ne katılmış olan iki Çinli seyyah, Yeh-lü Ch'u-ts'ai ve Üstad Ch'ang Ch'un, Moğol hâkimiyetinin henüz Türkistan'da tam anlamıyla kurulmadığı bir dönemde Türk bölgelerinden söz etmişlerdi. Bilhassa tetkikini yaptığımız, 1221-1224 yılları arasında kaydedilmiş olan *Hsi Yu Chi*²⁹⁶ adlı eseri üstadın kafilesinde bulunan müridi Li Chih-Ch'ang (1193-1256) kaleme almıştı. Esasen üstadın amacı gittiği yerlerde Taoizm'i yaymaktı. Fakat eserinde de açıkça görüldüğü üzere, Türkistan'da yaşayan kavimlerin ve özellikle de Türklerin geleneklerinden, kıyafetlerinden, yaşadıkları bölgenin ikliminden, coğrafi yapısından ve bitki

²⁹⁶ *Hsi Yu* terimi en eski Çin yıllıklarında şöyle izah edilmişti: Başlangıçta Hsi Yu otuz altı memleketten oluşmaktaydı. Daha sonra elliden fazla krallığa ayrılmıştı. Kuzey ve güney kısımlarında büyük dağların bulunduğu Hsi Yu bölgesinin batısında Hunlar, güney tarafında ise Wu-sunlar yer alırdı. Doğu'da sınır Yü-men-kuan'dan (Çin'in batıya çıkış kapısı) başlar ve batıda Ts'ung-ling Dağları'na (Çin Türkistanı'nın Batı kısmını kaplayan dağlar) kadar sürerdi. Doğu'daki sınırdaki Yü-men-kuand'dan batıya doğru iki yol vardı. Söz konusu yollardan biri, şimdiki Laou-lan olan Shan-shan'dan başlayıp Nan Shan silsilelerini takiben batıya doğru gider ve Nan Tao (Güney Yolu) denilen So-chü'ye (Yankent) varırdı. İkinci yol ise, Pei Tao yani Kuzey Yolu idi... Bu yolda şöyle idi; Ch'e-shih (Turfan bölgesi) Krallığı'nın topraklarından geçerek Tanrı Dağları'nın kuzeyinden batıya doğru gider ve Su-le'ye (Kaşgar) gelir. Ta-Yüeh-ch'ih Memleketi ve An-hsi (İran'ın bir kısmı) güney yolunun batı tarafında bulunuyordu. Ta-yüan (Fergana), K'ang-chü (Soğd ülkesi) ve Yen-chi (Karaşar) gibi memleketler ise kuzey yolunun batı tarafında duruyordu. Bunların tamamına Hsi Yu yani "Batı Memleketleri" deniyordu. Çinlilerin Hsi Yu diye adlandırdıkları "Batı Memleketleri" ile ilk teması yapan Chang Ch'ien'dir. Bu zat Çin kültürünün Akdeniz'e kadar yayılmasını sağlamıştı. Han Hanedanı imparatoru İmparator Wu-ti'ye sunduğu rapor, Türkistan tarihinin ilk devirlerini anlatması bakımından çok değerli bilgiler ihtiva eder. Ama bu seyyahın eserinin hiçbir kısmında Hsi Yu terimi geçmemektedir. Bu bölgeler ve Türkistan tarihi hakkındaki bilgi sunan en önemli seyyahlar şunlardır: Batıya giden ilk büyük hacı olan Fa Hsien, Kuzey Wei Hanedanı (386-550) zamanında Sung Yüen, 629 yılında Budist keşiş Hsüan Tsang, 981 yılında Uygur memleketine seyahat eden Wan yen-te, 1218 yılında Yeh-lü Ch'u-ts'ai'nin Türkistan'a yaptığı sefer, Taoist filozof Üstad Ch'ang Ch'un'un Türkistan'a seyahati ve Chin imparatoru tarafından Cengiz Han ile aralarını düzeltmek için 1220 yılında giden Wu-ku-sun'un *Pei-Shi-Chi* (Kuzeye giden sefaret heyetinin notları) adlı hatıraları ve 1259 yılında Mengü Han zamanında Çinli elçi Ch'ang-te'nin *Hsi Shih Chi* (Batıya giden bir sefaret heyetinin notları) seyahatnamesidir. Mengü Han'ın hizmetinde bulunan Yeh-lü Ch'u-ts'ai'nin torunu Yeh-lü Hsi-liang'ın 1260-1263 yılları arasında yapmış olduğu Batı seyahati önemli bilgiler sunar. Ayrıntılı bilgi için bkz. Muhaddere N. Özerdim, "Hsi-yü Olarak Çin Türkistanı'nın Tarihi Sınırlanması ve Tarihi Önemi", s. 209-215; Nuraniye Hidayet Ekrem, *Çin Elçisi Chang Ch'ien'in Seyahatnamesine Göre Orta Asya'daki Etnik Gruplar, (Basılmamış Doktora Tezi)*, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 1999, s. 16-17. Hülasa Hsi Yu denilen kısım Çin'in batısında bulunan bölgelerdir. Araştırmacılar bu bölgeyi Türkistan ya da Orta Asya olarak tanımlamışlardır. Türkistan'ın kesin sınırlarını belirlemek zor olduğundan burası için iki tane tanım yapmak daha doğru olabilir. Birincisi Çin'in batısında Kansu'dan başlayarak Tanrı Dağları, Pamir ve Tarım Havzası'na kadar dar bir alandır. İkincisi ise Asya'nın iç kısımları ile Karadeniz'in kuzeyi, Anadolu, İran, Afganistan ve Hindistan'ın kuzeyini kapsayan daha geniş bir bölgeyi ifade eder. Bkz. Ayşe Onat, *Çin Kaynaklarında Türkler Han Hanedanı Tarihinde Batı Bölgeleri*, Ankara, 2012, s. 3. Doğu Türkistan arazileri Çinliler için yeni topraklardı ve aslında söz konusu araziler Hunlara aitti. Hsi Yu kelimesini Çinliler, Hunlardan almışlardır. Bu sebeple Hun idarî taksimatına dair bir terim olduğu ifade edilir. Bkz. Kürşat Yıldırım, "Doğu Türkistan ve İlk Sakinleri", *TDİD*, C. XII/I, s. 425.

çeşitlerinden epey bahsetmişti. Bu nedenle onun seyahatnamesi, Türkistan Türklerinin tarihi için emsalsiz bir bilgi kaynağı ve gerçek bir hazinedir²⁹⁷.

Çin'den başlayarak Uygur diyarından, Almalık, Talas ve Semerkand şehirlerinden geçen üstadın Çince *Hsi Yu Chi* adıyla anılan seyahatnamesini 1795 yılında Ch'ien Ta-hsin isimli âlim, Su-chou'daki Yuan Miao Guan Manastırı'nı²⁹⁸ dolaşırken bulmuştu. Evvelce zikredilen eser hakkında kimsenin bilgisi yoktu. Ch'ien Ta-hsin, eserin Moğolların erken dönem tarihi ve coğrafyası için bir kaynak olarak ehemmiyetine dikkat çeken ilk kişiydi. Daha sonra eser akademik çevrelerde tedricen tanındı. 1848 yılında Chang Mu tarafından *Lien-yün-i Ts'ung-shu* isimli külliyat içerisinde neşredildi. 1866 yılına gelindiğinde ise Pekin'de görev yapan Rus Ortodoks misyoner Arhimandrit Palladius tarafından Rusçaya tercüme edildi. 1887 yılında Emil Bretschneider tarafından İngilizceye tercüme edilerek *Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources* adlı kitabın birinci cildinde yayınlanmıştı. Ancak bu, hatalarla dolu Rusça tercümenin oldukça kusurlu bir özeti idi. Buna rağmen çok sayıda kıymetli şerhi ihtiva etmektedir. Eserin pek çok Çince nüshası bulunmaktadır. Wang Kuo-Wei²⁹⁹

²⁹⁷ Özkan İzgi, *a.g.e.*, s. 338.

²⁹⁸ VIII. yüzyılda inşa edilen bu Taoist manastırı Baiyang-shan eteklerinde yer alır. Manastır T'ang Hanedanı İmparatoru Hsüan-tung zamanında inşa edilmişti. Bkz. Christine Mollier, *Buddhism and Taoism Face to Face: Scripture, Ritual, and Iconographic Exchange in Medieval China*, USA, 2008, s. 200.

²⁹⁹ Diğer bir ismi Ching-An'dır. 1877-1927 yılları arasında yaşamış olan bu âlim arkeolog, edebî yazar ve Çin dili ve edebiyatı uzmanıdır. Hai-Ning şehrinde doğmuş ve 1907 yılında fizik eğitimi almak için Japonya'ya gitmişti. Bilim üzerine çalışmalarını bırakıp edebiyat ve felsefe ile ilgilenmeye başladı. Çin kültür geleneğini yeni bir bakış açısı ile araştırdı. Shang ve Chou hanedanlarına ait bronz sanat eserleri ile birlikte Han ve Ch'in hanedanlarına ait fal yazıtları üzerine yaptığı çalışmalarda çığır açmıştı. 1907 yılında, otuz yaşına geldiğinde beş yıl boyunca, Immanuel Kant, Arthur Schopenhauer ve Friedrich Nietzsche'nin İngilizce tercüme eserlerini okumadan evvel, Batı felsefesi ve sosyolojisi üzerine ikincil eserler okuyarak kendi kendini yetiştirmek için uğraştı. O, *Bugünkü Fikir Dünyası Üzerine (On the Current Intellectual World)* yazısıyla felsefî çalışmalarını Çin'deki çağdaş olaylarla ilişkilendirmeye çalıştı. Çin'deki entelektüel düşüncenin Budizm akımından önceki dönemle kıyaslanabilir bir durgunluk noktasına geldiği iddiasından başlayarak, Batılı düşünceleri uyarıcı bir "İkinci Budizm" olarak gördü. 1894 yılında Çin-Japon Savaşı'nda Çin'in yenilgisi Çin halkının güvenini yok etmiş ve Batı düşüncesini öğrenme arzusunu tetiklemişti. Erken yaşlarda Schopenhauer ve Kant üzerine çalıştığı için sadece İngiliz düşünürleri inceleyen ve Batı düşüncesi üzerine en büyük otorite sayılan çağdaşı Yen Fu'dan (1853-1920) bu özelliği ile ayrılır. Yaşadığı dönemde Batı felsefesi hakkında bilgi sahibi olan az sayıdaki Çinliden biriydi. Wang Kuo-Wei, Moğol Tarihi'ni çok iyi incelediği için eserleri çok değerlidir. Yaşantısındaki derin düşünceler ve bazı karmaşıklıklar hayatını etkilemiştir. 1927 yılında Pekin'de Kun Min Gölü'nün yanındaki bahçede intihar etmiştir. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. III, 5-6; Benjamin A. Elman, "Wang Kuo-Wei and Lu Hsün: The Early Years", *MS*, Vol. XXXIV, s. 389-393; Fung Yu-Lan, *a.g.e.*, s. 433-435; Qing Xitai, "Taoist Studies: Past and

1926 yılında *Meng-Ku-Shih-Liao-Ssu-Chung* adlı eserde bu kaynağı yeniden incelemiştir.

Yukarıda sözünü ettiğimiz Wang Kuo-Wei'nin eserindeki izahlarda ciddi noksanlıkların olduğu belirtilmiştir. Batılı Sinologlara göre; müellif hem İslam kaynaklarından çok az yararlanmış hem de Taoist bir metnin açıklamasını yaparken bahse konu öğretinin hakikatlerini ihmal etmiştir. Özellikle açıklanması gereken kısımları ise tamamen yok saymıştır. Ayrıca düştüğü şerhler de tatminkâr değildir. Açıkçası eseri kâfi derecede bilimsel değildir. Bizim tercümesini esas aldığımız meşhur Sinolog Arthur Waley ise Rusça bilmediği için Arhimandrit Palladius'un Rusça edisyonunu doğrudan kullanamamıştır. Bununla birlikte, seyahatnamenin Rusça neşri Greal C. Wheeler ve Semen Rapoport tarafından İngilizceye çevrilmiş ve Arthur Waley de bundan istifade etmiştir³⁰⁰.

Cengiz Han ile Üstad Ch'ang Ch'un arasındaki mülakat *Hsi Yu Chi* adlı esere kaydedilmiştir. Ancak bu tarihî şahsiyetlerin konuşmaları eserde kısa tutulmuştur. Mamafih yapılan görüşmelerden ikisinin kayıtları Yeh-lü Ch'u-ts'ai'nin *Hsüan-feng ch'ing-hui lu* adlı eserinde mevcuttur. Zikredilen esere üstadın öğütleri kaydedilmesine rağmen daha başka bilgileri de havidir. Hülasa bu eserde uzun hayata ulaşma yöntemi hakkında Cengiz Han'ın sorduğu sorularla üstadın ona vermiş olduğu cevaplar vardır. Burada üstad; “sükûnet tutkusu ile dünyevî zevk ve kazanımlara karşı kayıtsızlık” kavramlarını içeren bazı mühim esaslardan söz ederek Cengiz Han'ın sorularını yanıtlamıştır. Ayrıca kendini Tao'ya adayan bir kimsenin aşırı düşkünlüklerinden vazgeçeceğini, cinsel isteklerini frenleyeceğini, nefsinin terbiye edeceğini, maneviyatını koruyacağını ve ancak o zaman göğe yükselebileceğini söylemiştir³⁰¹.

Eserde Kin Tatarlarının başbuğu Shih-tsung'un din değiştirmesi hadisesi ve Taocuların bir nevi kutsal kitabı olan “Tao Te Ching”den alınan derslerle seksten uzak durmasına yönelik tavsiyeler sürekli olarak tekrarlanmıştır. Atalarının binlerce gün boyunca ilaç almaktansa bir gece yalnız uyuyarak kendilerini daha iyi hissettiklerini

Present. A Retrospective and Perspective Analysis of Taoist Studies over a Hundred Years”, *Taoism*, Trans. Pan Junliang-Simone Normand, Boston, 2012, s. 9.

³⁰⁰ Li Chih-Ch'ang, *a.g.e.*, s. 40.

³⁰¹ Tao-Chung Yao, *Ch'üan-Chen: A New Taoist in North China during the Twelfth and Thirteenth Centuries*, s. 133; Aynı müellif, “Ch'iu Ch'u-chi and Chinggis Khan”, s. 212-213.

hatırlatarak, Cengiz Han'ın kendi hareminden uzak durması gerekliliği ısrarla tavsiye edilmiştir. Li Chih-Ch'ang yola çıktıklarında üstadın Cengiz Han'ın haremine alınacak kızlarla birlikte seyahat etmekten kaçındığını açıkça belirtmiştir. Özellikle kendi topraklarında refah istedikleri için üstadın devlet meselelerinde açık sözlü ve samimi davrandığı da kaydedilmiştir. Ayrıca üstad, Moğol mandasının yerleşmesi için önemli olan bazı bölgelerin üç yıl boyunca vergi ve angaryalardan muaf tutulmasını istemiş ve bir dereceye kadar başarılı da olmuştu³⁰².

³⁰² Judith M. Boltz, *a.g.e.*, s. 159-160.

III. BÖLÜM

CH'ANG CH'UN'UN MAİYETİ VE UMUMÎ MESELELER

1- Seyahate Katılan Müellif Li Chih-Ch'ang

1193 yılında doğan Li Chih-Ch'ang, 1218 yılında Üstad Ch'ang Ch'un'un müridi oldu ve müşidine bağlandıktan kısa bir süre sonra, üstadının Batı seyahatinde kendisine eşlik etti. 1227 yılında üstadı ölünce, Ch'üan-chen Mezhebi'nin başına Yin Chih-p'ing geçti. Li Chih-Ch'ang ise mezhebin kâtibi olarak görevini sürdürdü. 1229 yılında Moğol imparatoru olan Ögedey Han ile veliahtların eğitimi meselesini görüştü³⁰³.

1230'da Ch'ang Ch'un Manastırı'nda yaşayan keşişlerin manastır duvarlarını Budizm'i aşağılayan resimlerle tezyin ettikleri haberi yayıldı. *Pien Wei Lu* adlı eserden öğrendiğimize göre, söz konusu resimlerde Lao Tzu'nun seksen bir adet tasviri resmedilmişti³⁰⁴ ve bunlardan bir tanesi de Lao Tzu kılığına bürünmüş bir Buda figürü idi³⁰⁵. Bu olayın akabinde mezhebin lideri Yin Chih-p'ing tutuklandı fakat Ch'ang Ch'un Manastırı'nın yöneticisi Li Chih-Ch'ang tüm sorumluluğu kendi üzerine aldı ve hapse atılarak yargılanmayı bekledi. Ancak kısa bir süre sonra bazı hatırı sayılır kimseler sayesinde serbest bırakıldı. Bu zatın biyografisinin anlatıldığı muhtelif dinî eserlerde onun zincirlere vurulup ağır işkencelere tâbi tutulduğu kayıtlıdır³⁰⁶.

³⁰³ Li Chih-Ch'ang, *a.g.e.*, s. 17.

³⁰⁴ Ch'üan-chen Mezhebi'ne bağlı Taoistler tarafından Lao Tzu'nun bir eserinin derlenmesi yapılmış ve durum Budistler ile Taoistler arasında çatışmaya sebep olmuştu. *Pien Wei Lu* adlı eserde belirtildiğine göre: "Hem Üstad Ch'ang Ch'un hem de Li Chih-Ch'ang, Cengiz Han'a dalkavukluk yapmış ve Budizm'i reddeden şeyler uydurmuşlardı. Ling-hu Chang isimli bir zat yalana başvurmuş ve Shih-Chih-ching inanişâ ters düşen yazılar yazmıştı. Ayrıca Buda'nın seksen iki tasvirini taklit etmişlerdi". Hâl böyle olunca, iki zümre arasında ciddi çekişmeler yaşanmıştı. Bkz. Sechin Jagchid, *a.g.m.*, s. 18; Tao-Chung Yao, *Ch'üan-Chen: A New Taoist in North China during the Twelfth and Thirteenth Centuries*, s. 155, 157-158, 166.

³⁰⁵ Bu figür Buda'nın Lao Tzu'dan önemsiz olduğunu göstermek için yapılmıştı. Bkz. Hong Xiuping, "Lao Tzu, the Tao of Lao-Tzu, and the Evolution of Taoism the Cultural Significance of the 'Legend of the Lao-Tzu' Converting the Barbarians", *Taoism*, Trans. Pan Junliang-Simone Normand, Boston, 2012, s. 87; Morris Rossabi, *a.g.e.*, s. 37.

³⁰⁶ Li Chih-Ch'ang, *a.g.e.*, s. 17-18. Gördüğü işkenceler yüzünden muhtemelen beyninde ödem oluşmuştu. Bkz. Tao-Chung Yao, *Ch'üan-Chen: A New Taoist in North China during the Twelfth and Thirteenth Centuries*, s. 166.

Li Chih-Ch'ang, 1233 yılında Pekin'de yaşayan bir Moğol hatununun hocalığına tayin edildi. İki yıl sonra Moğolların yeni başkenti Karakurum'da Taoistler için bir manastır inşa etti³⁰⁷. Bu dönemde gönderilen pek çok han yarlığında kendisine; "Taoizm ve Konfüçyanizm mütehasısı"³⁰⁸ diye hitap edilmişti. 1238 yılında Üstad Ch'ang Ch'un'un yerine geçen Yin Chih-p'ing emekliye ayrılarak mezhebin yönetimini Li Chih-Ch'ang'a devretti. 1251 yılında tahta oturan Mōngke Han da onun bu görevini tasdik etti³⁰⁹. Güney Çin'de Ch'üan-chen Mezhebi'ne mensup Taoistlerin önde gelen üyeleri üstad telakki edilmezken, Moğol imparatorları söz konusu mezhebe bağlı Taoistleri taltif etmişlerdi. Bunun en önemli kanıtı ise Mōngke Han'ın Li Chih-Ch'ang'a mezhebin yönetimini vermesiydi. Böylece Li Chih-Ch'ang, Ch'üan-chen Mezhebi'nin dinî yöneticisi konumuna getirilmiş ve *Tao-Tsang*³¹⁰ adlı eserin yeniden basılmasına da vesile olmuştu³¹¹.

1253 yılına gelindiğinde Taoist keşiş mertebesine yükselenlerin tamamı Li Chih-Ch'ang'dan icazet almak zorundaydılar. 1256 yılında emekli olan bu zat yerini Chang Chih-ch'ing'e bıraktı ve yirmi iki yıl sonra, yani 1278 yılında vefat etti. *Hsi Yu Chi* adlı eserin haricinde yirmi bölümden oluşan *Hsüan Chi* (Bilgelik Üzerine) isimli bir kitap daha kaleme almışsa da bu eseri günümüze ulaşmamıştır³¹².

³⁰⁷ Ögedey Han, Yin Chih-p'ing'e ve Li Chih-Ch'ang'a Karakurum'daki yeni bir Taoist manastırının sorumluluğunu yükledi. Buradaki bazı erdemli Taoistlere tavsiyelerde bulunmaları için bir ferman dahi çıkardı. Bkz. Tao-Chung Yao, *Ch'üan-Chen: A New Taoist in North China during the Twelfth and Thirteenth Centuries*, s. 148.

³⁰⁸ Li Chih-Ch'ang, *a.g.e.*, s. 18.

³⁰⁹ Sechin Jagchid, *a.g.m.*, s. 17. Mōngke Han tahta oturduktan sonra dinler arasındaki dengeyi sağlamak için birtakım çalışmalar yaptı. 1252 yılında bir ferman çıkararak Taoistlerin kendisine uzun ömür için dua etmeleri karşılığında vergi muafiyeti verdi. Bu dönemde Na-mo adında bir başrahibi Budistlere, Üstad Ch'ang Ch'un'un müridi Li Chih-Ch'ang'ı ise Taoistlere atamıştı. Bkz. Jean-Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 344.

³¹⁰ Taoizm'e veya Taoist Kanon'a ait yazıların toplandığı esere *Taoist Kanon* ya da *Tao-Tsang* denir. Birkaç tercümeden oluşan mevcut Çince koleksiyonu, 1444-1445 yılında Ming Hanedanı zamanında yayınlanan *Cheng-t'ung Tao-Tsang* adlı eserin kopyasıdır. İçerisinde Taoistlerin hukuk bilgileri bulunmaktadır. Bu eser, Taoist Kanon'un tarihi, içeriğinin tahlili ve dinî yaşamda Taoist kutsal metinlerin kullanımı ve önemi olmak üzere üç kısımdan müteşekkildir. Taoist kutsal metinlerin ilk sistematik kataloğu Lu Hsiu-ching (406-477) tarafından hazırlanmıştır. Bkz. Wang Ka, "From Yiqie Daojing to Zhonghua Daozang-A Retrospective the Study of the Taoist Textual Heritage", *Taoism*, Trans. Pan Junliang-Simone Normand, s. 50-51, 61.

³¹¹ Tao-Chung Yao, *Ch'üan-Chen: A New Taoist in North China during the Twelfth and Thirteenth Centuries*, s. 246.

³¹² Li Chih-Ch'ang, *a.g.e.*, s. 18-19.

Kaynaklarda fevkalâde cesur olduğu ifade edilen Li Chih-Ch'ang, kendisini başkalarına feda eden bir kahraman gibi yaşamayı benimsemişti. Vaktiyle başından geçen bir olayı şöyle anlatmıştı: “Shantung Eyaleti'ndeki bir dağın doğusuna vardığım zaman bölgede kargaşa hâkimdi. Haydutlar her tarafta insanlara kötülük yapıyorlardı. Dağda yüzlerce kişinin barındığı bir mağara vardı. Haydutlar köye geldiklerinde halk bu mağaraya gizlenmek için kaçmıştı. Halk benim mağaraya girmeme müsaade etmedi. Akabinde haydutlar tarafından yakalandım. Mağaranın yerini sordular. Cevap vermediğim için acımasızca kırbaçlandım. Kendimden geçtim fakat halkın mağarada saklandığını söylemedim”³¹³.

Kısacası, yukarıda da ifade edildiği gibi, Cengiz Han'ın ordugâhına gitmek için Üstad Ch'ang Ch'un'a eşlik eden Li Chih-Ch'ang'ın Batı'ya seyahat ederken yapmış olduğu tasvirler Türkistan tarihinin aydınlatılması açısından son derece önemlidir. Özellikle Moğolların ilk zamanlarına ait malumatın kıtlığı düşünüldüğünde onun tasvirlerinin değeri daha iyi anlaşılabilir³¹⁴.

2- Mihmandar Çinkai

Moğol İmparatorluğu'nun umumî idaresinde özellikle Uygurlardan müteşekkil eğitimli bitikçilerin yani kâtiplerin büyük etkisi vardı. Bitikçiler han yarlıklarını hazırlamaktan başka tercüme ve vergi toplama işlerine de bakarlardı³¹⁵. Bunlardan Kerait boyuna mensup Uygurca bilen Çinkai ve Tata-Tonga³¹⁶ bilhassa resmî işler için

³¹³ Tao-Chung Yao, *Ch'üan-Chen: A New Taoist in North China during the Twelfth and Thirteenth Centuries*, s. 186.

³¹⁴ Thomas T. Allsen, *Commodity and Exchange in the Mongol Empire: A Cultural History of Islamic Textiles*, Cambridge, 2003, s. 17-18, 23.

³¹⁵ Paul Ratchnevsky, *a.g.e.*, s. 185. Moğol yazısı Uygur yazı sistemi esas alınarak geliştirilmiştir. Bkz. İsenbike Togan, “Orta Asya'da Bir Geçiş Dönemi: 14.-15. Yüzyıllar”, *İslam Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na Armağan*, Edt. Hayrunnisa Alan-Abdulvahap Kara-Osman Yorulmaz, İstanbul, 2015, s. 246.

³¹⁶ Cengiz Han Naymanları mağlup ettiğinde Tata-Tonga mühürdâr idi. Bundan böyle imparatorluğun tüm hükümlerini onaylama yetkisi ona verilmişti. Moğol İmparatorluğu'nun resmî belgeleri Uygur Türkçesi ile yazılırdı. Merkezî idare tarzı ve nüfusunun çok uluslu yapısı, yasayı yazılı olarak sunan ve Cengiz Han'ın ardılları döneminde büyük önem kazanan bir kâtiplik dairesi kurulmasına vesile oldu. Burada farklı dillere tercüme yapıyor ve vergi muafiyeti ile ilgili resmî belgeler yayımlanıyordu. Bkz. Paul Ratchnevsky, *a.g.e.*, s. 185.

görevlendirilmişlerdi. 1222 yılında Cengiz Han'ın Üstad Ch'ang Ch'un'la yaptığı görüşmeleri Türkçe, Moğolca, Çince ve Farsça olarak kaydeden kişi de Çinkai idi.

Çinkai'nin hayatı hakkında kâfi derecede bilgi sahibi değiliz. 1171 yılında doğduğu, 1203 yılında Cengiz Han ile birlikte Balcuna Irmağı'nın suyundan içtiği ve 1206 yılındaki kurultaya katıldığı kayıtlıdır. Naymanlara karşı yapılan sefer sırasında Cengiz Han kendi atlarından birini ona armağan etmişti. Ayrıca Karahıtaylara karşı düzenlenen seferde kendisine fevkalade incilerle tezyin edilmiş bir sancak verildi. Çinkai'ye Argun Dağı yakınlarında bir yerin şenlendirilmesi emri verildi ve söz konusu iskân yeri onun ismiyle anıldı³¹⁷. 1212 yılında Kin Tatarlarına karşı girişilen sefere de iştirak etti ve Fu-chou kuşatmasında sol koluna aldığı bir ok yarasına rağmen çarpışmaya devam etti. Cengiz Han'ın halefi Ögedey onu devletin baş müşaviri yaptı ve Türkistan şehirlerinin idaresi ona bırakıldı. Yüksek yazı işlerinin tüm sorumluluğu da kendisine verildi³¹⁸.

1232 yılında K'ai-feng Fu kuşatmasında yer aldı. Ertesi yıl Honan'da bulunan Ts'ai-chou şehrinin zaptında kendini gösterdi ve Shantung'daki En-chou isimli yerleşim yerinde yaşayan bine yakın aile Çinkai'ye bağlandı. Bu ailelerden vergi toplama hakkı ona ve evladına aitti. Daha önce Hung-chou'da yaşayan kalabalık esnaf ve zanaatkârlar topluluğu ile Türkistan ve K'ai-feng Fu'dan gelen işçiler sayesinde nitelikli nüfusun sayısı artmış ve bunların tamamı Çinkai ile varisçilerinin denetimine verilmişti³¹⁹.

Ögedey Han 1242 yılında öldü ve dul eşinin saltanatı boyunca Çinkai gözden düştü fakat Güyük Han cülus edince eski mevkii kendisine verildi ve hanın hastalığı sebebiyle devletin neredeyse tüm işleri Çinkai ile mevkidaşı Kadak'a bırakıldı. 1248 yılında Güyük Han'ın vefatı üzerine kısa süreli bir taht mücadelesi yaşandı ve nihayet 1251 yılında Möngke Han tahta oturdu. Yeni hana muhalif oldukları için 1251 yılının sonunda ya da 1252 yılının başlarında Çinkai ve Kadak idam edildi³²⁰.

³¹⁷ Çinkai burada tahıl ambarları kurmuş ve becerikli Çinli ustaları etrafına toplamıştı. Bkz. René Grousset, *Cihan Fatihi Cengiz Han*, s. 241.

³¹⁸ L. Ligeti, *a.g.e.*, s. 113-114. Çinkai Uygurlarla ilgili işlere de bakardı. Her yazının altına atılan tarihten sonra Uygurca yazı ile bir onay kısmı eklerdi. Ayrıca Çince de biliyordu. Bkz. *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei-lu ve Hei Ta shi lu*, s. 100, 102.

³¹⁹ Li Chih-Ch'ang, *a.g.e.*, s. 33-35.

³²⁰ *A.g.e.*, s. 35.

Diğer taraftan, Çinkai'nin mensup olduğu boy XI. yüzyılın başlarında Hıristiyanlığı kabul etmişti. Gerek Reşideddin gerekse Cüveynî onun tanassur ettiğini bildirirler. Moğol tahtına Hıristiyan bir han oturtma teşebbüsü ise hayatına mal olmuştu. Hem Müslüman müellifler hem de Çin kaynakları Çinkai'nin bir Uygur Türkü olduğu hususunda müttefiktirler³²¹. Uygurlar arasında Hıristiyanlığın yaygın olması sebebiyle İslam kaynakları, Hıristiyanları imlemek için genellikle Uygur terimini de kullanmışlardı. Hâlbuki bu türden bir kavram karmaşasının Çin'de görülmesi nadirattandı³²².

3- Teolojik Bir Tartışma: Ch'ang Ch'un ve Yeh-lü Ch'u-ts'ai

Yeh-lü Ch'u-ts'ai (1190-1244) eserlerinde *Dhuta*³²³ adlı bir mezhepten sıklıkla söz etmişti ki, bu mezhep XIII. yüzyılın ikinci çeyreğinde alt tabaka üzerinde çok büyük bir nüfuza sahip olarak varlığını sürdürdü. Yeh-lü Ch'u-ts'ai, bahis konusu mezhebi Budist bir sapkınlık olarak görüyordu. Ne var ki, Moğol yönetimi bunu ayrı bir mezhep olarak kabul etti, hatta bu mezhebin inananlarını Hıristiyanlar, Müslümanlar ve Manihaistler ile eşit, bağımsız bir dinî zümre gibi saydı. Dhutaistler gördükleri ilginin karşılığında çok daha fazlasını Moğollara gösteriyorlardı. Bundan dolayı Yeh-lü Ch'u-ts'ai'nin onlar hakkındaki suçlamaları da ciddiye alınmadı³²⁴.

Cengiz Han, Kuzey Çin'de yaşayan bütün yerli dinlerin sorumluluğunu Üstad Ch'ang Ch'un'a yüklemiş ve bu durum rakiplerinin ona karşı hareket etmesine sebep olmuştu. Bunun en açık örneği Yeh-lü Ch'u-ts'ai idi. O, bir zamanlar Üstad Ch'ang

³²¹ Hatta Üstad Ch'ang Ch'un Cengiz Han'ın ordugâhına giderken Uygurların Beşbalık şehrinde yaşayan ahalinin tamamı, bilhassa Budistler ve Taoistler, elçilik heyetinin geldiğini haber alınca, onları daha büyük bir törenle selamladılar. Esas itibarıyla Cengiz Han'ın müşaviri Çinkai için yapılan bu gösterileri, Üstad Ch'ang Ch'un ve müritlerinin kendi lehlerine sandıkları ifade edilmiştir. Buradan Cambalığ'a geçmişlerdi. O zamanlar bu şehirde Uygurlar yaşıyordu. Şehrin yöneticisi Çinkai'nin eski bir samimi dostu idi. Onu karşılamak için halkı ve Uygur keşişlerini şehrin dışına çıkarmıştı. Karşılama töreninin ardından şarap, meyve, kavun ve karpuzlardan oluşan büyük bir ziyafet verildi. Ama Çinliler bütün bu telâş ve ikramın üstad için yapıldığı zannına kapılmışlardı. Bkz. L. Ligeti, *a.g.e.*, s. 117-118. Bu kayıtlardan da anlaşıldığı gibi Çinkai'nin aslen bir Uygur olduğu pek muhtemeldir. Bkz. *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei-lu ve Hei Ta shi lu*, s. 103.

³²² Li Chih-Ch'ang, *a.g.e.*, s. 35-36.

³²³ Dhuta: Günahlarından arınmış münzevi anlamına gelir. Bkz. Har Dayal, *The Bodhisattva Doctrine in Buddhist Sanskrit Literature*, Londra, 1932, s. 135.

³²⁴ Li Chih-Ch'ang, *a.g.e.*, s. 26.

Ch'un ile dostane ilişkiler içerisinde olmasına rağmen sonradan Taouların nüfuz ve itibarını azaltmak için üstada karşı cephe aldı ve şöyle bir iddiada bulundu: “Keşiş olanların neredeyse tamamı vergilerden kurtulmayı ve rahat bir yaşam sürmeyi arzuluyorlar. Bu nedenle Budist keşişlerin sayısı az, Taoist keşişlerin ise sayısı ise çoktur”. Bu söylevin amacı Taoizm'i aşağılamak ve Budizm'den hiçbir şekilde üstün olmadığını kanıtlamak olsa da, halk Budistlerden ziyade Taoistlere ilgi gösteriyordu³²⁵.

Taoistler, Üstad Ch'ang Ch'un hayatta iken, efendilerinin saygınlığını korudular ve mutlak surette biat ettiler. Ayrıca köhne durumdaki bazı Budist manastırlarına da el koydular. Yönetimin gücünü arkasına alan Taoistler Budist manastırların tamamını uzun süren işgallerle zapt ettiler ve duvarlarını Taocu resimlerle süslediler. Böylece Taoistler Budistlere ait kutsal tasvirleri tahrip etmekle suçlandılar. Hâl böyle iken, davranışlarında ifrata kaçan Taoistlere karşı protesto niteliğindeki ilk eser Üstad Ch'ang Ch'un'un ölümünden sadece iki yıl sonra, 1229 yılında, Yeh-lü Ch'u-ts'ai tarafından yayınlanan *Hsi Yu Lu* (Batı Seyahati Kayıtları) idi³²⁶. 1219-1224 yılları arasında müellifin seyahatlerini anlatan, ayrıca Cengiz Han hakkında da malumat ihtiva eden bu eserde³²⁷ Üstad Ch'ang Ch'un kınanmış ve hatta kendisiyle alay dahi edilmişti. Eserin yazarı esasen inancını yitirmiş Budistleri teskin etmek için böyle bir yola başvurmuştu³²⁸.

Üstadı tenkit eden Yeh-lü Ch'u-ts'ai nam-ı diğer I-la Ch'u-ts'ai 1190 yılında Yan şehrinde dünyaya gelmişti. Mensubu olduğu Karahıtayların Moğolca konuştuklarını düşünürsek bu şahsın Çinlileşmiş bir Moğol olduğu ileri sürülebilir³²⁹. Hanedan mensubu bir asilzâde olan Yeh-lü Ch'u-ts'ai, Pekin 1215 yılında Moğollar tarafından zapt edilirken şehrin valisiydi. Ancak Moğol soyundan geldiği için Cengiz Han ile

³²⁵ Tao-Chung Yao, *Ch'üan-Chen: A New Taoist in North China during the Twelfth and Thirteenth Centuries*, s. 143, 145.

³²⁶ Li Chih-Ch'ang, *a.g.e.*, s. 26-27.

³²⁷ Harold Lamb, *Moğolların Efendisi Cengiz Han*, Çev. A. Göke Bozkurt, İstanbul, 2006, s. 200; Özkan İzgi, *a.g.e.*, s. 338.

³²⁸ Judith M. Boltz, *a.g.e.*, s. 159.

³²⁹ Ganizhamal Kushenova, “Cengiz Han'ın İki Valisi, Mahmut Yalavaç ve Yeh-lü Ch'u-ts'ai: Devlet İdare Anlayışları ve Uygulamaları”, *Bilig*, S. XLII, s. 231.

yakın ilişki kurmuş, bazı imtiyazlar elde etmiş ve hatta hanın danışmanı olmuştu³³⁰. Böylesine önemli bir mevkie getirilen bu zat, otuz yılı aşkın bir süre Moğollar ile Çinliler arasında mühim ilişkilerin tesis edilmesine vesile oldu. Wang Kuo-Wei'nin ifadesine bakılırsa, gençliğinde Ch'üan-chen Mezhebi'nin doktrinlerini çarpıttığını itiraf etmişti. Ayrıca kaleme aldığı şiirler Üstad Ch'ang Ch'un'un şiirlerinin uyaklarına göre yazılmış kırk dört bölümden ibaretti³³¹. Dolayısıyla burada bir taklit de söz konusuydu. Nihayet Üstad Ch'ang Ch'un ile Yeh-lü Ch'u-ts'ai arasındaki irtibat 1222 yılının Mart ayından sonra büsbütün kesilmişti³³².

4- Ch'ang Ch'un'dan Sonra Taoizm-Budizm Rekabeti

XIII. yüzyılın başlarında Ch'üan-chen Mezhebi hızlı ve istikrarlı bir şekilde gelişim gösterdi. Mezhebin yaygınlık kazanması, ilk müritlerinin bağdaştırıcılığı, öğretiyi yayma çabaları ve hanların destekleri gibi faktörlerin bir araya gelmesi sonucu sağlandı. 1220'li yıllarda Üstad Ch'ang Ch'un sayesinde Taoizm altın çağını yaşadı. Nitekim Ch'üan-chen Mezhebi o kadar şöhret kazandı ki, ahali ve hükümdarlar tarafından çok iyi karşılandı ve kaçınılmaz olarak diğer dinî gruplarda, özellikle Budistlerde kıskançlık ve hasede sebep oldu. Bununla birlikte, Taoistler ile Budistler arasındaki kavgalar Ch'üan-chen Mezhebi'nin yıpranmasına sebep oldu. Hatta 1240'lı yıllarda Budistlerin baskı ve tacizleri yüzünden Ch'üan-chen Mezhebi gözden düştü³³³.

Güyük Han tahta çıktıktan bir müddet sonra, kırk beş yaşında saygınlığa ulaşan Budist öğretinin resmî yöneticisi Hai-yün'ü 1247 yılında yayınladığı bir fermanla görevlendirdi³³⁴. Bu sıralar Güyük Han'ın kardeşi Karajar devletin merkezi Karakurum'da ikamet etmesi için Hai-yün'ü davet etmişti. Çok geçmeden, 1251 yılında,

³³⁰ Tecrübeli insanların görüşüne önem veren Cengiz Han kendi soyundan gelmese dahi böyle bilgili danışmanların yanında olmasını istiyor ve onlara çok fazla değer veriyordu. Bkz. Nadir Devlet, *Liderliğin Efendisi Cengiz Han*, s. 112-113; René Grousset, *Stepler İmparatorluğu, Attilâ, Cengiz Han, Timur*, s. 259.

³³¹ John Elliot Wills, *a.g.e.*, s. 195.

³³² Li Chih-Ch'ang, *a.g.e.*, s. 28-29.

³³³ Tao-Chung Yao, *Ch'üan-Chen: A New Taoist in North China during the Twelfth and Thirteenth Centuries*, s. 149-150; Frederick W. Mote, *a.g.e.*, s. 500.

³³⁴ Güyük Han 1247 yılında çıkardığı bu fermanla Hai-yün'e Budist keşişlerin idaresi görevini vermişti. Böylece Budistler Ch'üan-chen Mezhebi'nin hâkimiyetinden kurtulmuş oldular. Bkz. Tao-Chung Yao, *Ch'üan-Chen: A New Taoist in North China during the Twelfth and Thirteenth Centuries*, s. 152.

tahta oturan Mōngke Han da Hai-yūn'ün görevini onayladı ve aynı zamanda *Hsi Yu Chi* adlı eserin müellifi Li Chih-Ch'ang'ı Taoistlere ait tüm manastırlarının yöneticisi yaptı. 1252 yılında Moğollar Çin'de faaliyet gösteren Zen tarikatının esasen Budist bir öğretisi olduğunu farkına vardılar. Aynı yıl Zen tarikatına mensup Hai-yūn, tarikatın lideri olan Tibetli keşiş Na-mo³³⁵ tarafından azledildi. Büyüye ve şeytana tapan dinsizleri ve Tibet Budizmi'nin olağanüstü çekiciliğini esasen Güyük Han'ın kardeşi Kadan keşfetmişti. 1255 yılında *Lao Tzu'nun Tecessüm Ettiği Seksen Bir Resim* ve *Lao Tzu'nun Dönüşümler Kitabı*³³⁶ adlı iki eseri dağıtmaya başlayan misyonerlerin Karakorum'a gelmeleri Budistler ile Taoistler arasındaki düşmanlığı körükledi. Zikredilen eserlerin Budist öğretiyi aşağıladığı düşünülüyordu. Çünkü onlar Buda'yı Lao Tzu'nun çömezi suretinde tasvir ediyorlar ve onun pek çok tecessümünden sadece biri olduğunu düşünüyorlardı. Esasen Taoizm'in kurucusu Lao Tzu'nun "Tao Te Ching" adlı eserini tamamladıktan hemen sonra Hindistan'a giderek Budizm'i şekillendirdiğine dair söylentiler XIV. yüzyıla kadar sürdü ve bu durum Taoizm ile Budizm arasında çatışmaya neden oldu. Budizm Çin'de iyice yayıldıktan hemen sonra Taoistler Budistlere saldırmaya başladılar. Taoistler Buda'nın öğretilerinin hiçbirinin yeni bir şey olmadığını ve bunları Lao Tzu'dan öğrendiğini ifade ediyorlardı³³⁷.

³³⁵ 1284 yılında Taoizm karşıtlığı ile dikkat çeken bir dikilitaşta, Tibet keşişi Na-mo'ya Lan-ma unvanı verilmiş ve onun Chi-pin'li bir yerli olduğu yazılmıştır. XIII. yüzyıla gelindiğinde Chi-pin şehriden eser kalmamıştı. Burası evvelce Kashmir (Han Hanedanı devrinde) ya da Kapisa (T'ang Hanedanı devrinde) olarak bilinirdi. Fakat Na-mo, Moğol tarihinde "Karma Pakşi" idi. Karma'nın 1203 yılından 1282'ye kadar yaşadığı ve Mōngke Han tarafından davet edildiği malumdur. Büyücülük ve doğaüstü güçleriyle ünlü olan bu zatın esrime haline girdikten sonra mucizeler yarattığına inanılıyordu. O, aynı zamanda Kadan Han'ı etkisi altına alan meşhur Tibet keşişi Sa-skhya'nın bir müridi idi. *Yuan Shih* adlı eserde Ögedey Han'ın sarayında bulunan ve Kashmir'in bir yerlisi olan Na-mo isimli coşkun bir Budist'ten söz edilir. Bu sonuncusu kendi memleketinin büyük bir ayaklanma ile çökmek üzere olduğunu fark etmiş ve kuzeydoğuya doğru bir imparatorun geleceğini sezmişti. Bunlar muhtemelen aynı kişilerdi. Bkz. Li Chih-Ch'ang, *a.g.e.*, s. 30; Morris Rossabi, *a.g.e.*, s. 38-39.

³³⁶ Söz konusu eserlerin tarihini tespit etmek kolay değildir. Yalnız şu kadarı söylenebilir: *Lao Tzu'nun Dönüşümler Kitabı* VI. yüzyıldan sonra yeniden ortaya çıkmış ve Budistleri çok kızdırmıştı. Bkz. Li Chih-Ch'ang, *a.g.e.*, s. 30.

³³⁷ Budistler ile giriştikleri uzun mücadelede nihai zafer olasılığını sezen Taoistler, her silahı kendi menfaatleri için kullanmaya başladılar. Taoistler Lao Tzu'nun öğretilerini Çin'in batı sınırlarının ötesine giderek birkaç barbara öğrettiğini ifade etmişlerdi. Bu durum Budistleri oldukça öfkelenmişti. Çünkü bu barbar öğrencilerden biri de Buda idi. Taoistler Lao Tzu'yu onurlandırmak için abartılı ifadeler kullanıp Buda'yı aşağılıyorlardı. Bu durum, Taoizm ve Budizm arasındaki ilişkiyi sarsmıştı. Bkz. John Elliot Wills, *a.g.e.*, s. 198; Hong Xiuping, *a.g.e.*, s. 87.

Li Chih-Ch'ang bu kitapların ortalıkta dolaşmasından çok rahatsız oldu ve nihayet Arık Buka tarafından Kubilay Han'ın karşısına çıkarıldı. Onun hanın huzuruna getirilme sebebi esasen konunun ehemmiyeti idi. Budist Keşiş Fu-yu³³⁸ ile teolojik tartışmaların gerçekliği üzerine görüştüler. Davanın neticesi Taoistlerin aleyhine oldu ve 29 Eylül 1255 tarihinde han, karargâhında sahte kutsal kitapları yayan ve istinsah eden suçluların soruşturulmasını onaylayan bir ferman neşretti. Budist tasvirlerini yok eden veya onları Taoist imgelerle değiştiren Taoistler Budistlerin zararlarını telafi edeceklerdi. Eğer aynı suçu Budistlerin işlediği ispat edilirse onlar da benzer şekilde, hak ettikleri cezayı alacaklardı³³⁹.

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi Taoistler, Budist manastırlarını işgal etmek, onlara ait tasvirleri ortadan kaldırmak veya onları kendi tasvirleri ile değiştirmekle suçlandılar. XIII. yüzyılın ilk yarısında dört yüz seksen iki Budist manastırı Taoistler tarafından ele geçirilmişti. Üstad Ch'ang Ch'un ve Li Chih-Ch'ang gibi Taoistler dört yüz seksen iki Budist manastırın zapt edildiğini söylemelerine rağmen *Pien Wei Lu* adlı eserde zapt edilen Budist manastırlarının beş yüzden fazla olduğu belirtilmiştir. Sayılar farklılık arz etse de, Taoistlerin en mühim yayılma döneminde pek çok Budist manastırını zapt ettikleri kesindir. Ama Taoistler, her yerde Budistleri tasfiye edip manastırlarını zorla ele geçirmediler. Bilakis savaşımlardan sonra uzun yıllar metruk kalan Budist manastırlarını işgal etmişlerdi. *Hsi Yu Lu* adlı eserde konuyla ilgili şu kayıtlar mevcuttur: “Başlangıçta Taoistler tasvirlerin bulunmadığı manastırlarda yaşıyorlardı. Daha sonra tasvirlerin olduğu manastırlarını ele geçirdiler. İlk önce sadece dağlardaki ve ormandaki manastırlara yöneldiler. Fakat onların şehirlerdeki ve varoşlardaki insanları kendilerine ram etmeyi arzuladıkları kesindi. Azdan çoğa doğru sabırla yaklaştılar. Her şeye sahip olmak istediler. Hedefleri küçük değildi”. Filhakika Taoistler Budizm'i tamamen yok etmek ve kendi sayılarını arttırmak istiyorlardı. Üstad Ch'ang Ch'un seyahatinden döndükten sonra, Ch'üan-chen Mezhebi hızla yayılmıştı. Binlerce insan onun müridi olmuştu. Dolayısıyla yeni müritleri barındırmak için daha fazla

³³⁸ Keşiş Fu-yu (1203-1275) 1225 yılında, Moğolların otağına gitti ve Ch'üan-chen Mezhebi mensuplarını Budist manastırlarını zapt etmek ve onları Buda'ya hakaret etmekle suçladı. Bu hadise Moğol yurdunda bir Budist Taoist tartışmasını resmen başlatmıştı. Bkz. Tao-Chung Yao, *Ch'üan-Chen: A New Taoist in North China during the Twelfth and Thirteenth Centuries*, s. 151.

³³⁹ Li Chih-Ch'ang, *a.g.e.*, s. 29-31; Hong Xiuping, *a.g.e.*, s. 95.

manastır gerekiyordu. Fakat yeni manastırlar inşa etmek için hem yüklü miktarda paraya hem de zamana ihtiyaç vardı. Bu nedenle metruk manastırlardan istifade yoluna gidildi. Taoistlerin bu kadar çok manastıra ihtiyaç duymalarının asıl nedeni ise Cengiz Han'ın sadece Üstad Ch'ang Ch'un'a tâbi olan manastırlara imtiyaz verileceğini belirten 1223 tarihli ferman idi³⁴⁰. Ch'üan-chen Mezhebi'ne ait çok sayıda manastırın bulunduğu hakikatini nazar-ı dikkate alır ve acı çeken insanlar için daha fazla barınak sağlama kaygısını düşünürsek Taoistlerin bu yayılmacılığını dönemin siyasî ve içtimaî koşulları ile izah edebiliriz³⁴¹.

Taoistler yöntemlerini değiştirmemiş gibi görünüyordular. 1256 yılında yeni ithamlar yapıldı, her iki tarafın temsilcileri arasında münakaşa başladı. Kısır çekişmeler sürüp giderken Taoistlerin suçlu olduğu anlaşıldı. 1257 yılı boyunca Budistlerden daha başka suçlamalar da geldi ve sürüp giden kavgalardan bıkan Mönge Han bu işi kardeşi Kubilay Han'a devretti³⁴². İhtilafa sebep olanların büyük bir kısmı 1258 yılında Kubilay Han'ın huzurunda toplandı. Taoistleri mağlup etmek için bu toplantıya Konfüçyanistler de davet edildi. Taoistler kendi doktrinlerini Budistlerden çalmakla suçlanmıştı. On yedi meşhur Taoist, Budist keşişi olmaya icbar edildi³⁴³. Kırk beş adet sahte kutsal kitabın yakılması ve Taoistler tarafından ele geçirilen iki yüz otuz yedi Budist manastırının eski sahiplerine geri verilmesi karara bağlandı. Budistleri kışkırtıcılık yapmakla suçlayan Taoistler kendilerine ait binalardan birini 1281 yılında kasten yaktılar ve durum

³⁴⁰ Cengiz Han bu fermanla Üstad Ch'ang Ch'un ve varislerine bazı imtiyazlar verdi. Sadece kendi dindaşlarını değil Çin'deki herkesi ona bağladı. Fakat üstad art niyeti olmadığı için bu yetkiyi kötüye kullanmadı. Ama kendisinden sonra gelenler daha üst mevkileri elde etmek için ellerindeki yetkileri sonuna kadar kullanarak yeni sorunların doğmasına sebep oldular. Bkz. Jean-Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 222.

³⁴¹ Tao-Chung Yao, *Ch'üan-Chen: A New Taoist in North China during the Twelfth and Thirteenth Centuries*, s. 153-154.

³⁴² Moğol devrinde dinî tartışmalar önemli yer tutuyordu. 1254 yılında William Rubruck Hristiyanlar, Müslümanlar ve Budistler arasındaki büyük münazaraya şahitlik etmişti. Bu dinlerden ilk ikisi takdir toplamış, Budist bir keşiş ise Tanrı'nın varlığını açıklamaya çalışmıştı. Bkz. Li Chih-Ch'ang, *a.g.e.*, s. 32.

³⁴³ Budistler, Hint âdetlerine göre kazananların kaybedenlerin başlarını kesmesi gerektiğini öne sürdüler. Ancak bu vahşi düşüncüyü tasdik etmeyen Kubilay Han yenilen tarafın rakibinin inancını kabul etmesi yönündeki daha uygar bir öneri sundu. Bkz. Li Chih-Ch'ang, *a.g.e.*, s. 32; Tao-Chung Yao, *Ch'üan-Chen: A New Taoist in North China during the Twelfth and Thirteenth Centuries*, s. 150; Jean-Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 345.

anlaşıldı. Konuyla ilgili tahkikat devam ederken çıkarılan bir fermanla, “Tao Te Ching” hariç bütün Taoist kitapların yakılması emredildi³⁴⁴.

Bu kararın ne ölçüde uygulandığı malum değildir. Fakat XIII. yüzyılın ikinci yarısında Taoizm önemli ölçüde kontrol altına alındı ve daha sonra Taoistlerin Çin’e egemen olmaları engellendi. Bununla birlikte, Moğol sarayında Tantra Budizm’ine karşı bir eğilim görülmüşse de, bütün inançlara gösterilen müsamaha terk edilmedi. Bu hususta İmparator Khaishan nam-ı diğer Wu-tsung’un 1310 tarihli bir fermanı vardı. Zikredilen fermanla Üstad Ch’ang Ch’un’a ölümünden sonra dahi mühim unvanlar verilmişti³⁴⁵.

5- Sun Hsi’nin Ch’ang Ch’un’un Eserine Yazdığı Medhal

Keşif Sun Hsi, 31 Ekim 1228 tarihinde Üstad Ch’ang Ch’un’un eserine bir giriş yazmıştır. Gezinin hangi koşullar altında ve nasıl yapıldığını ve kim tarafından kaleme alındığını gözler önüne seren bu metni olduğu gibi aktarmak seyahatnameyi daha anlamlı kılacaktır.

“Üstadın *Gizli Öğreti* adı verilen inanç sisteminin gerçek savunucusu olduğu kesindir. Ben orta yaşlara ulaştığımda bu ihtiyar adamın uzun zaman önce cennete uçtuğuna emindim ve yeni haliyle bulutların Tanrıları ile sohbet ediyor ya da bizzat kadim bilinmezlikler ile konuşuyordu. Onunla artık buluşamama düşüncesi beni kahrediyor. Fakat 1219 yılının bir kış gününde Üstad Ch’ang Ch’un’un deniz kıyısında yaşadığı söylentisi bana ulaştı ve o sıralarda güvenli bir yolculuk yapmak için yeni bir davet almıştı. Bir sonraki yılın ilkbaharında Üstad Ch’ang Ch’un Pekin’e ulaşmıştı ve Yeşimtaşı Yokluk Mabedi’nde kaldı³⁴⁶. Onunla ilk buluşmamızda onun sıradan bir kimse olmadığını şu şekilde anladım: Bir ceset katılığında oturur, sert bir ağaç gibi dik

³⁴⁴ Li Chih-Ch’ang, *a.g.e.*, s. 31-32.

³⁴⁵ Üstad Ch’ang Ch’un’un politika ile ilgisi yoktu. Taoistler ile Budistlerin çekişmelerinden de o sorumlu değildi. Ama ölmeden evvel, yani 1227 yılına kadar, çekişmelerin başlangıç kısmına şahit oldu. Kurduğu mezhep 1250’li yıllara kadar Çin’in Moğol bölgelerinde çok güçlü idi. Bkz. John Elliot Wills, *a.g.e.*, s. 198.

³⁴⁶ Rivayete göre Yeşimtaşı Yokluk Mabedi’nde Taoist üstad ve ölümsüzlerin yaşadığına inanılırdı. Bkz. Stephen Little-Shawn Eichman-Kristofer Shipper-Patricia Buckley Ebrey, *Taoism and the Arts of China*, California, 2000, s. 301.

durur, yıldırım gibi hızlı hareket eder ve bir rüzgâr gibi hızlı gezinirdi³⁴⁷. Onunla görüşmemizde gerçek bir âlim olduğunu bana kanıtladı; okumadığı kitap neredeyse yoktu. Bu andan itibaren, üstün yetenekleri nedeniyle kendisine olan hayranlığım sürekli arttı. Müritleri ve ona hürmette bulunmak isteyenlerin sayısı çok fazla idi. İnzivaya çekilerek zamanlarını üstad ile geçirmekten zevk alan önemli memurların pek çoğunun mevkiine bizzat üstad tarafından karar verilirdi. Bir süre sonra Lung-yang Manastırı'na hareket etti. Burada ikinci bir daveti getiren elçiler tarafından ziyaret edildi ve Batı'ya doğru yola çıktı. Onun yola çıktığı gün Taoist müritlerinin bazıları yolculuğun ne kadar süreceğini sordu ve üstad onlara üç yıl sonra döneceğini söyledi. O yıl Gök tarafından belirlenen ilahî işaretleri almıştı. Ve bu Chia-chung ayı, yani 1220 yılının ikinci ayı idi. Geri döndüğü yıl da ilahî işaretleri aldı. Bu *Meng-tsou* ayında yani 1224 yılının ilk ayında oldu. Seyahatin süresini önceden bilmesi şüphesiz büyük bir şaşkınlığa neden oldu. O ayın yedinci gününde Pekin'e girdi ve resmî bir davet aldığı Ta T'ien-ch'ang Kuan Mabedi'nde ikamet etmeye başladı³⁴⁸.

İnsanların çoğu bir vazifeyle başka bir ülkeye seyahat ettikleri zaman evlerinden ayrılırken gönülsüz giderler ve ayrılanların yüzlerinde üzgün bir ifade olur. Fakat burada haritada bulunmayan bölgelerden, yağmur veya çığ dökülmemiş çöllerden geçerek, en zorlu sahalarda binlerce mili aşmak için, üstad yola çıktı; her yerde kendisine itibar gösterilmesine rağmen ziyadesiyle zorluk ve sıkıntı çekti. Fırsat bulduğu her anda yolda oyalanıp doğanın güzelliklerinin keyfini çıkardı ve acele etmeden sohbet ya da eğlence havasında şiirler yazdı. Ona göre yaşam ve ölüm, soğuk ve sıcak olarak kaçınılmaz bir silsileden başka bir şey değildi ve bu ikisinden hiçbiri onun kalbinde bir tohum ya da bir otun sivri ucu kadar boşluk yaratmazdı. Böyle bir düşünce yalnızca Yol'a yani Tao'ya tamamen sahip olan bir kimse için mümkündü.

Tüm seyahat boyunca müridi Li Chih-Ch'ang onunla birlikte idi ve gördükleri her şeyi kaydetti. Yaşadıkları zorlukları kaydederek doğayı büyük bir özenle betimledi. Onlar dağları aşmak, ırmakları geçmek, kötü yollardan gitmek gibi zorluklarla baş

³⁴⁷ Arhimandrit Palladius Taoistlerin bu durumunu şöyle açıklamıştır: Bütün bu nitelikler Taoistler tarafından yüksek bir tefekkür ve tutkularının yokluğunun işaretleri olarak kabul edilirdi. Bkz. Emil Bretschneider, "Si yu ki. Ch'ang Ch'un's Travels to the West A. D. 1221-1224", s. 17; Aynı müellif, "Si Yu Ki (Ch'ang Ch'un, 1221-1224)", s. 42; *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, s. 219.

³⁴⁸ Pekin valisi Shih-mo Hsien-te-pu'dan bir davet almıştı. Valinin ismi seyahatnamede geçmektedir.

etmişlerdi. Ayrıca iklim, kıyafetler, yiyecek, bitki örtüsü, kuşların yaşamı ve haşerelerin hayatı gibi farklılıkları ve gariplikleri gözlemleyebildiği kadar yazdı. O, yaptıkları seyahati *Batı'ya Seyahat* suretinde isimlendirdi ve benden bir medhal yazmamı istedi.

Etrafında dört denizle kuşatılmış dünya öylesine büyük ve ilginçtir ki, onun iç yüzünü hiç kimse gözleriyle ve kulaklarıyla tamamen öğrenmeye muktedir değildir. Dünyadaki en akıllı adam olsa dahi doğrudan tecrübe edemeyeceği için bazı şeyler daima eksik kalmaya mahkûmdur. Dört deniz ötesinde uzanan bu gözlem tamamıyla doğrudur. Bu tür kayıtların noksanlıkları sadece böyle doldurulabilir. Daha da ileri giderek şunu ifade edeceğim; böyle bir eserin faydası yalnızca ilginç bilgiler sunması değildir, buradan öğrenebileceğimiz husus Üst İnsan'ın dindışı güçlerin hizmetine girip giremeyeceği ve sadece zamanın koşullarına göre karar verebileceğidir.

Mou-tzu yılının sonbaharının ikinci gününde (31 Ekim 1228)³⁴⁹ Batı Irmağı'nın münzevisi Sun Hsi tarafından yazıldı³⁵⁰.

6- Ch'ang Ch'un Seyahatnamesi Hakkında Hazırlanan Bir Teze Dair

1975 yılında İstanbul Üniversitesi'nde Lin Chen-Nan tarafından *Ch'ang Ch'un'un Batı (Moğolistan, Türkistan ve Afganistan) Seyahatnamesi (1221-1224) - Wang Kuo-Wei'nin Eserlerine Göre* başlıklı bir doktora tezi hazırlanmıştır. 22 Ocak 1976 tarihinde savunulan bu tezin jürisi Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu, Prof. Dr. Bahaeddin Ögel, Prof. Dr. Tahsin Yazıcı, Doç. Dr. Nazif Koca ve Doç. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'ndan müteşekkildir.

Seyahatname her ne kadar Mançu Hanedanı (1644-1911) tarihçisi Wang Kuo-Wei'nin eserleri, yani Çince metin esas alınarak hazırlanmışsa da, çok büyük ölçüde İngiliz Sinolog Arthur Waley (1889-1966) tarafından yapılan İngilizce tercümenin tesirinde kalınmıştır. Şerh ve izahlar kısmında ise bazı Çince kaynaklarla birlikte yabancı dillerde telif edilen tetkik eserlere de atıfta bulunulmuştur. XV+171 sayfalık

³⁴⁹ Florian C. Reiter, "A Praise of Buddha by the Taoist Patriarch Ch'iu Ch'u-chi (1148-1227) and its Source", s. 182.

³⁵⁰ Söz konusu medhal için bkz. Emil Bretschneider, "Si yu ki. Ch'ang Ch'un's Travels to the West A. D. 1221-1224", s. 16-17; Aynı müellif, "Si Yu Ki (Ch'ang Ch'un, 1221-1224)", s. 41-42; Li Chih-Ch'ang, *a.g.e.*, s. 43-46; Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 7-9; *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, s. 219-220.

doktora tezinin giriş ve değerlendirme kısmı yetersizdir. Hâlbuki konunun anlaşılması ve seyahat notlarının anlam kazanabilmesi için Moğol fetihlerine ve Moğollar zamanında cereyan eden teolojik meselelere ve hassaten Taoizm-Budizm rekabetine temas edilmeli idi. Tez iki bölümden ibarettir ki, zaten seyahatnamenin orijinali de böyledir. Ayrıca çok kullanışlı olmasa da tezde iki adet harita da mevcuttur.

Bununla birlikte, etraflıca incelediğimiz bahse doktora çalışması, tarafımızdan yapılmış olan tercüme ve notlandırmaya fayda sağlamıştır. Tezdeki bazı dipnotlar Arthur Waley tercümesinden birebir alınmıştır. Bunların bir kısmı belirtilmişse de büyük kısmına atıfta bulunulmamıştır. Yine bazı dipnotlar Bretschneider'in eserlerinden alınmış olmasına rağmen ne yazık ki, dipnotlarda belirtilmemiş ve Bretschneider'in kullandığı kaynaklara atıf yapılmıştır. Bilimsel kıstaslara uygun bir şekilde hazırlanmayan bu doktora tezi kitap olarak basılmaya layık görülmemiştir. Müellifin yetersiz Türkçesi nedeniyle eserin bazı bölümleri eksiktir ve İngilizce tercüme ile mukayese edildiğinde yanlışlıklar da göze çarpmaktadır.

Tezin hazırlandığı 1970'li yılların kıt koşulları esas alındığında gösterilen çabanın tamamen boşa gitmediğini ancak yetersiz bir çalışma olduğunu söylemek mümkündür. Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu ve Prof. Dr. Bahaeddin Ögel gibi dönemin önemli hocalarının üzerinde çalıştığımız seyahatnameye dikkat çekmeleri ise anılmaya değerdir.

CH'ANG CH'UN SEYAHATNAMESİ

I. BÖLÜM

Babamız ve hocamız³⁵¹, Üstad³⁵² Ch'ang Ch'un-tzu³⁵³, Ch'iu ailesine mensuptu. Onun adı Ch'u-chi idi ve edebî üslûpta T'ung-mi suretinde telaffuz edilirdi. Teng-chou (Shantung Eyaleti) yakınlarında yaşayan Ch'i-Hsia'lı bir yerli idi. Henüz genç bir adam iken Taoist keşişler arasına katıldı ve P'an-chi (Shansi Eyaleti)³⁵⁴ yakınlarında bulunan Lung-men'de³⁵⁵ Üstad Ch'ung-yang'a³⁵⁶ on üç yıl boyunca hizmet etti. Burada tedricen maneviyatını yükseltti ve uzun süre kitap okuyarak nihayet Yol'un öğretisini elde etti. Daha sonra deniz kıyısına geri döndü³⁵⁷.

Teng-chou'da hoca iken, *mou-yin* yılından (1218) evvel, Honan Hükümeti³⁵⁸ birçok kez armağanlar ile birlikte elçiler gönderdi ve Honan'ı ziyaret etmesi için üstadı davet etti. Fakat söz konusu tasarı her defasında akamete uğradı. Yine de ertesi yıl,

³⁵¹ Çin'de, özellikle Taoistler arasında, baba ile hoca ilişkisi baba-oğul ilişkisi gibidir. Filvaki Çin kültüründe çocuklara erken yaşlarda saygı aşılacak önemlidir: "Sizden iki misli büyük yaşlı erkeklere babanız ve sizden on yaş büyük erkeklere de ağabeyiniz gibi saygı gösterin". Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 50.

³⁵² Aydınlanmış bilge anlamında kullanılan bu unvan İngilizcede ehil (üstad) olarak geçen "adept" kelimesi için kullanılmıştı. Simya hiçten bir şey yapma sanatı değil, mevcut olanı çoğaltma ve geliştirme sanatı olduğu için Taoistler arasında söz konusu unvana sahip olan kimsenin, dönüşüm ve çoğaltmaya dair sırları bildiğine inanılır. Bunlar sırdaş kadem basan kimseler olup nerede olduklarına dair bazen hiçbir bilgi elde edilemez. Bkz. Manly P. Hall, *a.g.e.*, s. 486-488.

³⁵³ Üstada hitap edilirken kullanılan "Tzu" ifadesi Çincece âlim anlamına gelmektedir. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 13.

³⁵⁴ Ch'ang Ch'un'un yaşamı ve eserleri hakkında bilgi veren *Taoist Kanon*'da bulunan üç başlıktan biri bu yer ismiyle aynıdır. Edebî bir derlemenin başlığı olan *P'an-hsi chi*, P'an-chi yer ismi temel alınarak oluşturulmuştu. 1174-1180 yılları arasında P'an-chi'de Taoistler yaşamıştı. *P'an-hsi chi* içerisinde Ch'ang Ch'un'un şiirsel anlatıları mevcuttur. Bu kısım Taoistlerin P'an-chi'de ikamet ettikleri zaman ile kısıtlıydı. Fakat *P'an-hsi chi*, 1180 yılından sonra yeniden gözden geçirilerek genişletilmiştir. Eserin ihtiva ettiği şiirler, ilahiler ve ithaflar üstadın pek çok kimse ile ilişki kurduğunu göstermektedir. Bkz. Florian C. Reiter, "A Praise of Buddha by the Taoist Patriarch Ch'iu Ch'u-chi (1148-1227) and its Source", s. 182-183.

³⁵⁵ Lung-men: Ejderha Kapısı anlamına gelmektedir. Shansi ile Shensi arasında Fung Irmağı'nın ve Sarı Irmak'ın olduğu yerde bir Lung-men Dağı da vardı. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 13; Judith M. Boltz, *a.g.e.*, s. 101.

³⁵⁶ Üstad Ch'ung-yang: 1113-1170 yılları arasında yaşayan dünyevî bir kimse idi. Asıl adı Che Tzu, soy ismi Wang, edebî üslûpta Chih-ming'dir. Başka bir adı Hai-Feng'dir. Ch'üan-Chen Mezhebi'nin kurucu atası ve Ch'ang Ch'un'un hocasıdır. Hsien-yang'daki T'ai-Wei köyündendir. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 13. Ayrıca bkz. *Taoist Internal Alchemy: An Anthology of Neidan Texts*, Trans. Fabrizio Pregadio, California, 2019, s. 153-154.

³⁵⁷ Dönüş tarihi 1191 yılıdır.

³⁵⁸ Bunlar, bilahare Çin'in merkezini zapt eden Kin Tatarları idiler.

dördüncü ayda, Lai-chou'daki (Teng-chou'nun güneybatısında)³⁵⁹ Hao-T'ien Mabedi'nde iken, Honanlı bir elçi ile bir hudut görevlisi buraya geldiler ve onu kendileriyle birlikte dönmesi için davet ettiler. Üstad daveti kabul edemedi ama elçi onun yazmış olduğu şiir ve ilahileri alarak dönmeye muvaffak oldu. Akabinde bir elçi Ta-liang'dan³⁶⁰ hareket etti; fakat yolda Shantung'un yerli bir Çin hanedanı tarafından alındığını işitti ve geri döndü. Sekizinci ayda, Li Ch'üan³⁶¹ ve P'eng I-pin isimli iki Çinli komutan üstadın kendileriyle birlikte (Sung hükümdarının yanına) gelmesi için çaba harcadılsa da üstad bunu kabul etmedi. Üstadın bu davetleri sürekli olarak geri çevirmesi Lai-chou valisini şaşırtmıştı (Bundan sonra da çeşitli yerlerden davetler yağmaya devam etmişti). Fakat üstad, hareketleri Gök tarafından belirlendiği için davetleri reddettiğini söyledi. Ve şöyle dedi: “Sizin gibi âdemoğulları bu meseleler hakkında hiçbir şey bilemezler³⁶². Gitme zamanı geldiğinde giderim, söyleyeceğim daha fazla bir şey yoktur”³⁶³.

³⁵⁹ Lai-chou: Şimdiki Çin'de Shantung Eyaleti'nde bulunan Hsien isimli yerdir. Üstadın meşhur seyahati buradan başlamıştır. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 14; Tao-chung Yao, *Ch'üan-Chen: A New Taoist in North China during The Twelfth and Thirteenth Centuries*, s. 128; Aynı müellif, “Ch'iu Ch'u-chi and Chinggis Khan”, s. 208; Judith M. Boltz, *a.g.e.*, s. 21.

³⁶⁰ Burası Honan'dadır. Kin Tatarları, 1127-1279 yılları arasında hüküm süren Güney Sung Hanedanı'na bağlı Shantung'un büyük bölümünden 1219 yılında feragat ettiler.

³⁶¹ Li Ch'üan 1231 yılında ölmüştü. Eski Kin Hanedanı yönetiminde bulunan Shantung ve Ho-Pei'deki hükümet karşıtı yağma yapan isyancı çete liderinden biri idi. Daha sonra kuvvetlerini resmî bir görevle ödüllendiren Sung Hanedanı'na kaçtı. Ancak burada da isyan etti ve Shantung Bölgesi'nde kâtiplik görevinde bulunmak için Moğollar'a sığındı. Pek çok kaynak Li Ch'üan'ın oğlunu Li T'an (öl. 1262) nam-ı diğer T. Sung-shou olarak zikreder. I-tu Bölgesi'ndeki Wei-chou'lu bir yerli olan bu zat Möngke Han ve Kubilay Han'ın idaresi altında bulunan bölgelerin baş kâtibi idi. Bkz. Igor de Rachewiltz, *In the Service of the Khan: Eminent Personalities of the Early Mongol-Yüan Period (1200-1300)*, Weisbaden, 1993, s. 500-503.

³⁶² Tao öğretisi bilinmezlikle doludur. Başka kimselerin bilgeleri anlaması zordur. Nitekim Lao Tzu kendi çağında da anlaşılmadığına vâkıftı. Aynı şekilde Ch'ang Ch'un'da öyledir. Bu yüzden *Tao Te Ching*'in bir din gibi, kalabalıkları kavrayıcı bir amacı olmadığı anlaşılmaktadır. Onun için bilgiler hırpanî bir elbise giyer ama göğüslerinde bir mücevher taşlarıdır. *Tao Te Ching* adlı kitabın ikinci bölümünde yetmiş beşinci şiirde şu ifadeler yer alır: “Söylediğim kelimeler kolay anlaşılır ve kolay uygulanır. Fakat hiç kimse onları idrak edemez ve uygulayamaz. Sözlerimin içerdiği ilkelerin temelleri mevcuttur. Bunları bilmeyen insanlar beni anlayamazlar. Az insan tarafından anlaşıldığım için kendimi değerli hissediyorum. Bilge insan onun için üzerine kaba bir elbise giyer. Yeşim taşı ise göğsünde tutar”. Bkz. Doğan Kuban, *a.g.e.*, s. 147.

³⁶³ Biraz olsun siyasî durumu düşünmek için derin tefekkürden uzaklaşıp zihinsel gücüne odaklandı. Bkz. John Elliot Wills, *a.g.e.*, s. 193.

Çok geçmeden Moğol İmparatoru Cengiz Han, kaplan başı suretinde bir altın levhayı³⁶⁴ şahsî nazırı Liu Wen ile birlikte üstada gönderdi. Levha üzerine şöyle bir mesaj yazılmıştı: “Bu adama tıpkı benim gibi bağımsız şekilde hareket etme yetkisi verilmiştir; bizzat benim geldiğimi varsayın”. Üstadın kendileriyle birlikte geri dönebilmesi için imparatorun acil isteğini bilen yirmi Moğol da onunla birlikte gönderildi. Üstad müteredit davranırken, Liu Wen şöyle dedi: “Şahsınıza gösterilen itibar dört deniz³⁶⁵ boyunca yayılmış, imparator dağları ve gölleri aşan hususî sefirini bana göndererek emretmiştir; aylarca hatta yıllarca sürse de sizi yanıma almadan geri dönmeyi izah edemem”. Üstad şöyle cevapladı: “Savaş başladığından beri sınırlar sürekli değişiyor. Gelirken büyük tehlikelere maruz kaldığımızı ve benim için bu

³⁶⁴ Çin’de eski zamanlarda geçiş izinleri buna benzer şekillerde oluyordu. Savaşa giden ya da başkentten uzakta bir yere atanmış bir memura imparatorun kendisi bronz bir kaplanın yarısından oluşan bir geçiş izni verirdi. İmparator tarafından gönderilen bir kimse, kendini tanıtmak için kaplanın diğer yarısını taşırdı. Bu ikiye ayrılmış semboller bazen kaplan bazen de balık olabilirdi. Sonraki tarihlerde vesikalar da ikiye ayrılır ve iki parça bir araya getirildiğinde belgenin sahih olduğundan şüphe edilmezdi. Bkz. Wolfram Eberhard, *Çin Simgeleri Sözlüğü*, s. 121. Cengiz Han’ın Liu Wen’e vermiş olduğu bu kaplan başına asılı levha *Yuan Shih* adlı eserde yer alan *Askerî Terimler* kısmında payza olarak belirtilmişti. Bkz. *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei-lu ve Hei Ta shi lu*, s. 79.

³⁶⁵ Mitolojik kökene sahip olan “Dört Deniz” (ssu-hai) terimi Han Hanedanı dönemine kadar Eski Çin sınırlarını ifade etmek için kullanılan mecazî bir ifadedir. Dört Deniz; Doğu Denizi (Tung-hai), Güney Denizi (Nan-hai), Kuzey Denizi (Pei-hai) ve Batı Denizi (Hsi-hai) idi. Ancak bunların sadece ilk ikisi coğrafi olarak Çin’in doğu ve güney hudutlarında yer almaktaydı. Kuzey ve Batı denizleri sadece hayal ürünüydü. Han Hanedanı’nın genişlemesi ile birlikte yeni coğrafi bilgiler edinilmiş ve Çinlilerin dünya algısı önemli ölçüde değişmişti. İlk olarak Hunlar ile askerî ve diplomatik faaliyetlere girişmeleriyle Hun topraklarının kuzeyinde bulunan büyük bir denize yani Baykal Gölü’ne ulaşılar ve böylece efsanevi Pei-hai yani Kuzey Denizi’ni tanıdılar. Daha sonra MÖ 120’den MÖ 30’lu yıllara kadar sömürgecilerin ve Han Hanedanı askerlerinin batıya doğru ilerlemesiyle büyük denizler ile karşılaşıldı; Tsinghai Gölü, ardından Lobnor, Bostang Gölü, Balkaş Gölü ve son olarak Basra Körfezi. Bu sayede Batı’da sömürgeci bir yönetim başlamıştı. Talas Irmağı bölgesindeki Chih-chih’yi ele geçirdikleri ve ikinci kez K’ang-chü arazisine ulaştıklarında, yani MÖ 36 yılında Han Hanedanı’nın askerî ilerlemesi sona ermişti. Dolayısıyla bu hanedanın batıya ilerlediği esnada imparatorluk güçleri şimdiki Özbekistan’ın ortasına ulaşmıştı ve son olarak Basra Körfezi’nden öteye gidememişlerdi. Bu suretle Han Hanedanı’nın batıya doğru yayılmasıyla “Dört Deniz” kavramının kapsadığı coğrafya şöyle olmuştur: 1) Geleneksel sınırlar: Doğu Denizi, Güney Denizi, Baykal Gölü ve Tsinghai Gölü. 2) Yeni ve daha gerçekçi sınırlar: Doğu Denizi, Güney Denizi, Baykal Gölü ve Balkaş Gölü. 3) İdealleştirilen sınırlar: Doğu Denizi, Güney Denizi, Baykal Gölü ve Basra Körfezi. Bkz. Chun-shu Chang, *The Rise of the Chinese Empire: Nation, State, and Imperialism in Early China, ca. 1600 B.C.–A.D. 8*, Michigan, 2007, s. 263-264. Ayrıca dünyanın sınırlarlarını belirleyen Dört Deniz ifadesi Çin edebiyatı ve şiirinde de kullanılır. Konfüçyüs’ün müritlerine ve başkalarına söyledikleri içerisinde de “Dört Deniz” ifadesi geçmektedir: “Göğün muntazam düzeni artık senin üzerindedir. Mânâsına yakışır bir sadakatle sarıl. Dört Deniz arasındaki halk çetin savaflara ve kıtlığa düşerse, Gök senden ilelebet yüz çevirecektir”. Bkz. Konfüçyüs, *Sözler*, Çev. Birdal Akar, İstanbul, 2017, s. 20/1; Stephen R. Bokenkamp, *Early Daoist Scriptures*, California, 1997, s. 174. Ayşe Onat “Dört Deniz” ifadesini şu şekilde açıklamıştır; “Dünyanın dört bir tarafı ya da dünyanın her tarafı anlamındadır”. Bkz. Ayşe Onat, *a.g.e.*, s. 82.

zahmetleri çektiğinizi biliyorum, teveccühünüzün farkındayım”. Liu Wen ise şöyle dedi: “Cengiz Han’ın emirleri gereğince hareket ettim zira başka seçeneğim yoktu; sadece elimden gelen çabayı gösterdim. Buyruk, bu yılın beşinci ayında (14 Haziran 1219) bana ulaştı. Daha sonra Nayman³⁶⁶ boyunun yurdunda bulunan imparatorun ordugâhına³⁶⁷ geçtim. Altıncı ayda Po-teng’in³⁶⁸ kuzeyindeki Wei-ning’e³⁶⁹ vardım. Burada Kanatlanan³⁷⁰ Ch’ang-chen’den ilim tahsil ettim. Yedinci ayda Te-hsing’e³⁷¹ ulaştım fakat Chü-yung Geçidi³⁷² kapanmıştı; beni karşılamak için Pekin’den askerler gönderilmişti. Sekizinci ayda başkente ulaştım. Buradaki Taoistler üstadın yaşayıp yaşamadığını bana söyleyemediler. Chung-shan³⁷³ ve Chen-ting³⁷⁴ şehirlerinden geçtiğim sırada sizin Lai-chou’da olduğunuzu işitmiştim. Nihayet nerede olduğunuz, I-tu’yu³⁷⁵ himaye etmekle vazifeli Wu Yen ve Chiang Yüan³⁷⁶ isimli iki memur tarafından teferruatıyla teyit edildi. Sizi getirtmek için beş bin asker göndermek istedim.

³⁶⁶ Naymanlar kimilerine göre Türk kimilerine göre de önemli Moğol boylarından biridir. 1206 yılında Cengiz Han tarafından kontrol altına alındılar. Ordugâhları Selenge Irmağı’nın kaynaklarından biri olan Eder üzerinde idi.

³⁶⁷ Cengiz Han Batı Seferi’ne çıktığı zaman Naymanların başbuğu Tayang Kağan’ın eski sarayı olan ve Moğolca orda anlamına gelen *U-li-to*’da kalmıştı. Bu kelimenin Türkçe karşılıkları arasında *Balasagun* ve *otağ* da vardır. *U-li-to*, Moğolistan’daki Altay Dağları’nın yakınlarında bulunan şimdiki Tamir Irmağı’nın güneydoğusundaki *Ho-lin* olmalıdır. 1219 yılının beşinci ayında buraya yerleşen Cengiz Han 1220 yılında başkentini kurmuştu. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 16.

³⁶⁸ Shansi’de bulunan Po-teng, Ta-Tung Hsien’in doğusunda yer alır. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 16.

³⁶⁹ Wei-ning: Çin’de Hsin-Ho Hsien’dir. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 16.

³⁷⁰ Taoist öğretide; “Işık saçan kimse, bilge kişi” anlamında kullanılır.

³⁷¹ Te-hsing: Cho-Lu Hsien’dir. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 16.

³⁷² Çin Seddi’nin meşhur bir geçidi olan Chü-yung Geçidi, Pekin’in kuzeybatısında bulunmaktadır. Ho-Pei Eyaleti sınırları içerisinde olup Chan-Ping Hsien’in kuzeybatısındadır. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 16.

³⁷³ Chung-shan: Çin’in Ho-Pei Eyaleti’nde bulunan Ting Hsien’dir. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 16.

³⁷⁴ Chen-ting: Chihli’dir. Bkz. Li Chih-Ch’ang, *a.g.e.*, s. 50. Lin Chen-Nan’a göre; burası Han Hanedanı döneminde kurulmuştur. Şimdiki Çin’de Ho-Pei Eyaleti’nde Pou-Ting’de yer alır. Söz konusu şehir Hu-t’o Irmağı’nın kuzeyinde bulunmaktadır. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 17; Judith M. Boltz, *a.g.e.*, s. 21.

³⁷⁵ I-tu: Shantung Eyaleti’nin şimdiki Ch’ing-chou şehridir. Bkz. Li Chih-Ch’ang, *a.g.e.*, s. 50. Ayrıca Lin Chen-Nan, bu şehrin Chan-Le Hsien’in batı kısmında olduğunu belirtir. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 17; Judith M. Boltz, *a.g.e.*, s. 21.

³⁷⁶ Wu Yen ve Chiang Yüan: Bu iki memur, Shantung Eyaleti’nin doğu kısmının idare merkezi olan I-tu’yu, 1219 yılında General Chang Lin Sung’a teslim etmişlerdi. Yani söz konusu iki memur o zamanlar Chang Lin Sung’un himayesinde olan idarî memurlar idiler. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 17.

Fakat söz konusu memurlar, Moğollar ile Kin Tatarlarının anlaşmaya vardıkları şu sıralarda asker göndermenin ihtiyatsızlık olduğunu söylediler. Zira birliklerin ani bir baskını güçbela ıslah edilen doğu eyaletlerinin ahalisini telaşa düşürecek ve onların erişilmez yerlere sığınmalarına ya da uzak denizlere yelken açmalarına sebebiyet verecekti. Bu nasihatten sonra, vazife için gönüllü yirmi süvariye önden yolladım ve biz I-tu havalisinde iken, gideceğimi bildirmek üzere Wu Yen ile Chiang Yüan'ı onların komutanı Chang Lin'e gönderdim. Chang Lin on bin zırhlı asker ile surların dışında beni karşıladı. Tebessüm ederek şunları söyledim: 'Üstad Ch'ang Ch'un'u görmek için yollara düştüm. Bu zırhlı askerler ile ne yapılabilir ki?' Bunun üzerine Chang Lin kalabalık askerini dağıttı ve bana eşlik ederek atıyla birlikte şehre geldi. Uğradığım her şehirde vazifemi bu şekilde ifşa ettiğim için geçtiğim yerlerden hiçbirinde ne kötü muamele gördüm ne de bir direnişle karşılaştım. Hatta Chang Lin bana posta atları tahsis etti ve bir sonraki menzil olan Wei-chou'da³⁷⁷ müridiniz Yin Chih-p'ing'e³⁷⁸ tesadüf ettim. On ikinci ayda Lai-chou'ya ulaştık ve böylece imparator cenaplarının [Cengiz Han'ın] yüce buyruğunu nihayet yerine getirebildim”.

Üstad, daveti geri çevirmenin imkânsız olduğunu anladı ve Liu Wen'e usulca şöyle dedi: “Bu civarda yiyecek temin etmek kolay değil. Siz ve askerî birliğiniz I-tu'ya geri dönüp orada beni beklerseniz daha iyi olur. Shang Yüan Merasimi³⁷⁹ bittiğinde size katılırım. Beni almak için on beş süvari gönderebilirsiniz. Ayın on sekizinde (23 Şubat

³⁷⁷ Wei-chou: Shantung Eyaleti'nde bulunan Chan-i Hsien'in kuzeybatısında yer alır. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 17.

³⁷⁸ Yin Chih-p'ing (1169-1251): Üstada Batı seyahati sırasında eşlik eden on dokuz müritten biri olan bu zat Ch'in-ho adıyla da anılır. Ch'üan-chen keşişlerinin en önde gelen isimlerinden biri ve üstadın özenle seçtiği halefiydi. Ch'ang Ch'un'un en yaşlı müridiydi. Gençliğinin başında Ma Yü ve Liu Ch'u-hsüan'a rastlamış ve daha sonra Fu-shan'da (Shantung) kendine bir inzivagâh bulmuştu. 1190 yılında Ch'ang Ch'un'un Ch'i-Hsia'ya geri döndüğünü işittiği zaman kendini üstada adayarak onun kapsamlı öğretisi ile ödüllendirilmişti. Daha sonra onun öğretisini yaydı ve her gittiği yerde çok büyük kalabalıkları kendine çekti. Ayrıca pek çok yeni tapınağın inşa edilmesini sağladı. Nihayet üstad onu Yen-ching'e davet etti. Üstad öldükten sonra, diğer tüm Ch'üan-chen mensuplarının üzerindeki yetkisini kullanarak, Moğol İmparatorluğu'nun en yüksek rütbeli din adamı oldu. 1238 yılına kadar, on yıl boyunca, bu görevde kaldı. Yaşı ilerleyince Li Chih-Ch'ang'ı halefi olarak seçti. Li Chih-Ch'ang, Yin Chih-p'ing'in öğretilerinin neşredilmesine katkıda bulundu. Ayrıntılı bilgi için bkz. Judith M. Boltz, *a.g.e.*, s. 167-168.

³⁷⁹ Birinci ayın on beşinci gecesidir. Avrupalılar tarafından “Feast of Lanterns” adıyla bilinir. Söz konusu olay 20 Şubat 1219 tarihine denk gelmişti.

1220) yola çıkmaya hazır olacağım". Böylece üstad müritlerinden on dokuz kişiyi³⁸⁰ seçip kendisine eşlik edecek olanların gelmesini beklerken, Liu Wen ve adamları I-tu'ya geri döndüler. Onlar geldiğinde kafilenin tamamı Wei Irmağı'nın kuzey kıyısından Ch'ing-she'ye (Ch'ing-chou)³⁸¹ kadar ilerlemişlerdi. Buraya vardıklarında Liu Wen çoktan ayrılmıştı. Birinci ayın yedinci gününde (12 Şubat 1220) Lin-tzu'da³⁸² dört yüz süvari görüldüğünde Ch'ing-chou halkının korkuya kapıldığını komutan Chang Lin'den öğrendiler. Bundan dolayı Liu Wen çapulcuları zapturapt almak için aynı yoldan geri dönmüştü. Şimdi komutan, Liu Wen'in nerede olduğundan bîhaberdi. Bu nedenle üstad, Ch'ang-shan³⁸³ ve Tsou-p'ing'den³⁸⁴ geçerek dümdüz ilerledi ve ikinci ayın başında Chi-yang'a ulaştı³⁸⁵. Şehir halkı ve asilzâdeleri yaktıkları tütsülerle³⁸⁶ onu karşılamak için toplandılar ve şehrin güneyinde bulunan bir yerde hürmetlerini sundular. Kanatlananlar (Taoistler) geçit töreninde öncülük ettiler ve üstad ile hareket edip çok sayıda ilahi okuyarak akşam yemeği için Terbiye ve Saflık Manastırı'na geçtiler. Burada ev sahipliği yapanların hepsi, önceki ayın on sekizinci günü kuzeybatıdan gelen on kadar Turna³⁸⁷ kuşunun bulutların arasında hızlıca hareket edip çığlıklar atmaya

³⁸⁰ Li Chih-Ch'ang'ın yazmış olduğu eserin sonunda on sekiz müridin ismi vardır: Üstad Hsü-ching (asıl adı Chao Chin-ku), Üstad Ch'ung-hsü (asıl adı Sung Tao-an), Üstad Ch'in-ho (asıl adı Yin Chih-p'ing), Üstad Hsü-chi (asıl adı Sun Chih-chin), Üstad Ch'ing-chen (asıl adı Hsia Chih-ch'eng), Üstad Ch'ing-hsü (asıl adı Sung Te-fang), Üstad Pao-kuang (asıl adı Wang Chih-ming), Üstad Ch'ung-hsü (asıl adı Yü Chih-k'o), Üstad Ch'ung-tao (asıl adı Chang Chih-su), Üstad T'ung-chen (asıl adı Chü Chih-yüan), Üstad T'ung-hsüan (asıl adı Li Chih-Ch'ang), Üstad I-chen (asıl adı Cheng Chih-hsiu), Üstad Hsüen-chen (asıl adı Chang-yüan), Üstad Wu-chen (asıl adı Meng Chih-wen), Üstad Ch'ing-chen (asıl adı Ch'i Chih-ch'ing), Üstad Pao-chen (asıl adı Ho Chih-chien), Üstad T'ung-hsüan (asıl adı Yang Chih-ching), Üstad Ch'ung-ho (asıl adı P'an Te-chung). Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 18.

³⁸¹ Şimdiki Shantung Eyaleti'nin doğu kısmındadır. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 26.

³⁸² Tzu Irmağı'nın doğu kısmında yer alan Lin-tzu, Shantung Eyaleti'nde Kuan-Jou Hsien'in güneyinde yer alır. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 26.

³⁸³ Ch'ang-shan, Shantung Eyaleti'nde bulunan Han-Tai Hsien'in güneyindedir. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 26.

³⁸⁴ Tsou-p'ing Shantung Eyaleti'nde, Chang Chi'u Hsien'in kuzeydoğusundadır. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 26.

³⁸⁵ Üstad bugünkü Shantung Eyaleti'nden geçen demiryolu hattı boyunca ilerlemiş ve daha sonra kuzeye doğru yönelmişti.

³⁸⁶ Eski Çin'de tütsüler önemlidir. Özel kâselerinde yakılır ve hoş koku yayarlardı. Sandal ağacından yapılan bu tütsüler Güneydoğu Asya'dan gelirdi. Budizm'i konu alan eski Çin metinlerinde de tütsülerden söz edilir. Günümüzde tapınaklarda ve inançlı kimselerin çoğunun evlerinde bulunurlar. Bkz. Wolfram Eberhard, *Çin Simgeleri Sözlüğü*, s. 309.

³⁸⁷ Turna: Çin kültüründe hem uzun ömrü hem de bilgeliği temsil etmektedir. Turna kuşu genellikle çam ağacı ve taşla birlikte tasvir edilir. Benzer tema, Turna'nın kara kaplumbağası veya geyik ile beraber

başladıklarını üstada söylediler. Daha sonra ise güneydoğu yönünde sırta kadem bastılar. Ertesi gün, Ejder ve Yılan saatleri³⁸⁸ arasında (sabah 8.00-10.00), güneybatı yönünden çok sayıda Turna gelmişti. Bunları yüzlerce daha başkası takip etmiş ve etrafa saldırmışlardı. Fakat Turnalardan biri kanatlarını manastıra sürdü ve uçup gitmeden önce bir süre etrafında süzüldü. Taoistler şöyle dediler: “Şimdi anladık! Bu sizin yola çıktığınız gün ve saatte gerçekleşti”. Ve onlar ellerini alınlarına kapadılar³⁸⁹.

tasviriyle farklı şekillerde yapılabilir. Bir Turna, Anka, Mandarin Ördeği, Balıkçıl ve bir Kuyruksallayanı betimleyen resim, insanlar arasında beş ilişkiyi simgeler. Burada Turna kuşu, baba-oğul ilişkisini temsil etmektedir. Turna öttüğünde yavruları cevap verirler. “Göksel Turna Kuşu” veya “Kutsal Turna Kuşu” gibi deyimleri Turna’nın ikinci tanımına işaret eder. Yani bilgeliğin simgesidir. Bir Taocu rahibin ölürken tüylü bir Turna’ya dönüştüğünden bahsedilir. Deniz kenarında bir küçük eve doğru uçan ve gagalarında tahta çubuklar taşıyan Turna kuşları, “deniz kenarındaki küçük eve bir hesap çubuğu daha eklemek” atasözünü ifade eder. Burada yaşlarını yıllara göre değil, jeolojik zamanlara göre hesaplayan üç Taocu’ya bir gönderme yapılmaktadır. Hem okyanusun dutluğa dönüştüğü her seferi hesap cetveline bir çubuk indirerek bir yıl sayarlar hem de toprağı su bastığında bir yıl daha sayarlardı. Bu efsanede uzun ömür motifi üç açıdan kuvvetlendirilmiştir: Turna kuşu, hesap çubuğu ve küçük ev (Taocu cenneti). Beyaz Turna’nın Oğlanı, Kunlun Dağı’ndaki Yeşimtaşı Yokluk Mabedi’nde yaşayan ve Tanrıların hizmetkârı olan kutsal varlıktır. Bunlar Tanrıların haberlerini iletir ve kahramanlara yardım ederler. Yaptığı işlerden bilhassa *Feng-shen yan-yi*’de (Tanrıların Metamorfozu) söz edilmektedir. Bkz. Wolfram Eberhard, *Çin Simgeleri Sözlüğü*, s. 307-308. Hıristiyan sanatında ihtiyat, sadakat, uyumluluk ve başarı sembolü olarak görülen Turna, Türk kültüründe de uzun ömürlülük ve ölümsüzlük simgesidir. Tek başına kullanılması ve Batı’ya göç etmemiş Türkler arasında da bulunması Turna’nın göçlerle birlikte Türkler tarafından Batı’ya taşındığı fikrini zayıflatmaktadır. Turna’nın eski Türk kültürüne ait olma ihtimali Uzakdoğu kültürüne ait olma ihtimalinden daha fazladır. Muhtemelen Chou döneminde veya daha önceki zamanlarda, Türkler tarafından Çin’e getirilmişti. Turna kuşu sahip olduğu özelliklerle kutsal sayılmaktadır. Kutsallığı Yakut Türkleri ve Müslümanlığı kabul eden veya etmeyen Türk boyları tarafından devam ettirilmiştir. Özellikle Yakut Türklerinde kuğu-şamanlardan söz edilir. Bunlar insanların dualarını Tanrı’ya, aynı şekilde Tanrı’nın buyruklarını da insanlara aktarıyorlardı. Adeta ilah ile aracı arasında görev görüyorlardı. Bkz. Jean Paul-Roux, *Orta Asya’da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, Çev. Aykut Kazancıgil-Lale Arslan, 2005, İstanbul, s. 95, 374; Mehmet Temizkan, “Türk Kültüründe ve Alevî-Bektaşî İnancında Turna”, *Millî Folklor*, S. CI, s. 169-170.

³⁸⁸ Çin yılı on iki işaretten meydana geliyordu ve on iki tane iki saatlik dilimlerden oluşan bir döngüye sahipti. Her işaret ve iki saatlik bir dönem bir burcu simgeliyordu. Günün başlangıcı gece yarısı oluyordu. Yani gece yarısı ve yıllık döngünün başlangıcı Sıçan ile ilişkilendirildi. Aylar “birinç ay, ikinç, üçünç ay” gibi isimlendirilmişti. Yılların isimleri şöyledir: Sıçan (Fare), Ud (Sığır, Öküz), Pars (Kaplan), Tabışkan (Tavşan), Lu (Ejder), Yılan, Yunt (At), Koy (Koyun), Biçin (Maymun), Takagu (Tavuk), Köpek (İt) ve Tonguz (Domuz). Bu simgeler Batı astronomisinde kullanılan burç simgeleri ile karıştırılmamalıdır. Burçlar kuşağı hakkında Çin’de çok fazla efsane vardı. Örneğin sıçanın neden öküzün yerini birinci sırada olduğu, neden kedinin eksik olduğu gibi... Ortaçağda Çinliler Batı astronomisinin burçlar kuşağı ile karşılaşmışlardı. Ancak Çin’de bu tutulmamıştı. Bkz. Wolfram Eberhard, *Çin Simgeleri Sözlüğü*, s. 71-73. İbrahim Kafesoğlu’na göre; motifler Çinlilerle ortak olmasına karşın, bu hayvanlar Çin geleneğine aykırı düşmektedir. O bakımdan takvim, Türk kökenlidir. Hunlar, Göktürkler, Uygurlar ve Bulgarlar bu takvimi kullanmışlardı. Bkz. İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 328-329; Yavuz Unat, *Tarih Boyunca Türklerde Gökbilim*, İstanbul, 2008, s. 29. Ayrıca bkz. Osman Turan, *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi*, İstanbul, 2004.

³⁸⁹ Bu hareket saygı ile karışık şaşkınlık anlamına geliyordu.

Üstad burada birkaç gün kaldı. İkinci ayın ilk on gününde gelen bir ulak, Liu Wen'in askerini Chiang-ling'e (şimdiki Wu-ch'iao)³⁹⁰ yerleştirdiğini söyledi; burada üstadın gelmesini bekleyen bir sandal bağlı halde duruyordu. Ertesi gün üstad yola çıktı ve on üçüncü günde Liu Wen onu karşılaması için askerlerini gönderdi. Üstad niçin bu kadar geç geldiklerini sordu. Onlar şöyle yanıtladılar: "Birçok yol kuşatma altına alındığından³⁹¹ Liu Wen daha fazla askerî birlik toplamak için Pekin'e gitmek zorunda kaldı. Birlikleri kısmen Hsian-an³⁹² kısmen de Ch'ang-shan'da konuşlandırırken kendisi ise yolların temizlenmesi için adamlarını Shen-shou'nun³⁹³ aşağısında bulunan Wu-i'ye³⁹⁴ yerleştirdi. Hu-t'o Irmağı³⁹⁵ üzerindeki köprüyü yeniden inşa etmek zorunda kaldı. Chiang-ling'de de sandalı tamir edince doğal olarak gecikti". Üstad, ekselansları Liu Wen haricinde hiç kimsenin bunu bu kadar iyi başaramayacağını söyledi. Ertesi gün Hu-t'o Irmağı'nı geçerek kuzeye yöneldiler. Yirmi ikinci gün Lü-kou Köprüsü'ne³⁹⁶ ulaştılar (ve Sangkan'ı geçtiler). Üstad payitaht surlarının dışında; resmî görevliler, ahali, Budist keşişler ve Taoistlerden müteşekkil kalabalık bir kitle tarafından karşılandı. Aynı gün Li-ts'e Kapısı'ndan³⁹⁷ şehre girdi; muhteşem tören alayında Taoist ruhaniler kendisine rehberlik ederken bir taraftan da ilahiler söyleniyordu. Eyalet Valisi Shih-mo³⁹⁸ üstadın Yeşimtaş Yöklük Mabedi'nde ağırlanması emrini verdi. Bu andan

³⁹⁰ Şimdiki Shantung Eyaleti'nde, Te Hsien'dir. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 26.

³⁹¹ 1215 yılında Kin Hanedanı'nın başkenti K'ai-feng Fu'ya taşındığından beri Chang Pu ve Wu Hsien isimli iki asi büyük karışıklıklar çıkarmış ve isyan uzun süre kontrol altına alınamamıştı.

³⁹² Çin'de Ho-Pei Eyaleti'nde yer alan Ba Hsien'in doğusuna elli mil uzaklıktadır. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 26.

³⁹³ Shen-shou şimdiki Ho-Pei Eyaleti'nde, Shen Hsien'in yirmi beş mil güney tarafında yer alır. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 27.

³⁹⁴ Han Hanedanı tarafından kurulan Wu-i, Çin'in Ho-Pei Eyaleti'nde bulunan Hu-Chen Hsien'in batı tarafındadır. Şimdilerde Ho-Pei Eyaleti'nden Ta-Min-Tao'ya bağlanmıştır. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 27.

³⁹⁵ Shansi Eyaleti'nde Fan-Chih Hsien'in doğusundaki Ta-Si Dağı bu ırmağın kaynağıdır. Buradan güneybatıya akarak Tai Hsien ve Ti'ng-Hsiang'dan geçer. Oradan doğuya doğru kıvrılarak Wu-Tai Hsien'e akar. Ho-Pei Eyaleti'nden geçerek Hsien Hsien'de Tzu Irmağı ile birleşir. Bu ırmağın uzunluğu otuz üç mildir. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 27.

³⁹⁶ Lü-kou oradaki ırmağın ismidir. Ho-Pei Eyaleti'nde yer alan San-Kan Irmağıdır. Şimdiki ismi Yung-Ting Irmağıdır. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 27.

³⁹⁷ Pekin Şehri'nin güney kapısıdır. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 27.

³⁹⁸ Bir Karahıtay olan Shih-mo Hsien-te-pu 1216 yılında Cengiz Han tarafından Pekin'e "Darugacı" olarak tayin edilmiş ve meşhur bir komutan olan babası Ming-an'ın yerine geçmişti. Bkz. Li Chih-

itibaren mabedin kapıları her geçen gün daha da büyüyen insan kalabalıkları tarafından kuşatıldı; bazıları şiir istiyor kimisi de bir isim için yalvarıyordu³⁹⁹. Üstadın yoluna girmek için kendisini takdim etmek üzere gelen piyadeler ile süvariler ondan bir Taoist ismi aldılar; askerlik feci bir meşgale olduğundan pek çoğu bir çırpıda bütün tutkularından sıyrıldılar zira üstadın dinî kudreti çok büyüktü. Yetkili bir memur olan Wang Chi, takma adı Chü-ch'uan,⁴⁰⁰ üstada bir şiir sunmuş ve o da kendisine karşılık vermişti.

Şimdilerde hanın daha batıda bulunan ordasına geçtiğini duyduk. Üstad, çok fazla enerji gerektirip büyük riskler taşıyan bir seyahatin, ilerlemiş yaşına uygun olmadığını düşündüğünden korkuya kapılmış ve Cengiz Han ile Batı seferinden dönerken görüşmeyi yeğ tutmuştu. Ayrıca Liu Wen'in seyahati sırasında hanın haremi⁴⁰¹ için topladığı tüm kızların⁴⁰² da kendileriyle birlikte seyahat edeceklerinin farkına varınca üzüntüye gark olmuştu. Üstad, Ch'i'nin adamlarının tekliflerini anımsadı; onlar kadın musikişinasları hediye olarak, Konfüçyüs⁴⁰³ tarafından terk edilen

Ch'ang, *a.g.e.*, s. 53. Shih-mo, aynı zamanda XII. ve XIII. yüzyıllarda Nü-chen kabilelerinden biri idi. Bkz. Wolfram Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, Çev. Nimet Uluğtuğ, Ankara, 1996, s. 172.

³⁹⁹ Dinî bir lakap bağışlamak anlamındadır.

⁴⁰⁰ Wang Chi (yaklaşık olarak 1181-1240) Moğolların hizmetine girmiş olan bir Çinlidir. Tüm hayatı boyunca Moğollara hizmette bulundu. Fun Hsian-Fu Hsien'li olan bu zat 1214 yılında komisyon azası olmuştu. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 28, 54; Igor de Rachewiltz, *a.g.e.*, s. 176.

⁴⁰¹ Meng-Hung, Cengiz Han'ın genç kızlardan meydana gelen hareminden söz etmiştir. İmparatorlukta bulunan her şey gibi ordu, devlet yönetimi ve hanın kendisi için odalıkların tedariki sıkı bir teşkilata bağlıydı. Bkz. V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 557.

⁴⁰² Ortaçağın en büyük seyyahlarından olan İbn Battûta (1304-1368) Çin'de cariyelerin çok ucuz olduğunu belirtmişti. Tüm Çin halkı kız ya da erkek kendi evladını satabiliyordu. Satılan kızlar ya da erkekler alıcılarla birlikte yolculuğa zorlanamazdı. Ama eğer kendileri yolu göze alıp kabul ederlerse alıcılarla birlikte seyahate çıkabilirlerdi. Bkz. Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, Çev. A. Sait Aykut, İstanbul, 2014, s. 616, 618.

⁴⁰³ Konfüçyüs (MÖ 551-479): Çin'in en büyük filozofudur. Üstadın dinle ilgili düşünce tarzı "Ruhlara saygı göster ama onlarla mesafenî koru" şeklinde özetlenebilir. O hiçbir şeyi bilmediğini söylediği halde tamamen tinsel bir dünyanın varlığını kabul ettiğini şöyle ifade ediyordu: "Ruhsal varlıklar, nasıl da kendine bağlı olanlara karşı gücünü fazlasıyla gösteriyorlar! Onları ararız ama görmeyiz, dinleriz ama duymayız; fakat onlar her şeye nüfuz ederler, onların olmadığı hiçbir şey yoktur. İmparatorluk içerisinde yaşayan tüm insanların ilerlemesine, arınmasına ve ayrıca kendi kurbanlarını sunarken hazırlıklı olmaları için en gösterişli kıyafetlerini giyip kuşanmasına neden olurlar. Bunun üzerine kendilerine tapanların sağından ve solundan ve kafalarının üstünden taşan bir su gibi görünürler". O kendini Tanrı'nın elçisi olarak görmekteydi. Konfüçyüs'ün oruç tuttuğu bilinmektedir. Ayrıca o ruhlara gerçekmiş gibi kurbanlar sunuyordu. Kadere inanırdı ve batıl inançlıydı. Tanrı'yı zorla kabul ettirmeye yönelik her türlü davranışa karşı çıkardı. Tanrı'yı, yaşayan hisli bir varlıktan çok soyut olarak ele aldı. Bu yüzden Konfüçyüsçülük bir din değil, tamamen ahlakî bir düzendir. O, Lu

Lu Devleti⁴⁰⁴ hükümdarına sunmak istemişlerdi⁴⁰⁵. Ve şöyle dedi: “Ben sadece yabancı bir dağlıyım. Lakin harem kızları ile birlikte seyahat etmemi benden beklemeyin”. Liu Wen, Ho-la⁴⁰⁶ aracılığı ile imparatora acil bir mesaj göndermek zorunda kaldı. Ayrıca üstad bu seyahat tanziminin değiştirilmesini rica eden bir dilekçe gönderdi. Bir gün birisi “Lao Tzu⁴⁰⁷ Hududu Geçerken” isimli, Yen Li-pen⁴⁰⁸ tarafından yapılmış, bir resim getirdi ve üstada bunun hakkında bir şeyler yazmasını rica etti.

Devleti’nde doğmuştu. Ve buradaki vakayinameleri derlemişti. En önemli vakayinamesi olan *İlkbahar ve Sonbahar* bağlı olduğu Lu Devleti’nin MÖ 722 yılından 480 yılına kadar ki olaylarını anlatır. Üstad öldükten sonra Lu Devleti’nin Konfüçyüsçü hükümdarı büyük bir üzüntü duymuştu. Dört mevsimde kurbanların sunulduğu, onun büyüklüğünü gösterecek bir tapınak inşa ettirdi. Fakat Chou Hanedanı sona erene kadar iç savaş ve siyasi kargaşa yaşanmış olsa da Konfüçyüs’e tapınma tamamiyle devam etmişti. MÖ 195 yılında Konfüçyüs’ün Shantung Eyaleti’ndeki kabrini ziyaret eden ve onun ruhuna bir domuz, bir koyun ve bir öküz kurban eden, Han Hanedanı’nın ilk imparatoru da onun doğduğu yere bir tapınak yaptırmıştı. Zamanla insanlar Konfüçyüs’ü bir Tanrı olarak görmeye başladılar ve çocukları için ona dualar ettiler. Bu MS 472 yılında bir emirle durdurulana kadar böyle devam etmişti. Bkz. *The Sacred Book of China*, Trans. James Legge, Oxford, 1891, s. 309; Herbert Allen Giles, *a.g.e.*, s. 34-36, 40-41.

⁴⁰⁴ Lu Devleti, MÖ 712 yılında Çin’in Shantung Eyaleti’nde kurulan küçük bir devlettir. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 28.

⁴⁰⁵ Konfüçyüs ülke yönetiminde yüksek bir görev almayı çok istemesine rağmen ilkeleri ile bağdaştıramadığı için teklifleri sürekli reddediyordu. Bununla birlikte, düşüncelerini uygulamaya koyamadan elli yaşına gelmişti. Akabinde Lu Devleti’nde adalet bakanı olarak göreve başladığı söylenir. Onun kazanmış olduğu büyük başarılarla kötüler gizlendikleri yerlerden çıkamadılar ve halk da onun sayesinde doğruluğa ve iyiliğe yöneldi. Lu Devleti’nde işlerin yolunda gitmesi komşu ülkenin hükümdarını kıskançlığa sokmuştu. Bu yüzden Lu hükümdarına armağan olarak şarkı söylemesini ve dans etmesini bilen güzel gösterişli kızlar ve seçkin soylu atlar gönderdi. Böylece Lu hükümdarını eğlence âlemine sokarak yönetim işlerini ve Konfüçyüs’ün öğütlerini unutmasını amaçlıyordu. Bunun üzerine Konfüçyüs gücenerik görevini bırakmış ve ülkesinden kaçmıştı. On üç yıl boyunca farklı diyarları gezen Konfüçyüs büyük bir saygı ile ülkesine geri çağırılmıştı. Son yıllarını ise eski çağlardan kalan eserleri derlemeye ve tanıtmaya adanmıştı. Ayrıca memleketinin bir vakayinamesini oluşturdu. Ama bir daha resmî bir göreve gelmeyi asla kabul etmedi. Bkz. H. J. Störig, *a.g.e.*, s. 128-129.

⁴⁰⁶ Ch’ang Ch’un’un seyahatine nezaret etmek için gönderilen dört memurdan biridir. Arthur Waley bu şahsın adını “Kara=Black” kelimesiyle açıklayıp Moğol olduğunu iddia etmişse de, isminden de anlaşılacağı üzere “Ho-la” yani “Kara” Türk kökenli idi.

⁴⁰⁷ Efsaneye göre Taoizm’in mitik kurucusudur; hayatını Batı Barbarları arasında tamamlamıştır.

⁴⁰⁸ 600-673 yılları arasında yaşamıştı. Shensi’de bulunan Wan-nien’de doğmuştu. Ressam olan babasının ismi Yen Pi, erkek kardeşinin ismi ise Yen Li-te (öl. 656) idi. İmparator T’ai-tsung’a (627-649) ve Kao-tung’a (650-683) hizmetlerde bulunmuştu. T’ai-tsung onun resimlerine hayrandı ve Yen Li-pen’e destek olarak onun özel koleksiyonlarını satın almaya başladı. İmparator T’ai-tsung’un resmini yapmıştı. Daha sonra Hsüan-tu-kuan Taoist Manastırı’nın doğu duvarı önünde bulunan iki sütun arasındaki boşlukta Dokuz Dağ’daki ruhları kontrol altına almak için maharetli bir usta tarafından bu resim çoğaltılmıştı. Bkz. Li Chih-Ch’ang, *a.g.e.*, s. 55; Chang Yen-Yuan, *Some T’ang and Pre-T’ang Texts on Chinese Painting II*, Trans. William R. B. Acker, Leiden, 1974, s. 217; James Cahill, *An Index of Early Chinese Painters and Paintings: T’ang, Sung, and Yüan I*, Londra, 1980, s. 23; Michael Sullivan, *The Birth of Landscape Painting in China: The Sui and T’ang Dynasties II*, Londra, 1980, s. 2, 97.

Dördüncü ayın ilk on günü içerisinde (4-13 Mayıs 1220) dini bütün kimseler üstadın T'ien-ch'ang Mabedi'nde Dolunay Merasimi'ni⁴⁰⁹ icra etmesini umduklarını söylediler. Üstad yakında çıkacağı seyahati bahane ederek bu teklifi reddetti. Fakat onlar savaşların⁴¹⁰ hâlâ devam ettiğini söyleyerek üstada yalvardılar. Hayatta kalanların pek çoğu üstadı bizzat görüp feyzinden nasibini alabildikleri için çok talihli idiler. "Fakat sonsuz karanlığın gölgesine bürünmüş ölüm, sizin övgünüzün kutsallığı ile henüz yıkanmamıştır; hayata küsenlerin bir kısmı zayı olmadılar". Üstad merasime razı oldu.

Bu dönemde büyük bir kuraklık meydana geldi. Dolunay Merasimi (18 Mayıs 1220) başlar başlamaz çok şiddetli yağmur yağdı⁴¹¹. Halk bu durumun tören alayını engelleyeceği için korkuya kapılmıştı. Fakat öğlen vaktinden kısa bir süre sonra üstad adak taşına yaklaşp ayini yönetmeye başlayınca gökyüzü birdenbire açıldı⁴¹². Toplanan kalabalık şaşkına dönerek sevinç içerisinde şöyle bağırdı: "İsteddiği zaman yağmur yağdırıp dindirebilir. Gerçekten Yol [Tao]⁴¹³ nezdinde büyük bir kudreti olmalı ki,

⁴⁰⁹ Merasimler, mabedlerde rahipler eşliğinde veya evlerde ibadet için ayrılmış kısımlarda yapılırdı. Söz konusu merasimler ilahî şeklinde şarkılar söylenerek pek çok dua okunarak yapılıyordu. Tao üzerine meditasyon yapılarak, özel nefes alma teknikleri ve hareketleri uygulanırdı. *Tao Te Ching* adlı eser hakkında sohbet edilir, tütsüler yakılırdı ve en başta Şang-ti olmak üzere pek çok Tanrı ve Tanrıça için dualar okunurdu. Bkz. Ali İhsan Yitik, "Taoculuk", *İA*, C. XL, s. 12.

⁴¹⁰ Burada kastedilen savaş Cengiz Han'ın devam eden Batı Seferi'dir. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 29. Batı seferi olarak kastedilen yer Harezmi topraklarıdır. Bkz. *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei-lu ve Hei Ta shi lu*, s. 43.

⁴¹¹ Eski Çin'in tarım ekonomisinde yağmur hayatî önem arz ederdi. Modern çağların başlarındaki kuraklık dönemlerinde dahi yağmur Tanrılarına kurbanlar adanıyordu. Bkz. Wolfram Eberhard, *Çin Simgeleri Sözlüğü*, s. 321.

⁴¹² Yağmur duası ritueli için ihtiyarlar elbiselerini ters olarak giyerlerdi. Bunun sebebi kuraklıktan dolayı halkın matem içerisinde olduğunu göstermekti. Bu âdete Anadolu'nun bazı kısımlarında bugün dahi rastlanmaktadır. Bkz. Abdülkadir İnan, *a.g.e.*, s. 199-200.

⁴¹³ Yol kelimesi Tao'nun temel tanımıdır. Bu sözcük tüm kültürler içerisinde sihirli bir kelimedir. Mecazî anlamı ise kâinatın başlangıcı ve "Allah" mânâsındadır. Tao yer ve gökten evvel var olan bir kaos ya da bir kaotik düzendir. Bu durum sırlı yerine bilinemezlik, bilinmeyen, bilemediğimiz olarak adlandırılır. Konfüçyüs öğretisinde Yol eski kralların idealize edilmiş yaşam düzenidir. Tao öğretisinde ise Yol doğanın düzenidir. Bu kavram insan ve evrenin geleceği ile alakalı değildir. O bir doğal düzendir ve bir yere ulaştırır. Ama her şeyi harekete geçiren onun gücü olduğu halde fiziksel bir özelliği yoktur. Eskimez, tükenmez ve değişmez. O sınırsız ve sonsuzdur. Her şey ondan kaynaklanır ve bağımsız hareket eder. Bunlar doğanın özellikleridir. Tao'nun bir başka özelliği ise o ne söyler ne öğretir ne işitilir ne de görülür. Fakat her şey ona uyar. Tao bu doğal yaşamın yolu ve yordamıdır. Tao'ya ana denir. Çünkü her varlık onun kurallarına göre dünyaya gelir. Fakat burada ana sıfatının İsa'nın annesi Meryem'in nitelikleriyle bir ilişkisi olmadığını belirtmek gerekir. Onun amacı azla yetinmek ve geçinmektir. Tao evrenin, varlığın her boyutta kurgusudur. Mekaniktir, yerçekimidir, dokudur ve renktir. O evrenin işleyişidir. Fakat evrenin yaratıcısı değil, yaşamın kurgusudur. Yani

Doğa ona boyun eğdi”⁴¹⁴. Ertesi gün üstad, Pao-hsüan Manastırı’nda ruhban adaylarını kabul etti. Kuzeybatıdan süzülerek çok sayıda Turna geldi ve ayindeki herkes onları izledi. Yakılan dua kâğıtlarından biri göğe yükselip gözden kaybolurken beş tane Turna bunların üzerinde sıçrayıp oynuyordu. Hazır bulunan memurlar ve ekâbirin tamamı üstadın sıra dışı düşünce gücü hakkındaki fikirlerini beyan ettiler ki, bu ona yer ve gök üzerinde çok geniş bir hâkimiyet gücü vermişti. Nan-t’ang’da (Chihli’de) yaşayan Chang T’ien-tu isimli, Tzu-chen olarak da bilinir, yaşlı bir adam bu hadiseye methiye olarak bir *fu*⁴¹⁵ kaleme aldı ve pek çok soylu kimse de şiirler yazdı⁴¹⁶. Dolunay Merasimleri sona erdiği zaman Liu Wen kuzeye doğru üstadın peşinden gitti. Onların yolu Chü-yung Geçidi’ne düştü ve geceleyin geçidin öteki yakasında bir grup haydut ile karşılaştılar. Fakat onların dostları olduklarını öğrenince başları ile selamlayıp geri

Tao’nun bir Tanrı olmaması bu öğretiyi tamamen özgür yapmaktadır. *Tao Te Ching*’de Tao her şeyin kendisinden olduğu bir düzenin adıdır. Tao’nun kimliği bağlamında Taoist filozof Chuang Tzu’nun yazılarındaki bir diyalog şöyledir: Tung Kwo Usta, Chuang Usta’ya sorar; “-Tao dediğiniz nerededir? / -Her yerde bulunur. / -Daha belirgin bir örnek şudur: -Bu karınca’da olabilir. / -Daha alt düzeyde bir örnek vereyim: -Şu çanak’tadır. / -En düşük düzeyde bir örnek ise; -Şu tezek’tedir”. Bkz. Doğan Kuban, *a.g.e.*, s. 28-34. Batı ve Ortadoğu kültürlerinde Tao’yu “Söz” ya da “Anlam” olarak okumak Müslüman, Musevî ve Hıristiyan düşüncelerine uymaktadır. Kur’an-ı Kerim’in ismi En Eski Söz anlamına gelen “Kelam-ı Kadim”dir. Yuhanna İncil; “En başta söz ve anlam vardı” yani Eski Yunanca terimiyle; “Logos vardı” cümlesiyle başlar. İncil’i ilk kez Çinceye tercüme eden kimseler Eski Yunanca’nın Logos terimini Tao sözcüğü ile karşılamışlardı. Ancak zamanla Doğu ve Batı kültürleri arasındaki benzerlik yok olmuştu. Lao Tzu’nun Söz’ü Yuhanna’nın Akıllı-Uslu Söz’ü yani Logos’u değildi: “Söyleyebildiğin söz gerçek söz değil, ad verebildiğin ad gerçek ad değil... Gerçek söz adsızdır ve şekilsiz, şekiller başlayınca başlar adlar da, adlarla da ulaşılır varlığa ama yinede kendi sınırınca ulaşır. Sen istersen dünyanın anası de, bilmiyorum adını, söz diyorum ona...”. Tasavvuf felsefeleri ile Lao Tzu’nun Taoculuğu arasında bir benzerlik vardır. Mezhep sözcüğünün kökü olan Osmanlıca “Tarik” (yol, yordam, yöntem) sözcüğü Yol kelimesini anımsatsa da, Tao mezhebin Yol’u ile aynı değildi. Yunus Emre şöyle söyler: “Şeriat, tarikat yoldur varana, Hakikat kapısı andan içerü”. Buradaki dizede, Tao hakikat kapısının kendisidir ve üzerinden geçilecek bir yol anlamı içerir. Bkz. Muhaddere N. Özerdim, “Lao Tzu ve Kitabı (Tao Te-Ching) Hakkında Yeni Bir Eser”, s. 63; Lao Tse, *Tao The Ching*, s. 16-18.

⁴¹⁴ *İlkbahar ve Sonbahar* adlı eserde ve MÖ IV. yüzyılda Ku-liang Shun tarafından yapılmış tefsirlerde kuraklığa neden olan sebepleri durdurmak amaçlanmıştı. Fakat bu, Taocu ve Budist rahipler vasıtasıyla yapılıyordu. Yağmur duaları yalnızca ilkbahar veya yazın sunulmalıydı. Sonbaharda veya kışın olmazdı. Çünkü büyüyen şeyler bu dönemde ihtiyaç duyduğu rutubeti bulamaz, insan ise sahip olduğu becerilerin sınırlarını aşamazdı. Yağmur olmadan mahsül alınamaz ve kıtlık çıkardı. Yağmur duasına çıkmak iyilik istemekle aynı şeydi. Bu Tanrı’nın bizim için iyi şeyler yapmasını istemektir. Bkz. Herbert Allen Giles, *a.g.e.*, s. 38-39.

⁴¹⁵ Çinlilerin şiirsel düzyazılara verdikleri isimdir. Bkz. *A Hundred and Seventy Chinese Poems*, Trans. Arthur Waley, New York, 1919, s. 27; Li Chih-Ch’ang, *a.g.e.*, s. 56. Çince *fu* kelimesinin İngilizce’deki karşılığı “Tutor”dur. Bunun anlamı ise “eğitici ders kitabı”dır. Bkz. Denis Twitchett-Michael Loewe, *The Cambridge History of China: Vol. I, The Ch’in and Han Empires*, Cambridge, 1995, s. XXXVIII.

⁴¹⁶ Arthur Waley’in belirttiğine göre; bu şiirlerin kayıtlı olduğu Çince eserler günümüze kadar ulaşmıştır.

çekildiler ve üstadı endişelendirmek istemediklerini bildirdiler. Beşinci ayda Te-hsing'de bulunan Lung-yang Manastırı'na ulaştı. Üstad yaz mevsimini burada geçirdi ve Pekin'de kendisini tanıyan asilzâdeler ile memurlara yazdığı bir şiiri yolladı. Yeşimtaşı Yokluk Mabedi'nde kaldığı sırada üstad ile itikadımıza bağlı şu kimseler her gün yazdıkları şiirleri birbirlerine verdiler: Sun Chou⁴¹⁷, Yang Piao⁴¹⁸, Shih Hsü-ts'ai⁴¹⁹, Li Shih-ch'ien⁴²⁰, Liu Yung⁴²¹, Ch'en Shih-k'o⁴²², Wu Chang⁴²³, Chao Chung-li⁴²⁴, Wang Jui⁴²⁵, Chao Fang⁴²⁶ ve Sun Hsi⁴²⁷. Wang Kou⁴²⁸ ve Wang Chen-tsai⁴²⁹ seyahati esnasında üstada eşlik etmişlerdi⁴³⁰.

⁴¹⁷ Sun Chou'nun başka bir ismi Chu-Ching'dir. Yeh-lü Ch'u-ts'ai Komutan Chao'ya yazdığı bir mektubunda bu zatın başkentte bulunduğunu ve iyi bir adam olduğunu kaydetmiştir. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 29.

⁴¹⁸ Yang Piao Moğol İmparatorluğu'nda üst rütbedeki memurlardan biri idi. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 29.

⁴¹⁹ Kin Hanedanı'nda altı bakan yardımcısından biri idi. Ayrıca Moğol İmparatorluğu'nda da aynı görevde bulunuyordu. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 29.

⁴²⁰ Kin Hanedanı'nda kütüphaneden sorumlu memurdu. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 30.

⁴²¹ Lu Devleti'nin yüksek rütbeli vergi memuru idi. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 29. Kuzey Sung Hanedanı'nın şairlerinden biri Liu Yung (diğer adıyla Liu San-pien) idi. Ch'üan-chen Mezhebi'ne bağlı Taoistler üzerinde büyük etkiye sahipti. Bkz. Tao-chung Yao, *Ch'üan-Chen: A New Taoist In North China during The Twelfth and Thirteenth Centuries*, s. 199.

⁴²² Pekinli olan Ch'en Shih-k'o'nun edebî üslûpta ismi Shiu-Yü şeklinde telaffuz edilir. Kin Hanedanı'nda Han-lin mektebinden mezun olmuştu. Yüan Hanedanı zamanında Pekin'de vergi memuru idi. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 29-30.

⁴²³ Wu Chang, T'ai-Yüan Shu-Chou'ludur. 1196 yılında Chin imparatorunun fermanı ile güneye doğru gitmişti. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 30.

⁴²⁴ Kin Hanedanı'nda yüksek memur olarak görevli idi. Moğollar Pekin'i ele geçirinca aynı görevi Moğol İmparatorluğu'nda yapmıştı. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 30.

⁴²⁵ Başka bir ismi Wei-Ch'in olan Wang Jui, Yüan Hanedanı döneminde Tung P'ing'deki vergi başmemuru idi. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 30.

⁴²⁶ *Chin-Shih Hsüan-Chong-Chi* adlı esere göre, Chao Fang, Chin imparatorunun başkentini güneye taşımak istedi. Söz konusu zat diğer müritler ile birlikte imparatora bir rapor sundu. Rapor, Chin ve Moğol İmparatorluğu'nu iyi anlamış olduklarını göstermektedir. *Yuan-Shih Tai-Chang-Chi* adlı eserde Moğolların, Lu Devleti'nde on tane vergi elçiliği kurduğu kaleme alınmıştır. Chao Fang, Pekin'de vergi memuru olmuştu. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 30.

⁴²⁷ Sun Hsi bu eserin önsöz yazarıdır. Zikredilen diğer kişilerin birçoğunu geçmişte tanınmaktaydı.

⁴²⁸ Diğer bir ismi Feng-Ch'eng idi. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 30.

⁴²⁹ Bu zatın diğer bir adı Ch'ing Fu'dur. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 30.

⁴³⁰ Yeh-lü Ch'u-ts'ai'nin *Chang-Jan-Chü-Shih-Chi* adlı eserin içerisinde yukarıda isimleri zikredilen Sun Chou, Yang Piao, Shih Hsü-ts'ai, Li Shih-ch'ien, Liu Yung, Ch'en Shih-k'o, Wu Chang, Chao Chung-li, Wang Jui, Chao Fang ve Sun Hsi, Wang Kou ve Wang Chen-tsai gibi asilzâdelere yazdığı mektupların kopyaları ve şiirleri vardı. Ch'ang Ch'un Türkistan'a seyahat edeceği zaman, asilzâdeler

Lung-yang Manastırı, Ch'an-fang Dağı'nın⁴³¹ güney yamacındadır. Bu yamaç Taoist çilecilerle meskûn mağaralarla⁴³² doluydu ve üstad dostlarının rehberliğinde burada yürüyüş yapmaya alışkındı.

Tapınağın doğusundaki düz arazinin büyük bir kısmında enfes, soğuk ve temiz su gözeleri vardır. Burası üstadın tercih ettiği dinlenme yerlerinden biriydi ve söz konusu yerde bir şiir yazdı:

Öğleden sonra yüzümü rüzgâra, arkamı güneşe dönüp yürüdüm,
Gözümde büyüyen uzaktaki dağlar; bulutlarla birbirine girmiş
Korkunç güneş ile kavrulan binlerce evden,
Hep birlikte serin ve temiz ırmağa dalmış insanlar
Gelip geçtiğim kuzey bölgelerinde âlemin bana inandığını gördüm,
İnsanlar bana kalacak yer verdiler gezip dolaştığım doğu tepelerinde
Irmak kollarında kürek çektim, ağaçlar arasında amaçsız dolaştım,
Savurdum saçlarımı, çıkardım gömleğimi ve kapıldım Taoist hülyalara.

Üstad güz mevsiminin ortasında (13 Eylül 1220), tapındaki ikametgâhında Dolunay Merasimi'ni kutladı. Öğleden sonra müritlerine çeşitli efsunlar gösterdi ve ruhanî olmak isteyen adayları ağırladı. Toplanan mahşeri kalabalık gün boyu açık havada oturmak zorunda kaldı. Yaşlı insanlardan ve çocuklardan müteşekkil olan kalabalığın büyük kısmı sıcaktan bunalmıştı. Ansızın şemsiye şeklindeki bir bulut

yanına gelerek yazdıkları mektupları Yeh-lü Ch'u-ts'ai'ye vermesini istediler. Kin Hanedanı yıkıldıktan sonra, mektuplarını gönderen bu asilzâdeler Moğollar adına hizmette bulunmuşlardı. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 30.

⁴³¹ Kuzey Çin'de Shansi Eyaleti'nde bir dağdır. Bkz. Margaret M. Sullivan, "A Northern Ch'i Figure in Meditation", *Krannert Art Museum, University of Illinois Urbana-Champaign*, Vol. IX, No. I, s. 15.

⁴³² Çinlilere göre mağaralar, doğaüstü güçlere sahip iyi huylu varlıkların yaşadıkları yerlerdi. Bazen oralarda keşifler yaşardı. Bkz. Wolfram Eberhard, *Çin Simgeleri Sözlüğü*, s. 205. İbn Battûta, Çin'e gittiği zaman, şehir dışında mağarada yaşamını sürdüren iki yüz yaşını geçmiş garip bir ihtiyar olduğunu işitmişti. Kendini inzivaya çekmiş bu ihtiyar ne yemek yiyor ne de su içiyordu. O daima oruç tutuyordu. Hiçbir kadına yanaşmadığı gibi kimseyle sohbet etmiyordu ve kendisini sadece ibadete verdiğini öğrenince meşhur seyyahın çok ilgisini çekmişti. Mağaraya gidip ihtiyarla tanışmış, bir kez sohbet etmiş ve bunun etkisinde kalmıştı. Bir daha esrarengiz adamla görüşmek istemiş fakat adamı görmesi mümkün olmamıştı. Bunun üzerine halk şöyle demişti: "On sene bekleseniz dahi onu göremezsiniz. Bir kimse onun sırlarını öğrenirse artık onu görmesi mümkün değildir". Bkz. Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *a.g.e.*, s. 619-620.

kalabalığın üzerini örttü ve iyice ferahlamaları için birkaç saat boyunca burada durdu; bulutun gölgesinde oturanlar hayretler içerisinde kaldılar. İkinci bir keramet ise kuyu suyu ile ilgiliydi; yüz kişiye yetecek kadar olan bu su, toplanan bin kişinin üzerindeki kalabalığa kifayet edemezdi. Sorumlu kimseler ilk önce başka bir yerden su temin etmeyi planladılar fakat Dolunay Merasimi devam ederken üç gün boyunca kuyu ağzına kadar su ile doldu ve haddinden fazla su çekilmesine rağmen seviyesinde bir eksilme olmadı; böylesine büyük bir yardıma onun Gök'ten edindiği fazilet sayesinde ulaşılmıştı. Üstad, sekizinci ayın başlarında Hsüan-te'nin⁴³³ komutanı olan Lord Yeh-lü T'u-hua'nın⁴³⁴ bir davetine icabet etmiş ve şehrin kuzeybatısında bulunan Chao-yüan Tapınağı'na yerleştirmişti. Bu tapınağın hâmisisi olan komutan Yeh-lü T'u-hua, üstadın seyahate çıktığı haberini alınca alelacele başlıca binaları onartmış, buraları kutsal figürlerle donatmış, tüm odalar ile müstemilatı yeniden dekore etmişti. Onuncu ay boyunca (ruhanilere ve azizlere vakfedilmiş) Anma Töreni Salonu, duvar resimleri ile süslenmiş fakat soğuk havadan dolayısıyla çalışmalar durmuştu. Üstad çalışmaların durmasına izin vermedi ve şöyle dedi: “Tsou Yen⁴³⁵ gibi biri flütü⁴³⁶ üflerse ilkbahar

⁴³³ Hsüan-te ya da Hsüan-Hua Fu: Kin Hanedanı döneminde kurulan bir şehirdi. Marko Polo burayı “Sindachu” şeklinde ifade etmiştir. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 31. Marko Polo, bu şehirde halkın ordu için lazım gelen tüm araç ve gereçleri yaptığını belirtir. Ticaretle uğraşan halk büyük hana bağlı idi. Ayrıca “nascisi” ve “nac” olarak isimlendirilen altın sırmalı ve ipekli kumaşlar imal ederlerdi. El sanatları da çok gelişmişti. Şehrin yakınında bulunan bir dağda “İdifu” isminde bir yer vardı ki, burada gümüş çıkarılıyordu. Bkz. L. F. Benedetto, *The Travels of Marco Polo*, Çev. A. Riggi, Londra, 1931, s. 95-96.

⁴³⁴ Yeh-lü Ch'u-ts'ai'nin bir akrabasıdır. Yeh-lü T'u-hua Hsüan-te'nin idarî memuru olmuştu. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 31; Igor de Rachewiltz, *a.g.e.*, s. XXI, 113. *Meng Ta pei-lu* adlı eserde Çin'deki Moğol Devleti'nde en kudretli insanlardan birisinin bu kimse olduğu kaydedilmiştir. O, birinci derece görevlerde bulunan bir başvekilidir. Bkz. Bahaeddin Ögel, *a.g.e.*, s. 331.

⁴³⁵ Tsou Yen (MÖ 305-240): Savaşan Devletler döneminin en önemli ve en meşhur filozofudur. Shantung Eyaleti'ndeki Ch'i Devleti'nde doğup büyümüşü. Çok sayıda denemeler yazmış fakat bunların hepsi kaybolmuştur. Coğrafya ve tarih üzerine araştırmalar yapmıştı. Evren ve dünya arasındaki ilişkiyi araştıran yin-yang okulunun kurucusudur. Yin-yang yüzyıllar boyunca astrolojiyi, kehaneti, tıbbı, doğa olaylarını, sanatı ve hükümetleri etkilemişti. Tsou Yen beş element teorisini (ağaç, toprak, ateş, metal, su) meydana getiren kimsedir. Ona göre dünyadaki tüm oluşumları belirleyen şey bu beş element idi. Doğanın beş element ile değişebileceğine inanırdı. Hatta hanedanların yükselişini ve düşüşünü de etkileyeceğini ifade eder. Birbiri ile sabit bir döngü içerisinde olan elementlerin mevsimler, renkler, müzik sesleri ve bedensel organlar üzerinde etkisi vardır. Tsou Yen'in müritlerine göre; üstadları ölümsüzlük iksiri olan âb-ı hayat araştıran ilk şahıs idi. Bkz. Joseph Needham, *Science and Civilization in China*, Vol. VI, Cambridge, 1984, s. 43; Jacques Gernet, *a.g.e.*, s. 158; Arthur Waley, *The Life and Times of Po Chü-i*, Londra, 2005, s. 21; Fung Yu-Lan, *a.g.e.*, s. 181-183.

⁴³⁶ Çin'de farklı tarzda pek çok flüt mevcuttu. Hem yatay hem de yandan üflenen flütlere ek olarak pan flütler ve ağız mızıkaları da kullanılıyordu. Flüt ölümsüz Lan Cai-he'nin bir simgesi idi. Taocu müzik yin-yang kavramlara dayanır. Müzik Yin ve Yang'ı dengede tutardı. Enstrümanlar ile odaklanarak

mevsimini geri getirebilir; bu işi mümkün kılacak tabiat güçleri üzerinde kâfi derecede kudretim olduğuna zannedersen inaniyorsunuz?⁴³⁷ Kış mevsiminin ortasında, hava derhal ilkbahardaki gibi yumuşak ve ılık oldu, kum fırtınasından eser kalmadı ve böylece ressam çalışmasını tamamladı.

Çok geçmeden Başbuğ Temüğe Otçigin'in (Cengiz Han'ın küçük kardeşi)⁴³⁸ otağından A-li-Hsien⁴³⁹ bir davet mektubu ile üstada geldi; bu zatı, memur Wang Chi takip ediyordu. Wang Chi, onun başbuğdan üstadı batıya getirmesi için hususî talimat aldığını ve ne olursa olsun üstadın başbuğu ziyaret etmesinden sarf-ı nazar etmemesi gerektiğini söyledi. Üstad başını sallayarak tasdik etti. Bu ayda üstad kuzeyde bulunan Wang Dağları'na doğru gezintiye⁴⁴⁰ çıktığı zaman, imparatora onun mektubunu teslim eden Yeh-lü T'u-hua geri döndü. "Cengiz Han'dan hünlerli Üstad Ch'iu'ya" gönderilen buyruk onun canını sıktı: Tao'nun methedildiği bu belgede⁴⁴¹ üstadın "Üç Filozof'tan

uyum ve denge sağlanabilirdi. Bkz. Wolfram Eberhard, *Çin Simgeleri Sözlüğü*, s. 119, 137; Liu Qiangong, *Çin Sanatı*, Çev. Özlem Karadağ, Ankara, 2018, s. 129, 131.

⁴³⁷ Bu durum keramet sahibi kimselerin beş element teorisi ile açıklanabilir. Yin-yang okulu beş elementin birbirlerini ürettiğini ve dört mevsim düzeninde karşılıklı üretimi olduğunu ifade eder. İlkbahara hakim olan ağaç, yazı hakim olan ateş üretir. Ateş merkeze hâkim olan toprağı üretir. Toprak sonbahar mevsimine hâkim olan metali üretir. Metal kışa hakim olan suyu üretir. Akabinde su ilkbahara hâkim olan ağacı üretir. Bkz. Fung Yu-Lan, *a.g.e.*, s. 184.

⁴³⁸ Otçigin (Ocak Beyi): Türklerde ve Moğollarda anayurtta yaşayan ve memleket duygularına sahip olan en genç erkeğe verilen unvandır. Bkz. Li Chih-Ch'ang, *a.g.e.*, s. 59. Cengiz Han 1219 yılında İslam topraklarının fethine çıkmadan evvel "ocağı beklesin" diye en küçük kardeşi Temüğe'yi Moğolistan'da bırakmıştı. Bkz. René Grousset, *Cihan Fatih Cengiz Han*, s. 204-205. Evde kalan otçigin baba ocağında miras hakkı bulunmasına rağmen malların tamamına sahip olamıyordu. İlk başlarda bir nevi ailenin bekçisi idi. Zamanla bu görevi ortadan kalkarak sadece evin, kadınların ve kumaların, babanın mallarını paylaştıktan sonra elinde kalanların bir bekçisi haline gelmişti. Otçigin'in işlevi ve unvanı büyük saygı görüyordu. Bkz. Jean-Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 177. Temuçin'in kardeşi Temüğe aynı zamanda "Otçigin Noyan" olarak da adlandırılmaktaydı. Ayrıca onun en genç oğlu Tuluy'a da bu unvan verilmişti. Bkz. Türklerde ateş ve ocak kültürleri birbirinden ayrılmazdı. Otçigin soyun ve ata ocağının devamı sayılmaktaydı. Bu zat, ocağın sönmemesi için baba ocağında kalırdı. Bkz. Emre Sarı, *Türk Mitolojisi ve Kutsal Varlıklar*, Antalya, 2016, s. 102.

⁴³⁹ A-li-Hsien *Moğolların Gizli Tarihi* adlı eserde "H-la-ch'ien" olarak geçer.

⁴⁴⁰ Seyahat ve Taoist uluları ziyaret Taoizmin en önemli özelliklerinden biridir. Taoistlerin üstün insanları aramak ve Tao çalışmak için yaptıkları yolculuklar "Kutsal Gezi" olarak adlandırılmaktadır. Bu amaçla gezenler gökte dolaşan bulutlara benzetilmiştir. Zikredilen kimseler kendilerini göğe adanmışlar ve göğü hayatlarının özü olarak varsayımlardı. Taoizmin ilk yıllarında böyle bir uygulama bulunmazken zamanla bazı ünlü Taoistler ölümsüzleri, üstün insanları ve kutsal kitapları aramak için kutsal dağlara yolculuk yapmışlardı. Bkz. Ali Gül, *a.g.e.*, s. 137.

⁴⁴¹ Söz konusu ferman *Hsi Yu Chi* adlı eserin son kısmında noksansız olarak verilmiştir.

(Lao Tzu⁴⁴², Lieh Tzu ve Chuang Tzu⁴⁴³) daha üstün olduğu belirtilip, onun faziletlerinin dünyanın en ücra köşelerinde dahi takdir edildiği bildirilmişti. Cengiz Han akabinde şöyle demişti: “Şimdi üzerini bulutlar kuşatan arabanız Periler Ülkesi’nden⁴⁴⁴

⁴⁴² Ne zaman yaşadığı kesin olarak bilmeyen Lao Tzu MÖ VI. yüzyılda ölmüştü. O, Taoçuluk ile birlikte aksi yönde olmasına rağmen Konfüçyüsçülikle de ilgilenmişti. Konfüçyüsçülük, belirsiz tek bir Tanrıca yapısı vardı ve günlük yaşam için kullanışlı idi. Ayrıca Konfüçyüsçülük, İsa’nın öğretilerinde karşımıza çıkan mühim ahlakî gerçeklerin tümünü içerir. Lao Tzu erdeme ulaşmak için eylemsizlik ilkesi üzerinde durmuştu. Eylemsizlik ilkesi, en az çaba ve mukavemetle, kişinin kendi çevresindeki tüm süreci akışına bırakarak kalıcı düzeni kurmasına dayanır. Bu tür bir düzen eğitim için çok uygundur. Lao Tzu’nun söylediklerini anlamak güçtür. Onun söylemlerini şerh etmek için pek çok yazı yazan Han Fei’ye göre; “Büyük bir devleti, küçük bir balık pişirir gibi yönet başka bir deyişle aşırıya kaçma. İmparatorluk Tao’ya göre yönetildiği takdirde, kötü ruhlara, sanki iyilermiş gibi tapınılmayacaktır. Kötü ruhlara iyilermiş gibi tapınılmazsa, ne iyi ruhlar bu durumdan incinecek ne de üstad insanları incitecektir. Hiç kimse başka birisine zarar vermeyecektir. Dolayısıyla herkes bir başkasına zarar vermediğinde, bundan karşılıklı fayda sağlanacaktır”. Lao Tzu, Tao’yu insan yaşamının kaynağı olarak görmüştü. İnsanın hayata dönmesi ve ölümsüzlüğün tadını çıkarması için gerekli olan tek şeyin, kendisinin ilkeleri doğrultusunda maddesel ağırlıktan arınmak olduğunu iddia etmişti. Bkz. Herbert Allen Giles, *a.g.e.*, s. 44-45. Sanatta, Lao Tzu uzun ömürlülüğün simgesi idi. Efsaneye uygun olarak genellikle su mandasının sırtında görünür, sakallı ve yaşlı bir adam olarak tasvir edilirdi. Onun Taoçu müritleri hayatlarını Tao’yu öğrenmeye adanmışlardı ve halk arasında onların Tao sayesinde doğüstü güçlere sahip rahipler ve keşişler olduğu düşünülüyordu. Onlar ölümsüzlük iksiri ile yaşamlarını uzatabilirler, bulutlara binip rüzgârlarla uçabilirler ve aynı anda farklı mekânlarda olabilirlerdi. Bunun elbetteki Lao Tzu ve öğretisi ile fazla bir alakası yoktu. Bkz. Wolfram Eberhard, *Çin Simgeleri Sözlüğü*, s. 198.

⁴⁴³ Lao Tzu’dan sonra Tao öğretisinin en meşhur temsilcisi olan Chuang Tzu MÖ 350-280 yılları arasında yaşamıştı. Çin’de bu yıllara kadar Taoizm için ‘Sarı İmparator’un ve Lao Tzu’nun öğretisi’ şeklinde bir ifade kullanılırdı. Ancak Chuang Tzu’nun yaşadığı IV. yüzyıldan sonra Taoizm, ‘Lao Tzu ve Chuang Tzu’nun öğretisi’ ismini almıştı. Ayrıca onun yaşadığı yıllar ‘Yüz Felsefe Okulu’ olarak adlandırılmıştır. Büyük bir yazar olan bu zat Lao Tzu öğretisini yaymış ve öğretinin daha ünlü olmasını sağlamıştır. Onun şiir ve hikâyelerinde Tao öğretisinin başlıca öğeleri bulunur ve ilkel, cahil ve saf bir tarım toplumunu yöneten sınıflara hitap eder. Chuang Tzu, insanların saf ve bilgisiz oldukları bu çağın Tao öğretisi için mükemmel bir zaman olduğunu ve Konfüçyüs’ün bilgeye ağırlık veren toplum anlayışının ise o çağın insanların saf kalmasını engellediğini belirtir. Bkz. Chuang Tzu, *a.g.e.*, s. 14, 30; Doğan Kuban, *a.g.e.*, s. 41-42.

⁴⁴⁴ Çin mitolojisinde periler hakkında çok fazla efsane bulunur. Perilerin hizmetkârlarının genellikle ölümsüzlerle ilişkili oldukları ifade edilirdi. Yaşadıkları yerler çoğunlukla yeryüzü cennetleridir. Bunlardan biri doğuda bulunan ‘Kutsanmış Kulların Adaları’ idi. Lieh Tzu burası için şöyle demiştir: “Periler gece ve gündüz, sayısız akınlar halinde, birbirlerini ziyaret etmek için uçarlardı”. Eski dönemlerde aydaki peri saraylarına çok fazla atıf yapılmıştır. 713-751 yılları arasında hüküm süren bir Çin imparatorunun semavî yolculuğunu anlatan bir efsaneye göre; “İmparator, ay perilerinin, elbiselerinin kolları ve etekleri uçarak, rüzgârda dans etmelerini aklından çıkarmıyordu”. Budist cennetlerinde böyle zevkler olmadığı için Budistler hiçbir zaman ayda böyle şeylerin yaşandığını düşünmemişlerdi. Çin peri masallarının erotik olması ve güzellik öğelerini içermesi belki de Budist tesirinin yokluğuna bağlıdır. Periler ülkesine hükmedenler hakkındaki bilgiyi Marcel Granet’in derlediği eserden öğrenmekteyiz. O şöyle der: “Burada ziyaretçi kabul eden tek Tanrı idi. Onun leopar gibi kuyruğu ve bir kaplana benzer çenesi vardı. Bir kaplan gibi kükrer ve insan yer. Çevresine veba saçar. Dağınık saçlı bir cadı gibi bir mağaranın derinliklerinde yaşar. Bir ölüm Tanrıçası olmasına rağmen, ölümsüzlük otu ondan elde edilir. Kimi zamanlar yüksek yeşim taşı kulesinde şölenler düzenler”. Daha sonraki dönemlerde tasvir edilen metinlerde dış görünümünde değişiklikler olmuştur: “Zarif bir genç kız ve dolgun bir kadın arası saygın bir Çin hanımefendisi”. Bu zat, rivayete göre diğer Çin imparatorlarını ziyaret ederdi. Batı’dan gelirken yanında, çok değerli beyaz yeşim taşı ve diğer

yola çıktı, onu çeken Turnalar sizi Diyâr-ı Hint üzerinden alıp getirecekler”⁴⁴⁵. Bodhidharma⁴⁴⁶ Doğu’ya geldiği zaman, ruhanî bağları ile kalbinin tesirini açığa vurdu; Lao Tzu, Batı’ya seyahat ettiğinde, din değiştiren Türkistanlılar sayesinde kendi Tao’sunu kemâle erdirdi. Yolunuz, gerek kara gerekse deniz, hakikaten uzundur; fakat inanıyorum ki, size sağlayacağım rahat olanaklarla bu yolculuk uzun sürmeyecektir. Mektubunuza verdiğim bu cevap sizinle görüşmek için duyduğum şiddetli arzuyu gösterecektir. Öğrendiğime göre sonbaharın kavurucu sıcağını sağ salim geçmişsiniz, artık sizi dostane mektuplarımla daha fazla rahatsız etmeyeceğim”⁴⁴⁷.

Cengiz Han ona böylesine bir saygıyla hitap etmişti! Cengiz Han ayrıca üstadın kendini aşırı yormaması veya çok uzun süre gıdasız kalmaması ve acele etmeden rahat yolculuk ettirilmesi için Liu Wen’e talimat verdi. Memleketin tamamında havalar çoktan bozulduğu için güç koşullar altında yolculuk yapmak zorunda kalacaklarını vurgulayan üstad, Liu Wen’e şöyle dedi; “Uzun Gobi Çölü⁴⁴⁸ boyunca seyahat edeceğiz ve bu seyahat için gerekli olan şeyleri hâlâ toplayabilmiş değiliz”. Üstad şöyle devam etti: “İlkbahara kadar Lung-yang Manastırı’nda neden kalmayalım ki, zira seyahate başlamak için en uygun zaman ilkbahar değil mi?”. Liu Wen bu öneriyi kabul etti, üstad on sekizinci gün güneye doğru yola çıktı ve bir kez daha Lung-yang’a yerleşti. On

hediyelik eşyalar getirirdi. Ama en çok uzun ömrün simgesi olan şeftali getirdiği bilinmektedir. Cennete ait olan eski tasvirlerde onu ölümsüzlük otuyla özdeşleştirilmiştir. Bkz. Wolfram Eberhard, *Çin Simgeleri Sözlüğü*, s. 119, 249-250, 318-320.

⁴⁴⁵ Bunu Yeh-lü Ch’u-tsai’nin yazdığı düşünülmektedir. Bkz. John Elliot Wills, *a.g.e.*, s. 182-183.

⁴⁴⁶ Bodhidharma: Budist Zen Tarikatı’nın yarı efsanevî kurucusudur. Bu kavram Giriş kısmında açıklanmıştır.

⁴⁴⁷ Cengiz Han’ın fermanının ilk kısmında şunlar yazılıydı: “Cengiz Han Ch’ang Ch’un’a üstad unvanını verdi. Eyalet valisinin haber etmesiyle buraya geleceğinizi işittim. Üstad’ın üç meziyeti, bir Tao âliminden daha yüksektir. Üstad’ın şöhreti çok geniş alana yayılmıştır. Bir memura para vererek bütün memleketlerde sizi araması emrettim ve o memur Tanrı’nın merhameti ile sizi buldu. İki hanedan (Sung ve Chin) sizi davet etmişler. Fakat siz kabul etmemişsiniz. Ben yalnız bir defa bir elçi ile sizi davet ettim. Kabul edip buraya geliyorsunuz. Tanrı bana bir kapı açmış diyerek buraya geleceğinizi söylediniz. Hem şiddetli fırtınadan hem de soğuk havadan korkmadan uzun çöllerden geçiyorsunuz. Mektubunuz elime ulaştı. Çok memnun oldum. Siz neden devlet ve savaş işlerinden bahsediyorsunuz? Ben bu işleri arzu etmiyorum. Yalnız ahlakî bir duygu dersiniz kâfidir. Başka bir kabilenin yöneticisi kötü olduğu için ben ok ve yay kullanarak o kabileyi fethetmek zorundaydım. Asker ile sınırlarda tatbikat yaptım. Düşmanı etkisiz hale getirdim. Bizim ordumuz kuvvetli olduğu için büyük zafer kazandık. Askerler şimdilik sadece benim sözümü dinliyorlar. Ben ahlak ve meziyeti onlara öğretip yayacağım. Şimdi üzerini bulutlar kuşatan arabanız...” Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 164-165.

⁴⁴⁸ Gobi Çölü ve çevresi bitki örtüsünün son derece seyrek olduğu bir yerdir. Bkz. B. Y. Vladimirtsov, *a.g.e.*, s. 60; Jean-Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 44.

birinci ayın on dördünde (10 Aralık 1220) bir Budist tapınağı olan Lung-yen-ssu'da bir merasime⁴⁴⁹ katıldı ve ana salonun batı kısmında bulunan dehlizinin duvarına bir şiir yazdı.

Üstad ertesi yıl, birinci ayın on beşinde (18 Şubat 1221) Hsüan-te-chou'daki Chao-yüan Tapınağı'nda Dolunay Merasimi'ni yönetti. Burada halka şu didaktik dizelerle hitap etti:

Günahkâr nesillerin küçük bir parçası dünyaya indi
İyi ile Kötü'nün sürgünlerinden bir iblis filizlendi
Yaprakları ile kaplanan dalları Üç Âlem'i⁴⁵⁰ birleştirdi
Bu muazzam ağaç sürekli serpilerek Zaman'a dert oldu!

Seyahat, ikinci ayın sekizinci günü (3 Mart 1221) muhteşem bir havada başladı. Üstadın Taoist yarenleri şehrin batısındaki kenar mahallelere kadar kendisine eşlik ettiler ve burada atının başucunda durarak gözyaşları içerisinde, ona başlamış olduğu fakat sonu belli olmayan bu seyahatten ne zaman döneceğini sorup, kendisini yeniden görme umudundan bahsettiler. Önce bir şey demedi, akabinde, şayet yürekleri sınımsız Tao'ya bağlı kalırsa onların kendisini muhakkak tekrar göreceğini söyledi. Fakat gözleri yaşlı bir şekilde daha açık konuşması için yalvardıklarında üstad şöyle dedi: “İnsanın dünya üzerinde başka bir yere gitmesi ve kalması kendisi tarafından belirlenir”. Ayrıca şöyle dedi: “Yabancı toprakları bu şekilde seyahat ederken Tao'nun benimle ahenk içerisinde olup olmayacağını şimdiden söyleyemem”. Fakat halk şöyle söyledi: “Üstad bunları bilmediğinize inanmıyoruz. Bize önceden haber vermeniz için size yalvarıyoruz”. Üstad açıklamaktan başka çaresi olmadığını fark ederek iki defa kararlı biçimde şunu söyledi: “Üç yıl içinde geri döneceğim”.

⁴⁴⁹ Bu merasimlerde; dine kabul etme töreni, Tanrıların doğum günü, Taoist üstadların doğum günü, resmî bayram kutlamaları, deprem, kuraklık gibi afetler olduğunda Tanrı'dan yardım dileme ve hastaları iyileştirme ayini gibi çeşitli ritüeller yapılmaktaydı. Her ayinde çağrılan Tanrılar da birbirinden farklıydı. Bkz. Bumairimu Abudukelimu, *Çin Kaynaklarına Göre Taoizm, (Basılmamış Doktora Tezi)*, Ankara Üniversitesi, 2011, s. 97.

⁴⁵⁰ Üç sayısı Çin düşünce yapısında mühim yer tutar. Konfüçyüsçülük, Taoizm ve Budizm üç öğretilerdir. Söz konusu üç öğreti ise birdir ve insanların hayatlarında önemli bir yer tutar. Muhtemelen burada “Üç Âlem” olarak ifade edilen terimde bundan söz edilmektedir. Bkz. Wolfram Eberhard, *Çin Simgeleri Sözlüğü*, s. 312.

Onuncu gün geceyi Ts'ui-ping K'ou'da⁴⁵¹ geçirdi ve ertesi gün Yeh-hu (Vahşi Tilki)⁴⁵² Dağı'nı aştı. Güneye doğru dönüp T'ai-hang'ın⁴⁵³ ve diğer dağların muhteşem manzarasına baktık. Şiddetli bir rüzgâr bulutları dağıttı ve hoş bir hava oluşturdu. Kuzeye bakan tarafta ise kasvetli kumlar ve kurumuş otlaklardan başka hiçbir şey yoktu. Burada Çin'in gelenekleri ile birlikte iklimi de ansızın sona erdi. Fakat Taoist öğretiyeye iman etmiş biri, kendini içinde bulunduğu her türlü muhiti memnuniyetle kabul etmemeli mi? Sung Te-fang⁴⁵⁴ ve geri kalanlar savaş alanında⁴⁵⁵ gördükleri insan kemiklerine işaret ederek şöyle dediler: “Evimize sağ salim dönersek onların ruhları için Masses⁴⁵⁶ okuyacağız. Çıktığımız bu seyahatte onların kurtuluşu ermeleri için mukadderatlarına kısmen de olsa yardım edip edemeyeceğimizi kim bilebilir?”.

Kuzeye doğru giderek Fu-chou'yu (Kalgan'dan otuz mil uzakta)⁴⁵⁷ geçtik ve kuzeydoğu istikametine hareket edip on beşinci gün (10 Mart 1221) küçük tuz tepelerinin bulunduğu Kai-li-po'ya⁴⁵⁸ vardık. Burada insan yerleşkelerinin ilk işaretleri ile karşılaştık⁴⁵⁹; bir tuz gölünün kuzeyinde yaklaşık yirmi haneden müteşekkil bir meskûn mahal vardı⁴⁶⁰. Bu göl kuzeydoğu yönüne doğru epey uzanıyordu.

⁴⁵¹ Ts'ui-ping K'ou bir dağın adıdır. Şimdiki Ts'ui-Ping Shan'dır. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 42.

⁴⁵² Yeh-hu Çin'de Çahar Eyaleti'nde Kalgan'ın otuz mil kuzeyinde bulunur. Çin Seddi'nin Shan-Fang-P'u-K'ou Geçidi'nin kuzey tarafına beş mil uzaklıktadır. Burada Cengiz Han, Chin generali Ting-Shüe'yi mağlup etmişti. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 42.

⁴⁵³ Şimdiki Çin'de Ho-Pei Eyaleti ve Shansi Eyaleti arasında bulunur. Fung Irmağı'ndan doğuya doğru ve Chieh Shih'in batısına kadar, Çin Seddi ve Sarı Irmak arasındaki dağlara Tai-Hang Shan denir. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 42-43.

⁴⁵⁴ Sung Te-fang üstadın müritlerinden biridir.

⁴⁵⁵ Bu savaş 1211 yılında Moğollar ile Kin Tatarları arasında yapılmıştı. Katledilen askerlerin cesetleri uzun süre harp meydanında kalmıştı. Nitekim savaşın üzerinden on yıl geçmesine rağmen üstad insan kemiklerini görebilmişti. 1211 yılının Şubat ya da Mart ayında vukua gelen bu savaşta epey insan ölmüş, her yer cesetlerle dolmuştu. Bkz. Jean-Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 163.

⁴⁵⁶ Masses: Edebiyatta “Altın Levhalar Dinî Merasimî”ni yönetmek anlamına gelir.

⁴⁵⁷ Cengiz Han'ın koyun yılında (1211) düzenlediği bir sefer sonucunda topraklarına kattığı Fu-chou muhtemelen Kalgan'ın dışında bir yerd. Bkz. *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 169, 231. Fu-chou, Linch'uan, Kiangsi'de yer alır. Bkz. Judith M. Boltz, *a.g.e.*, s. 22.

⁴⁵⁸ Kai-li-po: Şimdiki Çin haritalarında K'o-Le Hu olarak geçer. Toprakları verimli ve sulaktır. Gece vakti sular çekilir ve tuz meydana çıkar. Seyyahlar burada pirinç ile tuzu takas ederlerdi. Shü T'ing bu gölün tuzlu gölle aynı olduğunu belirtir. Fu-chou'nun kuzeydoğusunda yer almaktadır. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 44.

⁴⁵⁹ Kafîle kum sahrasının öteki ucunda bulunan ilk yerleşim yerlerine ulaşmanın sevincini yaşamıştı.

⁴⁶⁰ Bunların çadırlarının önünde tuzlu bir göl bulunduğu ifade edilir. Bu gölün Jie li po Gölü ile aynı olduğu kesindir. Buradaki tuzun gerçek tuzların en iyisi olduğu belirtilir. Tuz kar gibi beyazdı ve

Bulduğumuz yerden sonra ırmak yoktu ama sıkça rastladığımız kuma kazılmış kuyulardan kâfi derecede su temin edebiliyorduk. Ayrıca tam kuzeye doğru hareket eden biri tek bir yüksek tepeye dahi rastlamadan binlerce *li*⁴⁶¹ seyahat edebilir. Beş gün sonra at sırtında, Mıng-ch'ang döneminde (1190-1196)⁴⁶² Kin Tatarları tarafından berkitilmiş olan sınırı geçtik. Altı ya da yedi gün sonra ansızın büyük bir kum çölüne girdik⁴⁶³. Bütün şehirler gibi buradan da kuzeydoğuya doğru bin *li* gidildiğinde bölge büsbütün bitki örtüsünden mahrum değildi; bodur karaağaçlar⁴⁶⁴ vardı ve bunların büyük kısmının çapı birkaç fit genişliğinde idi. Üçüncü ayın başlarında çölden çıktık ve Yü-erh-li'ye⁴⁶⁵ ulaştık; burada çiftçilere ve balıkçılara ait bir yerleşim yeri vardı⁴⁶⁶.

yemeklerde kullandıkları tuz tanesinin insan dışından büyük olduğu kaydedilmişti. Bkz. *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei-lu ve Hei Ta shi lu*, s. 110-111.

⁴⁶¹ Bu eserde bir *li* yaklaşık olarak 3,5 mil civarındadır. Bkz. Li Chih-Ch'ang, *a.g.e.*, s. 63. Çin'e has olan uzunluk ölçü birimidir. Tarih boyunca her hanedanda farklı ölçüde kullanılmıştır. Bkz. Nuraniye Hidayet Ekrem, *a.g.e.*, s. 75.

⁴⁶² Kin imparatoru Chang-tsung'un (1168-1208) hüküm sürdüğü ilk döneme verilen isimdir. Bu dönemdeki başkent şimdiki Pekin idi. Bkz. Louis Komjathy, *The Way of Complete Perfection: A Quanzhen Daoist Anthology*, New York, 2013, s. 239, 259.

⁴⁶³ Çinliler Moğolistan'da bulunan çöllerin bir kısmına Sha-to demektirler. Bu sözcük eski kaynaklarda geçen "sada" veya "sada" kelimesinin bozulmuş hali olabilir. Sha-to'nun kelime anlamı "kum yığını"dır. Şimdiye kadar üzerinde çok az çalışılmış olan, X. yüzyılda Kuzey Çin'de görülen Sha-to Türklerine ne *Orhun Yazıtları*'nda ne de *Divan-ı Lügati't Türk*'te raslanmıştır. Bkz. Wolfram Eberhard, "Şato Türkleri'nin Kültür Tarihine Dair Notlar", *Belleten*, C. XI, S. XLI, s. 15-16. Sha-to Türkleri ismini Altay Dağları ile Tanrı Dağları arasında uzanan çöllerden almışlardır. Moğolistan çölünün kuzeyinden esen rüzgârlar bu çölün kum taneciklerini meydana getiriyordu. Ch'ang Ch'un ile aynı yollardan geçerek seyahat eden Rus coğrafyacı Nikolay Mihayloviç Prjevalskiy (1839-1888) eserinde burası hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. Moğollar bu çöle Gobi diyorlardı. Eski dönemlerde Çinlilerin verdiği isim ise Sha-mo (Kum Çölü) ya da So-mo (Kuzey Çölü) idi. Şimdiki Çin haritalarında ise Gobi suretinde geçmektedir. Bkz. Emil Bretschneider, "Si Yu Ki (Ch'ang Ch'un, 1221-1224)", s. 47; Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 45; *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, s. 223. Sha-to'lar ülkesi için bkz. İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 234. Ch'ang Ch'un'un Gobi Çölü betimlemesi ile 1879 yılında Tibet'e seyahat eden Prjevalskiy tarafından yapılan tasvir aynıdır. Burası insanların ve hayvanların geçeceği en zorlu bölge idi. Bkz. L. Ligeti, *a.g.e.*, s. 161.

⁴⁶⁴ Moğolistan'da bu tür ağaçlara sık sık rastlanmaktadır. Bunlar çöldeki su kaynaklarından beslendikleri için bazıları çok büyük boyutlara ulaşabiliyorlardı. Bkz. Emil Bretschneider, "Si Yu Ki (Ch'ang Ch'un, 1221-1224)", s. 47; Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 45; *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, s. 223.

⁴⁶⁵ Yü-erh-li: Şimdiki Ta-li-po'dur. Bkz. Li Chih-Ch'ang, *a.g.e.*, s. 64. Dolonor'un üç yüz mil kuzey tarafında bulunur. Ch'ang Ch'un ile aynı güzergâhtan giden Chang Te-hui, seyahati sırasında buradan geçerek bölge hakkında malumat vermiştir. Chang Te-hui, Sha-to Çölü'nde çıkan su tuzlu olduğu için içme suyu bulamamış ve altı gün boyunca su aramıştı. Akabinde kuzeybatı yönüne doğru bir günlük mesafeden sonra Yü-Erh-Po Gölü'ne (Yü-Erh-Li Gölü) ulaşmıştı. Burada iki göl ile karşılaşmış ve gölün güney tarafında bir prensese ait geçici bir sarayın bulunduğunu ifade etmişti. Ayrıca bu seyyahın Sha-to Çölü üzerine yapmış olduğu tasvirler Ch'ang Ch'un'un verdiği bilgiler ile örtüşmektedir. *Yuan Shih* adlı eserde bu gölden iki kez bahsedilir. 1215 yılında Cengiz Han, Çin seferinden dönüşü esnasında buraya yakın bir yerde ordugâh kurmuştu. Bu göl Te Sie-shan'ın

Ch'ing-ming Yortusu⁴⁶⁷ yaklaşmıştı fakat ağaçlar bahar belirtisini göstermiyordu ve buzlar da erimeye başlamamıştı. Üçüncü ayın beşinci günü (30 Mart 1221) buradan ayrıldık ve kuzeydoğuya doğru hareket ettik. Çok uzaklardan etraftaki siyah arabalar ile beyaz çadırlardan tüten dumanları görebiliyorduk⁴⁶⁸. Bunların sahipleri su ve otlak bulmak için bir yerden başka bir yere göç ederler⁴⁶⁹. Memleketin bu kısmı düzlük, bataklık ve tamamen ağaçsızdı. Nereden bakılırsa bakılsın kara bulutlardan ve sararmış otlaklardan başka bir şey görünmezdi. Aynı istikamete doğru yirmi günden fazla seyahat ettik ve nihayet kuzeybatı yönünden akıp sonunda Kerulen Irmağı'na⁴⁷⁰ kavuşan kurumuş bir ırmağa ulaştık. Irmağın suyu ancak bir atın beline degecek derinlikte idi ve kıyısında pek çok söğüt ağacı⁴⁷¹ kümelenmişti. Üç gün boyunca kuzeye

biyografisinde Ta-arh-nao-rh (Moğolca nor, göl anlamına gelir) ve T'a-rh-hai-tze (Çince hai-tze, küçük deniz anlamına gelir) şeklinde geçmektedir. Kubilay Han bu gölün üç yüz *li* kuzeydoğusunda yazlık sarayını inşa ettirmişti. Ying-ch'ang şehri de 1270 yılında bu gölün kıyısına kurulmuştu. Aynı göl büyük Çin İmparatorluğu coğrafyasında, Güneydoğu Moğolistan'da bulunan "Pu-yu-eh-hai" adıyla kaydedilmişti. Şimdiki Moğolca ismi ise "Tali"dir. Moğolların zamanında burası pek çok posta yolunun birleştiği bir yerdi. 1689 yılında bölgeye gelen Avrupalı seyyah Gerbillon, gölün isminin "Taalnor" olduğunu ve gölde balık kaynadığını belirtmiştir. Bkz. Emil Bretschneider, "Si Yu Ki (Ch'ang Ch'un, 1221-1224)", s. 48-49; Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 46; *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, s. 224.

⁴⁶⁶ Aynı malumatı Reşideddin'in de vermektedir. XI. ve XIII. yüzyıllarda yiyecek kıtlığı vardı. Dolayısıyla Moğollar sadece çobanlıkla geçinmiyorlardı. Bu eksikliği balık avlayarak ve ziraat yaparak gidermeye çalışıyorlardı. Söz konusu durum hayvanlarının yetersiz olduğunu göstermektedir. Hâl böyle olunca bu göldeki balıklar temel yiyecekleri olmuştu. Bkz. B. Y. Vladimirtsov, *a.g.e.*, s. 66, 73; Leo de Hartog, *Cengiz Han*, Çev. Serkan Uzun, Ankara, 2003, s. 12.

⁴⁶⁷ Çinlilere ait bir yortu. Çin'de ilkbaharın gelişi bir ayın niteliğinde kutlanırdı. Bunun arkasından güneş takvimine göre kutlanan tek bayram olan "Bahar Sıfık Bayramı" gelirdi. Bu, Hristiyanların Paskalya'sına karşılık gelen bir yortuydu. Bir gün evvel oruç tutulur ve ateş yakılması yasaklanırdı. Bayram gününde yumurtalar haşlanır, boyanıyor ve sonra yenirdi. Ayrıca ölenlerin anıldığı yeniden diriliş bayramı da sayılıyordu. Aile mezarlıklarındaki otlar temizlenir ve mezarlar tamir edilirdi. Bkz. Wolfram Eberhard, *Çin Simgeleri Sözlüğü*, s. 61.

⁴⁶⁸ Üstad artık Türkler ve Moğollarla meskün göçebeler diyarındaydı. Hangi yana baksa siyah arabalar, beyaz çadırlar ve sürülerini otlatan göçebeleri görecek. Bkz. L. Ligeti, *a.g.e.*, s. 110.

⁴⁶⁹ Söz konusu yer değişimini William Rubruck, Marko Polo ve daha başkaları da ifade etmiştir. Moğol göçebeleri sürülerini otlatmak için senede birkaç defa göçerlerdi. Bkz. B. Y. Vladimirtsov, *a.g.e.*, s. 60-61.

⁴⁷⁰ Kuzeydoğu Moğolistan'da bulunan Kerulen Irmağı eski Çince "Lu Chü" adıyla bilinirdi. *Yuan Shih*'de ise "Chie-Lü-Lien" şeklinde geçmektedir. Ch'ang Ch'un'un geçtiği ırmağın muhtemelen Khalga-Gol idi. Bu, Kerulen Irmağı'nın kolu değildir. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 47.

⁴⁷¹ Taoist olduğu için söğüt ağacı müellifin ilgisini çekmiştir. Zira Eski Çin'de, uzaklara giden bir kimseye söğüt dalı koparılıp verilirdi. Bu onların bir geleneği idi. Taşraya tayin olan bir memur, başkentin doğu kapısında bulunan kadınlardan ve arkadaşlarından hediye olarak söğüt dalı alırdı. Genellikle ateş yakmak için kullanılan Söğüt ağacı kötü cinleri kovardı. Bir romanda, söğüt dallarına bürünmüş kırk dokuz çocuk, hayaletlerle yaptıkları savaşta zafer elde etmişlerdi. Kış gündönümünden

doğru yolculuk yaptık ve nihayet ufak bir kum çölüne vardık⁴⁷². Dördüncü ayın beşinci günü (24 Nisan 1221) Başbuğ Temüğe'nin karargâhına ulaştık. Artık kar erimeye başlamış ve otlakların rengine soluk bir fırça darbesi dokunmuştu⁴⁷³. Karargâha geldiğimizde bir düğün töreninin kutlaması yapılıyordu. Beş yüz *li* mesafeden boy beyleri de geldiler; bunlara kısırak sütü sunuldu ve toya⁴⁷⁴ katıldılar. Siyah arabalar ve keçe çadırlar⁴⁷⁵ sıra halinde⁴⁷⁶ duruyordu; bunların sayısı binlerce olmalıydı⁴⁷⁷. Yedinci

yüzbeş gün sonra kutlanan bir yortuda söğüt dalları giyilirdi ya da söğütten yapılmış bir taç takılırdı. O dönemlerdeki bir deyişe göre; bu bayramda üstlerinde söğütten herhangi bir nesne bulunmazsa, dünyaya yeniden geldiklerinde sarı renkli bir köpek olacaktı. Söğüt ağacı baharın simgesi idi. Bahar erotik uyanışların mevsimi olduğu için “söğüt gibi hisler ve çiçek istekleri” cinsel arzuyu ifade ederdi. “Çiçek aramak ve söğüt ağacı satın almak” bir hayat kadının ziyaret etmek, “yol kenarındaki çiçekler ve söğüt ağaçları” hayat kadınları ve “çiçeklerle yatmak ve söğüt ağacının altında dinlenmek” bir genel eve gitmek anlamında kullanılan deyimlerdi. Güzel bir kadının beli söğüt ağacına, kaşları söğüt yapraklarının kıvrımlarına benzetilirdi. Genç bir kız “körpe bir söğüt” ya da “taze bir çiçek” olarak adlandırılırdı. Bakire olmayan kadın ise “solmuş söğüt” ve “kurumuş bir çiçek” olarak görülürdü. Bkz. Wolfram Eberhard, *Çin Simgeleri Sözlüğü*, s. 275-276.

⁴⁷² Küçük Gobi Çölü'nden geçmişlerdi. Bkz. L. Ligeti, *a.g.e.*, s. 110.

⁴⁷³ Dördüncü ayda bozkırlarda bulunan otlaklar yeşerir. Altıncı ayda otlaklar bolluk ve berekete erer. Sekizinci ayda ise artık kurumaya başlardı. Bkz. *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei-lu ve Hei Ta shi lu*, s. 105.

⁴⁷⁴ Cengiz Han, şölen anlamına gelen toyun her yıl yapılmasını yasasında belirtmişti. Bu toy günlerinde hanın oğulları, hatunlar, ordunun yüksek rütbeli subayları ve önde gelen memurlar memleketin dört bir köşesinden merkeze geliyorlardı. Eğer daha sonra yönetime gelen hükümdardan birisi yasada yer alan bu geleneği bozar ya da bir suç işlerse, ileri gelen kimseler onu tahttan indirirlerdi. Bkz. Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *a.g.e.*, s. 357. Türkçeden diğer dillere de geçen toy kelimesi, meclis ya da toplantı anlamına da gelmektedir. Devlette bir müessese olarak zamanla dilimize yerleşen toy terimi Moğolca kurultay kelimesinin Türkçedeki karşılığıdır. Oğuz Kağan Destanı'nda da toy için kurultay sözcüğü kullanılmıştır. Bkz. İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 251-252.

⁴⁷⁵ Burada keçe çadırlardan kastedilen bozkırlarda yaşayan tüm göçebe boylardır. Bkz. *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 225. Ch'ang Ch'un Moğolların yaşayış tarzı hakkında bilgi vermiştir. Çinliler Moğol çadırına “Meng-ku-pao” diyorlardı. Duvarları söğütten mamul çadırların üst kısmında istenildiği zaman açılabilen bir pencere bulunurdu. Damları keçe ile kaplıydı. Kapısı ise kalın bir kumaştan mamul bir örtü idi. Kış mevsiminde çadırın içerisine halı yaz mevsiminde ise kilim serilirdi. Fakirlerin çadırları tek gözden ibaretti. Zenginlerin ise birden fazla bölmesi bulunan çadırları vardı ve genç kızlar ayrı odalarda yatarlardı. Marko Polo da keçe çadırlardan ve siyah keçe ile kaplı arabalardan söz etmiştir. Bkz. Muhaddere N. Özerdim, “Bazı Çin Kaynaklarına Göre Bugün Çin Türkistanı'nda Yaşayan Halklardan Moğolların Örf ve Âdetleri”, *DTCFD*, C. XI, S. III, 1951, s. 215.

⁴⁷⁶ Sıra sıra dizilen siyah arabalar ve keçe çadırlar bir obayı oluşturmaktaydı. Hem müellifin hem de William Rubruck'un belirttiği bu oba, kalabalık biçimde göç eden kimselerin gruplar halinde hareket ederek bir yere yerleşmesiyle meydana geliyordu. Söz konusu obalardaki çadırların adedi bazen yüzlerce olabiliyordu. Obaya Moğolcada “küriyen” ya da “güriyen” denilirdi. Ayrıca birkaç göçebe çadırından müteşekkil yerleşim yerine ağıl (Moğolca ayıl) adı da verilirdi. Reşideddin'e göre pek çok çadırın halka şeklinde bir daire oluşturmasıyla bir “küren” teşekkül ederdi. “Küren” halka anlamına gelirdi. Eski zamanlarda boylar halka şeklinde dizilerek bir oba kurarlardı. Böylece herhangi bir tehdit unsuru oluşturacak düşman ya da yabancının buraya sokulması engellenmiş olurdu. Bkz. B. Y. Vladimirtsov, *a.g.e.*, s. 61-62, 68.

gün üstad, insanın yaşam süresini uzatmanın mümkün olup olmadığını soran büyük başbuğ ile görüştü. Üstad sadece perhiz yapmasını ve buna benzer şeyleri muayyen biçimde muhakkak ifa etmesini söyledi. Dolunay çıktığı gün söz konu talimatı yerine getirmesi hususunda mutabakata vardılar. Fakat o zaman kadar şiddetli kar yağdığı için bu mesele göz ardı edildi. Daha doğrusu, ekselansları üstadın fikrini geçiştirmiş gibi görünüyordu çünkü daha önce kendisini böylesine uzak bir mesafeden ısrarla davet eden ağabeyi⁴⁷⁸ büyük handan aldığı talimatı şimdiden ifşa etmek uygun olmayabilirdi. Ancak Temüğe, Cengiz Han ile görüşmesi bittikten sonra üstadı geri getirmesi için A-li-Hsien'a emir verdi. On yedinci gün (10 Mayıs 1221) büyük başbuğ bizleri uğurlarken yüzlerce öküz ve at ile birlikte on tane de araba armağan etti ve kuzeybatıya doğru yola çıktık. Yirmi ikinci gün (15 Mayıs 1221) çevresi yüzlerce *li* genişliğinde olan bir göle⁴⁷⁹ akan Kerulen Irmağı'nın uç kısmına ulaştık. Bir fırtına bazı büyük balıkları kıyıda topladığı için Moğollar bizimle birlikte bunlardan çok sayıda avladılar. Kerulen Irmağı'nın güney kıyısını takip ederek batıya doğru ilerledik ve yol boyunca sıklıkla bulduğumuz yabancı sarımsakları yedik⁴⁸⁰. Beşinci ayın ilk günü (23 Mayıs 1221) öğle vaktinde tam güneş tutulması oldu ve bu esnada yıldızlar görüldü⁴⁸¹. Lakin kısa bir süre

⁴⁷⁷ Bu kayıt pek çok âlimin ilgisini çekmiştir: Çin'den Cengiz Han'ın Afganistan'daki ordugâhlarına seyahat eden Taoist Ch'ang Ch'un Temüğe'yi ziyaret ettiği zaman binlerce çadırın bulunduğunu kamp yerinden çok etkilenmişti. Burada Sung hanedanına mensup bir elçinin Temüğe'nin kendi birliklerini komuta ettiğini kaydetmiş ve Temüğe'nin özerkliğine vurgu yapmıştır. Açıkçası Temüğe'nin ordugâhının küçük bir prenslik gibi olduğunu ifade etmiştir. Bkz. B. Y. Vladimirtsov, *a.g.e.*, s. 47; Peter Jackson, *a.g.e.*, s. 32.

⁴⁷⁸ Burada Arthur Waley yanlış olarak Temüğe'yi Cengiz Han'ın oğlu olarak göstermiştir. İncelediğimiz diğer kaynaklarda doğrusu mevcuttur. Bkz. Emil Bretschneider, "Si yu ki. Ch'ang Ch'un's Travels to the West A. D. 1221-1224", s. 18; Aynı müellif, "Si Yu Ki (Ch'ang Ch'un, 1221-1224)", s. 44; Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 32; L. Ligeti, *ag.e.*, s. 110; *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, s. 221.

⁴⁷⁹ Hu-lun Gölü.

⁴⁸⁰ Eski Çin'de bütün zehir çeşitlerine karşı bir panzehir olarak kullanılan sarımsak uğurlu bir bitki sayılırdı. Çin'de beşinci ayın beşinci günü kutlanan bayramda sarımsağın mühim bir yeri vardı. Ayrıca sarımsak nesil anlamında çocuğun bir simgesi sayılmakta idi. Bkz. Wolfram Eberhard, *Çin Simgeleri Sözlüğü*, s. 264.

⁴⁸¹ Pek çok Çinli müellif tarafından bu güneş tutulmasına değinilmiştir. Bkz. Li Chih-Ch'ang, *a.g.e.*, s. 66. Çin'de güneş eril ilke olan Yang'ın simgesidir. Kudreti bahar mevsiminde hissedilmeye başlanır. Aynı zamanda imparatorun simgesi de güneş idi. Çinli astronomlar güneş ve ay tutulmalarının esas nedenlerini anlamışlardı. Güneş ve ay tutulmalarını önceden hesaplayabilmelerine rağmen bir köpeğin ayı yutmaya çalıştığına inanmışlar ve gökyüzündeki canavarları davullar, dualar ve göğe oklar atarak korkutmak için uğraşmışlardı. Bkz. Wolfram Eberhard, *Çin Simgeleri Sözlüğü*, s. 132-133. Pek çok kaynakta olduğu gibi aşağı yukarı seyahatname ile aynı dönemlerde kaleme alınan "İhvân-ı Safâ Risâleleri"nde de bu konuya temas edilmiştir: "Ay ciriminin gölgesi Ay ciriminin yüzey kısmından

sonra hava aydınlandı. Bu sırada biz ırmağın güney kıyısında bulunuyorduk. Güneş tutulması kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda gerçekleşti. Bu memleket sabahları soğuk akşamları sıcaktır; sarı çiçeklerle birlikte pek çok bitki vardır. Kerulen Irmağı kuzeydoğuya doğru akar. Irmağın her iki kıyısında çok sayıda yüksek söğüt ağaçları bulunur. Moğollar yurtlarının çatı iskelelerini bunlardan yaparlar⁴⁸². On altı günlük seyahatten sonra birçok dağın etrafından geçen ve kuzeybatı tarafına doğru kıvrım yapan Kerulen Irmağı'nın bir ucuna vardık. Haliyle ırmağın kaynağına kadar gidemedik⁴⁸³ fakat güneybatıya dönerek Yü-erh-li posta yolundan devam ettik. Burada bizi karşılayan Moğollar üstadı görünce sevince boğuldular ve bir yıldan beri onu beklediklerini söylediler. Taş bir ölçekle beş ölçü arpa ile darı armağan ettiler; üstad ise karşılığında onlara bir ölçü hurma verdi⁴⁸⁴. Hurmayı daha önce hiç görmedikleri için üstadın armağanı ile çok mutlu oldular. Onlardan ayrılmadan önce bir dans gösterisi sergileyerek bize şükranlarını sundular. On gün daha seyahat ettik. Yaz gündönümünün

başlayarak koni şeklinde uzar. Bir tarafı Ay küresinin bir tarafı da Hava küresinin alanında yer alan bu gölge Yer yüzeyine vardığında son bulur. Gölge Yer'in yüzey tarafında yüz elli fersahlık bir daire meydana getirir. Söz konusu dairenin ölçüsü Ay'ın Yer'den uzaklaşmasına ve ona yaklaşmasına bağlı olarak artıp azalmaktadır. Bu Ay'ın Güneş ile biraraya geldiği anda oluşur. Şöyle ki, Ay iki düğüm noktasından herhangi birinde Güneş ile biraraya geldiğinde gözümüzle Güneş'in cirmi arasında yer alır. Bu sayede onun ışığının bize varmasını engeller ve biz Güneş'i kararmış olarak görürüz. Ay, biraradalık ve karşılaşma (içtimaî ve istikbal) noktaları dışında bulunduğu zamanda ise söz konusu iki noktadan birisine daha yakın olur. Biraradalık noktasına daha yakın olduğunda, Ay'ın gölge konisinin başlangıcı Hava küresinin alanında, karşılaşma noktasına daha yakın olduğunda da kendi küresinin ya da Merkür küresinin alanında bulunur. Yer'in gölge konisinin başlangıcına gelince bu, hangi burçta olursa olsun Güneş'in derecesi ile örtüşür. Ve her daim Güneş'e paralel şekilde döner. Güneş Yer'in üst kısmında bulunursa gölge Yer'in alt tarafında, alt kısmında bulunursa üst tarafında yer alır. Güneş Doğu'da bulunursa gölge Yer'in Batı tarafında, Batı kısmında bulunursa Doğu tarafında ortaya çıkar. Onların Yer'in çevresinde sürekli olarak tekrarladıkları söz konusu iki durum gece ve gündüzden ibarettir". Bkz. *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, C. II, Çev. Abdullah Kahraman-İsmail Çalışkan, İstanbul, 2013, s. 41.

⁴⁸² Söğüt ağacından yapılan çatı iskeleleri sert oldukları için kullanışlı idiler. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 48.

⁴⁸³ Kerulen Irmağı'nın kaynağı güneybatıdaydı ve buradan dört yüz mil boyunca aynı yönde aktıktan sonra güneydoğuya kıvrılıyordu. Ch'ang Ch'un, doğudan ırmağa vardığı için muhtemelen ırmağın kaynağına dört yüz mil uzaklıkta idiler. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 48-49.

⁴⁸⁴ Kuzey Afrika hurmasından farklı olan Çin hurması hünnap ağacının meyvesidir. Bu ağaç çoğu zaman liçi meyvesi ile beraber tasvir edilir. Bu meyvenin resmini bir kimseye hediye etmek, hediyeyi alana yakında oğlu olması dileğini belirtir. Özellikle Kuzey Çin'de yaşayanlar hünnap ağacının meyvesini çok seviyorlardı. Hatta bu meyveyi yemekten kendilerini alamadıkları için dişleri hep sarı idi. Bkz. Wolfram Eberhard, *Çin Simgeleri Sözlüğü*, s. 143.

yaşandığı sırada üç fit olarak ölçtüğümüz gölge (güneş saati) altı ya da yedi inç uzunluğundaydı⁴⁸⁵.

Yüksek dağların dorukları artık yavaş yavaş gözükmeye başlamıştı. Bu yerden ileriye doğru, batıya seyahat ederken, dağlık ve iskâna elverişli ülke geride kalmıştı. Siyah arabalar ile beyaz çadırlarda yaşayan halkın tamamı sığırtaç ve avcıdır. Kıyafetleri deriden ve kürkten yapılmıştır; et ve kesilmiş süt⁴⁸⁶ ile beslenirler. Erkekleri saçlarını kulaklarının arkasından sallanan çift örgü yaparlar⁴⁸⁷. Evli kadınlar huş ağacı kabuğundan mamul yaklaşık iki fit uzunluğunda bir başlık takarlar⁴⁸⁸. Bu, ekseriyetle siyah bir yün kumaş ile kaplanırdı fakat bazı zengin kadınların kırmızı ipekli kumaş kullandığı da olurdu. Başlığın uç kısmı bir ördeği andırır ki, buna *ku-ku*⁴⁸⁹ derler. İnsanlar bu başlığa çarpacaklar diye daima tedirgin idiler ve çadırlarının kapısından geri geri, çömelerek geçmek zorundaydılar.

Yazıları yoktur. Antlaşmalar ya sözlü yapılır ya da tahtanın üzerine işaretler ile oyularak kaydedilirdi⁴⁹⁰. Yiyecekleri her ne ise aralarında paylaşırlar ve eğer herhangi

⁴⁸⁵ Wylie, kullanılan dik objenin sekiz fitlik bir direk olduğunu varsayarak seyyahların yerini tam olarak belirlemek için uğraşmıştır fakat Ch'ang Ch'un'un güneş saati türünde belirsizlik olduğu için böyle bir hesaplama yapmak çok risklidir.

⁴⁸⁶ Burada bahsedilen kesilmiş süt (curdled milk) Kaşgarlı Mahmud'un kayıt altına aldığı "agu" yani "inek veya koyun doğduktan sonra alınan ilk süt" olmalıdır. Bkz. Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*, Haz. Ahmet B. Ercilasun-Ziyat Akkoyunlu, Ankara, 2015, s. 26. Özellikle Elazığ yöresinde ve Türkiye'nin daha başka yerlerinde "ağuz" olarak bilinen kesilmiş süt hâlâ aynı isimle anılmaktadır.

⁴⁸⁷ Bozkır toplumundaki pek çok kimsenin saç modeli; üst kısmı tıraşlı arka kısmı uzun ve iki örgü şeklinde idi. Örgüleri omuzlarına sarkardı. Ancak bu iki örgü ile arka tarafı görmek zor olduğu için daha sonraları tek örgüye dönmüşlerdi. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 50; Muhaddere N. Özerdim, "Bazı Çin Kaynaklarına Göre Bugün Çin Türkistanı'nda Yaşayan Halklardan Moğolların Örf ve Âdetleri", s. 216.

⁴⁸⁸ 60 cm civarındadır. Bkz. Muhaddere N. Özerdim, "Bazı Çin Kaynaklarına Göre Bugün Çin Türkistanı'nda Yaşayan Halklardan Moğolların Örf ve Âdetleri", s. 216.

⁴⁸⁹ Ku-ku: Bu kelime "kuyruk" anlamına gelir, şimdiki Moğolcada "kükül"dür. Erkekler alınlarının üzerine yelpaze şeklinde bir tutam saç bırakarak başlarının üst kısımlarını tıraşlıyorlardı. Moğol kadın ve erkeklerinin dış görünüşü Odoric, Rubruck ve diğer seyyahlar tarafından benzer şekilde tasvir edilmiştir. Bkz. Li Chih-Ch'ang, *a.g.e.*, s. 67. Ayrıca bkz. Muhaddere N. Özerdim, "Bazı Çin Kaynaklarına Göre Bugün Çin Türkistanı'nda Yaşayan Halklardan Moğolların Örf ve Âdetleri", s. 216; *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei-lu ve Hei Ta shi lu*, s. 86-87.

⁴⁹⁰ Kağanların emirleri veya elçilerin getirdikleri nâmeler tahtaların üzerine bıçakla kazınarak yazılırdı. Bunları hiç kimse değiştiremezdi. Örneğin bir yere on adet at gönderildiyse tahta üzerine on simge nakşedilirdi. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 51. Moğolların ne yazıları ne de yazılı edebiyatları vardı. Moğollar, Hun, Göktürk ve Uygurların millî yazılarını kullanırlardı. Uygurlar İslamiyetten önceki zamanlarda zengin bir edebiyata sahip olmuşlardı. İslamiyeti kabul ettikten sonra ve Cengiz Han'ın

birinin başı derde girerse hemen ona yardım ederler. Emirlere itaat ederler ve her zaman sözlerine sadıktırlar. Filhakika kadim zamanlara istinat eden saflıklarını muhafaza ediyorlardı.

Dört menzil ötede, kuzeybatı yönünde, bir ırmağı⁴⁹¹ geçtik ve kendimizi ormanlarla kaplı dağlar ile güzel bir ırmağın kuşattığı mümbit bir ovanın içerisinde bulduk. Su bitkileri başta olmak üzere bitkiler gür ve güzeldiler. Yolumuzun hem doğusunda hem de batısında metruk bir şehrin kalıntılarını seçebiliyorduk⁴⁹². Kalıntıların durumu iyiydi ve şehrin zemin planının izini sürmek mümkündü. Buranın bir Çin şehrinde farkı yoktu. Zikrettiğimiz yerin tarihini öğrenebileceğimiz bir kitabe de mevcut değildi. Birisi buranın Hitaylar tarafından kurulduğunu söyledi ve müteakiben üzerine Hitay yazısı nakşedilmiş bir levha bulduk. Hiç kuşku yok ki, bu yer Kin Tatarlarına boyun eğmeyerek Batı'ya doğru göç eden Liao⁴⁹³ ordusunun bir kısmı

ortaya çıkışından bir yüzyıl evvel Kutadgu Bilig gibi önemli eserler meydana getirmişlerdi. Bkz. Sadri Maksudi Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, Ankara, 2014, s. 354-355. Moğol İmparatorluğu'nda herhangi bir ferman çıkarıldığı zaman ya da mektup veya elçi gönderdiklerinde, yalnızca bir işaret çizip yollarlardı. Elçilerin söz konusu işaretlere başka işaret ekleme veya silme hakları yoktu. Bkz. *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei-lu ve Hei Ta shi lu*, s. 50, 119.

⁴⁹¹ Muhtemelen Tola Irmağı'nın bir kolu olan Karuha Irmağı'dır. Radlov, *Atlas der Altetumer von Mongolei* adlı eserinde Karuha Irmağı'nın her iki tarafını yıkık dökük bir yer olarak tasvir eder.

⁴⁹² Chang Te-hui'nin seyahatnamesinde şu kayıtlar yer alır: “Kerulen Irmağı'nın batı tarafına doğru bir menzil geçtikten sonra Kitanların (Liao Hanedanı) kurduğu eski bir şehir vardı. Şehrin güney taraflarında dağlar, kuzey tarafında ise bir ırmak bulunuyordu. Buradan kuzeybatı yönüne doğru üç menzil gittikten sonra Pi-Li-Ho-Tu'yu geçtik. Büyük bir göle (Yü-Erh-Po) vardık. Ardından Ho-lin'e gittik. Gölün batı kısmında küçük bir şehir vardı. Bu da Kitanlar tarafından kurulmuştu”. Chang Te-hui'nin seyahatnamesinde bahsedilen bu iki eski şehir birbirinden farklıydı. Liao Hanedanı dönemine ait *Chen-Chou* adlı eser incelendiğinde; Ke-lu-Ha'nın doğu tarafında Chen-Chou şehri bulunuyordu. Ho-Tun şehri ise Uygurların “Hatun” şehridir. Chen-Chou ve Ho-Tun aynı yerdir. Chang Te-hui'nin geçtiği doğudaki eski şehir ise bu şehrin daha doğusundadır. Şimdiki E-Kuei Gölü olan Wu-Yü-Chieh-Nan-Erh'in batısında ufak bir eski şehir vardı. Güneybatı tarafında ise Ha-La-Pa-Erh-He-Sun (Karabalasagun) bulunuyordu. Burası Liao Hanedanı zamanında “Ordo” adıyla anılan şehirdir. Hun İmparatorluğu zamanında Ejderha Sarayı şanyünün şehri idi. “Ordo” sözcüğü Kitan dilinde saray anlamına gelir. Göktürklerin ve Uygurların şehri olan Karabalasagun şehrinin dış tarafında Göktürlere ait Bilge Kağan Yazıtı ve Uygur kağanının kitabesi bulunuyordu. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 51-54.

⁴⁹³ Liao Hanedanı: Çin'in kuzeyinde Kitanların kurmuş olduğu hanedandır. Tarih sahnesine ilk olarak IV. yüzyılda çıkmışlardı. Orhun Yazıtları'nda “doğuda bulunan Türk düşmanı kavim” olarak geçen Moğol asıllı Hitaylar idiler. Mançurya'nın güney tarafında yurtları yer alıyordu. X. yüzyılın başlarında Yeh-lü A-pao-chi (Apao-ki) adlı Hitay reisi Moğolistan'ın büyük bir bölümünü ele geçirdi. Bu şahsın oğlu Te Kuang (926-947) Kuzey Çin'in bir bölümünü zapt etti ve Çinlilerin Liao Hanedanı olarak ifade ettikleri devleti kurmuş oldu. Liao Hanedanı güney hudutları Chihli Eyaleti'nin kuzey tarafından Shansi'ye kadar gidiyordu. Moğolistan ve Mançurya halklarının tamamı ve Kırgızlar bu devlete bağlıydı. Bkz. Ahmet Taşağıl, *a.g.m.*, s. 415.

tarafından kurulmuştu. Fakat zikrettiğimiz Hitayların gerçek payitahtı güneybatıda, Semerkand'da⁴⁹⁴ idi; bu şehir muazzam İslam İmparatorluğu (Hui-ho) dâhilindeki en güzel yerdi ve hükümdarlarından yedisi burada hüküm sürmüştü⁴⁹⁵.

Altıncı ayın on üçüncü günü (4 Temmuz 1221) Yüksek Çam Dağları'na⁴⁹⁶ geldik ve geceyi buranın karşısında geçirdik. Bu memleket, hâlihazırda bulutlara meydan okuyan ve güneş ışınlarını sızdırmayan; koyu gölgeli, sık ve yüce çam ve

⁴⁹⁴ Semerkand: Maverâünnehr'in başlıca şehridir. Batı Türkistan'da Zerefşan Irmağı'nın güney kısmında aynı ismi taşıyan eyaletin merkezidir. Seyyahlar bu bölgeyi cennet olarak tarif etmişlerdir. Şehrin ismine ilk defa İskender'in doğu seferi esnasında "Maracanda" şeklinde tesadüf edilir. Arap efsanelerinde Semerkand'ı İskender'in kurduğu söylenir. Han Hanedanı devrinden itibaren burası "K'ang-chü" adını almıştı. Devletin idarî merkezi "Khang Thang" salnâmelerinde "Sa-mo-kian" yani Semerkand suretinde yazılıdır. Söz konusu salnâmeye göre, Yüe-çilerin (Kuşan) akrabası olan Çau-vu Hanedanı milattan önceki dönemlerden beri orada hüküm sürmüştü. 630 yılında Hsüan Tsang, Sa-mo-kan'a gitmiş ve bu şehir hakkında bilgi vermiştir. Horasan valisi olduktan sonra Kuteybe b. Müslim, Maverâünnehr'de ilerlerken Araplar, Semerkand'ı bir Tarhan'ın idaresi altında buldular. Semerkand'ın yerli hükümdarları Türkçe meşhur Tarhan yani Orhun Yazıtları'nda geçen Tarkan unvanını taşıyordu. 712 yılında Kuteybe b. Müslim şehri ele geçirdi. Buraya bir Arap vali ile birlikte askerî birlik yerleşirdi. Bölge zaman içerisinde İslamlaşmaya başladı. 819 yılında Abbasi Halifesi Memun Maverâünnehr ve özellikle Semerkand valiliğini Esad b. Saman'ın oğullarına verdi. Maverâünnehr onun zamanında en parlak dönemini yaşadı. Daha sonra, Timur ve halefleri döneminde medeniyet merkezi olacaktı. İstahrî, İbn Havkal ve el-Makdisî Semerkand'ı üç kısımlı bir yer olarak izah etmişlerdir. Bunlar idarî binaların ve kerpiç, toprak ve ahşaptan mamul evlerin bulunduğu kale, pazarlar, kervansaraylar, ambarlar ve camilerin bulunduğu asıl şehir ve kenar mahallelerden müteşekkildi. Hendekler ve şehrin her tarafında akarsular bulunuyordu. Akarsular geniş bahçeleri suluyordu. Ayrıca bu şehrin dört adet kapısı vardı. Çinlilerden öğrendikleri kâğıt yapımı yerli mamulları idi. Semerkand Samanîlerden sonra Karahanlıların eline geçmişti. 1102 yılında Karahanlı Arslan Han, Selçuklu Sultanı Sancar'a bağımlı hale gelmişti. Ardından Karahıtaylar Sancar'ı yenicine Gürhanlar Maverâünnehr'e hâkim oldular. 1170 yılında Semerkand'dan geçen Toledolu Benjamin burada elli bin civarında Yahudi olduğunu yazmıştı. 1209 yılında Gürhanlar, Harezmsah Muhammed tarafından imha edildi. Muhammed, düşmanı Cengiz Han'a 1220 yılında teslim olmuş ve Semerkand yağma edilmişti. Bkz. H. H. Schaefer, "Semerkand", *İA*, C. X, s. 468-470. Ayrıca bkz. Wolfram Eberhard, "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", *TM*, C. VII, s. 147-148; Nuraniye Hidayet Ekrem, *a.g.e.*, s. 135; *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, Çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, 2010, s. 60; Harold Lamb, *a.g.e.*, s. 118.

⁴⁹⁵ Semerkand 1141'den 1209 yılına kadar Karahıtayların elinde idi fakat hiçbir zaman onların başkenti olmamıştı. Burada Semerkand ile Karahıtay hükümdarların ikamet ettiği Balkaş Gölü'nün güneyindeki Çu Vadisi'nde bulunan "Hu-ssu Ordo" adlı ordugâh ile Çince "Hsün-ssu-kan" ismi arasında bir karışıklık görülmektedir. "Yedi hükümdar" ifadesi bu başkentte geçerlidir ancak Semerkand'ın işgali sırasında burada yalnızca altı hükümdar vardı. Fakat bu durum kaydedilmemesine rağmen Semerkand'ın Batı başkenti konumunda olması muhtemeldir.

⁴⁹⁶ Çincesi "Ch'ang Sun Ling": Bölgedeki dağlarda çok sayıda çam ağacı bulunduğu için bu isimle anılırdı. Orhun ve Tamir ırmaklarının birleştiği yerin güneydoğusundadır. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 54-55. Kadim Çin telakkisinde çam ağacı soğuğa dayanıklı olduğu ve iğneleri dökülmediği için uzun ömürlülüğü, metaneti ve öz disiplini simgeler. Eski bir gelenek olan mezara çam ağacı dikilmesi buradan gelmektedir. Konfüçyüs, konuşmalarında çam ağacına çok sayıda gönderme yapmıştı. O şöyle cümleler sarfetmiştir: "Sessizliği insanın ömrünü uzatıyor", "Kış geldiğinde, yapraklarını son dökkenlerin çam ve servi ağaçları olduğunu görürüz". Bkz. Wolfram Eberhard, *Çin Simgeleri Sözlüğü*, s. 79-80.

kök nar ağaçları ile kaplıdır. Bunlar daha çok dağların kuzey tarafında bulunan geçitlerde yetişir, güney yamaçları ise neredeyse çırılçıplaktır. On dördüncü gün başka bir dağı ve sığ bir ırmağı⁴⁹⁷ geçtik. Hava inanılmaz derecede soğuktu ve kafitemizin en dayanıklı üyeleri bile soğuktan ciddi şekilde etkilendiler. O gece düz bir yerde kamp kurduk. Gün ağarırken çadırımızı⁴⁹⁸ büsbütün ince bir buz tabakasının kapladığına şahit olduk. On yedinci gün dağ sırtının batı tarafında kamp kurduk. Bu, “Üç Subdual Mevsim”in⁴⁹⁹ ilki olmasına rağmen her sabah akşam don olur ve üç kez kırağı yağardı. Irmak kısmen donmuştu ve âdeta karakış gibi soğuktu. Yerliler karın genellikle beşinci ya da altıncı aylarda yağdığını ve havanın son derece ılıman ve güzel bittiği için bizim talihli bir yıla tesadüf ettiğimizi söylediler⁵⁰⁰. Üstad bu dağların ismini değiştirerek onlara “Muazzam Soğuk Dağlar”⁵⁰¹ adını verdi. Buraya yağın her yağmur doluya dönüşme eğilimindeydi. Dağların karşısındaki yol kıvrımlı ve dolambaçlıydı. Yüz *li* kadar güneybatı⁵⁰² ardından tekrar kuzeybatı yönünde hareket ettik. Burada bir ovaya ve takriben elli *li* yol aldıktan sonra kayalıkların bulunduğu bir ırmağa⁵⁰³ vardık ki, kıyılarının yüksekliği yüz fitten fazladır. Çok temiz ve soğuk olan ırmağın suyu yeşim taşından mamul çanların çınlamasına benzer şekilde çağlıyordu.

Dar ve derin vadinin kenarlarında üç ya da dört fit yüksekliğinde bir çeşit pırasa yetişmişti. Vadi ulu çam ağaçları ile kaplıydı, ağaçların yüksekliği yüz fitten fazlaydı.

⁴⁹⁷ Bu sığ ırmak Orhun Irmağı’dır. Ayrıca Orhun kelimesi “sığ” anlamına gelmektedir. Fakat Ch’eng Fung-Wen’e göre, zikredilen ırmak Po-lo Irmağı olmalıdır. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 55.

⁴⁹⁸ Burada ne tür bir çadırın kullanıldığı tasvir edilmemiştir. Başka kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre; âdi çadırlar sökülerek öküz arabalarında taşındığı halde, (keçesi, kızakları ve iskeleti toplanmak suretiyle), saray çadırı, olduğu gibi bir araba üzerine yüklenirdi. Bunun için kıta manivelâ tertibatına da gerek vardı. Bu gibi çadırlar Çin seyyahları ile Hıristiyan papazları tarafından da tasvir edilmiş ancak çadırın indirip bindirilmesi hususunda malûmat verilmemiştir. Bkz. *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 229.

⁴⁹⁹ Çin anlayışına göre; bu durum Ateş Ruhu’nun Metal Ruhu’na galebe çalmasıydı ve yaz gündönümüne yakın bir zamanda vukua gelirdi.

⁵⁰⁰ Yüksek Çam Dağları (Ch’ang Sung Ling) 49. enlemde yer aldığı için bu mevsimde kar yağması çok doğaldır. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 55.

⁵⁰¹ Arthur Waley’in “Hugely Cold Range” suretinde İngilizceye tercüme ettiği bu ismin Çincesi “Ta-han Ling”dir. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 38.

⁵⁰² Metinde kuzeybatı denmiştir. Burada ya da sonraki cümlede baskı hatası vardır.

⁵⁰³ Burada bahsedilen akarsu Borgartay Irmağı’dır. Ayrıca “Po-Erh-Ha-Erh” ve “Tai Irmağı” adıyla da anılır. Orhun Irmağı’nın doğuya doğru akıp Ka-La Irmağı ile birleşeceği noktada dağların geçitlerini aşar. Bu yüzden ırmağa Taş Irmağı de denir. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 55, 70.

Fasılasız bir hat misali batıya doğru uzanan dağlar çok sık çam ağaçları ile ötrülyü⁵⁰⁴. Bu dağların arasından kâh içeri kâh dışarı kıvrılarak uzanan bir patikayı kullanarak beş ya da altı gün boyunca ulu ormanlarda yol aldık. Aşağı tarafımızda kalan ve içinde ırmak akan ova, çam, huş ve daha başka ağaçlarla kaplıydı ki, bu sırada meskûn bir mahalden tüten dumanları görebileceğimizi düşünüyorduk. Akabinde gökkuşağı gibi kavisli, yüksek bir dağa tırmandık, burada dört bin fitlik dik bir yamaç vardı ve aşağıdaki küçük göle⁵⁰⁵ bakmak dehşet verici idi.

Yirmi sekizinci gün Orda'nın⁵⁰⁶ doğu tarafında mola verdik ve Moğol memurları geldiğimizi bildirmek üzere imparatoriçeye gittiler. Majesteleri üstada kuzeydoğuya doğru akan ırmağın⁵⁰⁷ karşı tarafına geçmesini rica etti. Şiddetli akan ırmağın suyu araba tekerleğimizin dingilinin üst kısmına kadar geliyordu ve karşı tarafa geçmek için ırmak boyunca yol almak zorunda kaldık.

Çok geçmeden ordugâhın içinde idik ve yük arabalarımızı burada bıraktık. İrmağın güney kıyısında yüzlerce, binlerce araba ve çadır diziliydi. Her gün armağan olarak eritilmiş tereyağı ve kımız⁵⁰⁸ ikram ettiler. Hem Çin hem de Tangut⁵⁰⁹

⁵⁰⁴ Orhun İrmağı'nın batı tarafında bulunan bu dağlara "Batı Dağı" da denilirdi. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 55.

⁵⁰⁵ Haritalarda "Chagan Po" adıyla anılan göldür. Söz konusu göl Chi-Erh-Ma-Tay ile birleşmektedir. Ch'ang Ch'un seyahatnamesindeki Yüksek Çam Dağları (Ch'ang-Sung-Ling) Moğolcada "Undur Şana" ismiyle maruftur. Burası Hangay Dağı'nın doğu kolunda yer alır... Çinli seyahatçıların söz ettiği Moğolca adı "Çilotu" olan Taşlı İrmak, Selenge'nin güney koludur. Undur Şana, Çilotu'nun doğusunda yer alır ve dağın eteğinde bir göl bulunur. Potanin, Çilotu İrmağı'nın Çagan nor'a aktığını belirtmiştir. Bkz. Emil Bretschneider, "Si Yu Ki (Ch'ang Ch'un, 1221-1224)", s. 57, 70; Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 56; *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, s. 230- 231.

⁵⁰⁶ Ordo=Orda: Bir başbuğun ya da onun eşlerinin karargâhı olduğu kesindir. Cengiz Han'a ait olan dört orda sırasıyla Börte, Kulan, Yäsüi ve Yäsügän'in sorumluluğu altındadır. Fakat bunların hangi ordolardan sorumlu olduklarını bilmiyoruz.

⁵⁰⁷ Haritalarda "Chagan Olon" adıyla maruf ırmaktır. Ch'eng Tung-Wen'e göre bu ırmak şimdiki "Hu-Na-i" veya "Ha-Shui" ırmağının koludur. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 56, 70.

⁵⁰⁸ Arthur Waley'in "clotted milk" şeklinde İngilizceye tercüme ettiği kımız kelimesinin Çincesi "Tung-Lo" idi. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 56.

⁵⁰⁹ Tangutlar: Çin'in kuzeybatı tarafında yaşarlardı. Aynı bölgede Türkmenler, Nesturî Hıristiyanlar ve Müslümanlar da bulunuyordu. Halk sadece tarım ile uğraşır ve putlara taparak onlara adaklar sunardı. Bir babanın oğlan çocuğu dünyaya geldiği zaman putlar namına bir koç beslerdi ve onu putların kutsal gününde kurban ederdi. Önemli bir kimse öldüğü zaman ölen kişinin yakın akrabaları ölüyü yakmak için yıldız falcılarını çağırırlardı. Bkz. *Marco Polo'nun Geziler Kitabı*, Çev. Ömer Güngören, İstanbul, 2015, s. 47-48; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara, 2013, s. 83.

prensesleri⁵¹⁰ kalın giysiler ve ihtiyacımız olan diğer malzemelerle birlikte bir ölçek darı ve on pound (liang) gümüş göndermişlerdi. Yin Shan'ın⁵¹¹ ötesinden ve iki bin *li* uzaklıktaki Batı memleketlerinden gelen yabancı tacirler⁵¹² tarafından develerin sırtında getirildiği için seksen catties⁵¹³ kadar un burada elli pound (gümüş) ediyordu⁵¹⁴. Artık “İkinci Subdual Mevsimi” (sıcak hava) gelmişti fakat çadır içerisinde sinekler yoktu. Orda Moğolların geçici olarak kullandıkları saraydı⁵¹⁵. Ordugâhın tahtirevanları, otağları ve diğer ihtişamlı aygıtları kadim Hun şanyülerini⁵¹⁶ muhakkak hayrete düşürürdü.

Yedinci ayın dokuzuncu günü (29 Temmuz 1221) memur Liu Wen rehberliğinde bir kez daha yola çıktık. Beş ya da altı gün kadar güneybatı yönüne doğru seyahat ettik. Pek çok dağın zirvesinde kar vardı; aşağı kısımlarda ise genellikle höyükler bulunuyordu ve bunlardan birinin üst kısmında bulunan höyüklere tırmanırken ruhlara adanmış kurbanların kalıntılarına rastladık. İki ya da üç gün sonra zirvesi ustura kadar keskin olan bir dağı aştık⁵¹⁷. Bu dağ balta girmemiş çam ve köknar ormanlarıyla

⁵¹⁰ Çinli eşi 1214 yılında Cengiz Han'a gönderilen Kin Tatarları prensesidir. Ötekisi ise 1210 yılında Cengiz Han'a gönderilen Tangut Hükümdarı Li-An-ch'üan'ın kızıdır.

⁵¹¹ Yin Shan: T'ien Shan yani Tanrı Dağları'na verilen isimdir.

⁵¹² Cengiz Han'ın büyük imparatorluğunun teşekkülünden ve seferlerinden sonra Moğolistan'ın ekonomisi değişmişti ve dünyanın her köşesinden enva-i çeşit kıymetli mallar gelmişti. Bu durumdan Plano Carpini, William Rubruck, Marko Polo gibi seyyahların yanı sıra A. Konstantin D'Ohsson da söz etmektedir. Bkz. B. Y. Vladimirtsov, *a.g.e.*, s. 71-72.

⁵¹³ Çin'de ve Güneydoğu Asya'da kullanılan bir ağırlık ölçü birimidir. 1 catties=500 g.

⁵¹⁴ XII. ve XIII. yüzyıllarda ticaret hem Müslümanların hem de Uygurların elinde idi. Muhtemelen ormanlı kavimlerin yaşadığı kısımlardan ticaret yolu geçiyordu. Buraya kuzey taraflarda bulunan dağlardan develer vasıtasıyla un da taşınıyordu. Bkz. B. Y. Vladimirtsov, *a.g.e.*, s. 59.

⁵¹⁵ Bunun Çincesi “Hing Kung”dur ki, “Yürüyen Saray” anlamına gelir. Bkz. Emil Bretschneider, “Si yu ki. Ch'ang Ch'un's Travels to the West A. D. 1221-1224”, s. 25; Aynı müellif, “Si Yu Ki (Ch'ang Ch'un, 1221-1224)”, s. 58; Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 57; *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, s. 231.

⁵¹⁶ Arthur Waley, tercümesinde “Khan” unvanını tercih etmişse de Hun hükümdarlarının “Şanyü” unvanını kullandıkları bilinmektedir. Bkz. Emil Bretschneider, “Si yu ki. Ch'ang Ch'un's Travels to the West A. D. 1221-1224”, s. 25; Aynı müellif, “Si Yu Ki (Ch'ang Ch'un, 1221-1224)”, s. 38; Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 57; *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, s. 217. Bozkır Türk devletlerinde hükümdarlara enva-i çeşit unvanlar verilir. Bunların başlıcaları şöyledir: “Tanhu” ya da “Şanyü” (V. yüzyılın ortalarına değin), “Kağan, Han, Yabgu (Cabgu), İdikut, İlteber, Erkin” vs. Bunlar içerisinde Türk tarihinde en yaygın kullanılanı “Kagan”dır. Bkz. İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 257.

⁵¹⁷ Potanın bıçak ucu gibi sivri bir tepeyi Uliassutay Irmağı'nın doğu tarafında bulunan Hangay Dağı'nın karlı tepelerinden birisi olan Otkhon Khairkhon olduğunu sanıyordu. Bunun eteklerinde Bogdın Irmağı'nın kaynağı olan bir göl vardı. Potanın'e göre batıya doğru akan bu ırmak Uliassutay Irmağı idi. Bundan dolayı seyyah kendisini Hangay Dağı'nın batı tarafında bulmuştu. Bkz. Emil

kaplıydı ve bir de göl vardı. Daha sonra güneye doğru yöneldik, geniş bir geçitten geçtik ve bu geçit bizi batıya doğru akan bir ırmağa ulaştırdı. Irmağın kuzey kıyıları envâ-i çeşit ağaçlarla kaplıydı. Burada, millerce uzunlukta, yabanî soğanlar yetişmişti; rayihali ve boldu, yolların kenarını ot yerine halı misali kaplamıştı. Ho-la-hsiao⁵¹⁸ adıyla anılan şehrin kalıntıları kuzeyde kalıyordu. Güneybatıya doğru ilerleyip yaklaşık yirmi *li* uzunluğunda bir kum kuşağından geçtik. Su ya da ot burada neredeyse hiç yoktu. Burada ilk kez bir Müslüman (Hui-ho) gördük. Bu zat arpalarını sulamak için bir kanal kazıyordu. Beş ya da altı gün sonra bir dağ aşık ve güneyde bulunan bir Moğol ordugâhına vardık. Burada bir otağda konakladık ve tan ağarırken, dağları aşım güneye doğru ilerlemek amacıyla didinip durduk. Dağların bazılarında hâlâ kar olduğunu gördük. Karşılaştığımız bir posta atlısı bu karlı dağların kuzey tarafının askerî bir bölge olduğunu ve “Çinkai Balasagun” ya da “Çinkai'nin Şehri”⁵¹⁹ adıyla anıldığını söyledi. Ayrıca burası tahıl ambarı olarak biliniyordu ki, gerçekten burada büyük silolar vardı.

Yedinci ayın yirmi beşinci günü (14 Ağustos 1221) burada yaşayan birkaç Çinli esnaf toplu halde gelerek üstada hürmetlerini sundular; onu sevinç içerisinde alkışladılar, önce selamlayıp önden buyur ettiler. Rengârenk bayraklar ile gelip, allanıp pullanmış bir sunak örtüsünü üzerine örterek, hoş kokulu bir çiçek buketini üstada sundular. Müteveffa İmparator Chang-tsung'un iki karısı Prenses T'u-shan ile Prenses Chia-ku da yakın zaman önce buraya gelmişlerdi; ayrıca Çin prensinin⁵²⁰ annesi Prenses Ch'in-sheng (soyadı Yüan) burada bulunmuştu.

Üstadı gozzyaşları içinde karşıladılar ve eski günlerde birçok kez onun kudretinin methini işittiklerini ancak kendisini göremeden Çin'den ayrıldıkları için çok üzüldüklerini söylediler. Şimdi ise böyle bir vesileyle onu tanımak gerçekten umulmadık bir şerefti!

Bretschneider, “Si Yu Ki (Ch'ang Ch'un, 1221-1224)”, s. 59; Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 57; *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, s. 232.

⁵¹⁸ Bu isim şimdiki Uliassutay [Uliastay=Улиастай] ile ilişkilidir fakat anlamı muğlaktır.

⁵¹⁹ Çu Irmağı üzerinde bulunan Balasagun şehri 1128'den 1211 yılına kadar Karahıtaylara başkentlik yapmıştır. Bkz. René Grousset, *Cihan Fatihî Cengiz Han*, s. 194. Aynı zamanda bir ticaret merkezi olarak güney ülkelerin mallarını kuzeye aktaran işlek bir yerd. Bkz. L. Ligeti, *a.g.e.*, s. 114.

⁵²⁰ Tangut prensesi kastedilmektedir.

Ertesi gün Çinkai'nin bizzat kendisi A-pu-han Dağları'ndan⁵²¹ geldi. Üstad ona şunları söyledi: “Kocamış olmama rağmen han hazretlerinin iki kez yinelediği ısrarlı davetine hürmet ederek bu uzun yolculuğa çıktım. Nihayet binlerce *li* yol aldıktan sonra sizin idare ettiğiniz ülkeye ulaştım; çöllerden geçerken haz aldığımı fark ettim zira orada sapan ya da çapa izleri yoktu ve burada ise güz hasadı daha şimdiden başlamış. İmparatorun tahtirevanının dönmesini beklerken, arzum kışı burada geçirmektir. Buna imkân yok mudur?”. Geline nokta Liu Wen araya girerek şöyle söyledi: “Pirim, üstadım, seyahatinize dair kesin emirler çoktan verildi, planınızla ilgili herhangi bir değişiklik yapmaktan imtina ederim. Bu karar sadece Çinkai hazretleri ile müzakere edilebilir”. Fakat Çinkai, şu sıralarda tüm mahallî idareciler ile yüksek memurların, şayet üstad kendi bölgelerinden geçerse, her ne sebeple olursa olsun onu geciktirmemeleri yönünde emir aldıklarını söyledi. Bu durum hanın mümkün mertebe erken görüşme isteğini gösteriyordu. Çinkai devam etti: “Eğer üstad burada kalırsa, kesinlikle suçlu ben olacağım. Fakat seyahatin geri kalanında bizzat kendisine eşlik etme niyetindeyim ve onun rahatlığını sağlamak için elimden gelen her şeyi yapacağımdan emin olmasını isterim”. Üstad rıza göstererek yola çıkılmasını buyurdu⁵²² ve hareket gününü belirlemek için kehanette bulunması gerekliliğini vurguladı. Çinkai, yük arabalarıyla peyklerinin azaltılmasının ve bunların hafif eşyalarla donatılmasının elzem olduğunu söyledi⁵²³ zira önlerinde geçit vermeyen yüksek

⁵²¹ A-pu-han Dağları şimdiki Argun dağlarıdır. Burası Uliassutay'ın güneybatısında yer alır. Ch'eng Tung-Wen'e göre bu dağ, Chin Shan'ın kuzeydoğusunda yer alır. Chen-Hai'nin biyografisinde geçen A-Lu-Huan ile aynıdır. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 59, 73.

⁵²² Burada Budistlere ait bir tabir kullanmıştır: “Benim kaderim böyle”. Bkz. Li Chih-Ch'ang, *a.g.e.*, s. 74. Buradaki İngilizce cümle şöyledir: “My karma is like this”. Sanskritçe bir kelime olan “karma”, hareket etmek, eylem yapmak, girişmek anlamına geliyordu. Bu kelime *Rig Veda*'da yaklaşık kırk kez geçen “karman” kelimesi ile aynıdır. Dinî ve felsefî anlamı eylem potansiyelidir. Karma sözcüğünde hem fiziksel hem de zihinsel olarak bir niyet ve esas söz konusudur. Bu “yeniden doğuş” için elzemdir. Bilhassa hareketsizliğe eğilimli münzevîler için uygundur. Dünyadaki iyiliklerin ve kötülüklerin karşılığı karmaya bağlıdır. Buda karmayı sadece fizikî olarak değil halet-i ruhiye (mental attitude) yani niyet, arzu (intention, desire) şeklinde ifade eder. Karmanın kişinin gelecekteki yaşamını belirlediği inancı da hâkimdir. Bkz. Yuvraj Krishan, *The Doctrine of Karma: Its Origin and Development in Brahmanical, Buddhist, and Jaina Traditions*, Delhi, 1997, s. 4; Johannes Bronkhorst, “Did the Buddha Believe in Karma and Rebirth?”, *JIAS*, Vol. XXI, No. I, s. 13; Korhan Kaya, *a.g.e.*, s. 108.

⁵²³ Sokrates'in müritlerinden biri olan Ksenophon'un (MÖ 431-MÖ 355) *On Binlerin Dönüşü* adlı eserinde yaşadıklarını anlattığı gibi üstad Ch'ang Ch'un da yüklerinin bir kısmını bırakmıştı. Bu seyahatname hem bir savaş güncesi hem de pek çok ülke ve şehirler hakkında bilgiler veren bir

dağlarla bozuk ve bataklık yollar vardı; dolayısıyla ağır yüklerle böyle bir seyahata çıkmak hiç de uygun değildi. Hâl böyle olunca, Sung Tao-an ve daha başka sekiz müridini geride bırakmaya karar verdiler. Onlara bir manastır inşa etmek için arazi seçildi. Bu yapı tamamen gönüllü işçiler ve bağışlarla tamamlandı. Ne işçilik ve hünlerden ne de paradan kaçıldı; bir aydan daha az sürede azizlerin salonu, keşişlerin hücreleri, doğu tarafında mutfaklar, batı tarafında inzivagâhlar ve her iki tarafta bulut odaları⁵²⁴ tamamlandı; üzerine Ch'i-Hsia Manastırı⁵²⁵ yazan bir levha yerleştirildi.

Ekinler hâlâ derilmemişti ve sekizinci ayın ilk günlerinde kırağı çalmaya başladı bu yüzden halk ekinleri aceleyle hasat etmek zorunda kaldı. Kuzeyimizde kalan dağlara doğru batıdan şiddetli bir rüzgâr esmeye başladı. Sarı kumlu toz bulutları gökyüzünün tamamını kapladı ve hava öylesine değişmişti ki her şey tanınmaz hale geldi.

Üstad, sekizinci gün (26 Ağustos 1221) dinî lakabı Değersiz Saflık (Empty Purity) olan Chao Chin-ku ve diğer dokuz müridini yanına alarak, iki araba ve yaklaşık yirmi Moğol posta atlısıyla beraber batı yönünde yüce dağlara⁵²⁶ doğru yola koyuldu. Yolculuk memur Liu Wen ve Çinkai hazretlerinin eşliğinde başladı; ayrıca yüz kişiden müteşekkil atlı bir birlik de refakat ediyordu. Çinkai'nin Li Chia-nu isimli bir hâdimi vardı, bu adam bir keresinde bu dağlarda iken bir cinin arkadan saçını kestiğini ve çok korktuğunu anlattı. Az sonra Çinkai, bize çok uzak olmayan Naymanların boy beyine de bir dağ cini tarafından büyü yapıldığını anlattı, bu mâhluk, verdiği güzel hükümleri terk etmesi için ona telkinde bulunmuştu. Üstad bu hikâyelerle ilgili yorum yapmadı.

Güneybatı yönüne doğru üç gün kadar süren bir yolculuktan sonra güneydoğu tarafına döndük ve yüce bir dağı aşık⁵²⁷. Akabinde derin bir vadiden geçtik, sonbaharın

eserdir. Bkz. Jean-Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 218; Ksenophon, *Anabasis On Binlerin Dönüşü*, Çev. Ari Çokona, İstanbul, 2018, s. 84.

⁵²⁴ Burası genellikle manastır ya da kilise olarak izah edilse kastedilen şey yüksek bir kuledir.

⁵²⁵ Ch'i-Hsia: Ch'ang Ch'un'un Shantung'da bulunan doğduğu yerin adıdır. Bkz. Judith M. Boltz, *a.g.e.*, s. 21.

⁵²⁶ Altay Dağları'nın doğu tarafında yer alan büyük bir dağdır. Üstad, A-Chi-Erh-Han Dağı'nın önünden Altay Dağları'na doğru büyük bir kol boyunca batıya doğru hareket etmişti. Söz konusu bölge şimdiki "U-Nan-Ku-Mun"un içerisinde yer alır. Ayrıca burası "Ch'ing-Chi-Ssu Gölü"nü kuzey kıyısında yer alır. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 66.

⁵²⁷ Altay Dağları'nın en yüksek tepesinden söz edilmektedir. Burası Ke-Pu-Te Irmağı ve E-Erh-Chi-Szu Irmağı'nın da kaynağı idi. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 66.

ortalarında Chin Shan'ın⁵²⁸ kuzeydoğusuna vardık. Kısa bir moladan sonra güney istikametine doğru yolculuğumuza devam ettik. Bu memleket öylesine dağlık, bayırları öylesine heybetli, vadileri öylesine sarp ve derindi ki, arabalarla ilerlemek fevkâlade zordu. Buradaki yol ilk kez, askerî amaçlarla, Cengiz Han'ın üçüncü oğlu Ögedey tarafından yaptırılmıştı⁵²⁹.

Bize refakat eden süvariler arabaların üstesinden gelebilmemiz için yardımcı oldular; şaftlarına halatlar bağlayarak dağa çıkardılar ve yine halatları tekerlerlerine sıkıca düğümleyerek aşağı indirdiler. Böylece dört konak ilerledik, arka arkaya beş sıradağ aştık ve nihayet dağların güney yamacına çıkarak bir ırmağın⁵³⁰ kenarında mola verdik. Refakatçilerimiz burada bir dizi otağ kurarak düzenli bir karargâh haline getirdiler; konakladığımız mahalde hem otlak hem de su bulunduğundan öküzlerimizi zinde tutmak ve posta süvarilerinin bize yetişmesini beklemek için uygun bir yerdedik⁵³¹.

Birkaç gün sonra ırmağı geçtik ve güneye doğru giderek, etrafı bitkiden yoksun rengârenk taşlardan oluşan bir tepeyi aştık. Başka bir arazide yetmiş *li* ilerledikten sonra kıvılcımlı iki tepeye, otuz *li* ötede ise bir tuz kuşağı ile onun ortasında bulunan küçük bir kum çukuruna vardık. Burada mola verdik ve kuyudaki su ile yemeklerimizi hazırladık. Tuz kuşağını etrafında yeşil otlar vardı fakat her yer atlar ve koyunlar tarafından çiğnenmişti. Liu Wen ve Çinkai arasında bir sohbet başladı. Liu Wen şöyle dedi: “Bu seyahatin en meşakkatli kısmı budur. Efendimiz hangi güzergâhı takip etmemizi tavsiye ederler?”. Çinkai onun bu bölgeyi uzun zamandan beri bildiğini söyledi ki, takip etmeleri gereken güzergâh belliydi. Daha sonra her ikisi de üstadın

⁵²⁸ Chin Shan: Altay Dağları.

⁵²⁹ Söz konusu yolu, 1219 yılında Batı seferine giderken Ögedey yaptırmıştı. Bkz. Emil Bretschneider, “Si yu ki. Ch’ang Ch’un’s Travels to the West A. D. 1221-1224”, s. 28; Aynı müellif, “Si Yu Ki (Ch’ang Ch’un, 1221-1224)”, s. 62; Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 66; *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, s. 234. Babasının sağlığında memleketin iç işlerinden sorumlu olan Ögedey imara çok fazla önem vermiştir. Hükümdarlığı döneminde eski Ordubalık civarında bulunan Karakurum’un kurulmasını ve çeşitli yerlerde su kuyularının açılmasını sağlamıştır. Bkz. Osman Gazi Özgüdenli, *a.g.m.*, s. 21.

⁵³⁰ Ulungu Irmağı’dır.

⁵³¹ Üstadın aştığı geçidin içindeki yol Moğol ordusunun kullanması için yapılmıştı. Muhtemelen Cengiz Han ve Yeh-lü Ch’u-ts’ai’nin geçtiği yolu kullanmışlardı. Ama Çinli seyyahların coğrafi açıklamaları oldukça karışıktır. Bkz. Emil Bretschneider, “Si Yu Ki (Ch’ang Ch’un, 1221-1224)”, s. 62; Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 66-67; *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, s. 234.

huzuruna vardılar. Çinkai kısa bir süre sonra zeminine siyah taşlar serpiştirilmiş “Beyaz Kemikler Ülkesi”ne⁵³² varacaklarını söyledi. İki yüz *li* ötede bir çöle ulaşacaklardı, buranın kuzey sınırında bol su ve ot vardı. Daha sonra, doğudan batıya doğru uzanan çok geniş bir çölü boydan boya geçmek için yüz *li* seyahat etmek mecburiyetinde idiler ki, burası hiçbir zaman keşfedilmemişti. Onlar ilk İslam şehrine ulaşınca kadar ot ya da suya rastlamayacaklardı. Üstad bu yerin niçin “Beyaz Kemikler Ülkesi” adıyla anıldığını sorduğunda, Çinkai bu mevkide kadim bir savaşın yapıldığını söyleyerek durumu izah etti: Bir ordunun bitkin askerleri buraya ulaşmış ve yere yığılarak ölmüşlerdi. Evine dönmeyi başaranlar ise yüzde bir oranından daha azdı. Yakın zaman önce⁵³³ büyük bir Nayman ordusu da yine burada mağlup edilmişti. Çinkai şöyle devam etti: “Bu çölde sıcaklık çok yüksektir, eğer gündüz açık havada yola çıkılırsa hem atlar hem de biniciler hiçbir şekilde tahammül edemezler. Akşam hareket eden bir kimse şafak sökmeden yolun yarısını geçip, gün ortasında ot ve suya ulaşabilir”.

Bu doğrultuda kısa bir süre dinlendik ve akşam yemeği vaktinde yeniden yola koyulduk. Yüzlerce kum tepesini geçmek zorunda kaldık ve bir geminin hiç durmadan muazzam dalgaları aşması misali ilerledik. Fakat ertesi gün, öğle vaktinden birkaç saat önce, Çinkai'nin sözünü ettiği şehre zamanında vardık. Gece yolculuğumuz çok kolay ve zahmetsiz olmuştu. Sadece zifiri karanlıkta gulyabanilerin ve cinlerin bizi efsunlamasından korkuyorduk⁵³⁴. Bundan korunmak için atlarımızın başlarını kana

⁵³² Burada sözü geçen “Beyaz Kemikler Ülkesi” muhtemelen Taycılara ait bir yerdi. Bir Budist rahip ise burasının Han Hanedanı döneminden beri var olduğunu belirtmiştir. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 67.

⁵³³ Kastedilen tarih 1208 yılıdır.

⁵³⁴ Çin folkloru ve yazınsal cinlerin ve ruhların yaptığı şeylerle doludur. Söz konusu korkulan varlıklarla ilgili inançların Taoizm kaynaklı olduğu bilinmektedir. Ayrıca Budizm, Çin coğrafyasına geldiği esnada bu dindeki görünmeyen iyi ve kötü varlıklar inancı da Taoizm içerisine girmiştir. Çin telakkisinde “kuei” (cinler) ve “shen” (ruhlar) görünmezler âleminin tamamını ihtiva etmektedir. Ölüncü, görünen âlemden görünmeyen âleme göç eden insan ve hayvan ruhları “kuei” adıyla anılır. Bu cinlerin yaşayan kimseleri aldatmak, kandırmak, zarara sokmak için insan ya da hayvan suretine bürünebilecekleri inancı hâkimdi. Ayrıca “kuei” dağlar, ırmaklar, kayalar, ağaçlar vb. yerlerde ikamet eden ya da onlarla iletişim halinde bulunan doğüstü varlıklar olarak izah edilir. Çinliler inanışlarında cinlerin her tarafta olduğu kabul etmişlerdi. Onların ölüleri yeniden canlandırabileceğini, mezarlarda, yol kavşaklarında ve akrabalarının evlerinde bulunabileceğini belirtmişlerdi. Cinlerin bir kısmı, cehennemde ölümlerini cezalandırılmasında Yen-lo Wang'ın emrinde görevliydi. Bir kısmı gökyüzünde bir kısmı da sadece gece geç vakitlerde görünerek insanlar arasında yaşardı. Bilhassa Taoist rahipleri cinlerin kötü etkilerinden korunmak için muskalar, tılsımlar, efsun ve tütsüler, okuma ve üflemlerle beraber birtakım talimatlarla tedbirler alırlardı. Pek çok zihni ve bedeni rahatsızlığa cinlerin sebep olduğu düşünülürdü. Çin'de Taoist ve Budist halk mabedlerinde cin zaptetme, talihin

buladık,⁵³⁵ bu sırada üstad bize gülerek şöyle dedi: “Cinlerin ve kötü ruhların dürüst adamların varlığından kaçtığını bilmiyor musunuz? Eminim ki, okuduğunuz tüm kitapların içerisinde buna benzer sayısız misaller vardır. Eğer bu sıradan insanlar için geçerliyse Tao'nun müritleri elbette korkmamalıdır”⁵³⁶. Gece yolculuğuna başladığımızda öküzlerimizin tümü bitkin düştüğü için onları yolun kenarına bırakarak altı tane sağlam atı arabalarımıza koştuk. Bundan sonra, bir daha öküz kullanmadık. Çöle⁵³⁷ ilk girdiğimizde kuzeybatı ufkunda beliren ince gümüşî bir tabaka gördük. Mihmandarımız bunun ne olduğunu bize söyleyemedi fakat üstad bunun Yin Shan (T'ien Shan) olduğundan emindi. Ertesi gün çölü geçerken birkaç kömürcüye rastladık ve bunu onlara sorduk. Onlar, üstad doğru söylemiş dediler.

Sekizinci ayın yirmi yedinci gününde (15 Eylül 1221) Yin Shan'ın eteklerine ulaştık. Burada birkaç Uygur⁵³⁸ bizi karşılamaya geldi ve akabinde küçük bir şehre⁵³⁹ vardık. Bu şehrin hâkimi bize üzüm şarabı⁵⁴⁰, nadide meyveler, büyük çörekler, iri soğanlar ve her birimiz için bir kadem boyunda İran kumaşı⁵⁴¹ verdi. Onlar bize üç yüz *li* uzakta, Yin Shan'ın karşı tarafında, Huo-chou⁵⁴² şehrinin bulunduğunu, havasının çok

açılması ve iyi ruhlarla irtibat kurma gibi işleri yürüten rahipler mevcuttu. Bu eylemlere Konfüçyüscü düşünce sistemi tamamiyle karşı çıkmıştır. Bkz. M. Süreyya Şahin, “Cin”, *İA*, C. VIII, s. 6.

⁵³⁵ Bu eski bir pagan adeti idi. Bkz. L. Ligeti, *a.g.e.*, s. 116.

⁵³⁶ Taistler zorluklarla karşılaştıklarında telaşa kapılmazlar ve gereksiz eylemlere teşebbüs etmezlerdi. Lao Tzu'nun sakin ve dingin halini suya benzediği ifade edilmiştir. Su yeryüzündeki en yumuşak elementtir ve içerisine konduğu kabın şeklini alan bir maddedir. Bkz. Ali İhsan Yitik, *a.g.m.*, s. 11.

⁵³⁷ Burada bahsedilen Cungarya Çölü'dür. Bkz. L. Ligeti, *a.g.e.*, s. 116.

⁵³⁸ Uygur kağanının 1209 yılında Cengiz Han'a teslim olmasıyla Uygurlar Moğol hâkimiyeti altına girmişti. Kulca'da bulunan önde gelen Uygur aristokratları ile birlikte pek çok Uygur, Moğol asilzâdeleri ile hana yakın kimselerin saraylarında idarî görevlerde bulunmuşlardı. Bazı Uygurlar da idareci olarak Kuzey Çin'in muhtelif bölgelerine atanmıştı. Uygur Kağanlığı, Orta Asya devletleri arasında kültür düzeyi en üst seviyede olan devletlerden biri idi. Cengiz Han'ın bilgili ve deneyimli insanlardan faydalanmak amacıyla meşhur Tata-Tonga'yı, fethetmiş olduğu Orta Asya'daki bir bozkır kabilesine vergi toplaması ve idarî sistemi yönetmesi için göndermişti. Bkz. Michael C. Brose, “Moğol Hâkimiyeti Altında Uygurlar”, *Türkler*, C. II, s. 249-251.

⁵³⁹ Muhtemelen burası üzümüyle ve şarabıyla meşhur Koço şehri idi. Hsüan Tsang evvelce şehri ziyaret etmişti. Burası aynı zamanda Uygur Kağanlığı'nın mirasına konmuş olan Toguz Oguzlar'ın başkenti idi. Halkı Türktü. Bkz. L. Ligeti, *a.g.e.*, s. 117, 132.

⁵⁴⁰ Darasun: Üzüm şarabı. Bkz. *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 244.

⁵⁴¹ Moğollar kendileri imal etmedikleri için kumaş ihtiyacını dışarıdan karşılıyorlardı. Genellikle deriden mamul elbise giyerlerdi. Bkz. B. Y. Vladimirtsov, *a.g.e.*, s. 71.

⁵⁴² Hou-chou: Bu şehrin çok fazla Çince ismi vardı. Tarih kaynaklarında ilk kez küçük bir kale olarak ifade edilen Kao-ch'ang, IV. yüzyıldan sonra bir kaleden şehre dönüşmüştü. 450 yılında Hun kökenli

sıcak ve şarabının bol olduğunu söylediler. Ertesi gün bir ırmak boyunca batıya doğru ilerlerken iki küçük şehir⁵⁴³ geçtik; her ikisi de meskûndü. Ekinler yeni yeni olgunlaşmıştı. Bütün tarlaları su kemerleri ile getirilen kaynak suları ile suluyorlardı çünkü buraya hiçbir zaman ürün elde etmek için kâfi derecede yağmur yağmıyordu.

Daha batıda büyük bir şehir olan Beşbalık⁵⁴⁴ vardır. Hükümdarın memurları, çok sayıda asilzâde, ahali ve birkaç yüz Budist ve Taoist (Manihaist?)⁵⁴⁵ keşiş şehrin dışında gelerek muazzam bir törenle bizi karşıladılar⁵⁴⁶. Budist keşişlerin tamamı

Chü-ch'ü An-chou siyasî merkezini burada teşkil etmişti. Daha sonra Ch'ü Chia tarafından Kao-ch'ang Devleti (502-640) kurulmuştu. 640 yılında burası T'ang Hanedanı'nın bir şehri olarak Hsi-chou ismini almıştı. Uygurların bölgeye gelmesi ile birlikte Kao-ch'ang şehri Uygur Kağanlığı'nın başkenti olmuştu. Liao Hanedanı dönemine ait kayıtlarda Kao-ch'ang Devleti ya da He-chou Uygur Devleti isimleriyle anılmaktadır. Kin Hanedanı döneminde (1115-1234) yine He-chou Uygur Devleti olarak kayıtlarda geçmektedir. Sung Hanedanı döneminde Kao-ch'ang Devleti'ne Uygur Devleti de deniyordu. Yüan Hanedanı döneminde şehrin Huo-chou, Ha-la Huo-che, Ha-la Huo-chou, Ha-la Huo-chou, He-la He-chou ve He-la He-chou gibi çok başka Çince isimleri vardı. Bkz. Erkin Ekrem, "Kao-ch'ang Devleti: Kuruluşu ve Yıkılışı", *HÜTAD*, S. VII, s. 28-29.

⁵⁴³ *Yüan-ho Chün Hsien Chih* adlı eserde, bu iki şehrin Beşbalık yolu üzerinde bulunan Ho-che, Yen-ch'üan ve T'e-lo isimli üç şehirden ikisi ile aynı olduğundan söz edilir.

⁵⁴⁴ Beşbalık (Urumçi, Ti-hua, Wu-li-mu-chi): Eski devirlerden bugüne kadar farklı isimleri olan ve Çin Türkistanı'nın şimdiki başkenti Urumçi'ye Çinliler Ti-hua diyorlardı. Burası Uygur medeniyetinin merkezi olmuştu ve tarihî bakımdan çok büyük öneme sahipti. Urumçi'de, Han Hanedanı döneminde, Hunlara ait olan P'u-lei isminde büyük bir devlet bulunuyordu. Daha sonra bu devlet yıkıldı ve yöre halkı evlerini terk etmek zorunda kaldı. Bölgeye Üç İmparatorluk zamanında P'u-lu ismi verilmişti. Kuzey Wei Hanedanı döneminde Kao-ch'elerin, Sui Hanedanı devrinde ise Batı Tukyuların ve T'ieh-lelerin hâkimiyeti altındaydı. T'ang Hanedanı'nın ilk zamanlarında Çin'e bağlı olan Hsi-chou'nun (Batı Bölgeleri) P'u-lei adını almıştı. Daha sonra ise Pei-t'ing Ta-tu-fu (Pei-t'ing Umumî valiliği) olmuştu. Sung Hanedanı devrinde Pei-t'ing ismini almıştı ve Kao-ch'ang Devleti'ne bağlıydı. Ardından Karahıtayların hâkimiyeti altına girdi. Moğollar zamanında Uygurların bir şehri olmuştu. Uygurlar buraya Pie-shih-pa-li (Beşbalık ya da Beş Şehir) diyorlardı. 1218 yılında Yeh-lü Ch'u-ts'ai seyahatnamesinde buradan şöyle bahseder: "Uygurların şehri Pieh-shih-pa-li". Ayrıntılı bilgi için bkz. Muhaddere N. Özerdim, "Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistanı'nın Şehirleri III", *DTCF*, S. X, No. III-IV, s. 165-166; Kürşat Yıldırım, *Doğu Türkistan'ın Tarihî Coğrafyası*, s. 278.

⁵⁴⁵ Çin yerleşimlerinin nüfuz ettiği tüm bölgelerde olduğu gibi, Beşbalık'ta da Taoist bir topluluğun bulunduğuna şüphe yoktur. Fakat bu şehirde yaşayan bir Çin mezhebinin beş yüz yıl boyunca Türk, Tibet ve Uygur tesirinden kurtulması imkânsızdı. Li Chih-Ch'ang, Manihaistlerin Taoistlere benzedikleri için Taoist gelenek içerisine Manihaizmi de dâhil etmenin çok doğal olduğunu kabul eder.

⁵⁴⁶ Beşbalık'ın komutanı Cengiz Han'a giden elçilik heyetinin geldiğini işitince onları daha büyük bir şekilde selamlamak için tören hazırlamıştı. Esas itibarıyla Cengiz Han'ın kudretli adamı Çinkai için yapılan bu gösterileri üstad ve maiyeti kendi lehlerine kaydetmişlerdi. Ama üstad kendisine gösterilen saygıdan müthiş haz almıştı. Bkz. L. Ligeti, *a.g.e.*, s. 117.

kahverengi elbiseler giyinmişlerdi. Taoistlerin elbiseleri ve başlıkları⁵⁴⁷ ise Çin’de giyilenlerden tamamen farklı idi⁵⁴⁸.

Şehrin batısına doğru, üzüm bağlarına bakan bir evin üst katında konakladık. Uygur kağanının birkaç akrabası burada bize şarap⁵⁴⁹ ile birlikte şahane çiçekler, envâ-i çeşit meyveler ve seçkin kokular getirdi. Ayrıca bizi cüceler⁵⁵⁰ ve müzisyenlerle eğlendirdiler ki, bunların tamamı Çinli idi. Zikrettiğimiz bölgenin halkı hürmet ve nezaketini hakikaten her geçen gün daha da arttırdı. Üstadı ziyarete gelenlerin arasında Budist ve Taoist keşişlerin yanı sıra Konfüçyanistler de vardı. Onlara bu mekânın tarihini sorduğumuzda, buranın T’ang Hanedanı döneminde (618-907) “Kuzey Sarayı” ya da “Çin Genel Valisinin Konağı”⁵⁵¹ olarak adlandırıldığını söylediler.

Ching Lung döneminin üçüncü yılında (709), yerli halkı iyi yöneten ve idaresinin etkisi bugün dahi hissedilen zatin Genel Vali Yang Kung-ho olduğu

⁵⁴⁷ Manihaist rahiplerin silindirik şeklindeki beyaz uzun başlıkları için bkz. Le Cog, *Die Manichäischen Miniaturen*, Berlin, 1923.

⁵⁴⁸ Taoist rahiplerin sıradan insanlardan farklı kıyafetler giyme hususunda yasaları mevcuttu. Ancak Taoizm’in ilk senelerinde katı bir kıyafet standardı yoktu. Taoistler için kıyafet yasası V. yüzyılda koyulmuştu. Taoist rahipler sarı renkli kıyafetler giyorlardı. Bunun sebebi kendilerini Sarı İmparator Huang-ti’ye tâbi olduklarını göstermek içindi. Bazı Taocular da sarı sarık kullanıyordu. Zaman içerisinde Taoistlere “sarı elbiseli” ve “sarı serpuşlu” lakapları takılmıştı. T’ang Hanedanı döneminde, Taoist rahiplerin on bir çeşit kıyafetlerinin bulunduğu kaynakların şahadetiyle sabittir. Bkz. Bumairimu Abudukelimu, *a.g.e.*, s. 92.

⁵⁴⁹ Çin’de şarap daha çok hububattan (pirinç) üretiliyordu. Eski metinlerde genellikle üzümden yapılmış şaraplardan da söz edilirdi. Üzümden yapılan içki halkın damak tadına pek uymuyodu. Çinliler şaraptan ziyade çay içmeyi daha çok severlerdi. Şarap, misafirlerle beraber ve lokantalarda, meyhanelerde ve genelevlerde içilirdi. Sarhoş kimselere çok sık rastlanmazdı. Han Hanedanı’nın sonuna doğru, kuvvetli uyuşturucular sıcak şarabın içerisine eklenirdi. Bkz. Wolfram Eberhard, *Çin Simgeleri Sözlüğü*, s. 283.

⁵⁵⁰ Eski metinlerde cücelerin yaşadığı arazilerden bahsedilir. Bunlar ya en güneydeki ya da en kuzeydeki alanlardı. Ancak Çin’in kendi içerisinde de pek çok cücenin yaşadığı bir bölge (Hunan’daki Tao-chao) olduğu söylenirdi. Saray soytarıları buradan geliyordu. Çin ve Batı kaynaklarında bir kazın yutabileceği kadar ufak cücelerden bahsedilir. Tayvan’da bulunan asıl yerlilerinden sayılan cüceler efsanelere konu olmuştur. Bkz. Wolfram Eberhard, *Çin Simgeleri Sözlüğü*, s. 78. Çin’de insan biçiminde olan bu cüceler dizlerini kıvrımayıp sıçrar vaziyette yürürlerdi. Boylarının uzunluğu normal bir insanın dirseğinden orta parmağına kadardı. Bkz. Jean-Paul Roux, *Cengiz Han ve Moğol İmparatorluğu*, s. 130.

⁵⁵¹ Kuzey Sarayı nam-ı diğer Pei-t’ing: T’ang Hanedanı zamanında bu bölge Göktürklerle bağlıydı. Daha sonra ise Çinlilerin eline geçmişti. 702 yılında Pei-t’ing, Çinli bir genel valinin oturduğu merkez olmuştu. 981 yılında ise, Wang Yen-Te Uygurlara gittiği esnada, Pei-t’ing Uygurlara bağlıydı. Cengiz Han döneminde buraya Beşbalık diyorlardı. Bkz. Emil Bretschneider, “Si Yu Ki (Ch’ang Ch’un, 1221-1224)”, s. 66; Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 69-70; *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, s. 237. Ayrıntılı bilgi için bkz. Turgun Almas, *Uygurlar*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, 2010, s. 359-362.

şüphesizdir. Lung-hsing Tapınağı'nın⁵⁵² batı kısmına dikilen iki adet yazılıtaşın üzerinde bu zatın faziletleri çok canlı bir şekilde tasvir edilmiştir. Tapınakta ayrıca Budistlere ait kitapların bulunduğu bir kütüphane de vardı. T'ang Hanedanı'na ait sınır tahkîmatları pek çok yerde hâlâ mevcuttur. Bize söylendiğine göre; birkaç yüz *li* doğuda Hsi-liang⁵⁵³ isimli bir şehrin surları ile üç yüz *li* batıda Lun-t'ai⁵⁵⁴ adı verilen bir ilçe-şehir bulunmaktadır.

Üstad hâlihazırda hanın otağının ne kadar uzaklıkta olduğunu sorduğunda, hepsi birden, güneybatı yönünde yaklaşık olarak on bin *li* mesafe bulunduğunu söylediler.

O gece bir fırtına çıkmıştı. Bulduğumuz üzüm bağının hemen dışında devasa bir ağaç vardı. Bu olay üzerine üstad bir şiir yazdı ve nâzım alanındaki hünerini gösterdi:

Geceleyin, Yin Shan'ın eteklerinde konakladım
Sessiz bir gece; ne bir ses ne de kısırtı
Gökyüzünü birdenbire yoğun bulutlar kapladı
Ve şiddetli bir fırtına büyük ağacın yapraklarını salladı
On bin *li* yolculuktan dem vuruyorsunuz
Kış mevsiminin üşütmeyi bilmediği yere çoktan geldik
Yaşasam ya da ölsem artık ne fark eder?
Karahindiba⁵⁵⁵ misali, nereye savrulursam orada açarım

Dokuzuncu ayın ikinci gününde (19 Eylül 1221) yeniden yola çıktık ve dört gün batıya doğru gittikten sonra Lun-t'ai şehrinin doğusunda otağımızı kurduk. Tarsa⁵⁵⁶ lideri bizi karşılamaya geldi.

⁵⁵² Lung-hsing Tapınağı: Burası meşhur bir tapınaktı. MS 789 dolaylarında Siladharmada *Dasabhümi Sūtra*'yı burada tercüme etmişti. Bkz. Li Chih-Ch'ang, *a.g.e.*, s. 81. Bu tapınak T'ang Hanedanı İmparatoru Chung-tsung (705-710) saltanatının başlangıcında inşa edilmişti. Başlangıç safhasında buranın ismi Chung-hsing Tapınağı idi. Bkz. John J. Jorgensen, *Inventing Hui-neng, the Sixth Patriarch: Hagiography and Biography in Early Ch'an*, Boston, 2005, s. 696.

⁵⁵³ Hsi-liang: Kansu'da şimdiki Liang-chou şehridir.

⁵⁵⁴ Lun-t'ai: T'ang Hanedanı zamanında meşhurdur. Han Hanedanı zamanındaki eski ismi Lun-t'ai olan bu şehir Tanrı Dağları'nın güneyindeydi.

⁵⁵⁵ İngilizceye "thistledown" suretinde tercüme edilen bu bitki Türkçede "şeytanarabası" ya da "karahindiba" isimleriyle anılır. Klasik Çin şiirlerinde bu bitkiye rastlanmaktadır.

Güneyde Yin Shan'a bakarken üç keskin zirvenin gökyüzüne doğru çıkıntı yaptığını gördük. Üstad bunlar hakkında bir şiir yazdı ve bunu şakirdi Li Po-hsiang'a armağan etti (bu şakirt bir frenolojist⁵⁵⁷ idi). Daha başka iki şehir geçtikten sonra Cambalıg'a⁵⁵⁸ ulaştık. Bir Uygur olan şehrin yöneticisi aynı zamanda Çinkai'nin eski dostuydu. Bu zat tüm ailesini ve birkaç Müslüman (Hui-ho) ruhanîyi de beraberinde getirmişti ki, bunlar bizi karşılamak için uzun bir yol katetmişlerdi. Gideceğimiz yere ulaştığımızda bizi bir taraçada eğlendirdiler; Uygurlu yöneticinin eşi üzüm şarabı ikram etti ve ayrıca her biri bir ölçek ağırlığında karpuzlar⁵⁵⁹ ile porselen fayans büyüklüğündeki kavunları önümüze koydu⁵⁶⁰. Bunların rayihası ve tadı Çin'de alışık olduklarımızdan çok farklıydı fakat bahçe sebzeleri bizimkilerle aynıydı. Bir keşiş gelip üstadı ziyaret etti. Bu keşiş bir tercüman aracılığıyla üstada hangi kutsal kitapları okuduğunu sordu. Üstad, başının tepesini tıraş ettiğinden ve düzenin kurallarına boyun eğdiğinden beri Buda'yı ilah saydığını ve başka bir öğretiyi takip etmediğini söyledi; T'ang Hanedanı'nın hâkimiyeti buraya kadar yayıldığı için bu durum son derece doğaldı. Fakat buradan daha batıda Budist keşişlere⁵⁶¹ tesadüf edilmezdi ve Müslüman (Hui-ho) halk sadece batı yönüne⁵⁶² tapınıyordu.

Ertesi gün Yin Shan boyunca, yaklaşık olarak on menzil, batıya doğru ilerledik. Akabinde bir kum kuşağını geçtik, burası öylesine güzel kumlardan oluşuyordu ki,

⁵⁵⁶ Tarsa: Nesturî Hristiyanlığın bir koludur. Bunlar insan vücudunun ve ruhunun ayrı olduğuna inanırlar. İsa'yı cismen ve ruhen kabul ederler. Onlara göre, Meryem Ana sadece İsa'nın vücudunu doğurmuştur. Ruhu ise annesinden neşet etmemiştir. Nesturîler 435 yılında Bizans imparatoru tarafından kovuldular. Bir kısmı İran'a kaçmak zorunda kaldı. Bunlar İran'da kilise kurarak inançlarını yaymaya başladılar. Daha sonra müritleri Türkistan'a yayıldı. 635 yılında, İranlı Alopen, Nesturî Mezhebi'nin kutsal kitabını T'ang Hanedanı'nın başkenti olan Ch'ang-an'a getirdi. İmparator T'ai-tsung, bu kitabı Çinceye tercüme etmesini istedi. 638 yılında da aynı imparator Nesturî kilisesinin kurulmasını emretti. Bu kiliseye Pers Kilisesi de diyorlardı. Ch'ang Ch'un'un seyahatnamesinde geçen Tarsa lideri de Nesturî idi. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 71.

⁵⁵⁷ Frenoloji: Kafa şekline bakarak insan karakterini belirleme iddiasında olan sözde bilimdir.

⁵⁵⁸ Cambalıg: T'ang Shu'ya göre, Lun-t'ai şehrinin 150 li batısında bulunan Chang şehridir. Bu şehir kale hendekleri ile kuşatılmıştı. Cambalıg; "Chang Şehri" anlamına gelmektedir.

⁵⁵⁹ Yaklaşık olarak otuz pound ağırlığında. 1 pound=453 g.

⁵⁶⁰ Çinliler bu ikramları ve yaşanan telaşı kendileri için sanmışlardı. Halbûki burası Çinkai'nin dostunun yeri idi. Yöneticinin Çinkai'yi karşılamak için eli ayağı dolaşmıştı. Uygur rahiplerini dahi karşılamaya katılmak için şehrin dışına göndermişti. Bkz. L. Ligeti, *a.g.e.*, s. 110.

⁵⁶¹ Taoistler de olabilir.

⁵⁶² Mekke tarafına yani Kible'ye doğru ibadet ediyorlardı. Bu durum bölge halkının İslamlaştığını göstermektedir.

rüzgâr estiğinde tıpkı suyun üzerinde esiyormuş gibi bir görüntü oluşuyor, toplanan kumlar bir yığın haline geliyor ve ansızın fırtınalı bir denizdeki dalgalar gibi yayılıyordu. Bölge bitkiden tamamen yoksundu, atlarımız ve yük arabalarımızla ilerlemek çok zordu. Bütün bir gün ve gece boyunca bu zorluğu aşmak için çabaladıktan sonra, zor da olsa en nihayetinde çölü geçebildik. Burası, muhtemelen yukarıda belirtilen “Beyaz Kemikler Çölü”nün bir kısmı idi. Güney tarafı Yin Shan’ın eteklerine kadar uzanıyordu. Beş gün daha kumsal bir bölgede seyahat ettik ve nihayet Yin Shan’ın kuzey yamacında konakladık.

Ertesi gün sabahın erken saatlerinde yola koyulduk, güneydoğu yönünde yokuş aşağı yaklaşık yetmiş seksen *li* mesafe yürüdük ve akşam karanlık basınca durakladık. Hava çok soğuktu ve suyumuz yoktu. Şafak sökerken yola çıkarak güneybatı yönünde yaklaşık yirmi *li* ilerledik ve birdenbire karşımıza büyük bir göl⁵⁶³ çıktı. Daire şeklindeki gölün çevresi yaklaşık iki yüz *li* kadardı ve etrafı karlı tepelerle çevriliydi, bu tepelerin görüntüsü suyun üzerine yansımıştı. Üstad buraya Gökçe Göl (Heavenly Lake) adını verdi. Gölün kıyısını takip ederek güneye doğru yol alıp derin bir vadiye⁵⁶⁴ indik, vadinin yüksek tarafı baştan sona olağanüstü çam ve huş ağaçlarıyla kaplıydı. Bu geçide akan ırmak birdenbire kabarıp aynı hızla geri çekiliyor ve altmış ya da yetmiş⁵⁶⁵ *li* uzunluğundaki mesafeyi kıvrım yaparak geçiyordu. Büyük hanın ikinci oğlu Çağatay, Batı seferinde babasına eşlik ederken, ilk önce bu vadi boyunca bir yol inşa etmişti; kayaları oyup en az kırk sekiz ağaç köprü kurarak yapılan bu yol, yan yana iki arabanın geçebileceği genişlikte idi⁵⁶⁶.

Gün ışığı zayıflamaya başlarken dağ geçidinde⁵⁶⁷ otağımızı kurduk ve ertesi sabah doğudan batıya doğru uzanan geniş bir vadiye⁵⁶⁸ girdik. Bu vadiden bir ırmak

⁵⁶³ Sayram Gölü.

⁵⁶⁴ Çam Ağacı Geçidi (The Pine-tree Pass) şimdiki Sung Shu T’ou idi.

⁵⁶⁵ Arthur Waley, bazı metinlerde “altı ya da yedi” yazıldığını fakat bunun muhtemelen baskı hatası olduğunu belirtir.

⁵⁶⁶ Çağatay Han (1184-1242) bu yolu 1219 yılında açmıştı.

⁵⁶⁷ Talki Geçidi’nden geçmişlerdi. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 72; Jean-Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 218. Bu geçit Borokhoro silsilesine çıkıyordu. Burası şelalelerin, yaban elmalarının, yaban kayısılarının, karaağaçların ve kavakların bol bulunduğu bir yerdi. Pekin’den Kulca şehrine giden posta güzergâhının orta durağı Talki Geçidi idi. Güzergâh, Sayram Gölü’nden Talki Geçidi’ne ve ardından Kulca’nın kuzeybatı tarafında bulunan Suydun’a gidiyordu. Bkz. Emil

geçiyor ve dağ taş su ve ot kaynıyordu. Hava ilkbahar hissi uyandırıyor ve etrafta birkaç tane dut ile hünnap ağacı vardı.

Bir sonraki menzil bizi Almalık⁵⁶⁹ şehrine getirdi ki, buraya dokuzuncu ayın yirmi yedinci gününde (14 Ekim 1221) ulaşmıştık. Bizi şehrin Müslüman hükümdarı, Moğol *Darugacı* ve onun maiyeti karşıladı. Konaklamamız için şehrin batısında bulunan bir meyve bahçesini bize tahsis ettiler. Buranın halkı meyveye *a-li-ma*⁵⁷⁰ diyordu ve şehrin adı meyvelerinin bolluğundan geliyordu. Burada *tu-lu-ma* ismi verilen bir şey yapıyordu. “Koyun yününün yerde sıkıca dövülmesi ile elde edilen”⁵⁷¹ bu kumaş hakkında halk hikâyeleri de mevcuttu. Kışlık kıyafetlerimizi yapmak için bu kumaştan hemen yedi parça edindik. Görünümü ve dokusu Çin hallaç pamuğuna benzeyen bu kumaş çok güzel, yumuşak ve temizdi. Bundan iplik, halat, kıyafet ve yastık da yaparlar.

Çiftçiler tarlalarını kanallarla sularlar fakat bu bölge ahalisi tarafından su taşımak için kullanılan yegâne yöntem bir testiye suya batırıp doldurmak ve başının üzerinde taşımaktır. Bizim Çin kovaları onların hoşuna gitti. “Siz *T’ao-hua-shihler*⁵⁷² her şeyde çok akıllısınız!” dediler. *T’ao-hua-shih* onların Çinliler’e verdiği isimdir. Gün geçtikçe halkın bize verdiği armağanlar çoğalıyordu.

Bretschneider, “Si Yu Ki (Ch’ang Ch’un, 1221-1224)”, s. 69; *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, s. 239; Kürşat Yıldırım, *Doğu Türkistan’ın Tarihi Coğrafyası*, s. 310.

⁵⁶⁸ İli Vadisi’ne giden yolu takip etmişlerdir. Bkz. Emil Bretschneider, “Si Yu Ki (Ch’ang Ch’un, 1221-1224)”, s. 69; Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 72; Jean-Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 218; *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, s. 239.

⁵⁶⁹ Almalık: Şimdiki Kulca şehrinin kuzeybatısındadır. “Elmalık” anlamına gelir. Bkz. Li Chih-Ch’ang, *a.g.e.*, s. 85. Türkistan’da ekimden çok bahçecilik yaygındı. Burada mısır, buğday tarlaları, meyve ağaçları ve ünlü bağlar (bu bağların bulunduğu en ünlü kent sözünü etmiş olduğumuz Elmalık’tır) vardı. Ahalisi IX. yüzyıldan beri Türkçe konuşuyordu. Tarım alanları ve özellikle de bostanlar ticaret için büyük önem taşıyan konaklama mekânıydı. Bkz. René Grousset, *Cihan Fatih Cengiz Han*, s. 190.

⁵⁷⁰ A-li-ma: Elma.

⁵⁷¹ Besbelli ki müellif keçe yapımından bahsediyor.

⁵⁷² T’ao-hua-shih (Tabgaç= Tavgaç): Çinlilerin bu ifadesi Orhun Yazıtları’nda “Tabgaç” şeklinde görülür. Aynı kelime Bizans İmparatorluğu’nda Greekçe “ταυγατζ” şeklinde yazılırdı. F. W. K. Müller, *Uigburica*, I, 1998, s. 13.

Batıya doğru dört günlük seyahatimize yeniden başladık. Bu yolculuk sonunda *Ta-la-su Mu-nien*'e⁵⁷³ geldik. *Mu-nien*⁵⁷⁴ ırmak anlamına gelmektedir.

Derin ve geniş olan bu ırmak kuzeybatıya doğru akar. Akımını doğu yönünde Yin Shan keser. Karlı dağlar ırmağın güneyinde daha çoktur. Onuncu ayın ikinci gününde (18 Ekim 1221) bir sandalla ırmağın karşı tarafına geçtik ve güneye doğru giderek, kuzey yamacında ufak bir kasaba bulunan büyük bir dağa⁵⁷⁵ ulaştık. Batı yönünde beş günden fazla ilerledikten sonra, üstadın, Cengiz Han'ın buyruğu doğrultusunda çıktığı seyahati artık sona ermek üzere idi ve biz geçici ikametgâhımızın yakınında iken Elçi Liu Wen yaklaştığımızı haber vermek için önden giderken biz de Efendi Çinkai gözetiminde yolumuza devam ettik. Yedi günden fazla yol aldık ve güneybatı yönünde bir dağ⁵⁷⁶ geçerken Çin'e dönen Doğu Hsia Hanedanı⁵⁷⁷ elçisine tesadüf ettik. Elçi yaklaşarak üstadın çadırı önünde saygıyla eğildi. Ona, Cengiz Han'ın karargâhından ne zaman ayrıldığını sorduk. Kendisinin yedinci ayın on ikinci günü (1 Ağustos 1221) yola çıktığını ve Cengiz Han'ın ise şu sıralarda ordusuyla birlikte Sultan Han'ı⁵⁷⁸ takip ederek Hindistan'a doğru ilerlediğini söyledi.

⁵⁷³ Ta-la-su Mu-nien (Talas Müren): Burada İli Irmağı kastedilmektedir. Şimdiki Talas Irmağı ise daha batıda, çok uzaktadır. Bkz. Li Chih-Ch'ang, *a.g.e.*, s. 86. İli Irmağı, Balkaş Gölü'ne dökülür. Bkz. *Hudud al-'ALAM the Regions of the World a Persian Geography*, Trans. V. Minorsky, Londra, 1937, s. 71, 208.

⁵⁷⁴ Moğolca "müren" yani "ırmak" kelimesinin Çince yazılmış biçimidir.

⁵⁷⁵ Şimdiki Ch'ien-Chang Dağları idi. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 80.

⁵⁷⁶ Burası Shan-T'a-Szu Dağ silsilesi idi. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 80.

⁵⁷⁷ Bu hükümdarlık 1216 yılında Mançurya'da bir Kin Tatarı tarafından kurulmuştu. Aynı kimse daha önce de devlet kurmuş ve ülkesi Cengiz Han tarafından zapt edilmişti. Bundan üç yıl sonra (1224) bir kez daha bağımsız olmak için uğraştı. Fakat Cengiz Han'ın vefatından (1227) önce yazılmış bir şiirde Yeh-lü Ch'u-ts'ai, Doğu Hsia Devleti'nin çoktan ilhak edildiğini söyler.

⁵⁷⁸ Harezmsâh hükümdarı Celaleddin Mengüberdi'dir. Burada, doğru olarak 1221 yılında cereyan ettiği söylenen olay *Sheng Wu Ch'in Cheng Lu*, *Yuan Shih* ve Reşideddin tarafından 1222 yılı olarak gösterilir. Bkz. Li Chih-Ch'ang, *a.g.e.*, s. 87. Moğol istilasından önce Alaaddin annesi Terken Hatun'un ve onun nüfuzunda bulunan Türk komutanlarının zorlaması ile küçük oğlu Uzlug'u veliaht olarak tayin etmişti. Terken Hatun Celaleddin'den nefret ediyordu. Ama Alaaddin, Celaleddin'i veliaht olarak atayarak, şehzâdelere ve ağabeylerine ona bağlı kalmalarını emretti. Celaleddin kendi veliahtlığını kabul etmeyen bazı Türk komutanlarının suikast girişimlerini ve Moğolların yaklaştığını işittiği zaman, kendi çevresine topladığı adamları ile birlikte Horasan'a kaçtı. İki kardeşi (Uzlug ve Akşah) de peşinden Horasan'a gitti. Harezm'de doksan bin civarındaki müdafaa kuvveti toplandı. Harezmsâhların payitahtı (Hazret-i Harezm, Ürgenç, Gurgane, Curcaniye) dört aylık uzun bir müdafaadan sonra 1221 yılında Moğolların hâkimiyetine girdi. Bkz. M. Fuad Köprülü, "Harizmsâhlar", s. 275.

Ertesi gün şiddetli kar yağdı. Küçük bir Müslüman (Hui-ho) şehrine vardık, kar kalınlığı burada bir fit boyunda idi. Fakat güneş doğunca karlar eridi. On altıncı gün (1 Kasım 1221) güneybatıya doğru ilerlerken tahta bir köprüyü⁵⁷⁹ geçtik ve akşamleyin Nan Shan'ın⁵⁸⁰ eteklerine ulaştık. Burası Ta-shih Lin-ya'nın başkentidir⁵⁸¹. Bu hükümdarlığın idarecileri Liao Hanedanı soyundan gelen kimselerdi. Kin Tatarları, Liao Hanedanı'na galebe çalınca binlerce kişi Ta-shih⁵⁸² önderliğinde kuzeybatıya doğru kaçmıştı. Nihayet on yıl kadar göçebe hayat sürdürdükten sonra bu kasabaya gelmişti. Buradaki iklim ve hava Chin Shan'ın kuzeyinde tesadüf ettiğimiz havadan çok farklıdır. Burada dut ağaçları⁵⁸³ yetiştirilen geniş ovalar vardır, mahsûlatı ve üzüm şarabı boldur.

⁵⁷⁹ Çu Irmağı üzerindedir.

⁵⁸⁰ Nan Shan, Alexander Dağ silsilesi'dir. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 82.

⁵⁸¹ Takriben 1134 yılında Yeh-lü Ta-shih'in başkent yaptığı Balasagun'dur. "Lin-ya" âlim manasına gelen bir unvandır. Bkz. Li Chih-Ch'ang, *a.g.e.*, s. 88; *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, s. 322. 1137 yılında Semerkand'da Karahanlı Mahmud'u mağlup eden Yeh-lü Ta-shih (Gürhan) ile ilgili olarak bkz. İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 143. Ta-shih Çince bir terimdir. Farsça "Tazik" kelimesinin transliterasyonudur. *Liao-shih* kitabında geçen Ta-shih iki farklı ülkeyi göstermektedir. Bunlardan biri Bağdat'taki Arap Hilafeti, diğeri ise Doğu Türkistan'daki yerleşik nüfusa sahip İranlılar ile Karahanlılar'dır. Bkz. Özkan İzgi, *a.g.e.*, s. 86.

⁵⁸² Ta-shih (Tacik, Tajik, Tacık): Maverâünnehr seferi sebebiyle, ilk kez "Tezik" şeklinde Orhun Yazıtları'nda geçtiği düşünülüyordu. Ancak bundan biraz önce yazılmış olan, 719-722 tarihli Küliçor Kitabesi'nde de bu ismin geçtiği görülmüştür. İranlılar tarafından ilk başta Araplar için kullanılmış olan Ta-shih kelimesinin daha sonra Çinlileri ifade etmek için kullanıldığını V. V. Barthold belirtir. Bkz. "Sinoloji Araştırmaları", 1940-1941, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yıllık Çalışmaları Dergisinin I. Sayısından Ayrı Basım*, İstanbul, 1941, No. V, s. 801-804; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 115. Ta-shih memleketi Po-sih'in şimalinde idi ve devleti kuranlar bizzat Po-sihler idiler. Bir rivayete göre; bunlara bir kere deve gönderlerken insan sesi ile bir arslan, yaşadıkları dağların batısındaki üç mağarada silahların bulunduğunu ve bunlardan birisinde de kara bir taş üstünde ak bir kitabe olduğunu söylemişti. Hakikaten mağaralara gittiklerinde pek çok silah bulmuşlardı. Söz konusu kitabeli taş onlara isyan etmelerini tavsiye etmişti. Silahları alarak bir kenara çekilip tacirleri soydular ve böylelikle sayılarını arttırdılar. Po-sih'in batı kısmını ele geçirerek bağımsızlıklarını ilan ettiler. Birkaç kere bunlara karşı, Fu-lin ve Po-sih başarısız mücadelelere girişti. Buradaki erkekler siyah tenliydi, gür sakallıydı ve kalkık burunlu idi. Brahmanlar gibi iri yapılıydılar. Kadınlar beyaz tenliydi. Yazıları vardı. Büyük at ve deve yetiştiriyorlardı. Sadece at ve deve eti yiyorlardı. İyi savaşıydılar ve kılıçları keskindi. Memleketleri çok kumlu ve taşlı olduğu için ekime pek elverişli değildi. Bunların çiçekleri insan kafası büyüklüğündeydi. Tavuk yumurtası büyüklüğünde üzümleri vardı. Bir Gök Tanrı'ya tapıyorlardı. Ölen hükümdarın başını inci ile doldururlar, içini boşaltırlar, cesedi mumyalarlardı. Atlarının aslının ejder olduğu söylenir. Ayrıca Ta-shih ve Tacik kelimeleri Büyük Arap Hilafeti'ne karşılık kullanılırdı. Bkz. Wolfram Eberhard, "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", s. 154-155.

⁵⁸³ Bilindiği üzere, dut ağacı ipekböceği yetiştirmek için elzemdir. Çin'de ipekböceği önemli yer tutardı. Kozalar kaynar suya atıldıktan sonra eğirme ve dokuma işlemi yapılarak ipek üretilirdi. Bu işlemler için en uygun zaman Nisan ayı idi. İpekböceği ihracatını Çinliler yasaklamış ve bunların işleme metodunu gizli tutmuşlardı. Bir rahip batıya bastonu içerisinde ipekböceği götürünceye dek bu giz devam etmişti. Bkz. Wolfram Eberhard, *Çin Simgeleri Sözlüğü*, s. 149-150.

Meyveleri Çin'dekilerle aynıdır fakat yaz ve güz mevsimlerinde yağmur yağmaz, bu yüzden arazilerini su kanalları kazarak ırmaklardan sulamak zorundadırlar. Bu şekilde çok iyi mahsûl alırlar. Kuzeydoğu ve kuzeybatı yönlerinin tamamı on bin *li* boyunca uzanan aralıksız dağlar ve vadilerle kaplıdır.

Ta-shih İmparatorluğu'nun takriben yüz yıl kadar saltanat sürdüğü söylenir⁵⁸⁴. Naymanlar mağlup edildiği zaman⁵⁸⁵ halk, Ta-shih'e (yani Karahıtaylara) sığınmıştı fakat imparatorluk ikiye ayrılıp batı kısmı Harezmsahlara eline geçince güçlerini toplayarak işgal edilen topraklarını geri aldılar⁵⁸⁶. Nihayet Göğün Askerleri⁵⁸⁷ geldiği zaman hem Naymanlar hem de Harezmsahlara darmadağın oldular.

Bundan sonraki yolculuğumuzun çok zorlu geçeceğini işittik. Arabalarımızın biri bozulduğu için arkamızda bırakmak zorunda kaldık. On sekizinci gün (3 Kasım 1221) dağ yolundan batı yönüne doğru ilerlemeye başladık. Bu yolculuk yedi ya da sekiz gün sürdü. Akabinde sıradağlar birdenbire güneye doğru büküm yaptı ve büyük çoğunluğu bir tür kıpkızıl taşla inşa edilen bir şehre⁵⁸⁸ ulaştık. Burada eski bir askerî

⁵⁸⁴ Tahminen 1124-1211 yılları arasındadır.

⁵⁸⁵ Naymanlar 1206-1208 yıllarında Cengiz Han tarafından mağlup edildiler. Bkz. Li Chih-Ch'ang, *a.g.e.*, s. 88. Moğolistan'ın batı yarısının ele geçmesi 1206 yılında Nayman kabilesinin zaptı ile gerçekleşmişti. Bkz. V. V. Barthold-M. Fuad Köprülü, "Cengiz Han", s. 93.

⁵⁸⁶ Karahıtayların son hükümdarı Gürhan Ch'e-lu-ku, Naymanların başbuğu Küçlük'e kızını evlenmesi için verdi. 1210 yılında Küçlük, Ala-al-din Muhammed ile birlik olmuştu. Bkz. Li Chih-Ch'ang, *a.g.e.*, s. 89. Küçlük batı tarafına doğru kaçtığı sırada doğuda bulunan boylar isyan etmişlerdi. Akabinde Meng-Wu ve Türkistan'da bulunan kimseler de ayaklanmıştı. Küçlük babasının eski taraftarlarının ayaklandığını düşünerek onları alt etmek için harekete geçmek istedi. Ve bunun üzerine Gürhan Ch'e-lu-ku'ya şöyle dedi: "Ben memleketimden uzun zaman önce ayrıldım. Şimdilerde, Moğollar Chi-Te'ye hücum ettikleri zaman, Ye-mi-li, Ha-ya-lik ve Beşbalık'a doğru gideceğim. Eski askerlerimizi toplayarak buraya getireceğim ve böylece onlarla topraklarımızı korumuş olacağım". Gürhan Ch'e-lu-ku onun sözlerine inanmıştı. Küçlük, Doğu tarafına doğru gidip Naymanların eski askerlerini getirdiği zaman yolda Harezmsultanının elçisini gördü. Onlar Gürhan Ch'e-lu-ku'ya hücum etmek için bir anlaşma yaptılar. Küçlük toplamış olduğu askerleri ile birlikte Balasagun'a saldırdı. Ancak Gürhan Ch'e-lu-ku onu püskürtünce Küçlük geri çekilmek zorunda kaldı. Daha sonra Harezmsultanı ve Semerkand'da bulunan askerler Talas'a geldiler. Bu fırsattan faydalanmak için Küçlük, Gürhan Ch'e-lu-ku'ya karşı savaş açtı. Ve 1210 yılında Gürhan Ch'e-lu-ku avlanmaya çıktığı zaman Küçlük ve beraberinde bulunan yaklaşık sekiz bin asker ile Gürhan Ch'e-lu-ku'yu yakalamıştı. Onun topraklarını ele geçirerek Küçlük yeniden bir devlet kurmuştu. İki yıl sonra Gürhan Ch'e-lu-ku üzüntüsünden öldü. Küçlük tahta çıktığı zaman halkın Budizm'e inanmasını ve İslam dininin yasaklanmasını emretti. Cengiz Han bunu işittiğinde, Küçlük'e karşı askerlerini yollamıştı. Bunu duyan Küçlük kaçarken yolda öldü. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 83.

⁵⁸⁷ Göğün Askerleri (Heavenly Troops): 1218 yılında bölgeyi ele geçiren Cengiz Han'ın ordusu kastedilmektedir.

⁵⁸⁸ Burası Talas şehridir ve şimdiki Evliya Ata yakınlarındadır. Bkz. Li Chih-Ch'ang, *a.g.e.*, s. 89. Ünlü bir Türk şehri olan Talas'tan Hsüan Tsang gibi Çinli seyyahlar ile birlikte Mukaddesi ve diğer Arap

karargâhın kalıntıları vardı ve batı tarafında kutuplardaki takımyıldızları gibi kümelenmiş birkaç tane büyük tepe bulunuyordu. Sonra bir taş köprü üzerinden ırmağı⁵⁸⁹ geçtik, beş menzil yol alıp dağları aşarak güneybatıya doğru ilerledik ve nihayet küçük bir pagodanın⁵⁹⁰ bulunduğu Sayram⁵⁹¹ kasabasına ulaştık. Bölgenin yerel yöneticisi bizi karşılayarak konaklamamız için evini tahsis etti.

On birinci ayın başında şiddetli yağın yağmur birkaç gün boyunca aralıksız devam etti. Dördüncü gün halk yeni yılı⁵⁹² kutladı ve hepsi iyi dileklerle birbirlerini tebrik etti. Aynı gün din adamı Hsü-ching (dünyevî yaşamdaki adı Chao Chin-ku), Yin Chih-p'ing'e şöyle dedi: “Üstad ile birlikte Hsüan-te'de iken mukadderatta asla geri dönüşün olmadığı içime doğmuştu. Yolculuktan yorgun düştüm fakat üstadın bize; Taocular yaşam ve ölüm karşısında lakayt kalmalı, zevk ile ıstırap üzerimizde hiçbir tesir bırakmamalı dediğini unutmadım. Başımıza ne gelirse gelsin zorluklara göğüs germeliyiz. Benim için ayrılık vaktidir. Tüm gücünle babamıza, üstadımıza, hizmet edeceğimi umuyorum”⁵⁹³. Hsü-ching birkaç gün sonra hastalanarak öldü. Bu olay on birinci ayın beşinci gününde (20 Kasım 1221) vukua geldi. Üstad onun kasabanın doğusunda bulunan ovaya gömülmesini buyurdu. Çok geçmeden güneybatıya doğru ilerledik ve üç gün sonra bir şehre⁵⁹⁴ ulaştık. Buranın yöneticisi de Müslüman (Hui-ho)

müellifleri de söz etmiştir. Çu Irmağı civarında bulunan Talas şehri, VI. yüzyılda Türkler'in önemli askerî ve ticarî merkeziydi. II. ve III. yüzyıldan sonra Arap tarih yazıcıları buradan “Taraz” şeklinde bahsetmişlerdir. Bu şehir aynı ismi taşıyan ırmağın üzerindedir. Bkz. Sadri Maksudi Arsal, *a.g.e.*, s. 230, 296.

⁵⁸⁹ Muhtemelen Ch'ang Ch'un, Talas Irmağı'nı geçmişti. Bkz. Emil Bretschneider, “Si Yu Ki (Ch'ang Ch'un, 1221-1224)”, s. 73; Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 84; *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, s. 242; Sadri Maksudi Arsal, *a.g.e.*, s. 296.

⁵⁹⁰ Pagoda: Avrupalılar tarafından Budist tapınaklarına verilen isimdir.

⁵⁹¹ Sayram: Budist Hacı Hsüan Tsang'ın zikrettiği “Nu-ch'ih-Chien” şehridir. Liu Yü'nun *Si-Shi-Chi* adlı eserinde şöyle yazar: “Ch'ang Ch'un yirmi sekizinci gün Talas'ı geçti. Üçüncü ayın birinci günü Sayram'a geldi. Burada bulunan iki kule de Müslümanlar namaz kılıyordu”. *Ta-T'ang Si-Yü-Chi* adlı eserde ise şu kayıtlar yer alır: “Talas'tan güneybatıya doğru gittikten sonras Pai-Sui şehrine girdi. Ve iki yüz mil yürüdüktan sonra Kung-Yü şehrine ulaştı. Buradan güney tarafa doğru kırk ya da elli mil gittikten sonra Nu-ch'ih-Chien şehrine vardı”. Sayram şimdiki Taşkent'in doğusunda yer alır. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 85, 89.

⁵⁹² Metinde yeni yıl denilmişse de Ramazan Bayramı'dır (18 Kasım 1221).

⁵⁹³ Ayrıca bkz. *The Longmen Lineage, Historical Notes*, s. 2; Yue Wang, *a.g.e.*, s. 62.

⁵⁹⁴ Bu şehir Taşkent, eski ismiyle Şaş idi. Bkz. Li Chih-Ch'ang, *a.g.e.*, s. 90. Burası Han Hanedanı zamanındaki Ta-yüan'ın kuzey hududunu meydana getiriyordu. Başkente dokuz *li* mesafedeydi. Kuzeydoğu tarafında Türkler, kuzeybatı tarafında Po-la Ülkesi vardı. Payitahtına ise Ço-ce (Çaç/Şaş) deniliyordu. Eskiden K'ang-chü'ye bağlı bulunan küçük bir krallık olan Yü-ni'nin başkenti idi.

idi. Bu zat çok yaşlı bir adamdı. Bizi karşılamak için adamlar gönderdi, armağanlar sundu ve sıcak çörek ikrâm etti. Ertesi gün başka bir şehrin⁵⁹⁵ içinden geçtik. İki gün sonra Hocend Müren⁵⁹⁶ isimli bir ırmağa ulaştık, asma bir köprüden karşıya geçtik ve ırmağın batı yakasında mola verdik. Köprücü, Çinkai hazretlerine pulları olmayan büyük bir balık⁵⁹⁷ getirdi. Bu ırmağın kaynağı güneydoğuda bulunan büyük karlı dağların arasındadır. Irmak bulanık fakat akımı hızlıdır. Kırk ya da elli fit derinliğindedir, kuzeybatıya doğru uzanır ve bu yüzden kaç bin *li* olduğunu hiç kimse bilmez. Iрмаğın güneybatısında, yaklaşık olarak iki yüz *li* mesafede, su ve ot yoktur

Güneybatı tarafında Sır Derya Irmağı vardı. Güneydoğu kısmında yeşim taşı çıkartılan büyük dağlar vardı. Bkz. *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, s. 165. Harezmsah Ülkesi'nin üçüncü büyük şehri olan Taşkent'te silahlar, eğerler, okluklar, çadırlar, kılıçlar ve madenî eşyalar imal ediliyordu. Göçebeler at, kürk, deri ve kölelerini satıyordu. Deşt-i Kıpçak'tan İtil boyundaki muhtelif Türk topluluklarından samur, sincap, tilki, kunduz benekli tavşan gibi av hayvanlarının kürkleri, bal, balmumu, ok, kayın ağacı kabuğu, at derisi, zırh, koyun, sığır ve açık tenli, mavi gözlü Slav köleleri Taşkent'e getiriliyordu. Buranın halkı keçe yapan maharetli kimselerdi. Onların kıyafetleri keçedendi. Bkz. Nadir Devlet, *Liderliğin Efendisi Cengiz Han*, s. 136; *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*, Çev. Yusuf Ziya Yörükân, İstanbul, 2013, s. 141. Shih-kuo, Taşkent'e karşılıktır. Şehrin güneydoğusunda, içinde oturacak yerleri bulunan bir evleri vardı. Burada eski hükümdar cedlerinin yanmış kemikleri kutular içerisinde muhafaza ediliyordu. Söz konusu kutunun etrafı dolaşarak çiçek ve meyve serpilirdi. Akabinde kurban kesilip bir ziyafet yapılıyordu. Darı, buğday ve iyi atları vardır. Bkz. Wolfram Eberhard, "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", s. 149. Şaş çok büyük ve verimli bir arazi idi. Halkı inanç için mücadele eden, iyi savaşçı ve zengin kimselerdi. Burada huş ağacı yetişirdi. Huş ağacından ok ve yay yapılıyordu. Bkz. *Hudud al-'ALAM the Regions of the World a Persian Geography*, s. 118. Arap kaynakları ve İslam coğrafyacıları bölgenin isminin Şaş olduğunu söylerler. Merkezi Binkes'tir. Taşkent ismi XI. yüzyıldan beri kullanılmaktadır. Kaşgarlı Mahmud, Taşkent isminin yanında Terken isminin de kullanıldığını ifade eder. Taşkent şehri önemli bir ticari merkezdi. IV.-VIII. yüzyıllarda burada basılan sikkelerin üzerinde Şaş hükümdarları ve eşlerinin resimleri bulunuyordu. XIII. yüzyılda Harezmsah Devleti'nin elinde olan bu şehir 1220 yılında Cengiz Han tarafından zapt edilmişti. Moğol hâkimiyeti zamanında burada darbedilen sikkelerin üzerinde Taşkent ismi kullanılmıştır. Bkz. Abdullah Muhammedcanov, "Taşkent", *İA*, C. XL, s. 146.

⁵⁹⁵ Reşideddin'in söz ettiği "Benaket" şehridir. Bkz. Li Chih-Ch'ang, *a.g.e.*, s. 90. Burası zengin, gelişmiş ve güzel bir yerdi. Şaş'ın yay üreten bir kasabasıydı. Bkz. *Hudud al-'ALAM the Regions of the World a Persian Geography*, s. 118.

⁵⁹⁶ Hocend Müren: Sır Derya yani Seyhun Irmağı'dır. Bkz. Li Chih-Ch'ang, *a.g.e.*, s. 90. Türkistan'da bulunan büyük ırmaklardan biridir. Aral Gölü'ne akar. Avrupalı coğrafyacılar Yedisu (Rusçası: Semireçye) ile Fargana'nın kuzeydoğu tarafına akan Narın'ı bunun kaynağı olarak kabul ederler. Sır Derya Irmağı'nı meydana getiren Kara-Kulca Irmağı ile Tal Irmağı birleştikten sonra Kara Derya, Özkent şehrine aktığı için bu ırmağa bazen Özkent Irmağı adı da veriliyordu. Kara Derya ile Narın arasında bulunan toprağa Farsça'da "Miyân-Rudân" (İki Su Arası) deniliyordu. Fargana'da önce güneybatıya doğru daha sonra kuzeybatıya doğru kıvrılıyordu. Sır Derya Irmağı'na, çevreden bu yöne doğru akan pek çok ırmaktan sadece Çirçik, Keles ve Arıs ulaşabilmektedir. Sır Derya Irmağı'nın kolları sulama konusunda asıl ırmaktan daha büyük öneme sahipti. Batı Avrupa'da bu ırmak için "Yaxartes" adı kullanılırdı. Bu ismin Pehlevicede "Yakşart" olduğu sanılmaktadır. Bkz. V. V. Barthold, "Sır Derya", *İA*, C. X, s. 566-568.

⁵⁹⁷ Mersin Balığı olmalıdır.

bundan dolayı yalnızca geceleyin seyahat ettik. Güney yönünde zirveleri karla kaplı büyük dağlar gördük ve batıya doğru yöneldik. Bu dağlar Semerkand'ın güneyi ile birleşiyordu.

Bir süre sonra su ve ot bulunan bir şehre⁵⁹⁸ akabinde ise başka bir şehre ulaştık ki, burada bizi karşılayan şehrin Müslüman hâkimi uzun bir yol katetmişti. Şehrin güneyinde bize akşam yemeği verildi ve üzüm şarabı ikrâm ettiler. Ayrıca küçük çocuklar bizi eğlendirmek için gergin bir urganın üzerinde yürüyerek kılıçla birlikte dans ettiler. Akabinde iki şehri daha geçtik ve sonra dağlardan ilerleyerek yarım gün boyunca seyahat ettik ve güneyden kuzeye doğru uzanan bir vadiye⁵⁹⁹ girdik. Yüz kişinin barınabileceği devasa bir dut ağacının altında geceyi geçirdik. Kısa süre sonra bir şehre ulaştık ve yol kenarında derinliği yüz ayaktan daha fazla olan bir kuyu gördük. Buranın yerlisi yaşlı bir adam, öküz sürüp çıkırdığı döndürerek herhangi birinin su ihtiyacını karşılamak üzere kuyudan su çeker. Bu adam, Batı'yı fethetmek üzere bu yoldan geçen Cengiz Han'ın dikkatini celbetmişti. Cengiz Han, yaşlı adamdan çok etkilenmiş ve bundan böyle bu pîr-i fâninin vergi ve angaryalardan muhaf tutulmasını buyurmuştu.

On birinci ayın on sekizinci günü (3 Aralık 1221) büyük bir ırmağı⁶⁰⁰ geçtikten sonra muazzam bir şehir olan Semerkand'ın kuzey tarafındaki kenar mahallelere ulaştık. Genel Sivil Vali I-la⁶⁰¹ Moğol ve mahallî idarecilerle birlikte bizi karşılamak üzere şehrin dışına geldi. Çok sayıda çadır kurdular ve şarap ikram ettiler. Konaklamak için arabalarımızı buraya getirdik. Yol kapandığı için buradan öteye gidemeyen Elçi Liu Wen, üstadın yanına oturarak şöyle dedi: “Yeni aldığım bir habere göre, şu anda büyük ırmağı⁶⁰² geçmemiz imkânsız. Irmağın doğduğu yerden bize kadar olan uzunluğu bin *li*

⁵⁹⁸ Eski zamanlardaki ismi “Tung Ts’ao” olan şimdiki Ura Tübe şehridir.

⁵⁹⁹ Zerefşan Vadisi’dir.

⁶⁰⁰ Zerefşan Irmağı’dır. Bkz. Emil Bretschneider, “Si Yu Ki (Ch’ang Ch’un, 1221-1224)”, s. 76; Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 86; *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, s. 244.

⁶⁰¹ Yeh-lü (I-la) A-hai’dir. 1151-1223 yılları arasında yaşamıştır. Soylu bir aileden gelen A-hai’nin büyük babası Sa-pa-erh XIII. yüzyılın başlarında Huan-chou valisi iken babası T’o-t’ieh-erh düşük rütbeli bir memurdu. A-hai’nin biyografisinde askerî ve edebî başarıları vurgulanmıştır. O, Çin’in Moğolistan sınırında yetiştigi için bozkır kültürüne aşina idi. İsmi son olarak 10 Kasım 1222 tarihinde *Hsi Yu Chi* adlı eserde geçmektedir. 1223 yılının başlarında Semerkand’da ölmüştü. Bkz. Igor de Rachewiltz, *a.g.e.*, s. XXI, 113, 119.

⁶⁰² Amu Derya Irmağı’dır. Bkz. Li Chih-Ch’ang, *a.g.e.*, s. 92.

civarındadır. Yerli eşkıyalar sandalları ve köprüleri yakıp yıkmışlar. Üstelik kışın ortasındayız. Üstadım, babam, şayet Cengiz Han ile görüşmeniz ilkbahara kalsa daha münasip olmaz mı?”. Üstad söylenenleri tasdik etti.

Bir süre sonra kuzeydoğu kapısından şehre girdik. Şehir kanalların etrafına inşa edilmişti. Yaz ve güz boyunca yağmur yağmadığı için iki ırmağın yönü, her sokaktan su geçecek şekilde değiştirilmiş⁶⁰³ ve bu suretle şehrin tüm sakinleri için su temin edilmişti. Harezmşah mağlup edilmeden önce şehirde yüz bin haneden fazla sabit nüfus varmış fakat şimdilerde bu rakamın sadece çeyreği civarında insan kalmış ki, bunların çok büyük bir çoğunluğu yerli Müslümanlardır. Lakin ahali kendi tarla ve bahçelerinin tamamını işleyemez hale geldiği için Çinlilerden, Hitaylardan ve Tangutlulardan yardım almak zorundadır. Bu şehrin idaresinde görev alan insanlar çok farklı milletlere mensupturlar. Çinli esnaflar her yerde bulunabilir⁶⁰⁴. Şehrin içinde yaklaşık yüz fit yüksekliğinde bir tepe bulunur ki, Harezmşah’ın yeni sarayı⁶⁰⁵ bu tepe üzerindedir. Moğol valisi ilk zamanlar burada ikamet etmişti. Fakat yerli halk kıtlık yüzünden çileden çıkmış ve ardı arkası kesilmeyen bir eşkıyalık baş göstermişti. Başına bir bela gelmesinden korkan vali hayatını ırmağın kuzey tarafında idame ettiriyordu. Mamafih üstad yine de bu sarayda ikamet etmeye rıza gösterdi ve içini çekerek şöyle dedi: “Taocu bir kimse, kader onu nereye itiyorsa oraya gider ve nefes alacağı günlerin süresi de kader tarafından tayin edilir. Boğazına yalın kılınc dayansa bile geri adım atmaz. Şu

⁶⁰³ Şimdiki Semerkand, Zerefşan Irmağı’nın altı mil güneyinde yer alır. Zerefşan Irmağı, Arap ve Fars coğrafyacılarının söz ettiği Soğd Irmağı’dır. Semerkand’ın kuzeydoğusunda Çupan Ata Tepesi vardı. Zerefşan Irmağı bu dağdan Ak Derya Irmağı ve Kara Derya Irmağı olarak iki kola ayrılıp doğu yönüne doğru akıyordu. Ak Derya ana ırmaktı. Kara Derya ise Batı tarafta bulunan yapay bir kanaldı. Bunun haricinde Angar Arık ya da Dargam isimli yapay bir kanal Semerkand’ın altı mil güney tarafından geçiyordu. Daha sonra Zerefşan’ın üst taraflarında yol değiştirerek Semerkand’ın on altı mil batısında Kara Derya ile birleşiyordu. Semerkand, Zerefşan Irmağı tarafından sarılmış adeta büyük bir ada gibi görünürdü. Kanallar bu şehirden çıkıyordu ve suyu güneyden gelen iki dere tarafından temin ediliyordu. Bu iki dere Dargam ile birleşiyordu. Ana ırmaktan gelen bu kanallar Zerefşan vadisindeki tarlaları çok eski zamanlardan beri suluyordu. İdrisî, Dargam kanalı hakkında malumat vermiştir. Bkz. Emil Bretschneider, “Si Yu Ki (Ch’ang Ch’un, 1221-1224)”, s. 77; Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 87-88; *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, s. 245.

⁶⁰⁴ Esnaf ve zanaatkârlar sadece Çinlilerden ibaret değildi. *Moğolların Gizli Tarihi* adlı eserde Moğolların içerisinde pek çok marangozun ve demircinin bulunduğu ifade edilmiştir. Bkz. B. Y. Vladimirtsov, *a.g.e.*, s. 71.

⁶⁰⁵ Çince nüshada bu dağda bulunan sarayın, ırmağın kuzey tarafında yer aldığı ifade edilir. Muhtemelen bu, müellifin bir hatasıydı. Söz konusu sarayda Ch’ang Ch’un ikamet etmişti. Bkz. Emil Bretschneider, “Si Yu Ki (Ch’ang Ch’un, 1221-1224)”, s. 78; Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 88; *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, s. 246.

halde, henüz vukua gelmemiş bir olay için nasıl korkuya kapılabilir? Kaldı ki, İyi ve Kötü, biri yekdiğerine zarar vermeksizin kendi yollarında giderler”. Böylece müritlerinin korkularını yatıştırdı.

Vali, onun şerefine bir ziyafet verdi ve on parça altın sırmalı kumaş gönderdi fakat üstad bunları kabul etmedi. Daha sonra bir aylık nafakamızı karşılayacak kadar pirinç⁶⁰⁶, mısır unu, tuz, yağ, meyve, sebze ve bunlara benzer erzak yolladı; her geçen gün daha nazik ve hürmetkâr oluyordu. Üstadın çok az içtiğini fark edince yüz pound (43,5 kg) üzüm sıkılıp taze şarap yapılmasını istedi. Fakat üstad şöyle bir cevap verdi: “Şaraba ihtiyacım yok. Fakat yüz pound üzümü bana verin, onları ziyaretçilerimi ağırlamak için kullanacağım”.

Bu üzümler bütün bir kış boyunca yenildi. Ayrıca güneydoğudan, binlerce *li* uzaklıktaki Hindistan’dan, gelen tavuskuşları⁶⁰⁷ ile büyük filleri⁶⁰⁸ gördük.

Üstad kış mevsimini Semerkand’da geçirirken, Liu Wen ve Efendi Çinkai ona eşlik etmesi için Ho-la⁶⁰⁹ isimli birini onun hizmetine verdiler. Bu sırada Liu Wen, başında bulunduğu yüzlerce askeriyle birlikte yolları kontrol etmek için önden gitmişti.

Birkaç Çinli gelerek üstada saygılarını sundular, içlerinde bir de astronom vardı. Üstad bu astronoma beşinci ayın ilk günündeki güneş tutulmasıyla ilgili birşeyle sordu⁶¹⁰. Bu zat da şöyle dedi: “Güneşin beşte üçünün karardığı güneş tutulması burada

⁶⁰⁶ Çinliler için hem temel gıda maddesi hemde en önemli yiyecek olan pirinç daha çok Güney ve Orta Çin’de yetişiyordu. Eski zamanlarda pirinç üst sınıfa mensup kimselerin gıdası idi. Köylülerin pirinci üretmek için ne kadar çok çalıştığı bilinmektedir. Bu yüzden pirinci atmak ya da kâsede bırakmak çok ayıplanıyordu. Bunu yapan kimselerin çiçek hastalığına yakalanacağını ya da kendisine yıldırım çarpacağını düşünürlerdi. Taocular kötü ruhlar tarafından ele geçirilmiş kimseleri kurtarmaya çalışırken, beş ölçek pirinç isteme âdetini uyguluyorlardı. Dinî ve siyasî bir yapı olan “Beş Ölçek Pirinç Taocuları” adı buradan geliyordu. Bkz. Wolfram Eberhard, *Çin Simgeleri Sözlüğü*, s. 250-251.

⁶⁰⁷ Tavuskuşu saygınlığın ve güzelliğin simgesidir. Kötülüğü uzaklaştırır. Tavuskuşu hem Çin efsanelerinde hem de Hint efsanelerinde çok önemlidir. Mançu Hanedanı döneminde tavuskuşu tüyleri rütbe işareti olarak kullanılıyordu. Bkz. Wolfram Eberhard, *Çin Simgeleri Sözlüğü*, s. 295.

⁶⁰⁸ İranlı tarihçiler de Semerkand’da gördükleri fillerden söz ederler. Bkz. Emil Bretschneider, “Si yu ki. Ch’ang Ch’un’s Travels to the West A. D. 1221-1224”, s. 39; Aynı müellif, “Si Yu Ki (Ch’ang Ch’un, 1221-1224)”, s. 79; Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 88; *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, s. 246.

⁶⁰⁹ Eserin sonunda bahsedilen iki kabile üyesinden biridir. Diğer kabile üyesi Pa-hai’dır.

⁶¹⁰ Güneş ve yıldızlar en eski zamanlardan beri her toplumda ilgi çekmiştir. Astronominin bir kolu olan ilm-i kirânât, yedi gezegenden iki ya da daha fazlasının aynı burcun aynı derecesinde hangi zamanda aynı hizaya geleceğini ve bunlara ait devreleri matematik açısından inceler. Astrolojinin ya da ilm-i ahkâm-ı nücum’un, matematiksel bir ilim olan astronomiden farkı yıldızların konum ve hareketlerinin bir işaret sistemi oluşturduğuna ve bu sistem sayesinde gelecek, şimdiki zaman ve geçmiş zamana dair bilgiler vermesidir. Her iki ilimde birbiri ile yakın ilişki içerisindedir. Farabî’ye göre ilm-i nücum

tam Ejder Saati'nde gerçekleşti". Üstad ise şöyle dedi: "Biz Kerulen Irmağı'nın kıyısında'yık, güneş tutulması tam öğlen vakti gerçekleşti. Fakat güneybatıya, Chin Shan'a doğru geldiğimizde, buradaki insanlar tutulmanın Yılan Saati'nde en yüksek seviyesine ulaştığını ve güneşin onda yedisini kapladığını söylediler. Dolayısıyla tutulma, üç yerde üç farklı şekilde görülmüştü. K'ung Ying-ta (574-648)⁶¹¹, "İlkbahar ve Sonbahar" adlı esere yazdığı tefsirde; güneş ile bizim aramıza ay girdiğinde güneş tutulması olur demiştir. Bu durumda, güneş ile ay bir hat üzerinde bulunursa tam güneş tutulması olur. Hattan uzaklaştıkça güneş tutulması farklı görülür, yaşanan kademeli değişim bin *li* uzaklıktaki bir mesafede hatırı sayılır derecede artar. Bu, tıpkı bir yelpazenin bir mumu örtmesi gibidir. Yelpazenin gölgesinde doğrudan ışık yoktur fakat daha ileri bir noktaya gidildiğinde yayılan ışık artar".

Üstad bir gün Eski Saray'a gitti ve duvarlar üzerine, "Wu Ağacında Tüneyen Anka" vezninde iki *tz'u*⁶¹² yazdı.

Takvime ilave edilen "artık ayın"⁶¹³ sonunda (12 Şubat 1222) elçi ile süvarileri keşif seferinden geri dönmüşlerdi. Liu Wen, Cengiz Han'ın ikinci oğlunun (Çağatay) askerî birlikleriyle ilerlediğini, yıkılan köprüleri ve sandalları yaptırdığını üstada

adında iki ilim vardı. Biri ilm-i ahkâm-ı nücum yıldızların zaman içerisinde olmuş ya da olacak olaylar hakkında verdiği işaretlerin yorumlanmasını sağlar. Diğer ise ilm-i nücum ta'limî ismini alan asıl matematiksel astronomdur. Bkz. Tevfik Fehd, "İlm-i Ahkâm-ı Nücum", *İA*, C. XXII, s. 124-125.

⁶¹¹ K'ung Yin-ta: Konfüçyüs'ün soyundan gelen Çin tarihinin en meşhur âlimlerinden biridir. Sui Hanedanı döneminde yaşamış ve T'ang Hanedanı zamanında kariyerinin zirvesine ulaşmıştı. Eserleri için bkz. Claudia Eppert-Hongyu Wang, *Cross-Cultural Studies in Curriculum: Eastern Thought, Educational Insights*, New York-Londra, 2008, s. 339.

⁶¹² Tz'u: Mısralarının uzunluğu aynı olmayan ve şarkı nağmelerine göre yazılan şiirlerdir.

⁶¹³ Çinliler takvimlerini ayarlamak için bazen on üçüncü ayı kullanırlardı. Bkz. Li Chih-Ch'ang, *a.g.e.*, s. 95. Eski Çin takvimi hem ayın hemde güneşin hareketine göre ayarlanırdı. Takvim yılı, her biri yirmi dokuz veya otuz günlük on iki aydan meydana geliyordu ve üç yüz elli dört gün sürüyordu. Fakat bu güneş dönemine uygun olmadığından on dokuz yıllık bir döngü içerisinde yedi defa on üçüncü bir ay eklemek zorunluluğu doğardı. Böyle bir ay takviminin bazı iyi noktaları vardı. İlk olarak aya bakılarak takvim ayının hangi günü olduğu söylenebiliyordu. Her ay yeniayla başlıyordu. Çinlilerin mevsimlerdeki bayramlarının tümü gecelerin daha aydınlık olduğu dolunay ile ilişkilidir. Fakat takvim mevsimlere göre tam olarak uymadığı için bir çiftçi için kullanışsızdı. Çiftçi gerekli bilgileri özel *Almanak*'ta bulurdu. Örneğin bu kitapta, sonbahar mevsiminin ağaç kesmek en uygun zaman olduğu belirtilir. Ayrıca ev tamirati ve yoğun geçen mevsimlerde yapılmasına fırsat bulunmayan işleri yapmak, ilaçlar ve hastalıkların tedavisi, kulakların çınlaması, gözün seğirmesi, rüya yorumu ile birlikte uğurlu veya uğursuz işaretler hakkında da bilgiler ihtiva eder. Bu tür bir kitaptan hangi zamanda saç kestireceğimizi, çamaşır yıkayacağımızı, evleneceğimiz günü veya gömüleceğimiz günü öğrenebiliriz. Böyle konuların bulunduğu kitaplar genellikle Tayvan'da çok meşhurdu. Bkz. Wolfram Eberhard, *Çin Simgeleri Sözlüğü*, s. 291.

bildirdi. Bölgedeki yerli eşkıyalar dağıtılmıştı. Hanzâde Çağatay'ın ordugâhında bulunan Ho-la, Pa-hai ve diğerleri üstadın Cengiz Han ile görüşmek için hevesli olduğunu kendisine söylediler. Hanzâde ise babasının Büyük Karlı Dağlar'ın (Hindikuş Dağları)⁶¹⁴ güneydoğusuna doğru ilerlediğini fakat şu sıralarda dağdaki kar seviyesi yüz *li* 'den daha yüksek olduğu için burayı geçmenin imkânsız olduğunu ifade etti. Hanzâde, bununla birlikte, kendi ordugâhının doğrudan Cengiz Han'a giden güzergâhta bulunduğunu belirtti ve dağlar geçit verinceye kadar üstadın kendisiyle birlikte kalması için davette bulundu. Hanzâde Çağatay bir Moğol muhafızın üstadı şehirden alıp getireceğini bildirip, onu yolda karşılaşılabileceği her türlü musibetten koruyacağını taahhüt etti.

Ancak üstad bu fikri hoş karşılamadı ve ırmağın (Amu Derya)⁶¹⁵ güneyinin bin *li* uzaklıkta olduğunu ve orada yiyecek hiçbir sebzenin bulunmadığını işittiğini söyledi.

⁶¹⁴ Büyük Karlı Dağlar: Hindikuş Dağları'na verilen isimdir. Çince "Ta Süe Shan" olarak geçer. Bkz. Emil Bretschneider, "Si yu ki. Ch'ang Ch'un's Travels to the West A. D. 1221-1224", s. 40; Aynı müellif, "Si Yu Ki (Ch'ang Ch'un, 1221-1224)", s. 80; Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 95; *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, s. 247. Cengiz Han ile üstadın buluşacakları ilk yer olan Hindikuş, Afganistan'ın ve Pakistan'ın şimdiki sınırlarında bulunan dağlık araziye verilen isimdi. Burası şimdiki Kabil şehrinin kuzeyindedir. Bkz. Frederick W. Mote, *a.g.e.*, s. 432.

⁶¹⁵ Vakhan bölgesinden doğan Amu Derya Irmağı'nın Türkçe adı Ceyhun'dur. Vakhan sınırlarını takip eden bu ırmak Huttalan, Toharistan, Belh, Çaganiyan, Horasan ve Maveraünnehr'e kadar uzanır. Buradan Harezmi sınırlarına akarak sonunda Aral Gölü'ne dökülür. Bkz. *Hudud al-'ALAM the Regions of the World a Persian Geography*, s. 71. Grek kaynaklarında "Oxus" adıyla anılan bu ırmağa Türkçe'de "büyük anlamına gelen "Ögüz" de denilir. Araplar "Nehr-i Belh", Çinliler ise "Kui-şui" (Öküz Irmağı) tesmiye etmişlerdi. Yazılı eserlerde, asıl ırmağın beş kolunun dağlardan ovaya inerek birleştiği yerden sonraki kısmına Ceyhun (Amu Derya) deniliyordu. Ancak bu terim halk diline girmemiş, yalnızca kitaplarda kalmıştır. İstahri söz konusu beş kolun isimlerinin şunlar olduğunu belirtmektedir: Ahşo (Yahsu), Berban (Külab-Derya), Pargar (Belcuan Kızılsuyu), Andicarag (Tayrsu), Vah-Ab (Penc). Bunların hepsinin birleştiği kısma Ahren ismi verilmişti. Zamm, Amu Derya Irmağı'nın başlıca geçidi olduğu için buraya bazen Zamm Irmağı da denilirdi. X. ve XII. yüzyıllarda ırmağın esas yatağı Harezmi'nin eski merkezi olan Kas kasabasının batı tarafından ve Kerder yatağından Aral Gölü'ne akardı. Ama bu yüzyıllardan önce ve sonra ırmağın yatağı değişmişti. Bazen Kalif ile Kerki arasında akmış, bazen Aral yerine Hazar Denizi'ne dökülmüş, bazende Harezmi'de bulunan Kızılkum çöllerine doğru akmıştı. Amu Derya Irmağı'nın hangi zamanda nereden akmış olduğu hakkında jeologlar ve tarihçiler tarafından kesin bir fikre varmak zor olmuştu. Ancak V. V. Barthold Amu Derya Irmağı'nın 1221-1575 yılları arasında Özboy'dan, Hazar Denizi'ne döküldüğüne dair vesikaları bulmuştur. Ve onun tetkikatının doğruluğunu jeolojlar da kabul etmiştir. Timur nezdinde bulunan Sefir Clavijo da söz konusu bilgiyi kaydetmişti. Amu Derya Irmağı'nın Aral'ı terk edip, Hazar Denizi'ne dökülmesi Harezmi'nin Moğollar tarafından istilası zamanında olmuştu. İslam devrinde Amu Derya Irmağı daimi olarak Sarıkamış Gölü'ne akıyordu. 1220 yılında Moğollar, Ürgenç'i zapt ederek, Amu Derya Irmağı sularının şehri istila etmemesi için, bendleri ile zapt edilmiş olduğunu gördüler ve şehri işgal etmek için bu bendleri yıkararak şehri suya boğdular. 1582 yılında yazan Osmanlı seyyahı Seyfi Çelebi, Özboy'un akımını kesilmesini izah etmişti. Böylece Ürgenç ve Vezir gibi şehirler susuz kalmış ve buralar terk edilmişti. Bkz. A. Zeki Velidi Togan, "Amu Derya", *İA*, C. I, s. 419-422; Defterdar Seyfi Çelebi, *Türkistan ve Uzak Doğu Seyahatnamesi*, Haz.

“Beslenme düzenim pirinç, un ve sebzelerden oluşur⁶¹⁶. Lütfen Cengiz Han’ın oğluna bu durumu iletin”⁶¹⁷ dedi.

Yeni yılın ilk ayında (13 Şubat-15 Mart 1222) badem ağaçları⁶¹⁸ çiçek açmaya başladı. Bunlar bodur şeftali ağaçlarına benzerler. Sonbaharda meyveleri toplanıp yenir. Tadı cevizle benzer. İkinci ayın ikinci gününde, ilkbaharın gün-tün eşitliğinde, kayısı ağaçlarının çiçekleri çoktan dökülmüştü.

Rasathane görevlisi Li⁶¹⁹ ve diğerleri şehrin batı tarafını dolaşmak için üstadı davet ettiler. Elçi ve diğer memurlar gelerek bize üzüm şarabı ikram ettiler. O gün bulut yoktu ve hava tertemizdi. Gittiğimiz her yerde taraçaları, gölleri, pagodaları, kaleleri ve buralardaki bahçe ve bostanları gezdik⁶²⁰. Otların üzerinde uzanıp dinlendik, hepimiz çok mutluyduk. Tao’nun hikmetleri hakkında konuşuyor, arada da elden ele dolaşan kâseden şarap içiyorduk. Geri dönerken güneş çoktan batmıştı.

Serkan Acar, İstanbul, 2014, s. 34. Aral Gölü’ne doğru yaklaştıkça yatağı büyüyen ve debisi artan Amu Derya Irmağı Harezmi topraklarında yüzlerce kola ayrıldığı kısımlara hayat vermişti. Yoğun nüfuslu olan bu ırmağın suladığı Harezmi toprakları ziraat için çok elverişli idi. Onun sayesinde tahıl elde ediliyordu, bağ ve bahçecilik yapılıyordu. Hatta pamuk da yetiştirilebiliyordu. Balıkçılık ırmak sayesinde gelişmişti. Amu Derya Irmağı’ndan ulaşım içinde faydalanılmıştı. Kayık ve sandal tipi ufak su araçları sivillere hizmet ediyordu. Daha büyük gemiler ise askerî nakliye işleri için kullanılıyordu. Bkz. H. Ahmet Özdemir, “Moğol İstilasının Sebepleri”, *Türkler*, C. VIII, s. 301.

⁶¹⁶ Konfüçyüs’ün beslenme alışkanlığı da sade yiyeceklerden oluşuyordu. Yemekte pirinç, sebze çorbası ve kavun yiyordu. Bkz. Wolfram Eberhard, *Çin Simgeleri Sözlüğü*, s. 337. Konfüçyüs yetersiz yiyeceğe sahip olmasına rağmen şu şekilde çok mutlu olduğunu belirtir: “Yiyecek olarak kaba pirinçle, içmek için yalnızca suyla ve yastık için bükülmüş kolumla, bu şeylerin ortasında mutluyum. Yanlış olduğunu bildiğim araçlarla elde edilen zenginlikler ve onur benim için kayıp giden bulut gibidir”. Bkz. Fung Yu-Lan, *a.g.e.*, s. 384-385.

⁶¹⁷ Ch’ang Ch’un burada hanın yolladığı geçici bir elçi ile konuşmuştu. Bu kimse Süan Ch’ai (1206-1252) idi. Daha sonraları bu zat yüksek memur ve elçi vazifesi gördü. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 95.

⁶¹⁸ Badem ağacı kaynaklarda Ba-Lan olarak geçer ancak bu ağaç Çin’de yoktu. Pen Ts’ao Kang Mu, kaleme aldığı bir eserde Müslüman ülkelerde badem yetiştirildiğini yazmıştı. Bkz. Emil Bretschneider, “Si yu ki. Ch’ang Ch’un’s Travels to the West A. D. 1221-1224”, s. 40; Aynı müellif, “Si Yu Ki (Ch’ang Ch’un, 1221-1224)”, s. 80; Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 95; *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, s. 206, 247.

⁶¹⁹ Moğol İmparatorluğu Kin Hanedanı’nın memurlarını alarak 1260 yılında rasathane kurulmuştu. Cengiz Han döneminde astronomi memuru yoktu ama onun vazifesini yapan adamlar mevcuttu. Cengiz Han Batı Seferi’ne çıktığı zaman yanında kâhinler bulunuyordu. Yeh-lü Ch’u-ts’ai, Cengiz Han döneminde kâhinlik vazifesinde idi. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 95-96.

⁶²⁰ Semerkand’ın çevresindeki her yerde meyve bahçelerin, koruların, çiçek bahçelerin, su kemerlerin, çeşmelerin, havuzların ve küçük göllerin bulunduğunu burayı ziyaret eden seyyahlar anlatmıştır. Bkz. Emil Bretschneider, “Si Yu Ki (Ch’ang Ch’un, 1221-1224)”, s. 81; Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 96; *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, s. 247.

İkinci ayın on beşi (29 Mart 1222) yüz beşinci gündü (kış gündönümünden sonra, 14 Aralık) ve aynı gün “Ulu, Yüce, Saf ve Yaratıcı Zat”⁶²¹ yortusu kutlanıyordu. Memurlar şehrin batı yakasını dolaşmak için üstadı bir kez daha davet ettiler. Yüz *li*’den fazla bir alan kesintisiz olarak orman ve bahçelerle kaplıydı. Çin’deki hiçbir yer buraları gölgede bırakamazdı. Bununla birlikte, ötücü kuşlar bulunmadığı için ormanlar sessizdi.

Ayın ilk on günü içinde, A-li-Hsien Cengiz Han’ın karargâhından bir buyrukla geldi: “Üstad! Güneşin doğduğu topraklardan, dağları ve ırmakları aşarak bana gelirken zahmetlerden kaçınmadınız. Şimdi evime dönüş yolundayım ve telkinlerinizi dinlemek için sabırsızlanıyorum. Umarım benimle görüşmeye gelirken çok yorulmazsınız”. Elçi Liu Wen için de başka bir ferman vardı: “Buyruğumu ileterek üstadı buraya getireceğine inanıyor ve sana güveniyorum. Eğer buna muvaffak olursan, seni zengin topraklarla ödüllendirmek için bir gün dahi beklemeyeceğim”. Sonuncu ferman ise Çinkai’ye gönderilmişti: “Üstadın seyahatini ihtimamla idare ettiğin için benim minnetimi kazandın”. Başkomutan Bogorçı’ye⁶²² bin askerle birlikte üstadı Demir Kapı’dan⁶²³ geçirmesi emredilmişti. Üstad, A-li-Hsien’e hangi güzergâhtan

⁶²¹ Bu sıfatlar Taoizm’in kurucusu Lao Tzu’ya aittir ve söz konusu tarih onun doğum günüdür. Çinlilerin büyük perhizi olan “yüz beşinci gün” Han Shih yani Soğuk Yemek Yortusu’dur. Bu yortu zikredilen yılda Lao Tzu’nun doğum gününe denk gelmişti. Bkz. Li Chih-Ch’ang, *a.g.e.*, s. 97. Azizlerin doğum günlerinde ya da Tanrıların isim günlerinde mabedlerde ya da ata ruhları için evlerde şarap ve yiyecekler armağan edilirdi. Tao merasiminin en önemli özelliklerinden birini oluşturan bu gelenekte Tanrılardan yardım istemek suretiyle şarap ve yiyecekler sunulurdu. Bkz. Ali İhsan Yitik, *a.g.m.*, s. 12.

⁶²² Moğol ordusundaki önemli üç komutandan biridir. Muhtemelen Cengiz Han’ın ordusunda bulunan dört büyük kahramandan biri olan Komutan Bogorçı, Demir Kapı adı verilen geçidi muhafaza etmek için yerleştirilmişti. Bkz. Emil Bretschneider, “Si yu ki. Ch’ang Ch’un’s Travels to the West A. D. 1221-1224”, s. 41; Aynı müellif, “Si Yu Ki (Ch’ang Ch’un, 1221-1224)”, s. 81; Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 98; *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, s. 248.

⁶²³ Demir Kapı ya da Temir Kapı: “Geçit, boğaz, yar” anlamındadır. Bu isme ilk kez Orhun Yazıtları’nda rastlanmıştır. Bu toponim yazıtlarda sık sık geçmektedir. Tonyukuk Yazıtı’ndaki kayıtlara göre; Göktürkler İnci Irmağı’nı geçmiş ve düşmanlarını Demir Kapı’nın ötesine kovmuştu. Kağanlığın hudutlarını, Demir Kapı’ya kadar genişletmişlerdi. Amu Derya’nın kuzeyinde bulunan Demir Kapı, Belh şehrini Semerkand’a bağlayan yol üzerinde kayalık bir geçitti. Vilhelm Thomsen’e göre, on ikiye yirmi metre genişliğinde üç kilometre uzunluğunda dar bir dağ geçidiydi. Demir Kapı yabancı dillerde farklı isimlerle anılmıştır. Farsça: “Der-i Ahenin” ve “Derbend-i Ahenin”, Arapça: “Babü’l-Ebvab”, Rusça: “Jeleznie Vorota”, İtalyanca: “Porte di Ferro”, Sırp-Hırvatça: “Demir-Kapija”, Macarca: “Vaskapu”, Fince: “Rautaportti”, Almanca: “Eisernes Tor”, İngilizce: “Iron Gate” vs. Meşhur Çinli seyyah Hsüan Tsang 630 yılında burayı geçmişti. Güneydoğu tarafındaki dağlarda, yaklaşık iki yüz *li* ilerlemiş ve Demir Kapı’ya girmişti. Sağda ve solda devasa yükseklikte, birbirine paralel iki dağ arasında bulunan boğazlara bu adın verildiğini belirtir. Dağların çok dar olduğunu ve dik uçurumlarla çevrili bir keçi yolu ile birbirinden ayrıldığını kaydetmişti. Söz konusu dağların her iki yamacında demir renkli birer taş duvar görünümü vardı. Burayı geçit yerine demirle sağlamlaştırdıkları iki kanatlı

gideceklerini sordu. A-li-Hsien şöyle cevapladı: “Birinci ayın on üçüncü günü (25 Şubat 1222) bizzat buradan yola çıkarak, üç gün boyunca güneydoğu yönünde seyahat ettikten sonra, Demir Kapı’yı geride bıraktım. Beş gün sonra büyük bir ırmağı⁶²⁴ geçtim. İkinci ayın ilk gününde (15 Mart 1222) güneydoğuya doğru giderek Büyük Karlı Dağları (Hindikuş Dağları) aştım. Kar tabakası öylesine kalındı ki, kırbacımı batırduğumda dibine yaklaşamadım bile. Yoldaki basılmış kar dahi yaklaşık olarak beş fit derinliğindeydi. Daha sonra üç gün boyunca güneye doğru gittik ve Cengiz Han’ın ordugâhına ulaştık⁶²⁵. Sizin vasıl olduğunuzu Cengiz Han’a bildirdiğimde çok sevindi. Birkaç gün burada kaldım ve sonra Semerkand’a geri döndüm”. Üstad, Yin Chih-p’ing ve daha başka iki müridini karargâhta bırakarak Liu Wen ve geride kalanlarla birlikte beş ya da altı müridini alıp üçüncü ayın on beşinci günü (28 Nisan 1222) yola çıktı. Dördüncü gün Chieh-shih (Keş)⁶²⁶ şehrinin içinden geçtik. Evvelce Cengiz Han’dan buyruk alan Komutan Bogorçi, Moğollar ile yerlilerden oluşan bin kişilik bir askerî birlikle, Demir Kapı’dan geçinceye kadar üstada eşlik etmek için burada bizi bekliyordu. Güneydoğu yönüne doğru ilerlerken bazı çok yüksek dağları aştık. Yol kayalardan kopan taş parçaları ile kaplıydı ve arabalarımızın ilerlemesi bize refakat edenlerin tüm gücünü tüketmişti. Bu geçidi iki günde aşabildik. Akabinde bir vadiye girdik ve güneye doğru akan ırmağı takip ettik. Haydutların üstesinden gelmek için kabilemiz dağda kuzeye doğru kıvrılmak zorunda kaldı. Beşinci gün küçük bir ırmağa

bir kapı koymuşlardı. Kapı kanatlarına bir sürü demir çingirak asıldığını belirtir. Geçidin aşılması zordu. Çok iyi korunduğu için geçide bu ismi takmışlardı. Maverünnehr’i Belh civarındaki yerlere bağladığı için adı İslam kaynaklarında da sıkça geçer. Bu boğazdan geçen ilk Avrupalı, Kastilyalı III. Henri’nin 1404 yılında Timur’un sarayına elçi olarak gönderdiği meşhur Clavijo idi. O da buranın demirle kaplanmış bir kapı olduğunu belirtir. Bkz. Imre Baski, “Demirkapılar”, *TS*, S. II/II, s. 73-75.

⁶²⁴ Amu Derya Irmağı’dır.

⁶²⁵ Bu ordugâhın Kabil’in kuzeyinde, Hindikuş Dağları’nın güney taraflarında olduğu anlaşılmaktadır. Wang Kuo-Wei, Cengiz Han’ın 1221 yılında yaz mevsimini geçirdiği *Sheng Wu Lu*’nun “T’a-li-han”ı ile tanımlar ve aynı zamanda Marko Polo, “Taican” adıyla anar. Fakat 1221 yılında Cengiz Han’ın yaz aylarını geçirdiği tepeler Belh’ten Merv’e giden yol üzerinde Horasan’da bulunan Talkan’da iken, Marko Polo’nun belirttiği Taican, Belh’e giden yolun üzerindedir. Her iki şehir de Hindikuş Dağları’nın kuzeyindedir ve 1222 yılının ilkbaharında Cengiz Han’ın kaldığı ordugâhın yeri ile hiçbir ilgisi yoktur.

⁶²⁶ Keş: Şimdiki Şehr-i Sebz (Yeşil Şehir). Semerkand’ın üç yüz altmış mil güneybatı tarafındadır. Timur’un doğduğu yerdir. VII. yüzyılda Çinliler bu şehri “Shi” ya da “Kü-sha” ve “Kie-shuang-na” gibi isimlerle anarlardı. Na-she-bo’nun (Karşı şehri) yüz elli mil doğusunda yer alıyordu. Keş VII. yüzyılda Hsüan Tsang’ın seyahatnamesinde de geçmektedir. Bkz. Emil Bretschneider, “Si Yu Ki (Ch’ang Ch’un, 1221-1224)”, s. 82; Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 97; *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, s. 248.

ulaştık ve kayıklarla karşı tarafa geçtik⁶²⁷. Irmağın kıyıları sık ormanlarla kaplıydı. Yedinci gün *A-mu Mu-nien* (Amu Derya) adı verilen büyük bir ırmağı geçtik.

Buradan güneydoğuya doğru giderek akşamüstü eski bir su arkının yakınında konakladık. Su arkının iki tarafı Çin’de bulunmayan, tuhaf türde kamışlarla kaplıydı. Büyük olanları kış mevsimi boyunca yeşil kalmayı başarmışlardı. Bunların bir kısmını alarak baston yaptık. Bir kısmını ise geceleyin arabaların şaftına dayadık. Öylesine mukavemetli idiler ki kırılmadılar⁶²⁸. Küçük kamışların yaprakları kışın dökülüp ilkbaharda yeniden yeşerir. Biraz güneyimizdeki tepelerde iç kısımları yumuşak dokulu büyük bambular vardı⁶²⁹. Askerler bunları mızrak ve kargı yapımında kullanırlardı. Ayrıca takriben üç fit uzunluğunda mavi-siyah kertenkeleler gördük.

Üçüncü ayın yirmi dokuzuncu gününe (11 Mayıs 1222) gelindiğinde üstad bir şiir yazdı⁶³⁰. Dört günden ziyade yol aldıktan sonra Cengiz Han’ın ordugâhına ulaştık. Bizi karşılamak için Ho-la-po-te⁶³¹ isimli yüksek memurunu göndermişti. Dördüncü ayın beşinci gününde idik. Konaklayacağı yer hazırlanırken üstad hemen kendini Cengiz Han’a takdim etti. Han memnuniyetini belirterek şunları söyledi: “Başka

⁶²⁷ Ch’ang Ch’un’un kayıkla geçtiği küçük ırmak Şirabad’dır. Bu, Amu Derya Irmağı’nın kuzey koludur. Bkz. Emil Bretschneider, “Si Yu Ki (Ch’ang Ch’un, 1221-1224)”, s. 85; Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 99; *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, s. 250.

⁶²⁸ Çin arabalarının sadece iki tekerleği bulunuyordu. Kullanmadıkları zaman şaft zemine değmesin diye şaftın uç kısımlarının altına dik olarak dayatılırdı. Bkz. Emil Bretschneider, “Si Yu Ki (Ch’ang Ch’un, 1221-1224)”, s. 85; Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 100; *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, s. 250.

⁶²⁹ Bambu, hem ev ve yapı iskeleleri için malzeme hem de kâğıt üretmek için hammadde sağlayan Çin’in en önemli doğal ürünlerindendi. Bambu filizi lezzetli bir yiyecekti ve yaprakları şarabı tatlandırmak için kullanılırdı. Bambu plakalar bazen para yerine geçirdi. Çin’de oyuncak atlar bambudan yapılıyordu. Bambu gençliğin simgesi olarak görülüyordu. Ayrıca her zaman yeşil renkli ve değişmez olduğu için yaşlılığın simgesi de sayılmaktadır. Tıpkı yaşlı bir adam gibi cılız ve kuru idi. Rüzgâr estiği zaman bambuların gülerək eğildikleri düşünülürdü. Zaten Çince bambu imi gülmek iminin kısaltmasına benzemektedir. Sıcak havalarda serinlemek için, yatakta yatarken bacakların altına bambudan bir örtü yerleştirilirdi. Evvelce patlarken çok yüksek ses çıkaran havai fişekler bambudan imal edilirdi. Bunlar cinleri kovmak için yeni yıl ve daha başka kutlamalarda kullanılıyordu. Bu sayede cinlerin kaçırılmasıyla huzur ve barışın geldiği sanılıyordu. Eski zamanlarda, kâğıt icat edilmeden evvel, Çin’de bambu tabletler kullanılıyordu. Çin’in büyük bir kısmında yetişirdi. Bazı bambu türlerinin çapı iki ya da üç fit idi ve bazılarının uzunluğu ise otuz ya da kırk fit idi. Bkz. Charles Alfred Speed Williams, *Outlines of Chinese Symbolism and Art Motives*, New York, 1977, s. 33-34; Wolfram Eberhard, *Çin Simgeleri Sözlüğü*, s. 56-57. Bambu “hayruzan” olarak bilinir. Bambu Çin gemilerinin imalatından kullanılır. Bilhassa yelkenleri, bambu dalları hasır şeklinde örülerek yapılır. Bkz. Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *a.g.e.*, s. 547.

⁶³⁰ İlkbaharın sonunda mutut olarak şiir yazardı.

⁶³¹ Kim olduğu tespit edilememiştir; galip ihtimalle Kara Bagatur isimli Moğoldur.

hükümdarlar sizi davet etmişler fakat gitmeyi kabul etmemişsiniz. Ve şimdi benimle görüşmek için on binlerce *li* mesafeden geldiniz. Bunu pek büyük bir iltifat olarak kabul ediyorum”.

Üstad şöyle cevapladı: “Ben dağlı bir münzeviyim, Gök’ün⁶³² iradesi ve siz haşmetmeaplarının davetiyle geldim”. Cengiz Han hoşnut oldu, üstada oturmasını rica etti ve yemek getirilmesini buyurdu. Akabinde şunu sordu: “Üstad, benim için uzaklardan ne tür bir uzun yaşam iksiri getirdin?”. Üstad şöyle yanıtladı: “İnsan hayatını muhafaza edecek vasıtalara vâkıfım fakat ömrü ebedî kılacak bir âb-ı hayat mevcut değildir”. Üstadın açıkyürekliliği Cengiz Han’ın hoşuna gitti ve üstad ile müritleri için kendi otağının doğusunda iki çadır kurdurdu⁶³³. Bir dilmaç üstada şöyle dedi: “İnsanlar size ‘Tengri Mönge Kün’⁶³⁴ diyorlar. Bu ismi kendiniz mi seçtiniz yoksa başkaları mı verdi?”. Üstad şöyle cevapladı: “Ben dağlı bir münzeviyim, bu ismi kendim takmadım. Onu başkaları bana verdi”. Dilmaç, bilahare Cengiz Han’ın namına üstada gelerek

⁶³² Gök (T’ien): Eski Çin literatüründe Tanrı’yı tanımlamak için kullanılan iki terim vardı. Bunlardan biri, anlam olarak gökkubbeyi ve semayı ifade eden *T’ien* terimi idi. Diğeri ise mânâ bakımından ölmüş imparatorların ruhlarını içeren *Shang Ti* idi. En eski vesikalara bakıldığında söz konusu iki terimin de çok eski zamanlara dayandığı ve eşzamanlı olarak ortaya çıktığı görülmektedir. Gökkubbe’yi T’ien terimiyle anlamlandırmak daha kolay olmuştur. Akabinde şimşek, gök gürültüsü, rüzgâr ve yağmur gibi olgulardan hareket ederek gökyüzünün ötesinde var olduğuna inanılan Tanrı’ya bir anlam yüklenmiş oluyordu. Gerçek insanî özellikler taşıyan *Shang Ti* teriminin tam mânâsı “Yüce Hükümdar” demektir. T’ien ise soyut olduğu için mânâ bakımından biraz daha muğlaktır. T’ien umumiyetle kader ya da alınyazısı, afet, nimet, yardım duaları vb. ile bağdaştırılır. T’ien’in vermiş olduğu emirleri yerine getirmek zordur. O, hem merhametli hem de korkulandır, adaletsiz ve zalimdir. *Shang Ti* gökyüzünde yaşar, yürür, adım attığı yerde izini bırakır. Yani bu, insan ırkı ile gerçek anlamda temas kurar. Fakat yazılı dilde çok başka olarak ifade edilmişti. Çin yazısı ilk olarak meydana çıktığında tamamen resimler üzerine dayalı idi ve Çin dili başlangıçta çizmesi kolay olan gözle görülür nesnelere sınırlı idi. O zamanlar gökyüzünü resimlemeye yönelik herhangi bir girişimde bulunulmamıştı. T’ien’in şekli, tarih öncesi bir ressamın elinden çıktığı varsayılan bir insan figürü olmuştu. Yazıtları incelendiğinde söz konusu şeklin kusursuz yapısında külah ve üçayak olduğu anlaşılıyor. MÖ VI. ve VII. yüzyıllarda kafanın bir çizgi olarak yassılaştırıldıktan sonra, kolların başa paralel gelecek şekilde başka bir çizgi oluşturuncaya kadar kaldırıldığı görülür. Bkz. Herbert Allen Giles, *a.g.e.*, s. 16-18.

⁶³³ Cengiz Han üstad ile çok sık sohbet etmek istiyordu. Bu yüzden Semerkand yolu üzerinde onu dinlemek için özel bir çadır kurulması emrini vermişti. Hususî olarak çadır kurdurması ender rastlanan bir şeydi ve bu durum gelecekte çığır açacak bir ayrıcalıktı. Daha sonra bu özel çadırlara Hindistan’da Büyük Moğol İmparatoru Ekber (1556-1605) zamanında tesadüf edilecektir. Ağıt söylevlerinin yapıldığı bu ibadethâne yani tapınma evi, sonraları çok kez rastlayacağımız göçebe felsefe evlerinin ilk örneğidir. Bkz. Jean-Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 220.

⁶³⁴ Tengri Mönge Kün: Moğolca “Kutsal Ebedî Adam” demektir. Moğolcada “adam” anlamına gelen *kün*, *kümün* kelimesinden türemiştir. *Moğolların Gizli Tarihi* adlı eserde *gü’ün* olarak görülür. Metindeki bir notta *t’ien-jen* (heavenly man=kutsal adam) anlamına gelen unvan belirtilmiştir. Büyük olasılıkla *tängri*, *shen*’i (divine=kutsal) ve *möngkâ kün* ise *hsien*’i (immortal=ölümsüz) temsil ediyordu.

başka bir soru sordu: “Evvvelce size ne diyorlardı?”. O da Chung-yang’ın nezaretinde ilim tahsil eden dört şakirtten biriydim diye cevap verdi. Diğer üçünün kanatlanarak uçuşmağa ermiş ve bu dünyada yalnızca o kalmıştı. Akabinde ise şöyle dedi: “İnsanlar genellikle bana *hsieng-sheng* (pîr) derler”. Cengiz Han, Çinkai’ye üstada nasıl hitap etmesi gerektiğini sordu. Çinkai; “Bazıları ona ‘Baba ve Üstad’ bazıları ‘Üstad’ bazıları ise ‘Kutsal Hsien’⁶³⁵ diyorlar” dedi. Cengiz Han da; “Bundan böyle üstada “Kutsal Hsien” şeklinde hitap edilecek” dedi.

Hava aşırı sıcaktı ve Cengiz Han bu sıcaklardan kaçmak için Büyük Karlı Dağlar’ın (Hindikuş Dağları) yüksek yerlerine⁶³⁶ çekildi. Üstad da ona eşlik etti⁶³⁷. Cengiz Han dördüncü ayın on dördüncü gününü (24 Haziran 1222) üstada Tao hakkındaki sorularını soracağı gün olarak tayin etti. Belirlenen gün, memurları Çinkai, Liu Wen ve A-li-Hsien tarafından kaydedildi. Bu üç kişi aynı zamanda Cengiz Han’ın yakın adamları idiler. Fakat söz konusu gün geldiğinde dağlarda yaşayan mahallî haydutlarının isyan ettikleri haberi yayıldı. Cengiz Han âsileri bizzat kendisi zapturapt altına almaya karar verdi ve üstad ile olan görüşmesini onuncu⁶³⁸ ayın birinci gününe (5 Kasım 1222) erteledi. Üstad şehirdeki ordaya geri dönmek için Cengiz Han’dan müsaadesini istedi. Han şöyle dedi: “Gidip buraya tekrar döndüğünüzde yol yorgunu olacaksınız”. Üstad bu seyahatin sadece yirmi gün süreceğini söyledi. Cengiz Han, muhafız olarak yanına verebileceği kimse bulunmadığını belirterek rıza göstermeyince üstad kendine refakat etmesi için Elçi Yang A-kou’yu işaret etti. Binaenaleyh üç gün

⁶³⁵ Hsien: Ya bir kuş ya da kuş sırtında gökyüzüne uçan semavî bir ölümlüdür. “Shen-hsien” (Kutsal Ebedî) ismi Moğol hanının geçici ordugâhı olan Karakurum’u ziyaret ettiği esnada Ch’ang Ch’un’a verilmişti. Bkz. Bkz. Li Chih-Ch’ang, *a.g.e.*, s. 102; Sechin Jagchid, *a.g.m.*, s. 11-12; Florian C. Reiter, “A Praise of Buddha by the Taoist Patriarch Ch’iu Ch’u-chi (1148-1227) and its Source”, s. 186-187.

⁶³⁶ *Sheng Wu Ch’in Cheng Lu* adlı eserde “Pa-lu-wan Vadisi” olarak belirtilmiştir. *Moğolların Gizli Tarihi*’nde ise “Pa-lu-an” şeklinde geçer. Afganistan’da Kabil’in kuzeyinde, şimdiki Parvan’dır.

⁶³⁷ Üstad’ın verdiği bilginin aynısını Cüveynî de ifade etmektedir. Cüveynî’ye göre, Cengiz Han Bamiyan Dağları’ndan ilerleyerek Bağlan’a varmıştı. Orada ağır olan eşyalarının bir kısmını bırakmıştı. Yaz mevsimini bölgenin meralarında geçirecekti. Sonbahar mevsimi gelince Ceyhun bölgesine gidecekti. Bkz. V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 554.

⁶³⁸ “Onuncu” muhtemelen bir baskı hatasıdır; doğrusu “yedinci” olmalıdır.

sonra Cengiz Han, Yang A-kou'ya yerli bir başbuğ ile bin kadar süvariye yanına alarak üstada refakat edip farklı bir yoldan Semerkand'a geri götürmelerini buyurdu⁶³⁹.

Büyük bir dağı aşık, burada sütunları ince muhlara benzeyen bir "Taş Kapı"⁶⁴⁰ vardı. Sütunların üzerinde, bir tür köprü biçiminde boydan boya uzanmış devasa bir kaya parçası bulunuyordu. Altından geçen ırmak çok hızlı akıyor, atlılarımız yük merkezlerini karşıya geçmeye teşvik ediyorlardı ki, merkezlerin çoğu boğulup gitti. Irmağın kıyıları aynı şekilde telef olan başka hayvanların leşleriyle doluydu. Burası eşkıyaların sıklıkla saldırılar düzenlediği bir sınır geçidiydi. Zikerttiğim geçidi aştığımızda üstad iki şiir yazdı.

Üstad üçüncü ayın sonunda Cengiz Han'ın ordugâhına ulaştığında otlar yeşermiş, etraftaki ağaçlar çiçek açmış, koyunlar ve atlar semirmişti. Lakin üstad Cengiz Han'ın müsaadesi ile dördüncü ayın sonunda⁶⁴¹ ayrıldığında artık ne ot ne de başka bir yeşillik kalmıştı⁶⁴². Üstad bu temayla ilgili bir dizi şiir yazdı.

Yolda iken Batı'dan avdet edip yüklü miktarda mercan taşıyan insanlara rastladık⁶⁴³. Bize refakat eden memurların bazıları iki parça gümüş vererek elli adet mercan satın aldılar. En büyüğünün uzunluğu bir ayaktan fazlaydı. Fakat at sırtında taşındıkları için kırılmalarını önlemek imkânsızdı. Serin havalardan yararlanmak için sürekli olarak geceleyin seyahat ettik ve böylece beş ya da altı gün sonra Semerkand'a

⁶³⁹ Cengiz Han burada Chen-Hai ile beraber kaldı. Bkz. Emil Bretschneider, "Si yu ki. Ch'ang Ch'un's Travels to the West A. D. 1221-1224", s. 43; Aynı müellif, "Si Yu Ki (Ch'ang Ch'un, 1221-1224)", s. 87; Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 101; *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, s. 252.

⁶⁴⁰ Ch'ang Ch'un bir şiirinde Taş Kapı'nın bulunduğu yerin Amu Irmağı'nın güneyinde olduğunu ifade etmiştir. Üstadın Hindikuş Dağları'ndan Semerkand'a doğru ilerlediği yol daha batıda kalmaktadır. Muhtemelen dönerken geçtiği yoldan 1832 yılında Hindistan'dan Buhara'ya giderken Alexander Burnes (1805-1841) de geçmişti. Çünkü bu seyyah da Hindikuş Dağları'nın kuzaybatı eteğindeki yolu anlatırken üstadla aynı bilgileri vermektedir. Bkz. Emil Bretschneider, "Si Yu Ki (Ch'ang Ch'un, 1221-1224)", s. 87; Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 101; Jennifer Speake, *Literature of Travel and Exploration: A to F*, New York, 2003, s. 147-148; *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, s. 252.

⁶⁴¹ Üstadın hareket ettiği zaman takriben dördüncü ayın ortalarıydı (27 Mayıs 1222).

⁶⁴² Dördüncü veya beşinci ayda otlar kuru idi ve dağlarda yılın en sıcak ayında dahi kar bulunuyordu. Güneş çıkınca hava ısınırdı ama güneş batınca hava buz gibi olurdu. Altıncı ayda bile halk pamuklu yorgan ile uyuyordu. Yaz aylarında yağmur olmazdı. Sadece sonbaharda yağmur yağmaya başlardı. Otlar filizlenirdi. Kışın ovalar Çin'deki gibi yeşilleniyordu. Otlar ve ağaçlar çiçek açıyordu. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 101-102; *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, s. 212.

⁶⁴³ Avrupa'dan tüccarların getirilmiş olduğu mercan balıkları burada dünyanın hiçbir yerinde görülmedik fiyatlarla satın alınırdı. Bkz. *Marco Polo'nun Geziler Kitabı*, s. 43.

ulaştıktık. Buradaki memurların tamamı üstadın kalacağı mahalde onu karşılamaya gelmişlerdi. Beşinci ayın beşinci gününde idik (15 Haziran 1222).

II. BÖLÜM

Elçi Li, Çin'e gidecekti ve üstad doğudaki Taoist cemaatine hitap ettiği bir şiiri kendilerine sunmak üzere ona verdi. Üstad artık eski ikametgâhına dönmüştü, burası suları kuzeydeki karlı dağlardan gelen ve bu yüzden çok soğuk olan temiz bir ırmağın birkaç yüz fit üzerinde bulunuyordu⁶⁴⁴. Beşinci ayda, yaz mevsimi başladığı zaman, evinin arka tarafındaki rüzgâr alan taraçada konakladı⁶⁴⁵. Geceleyin bu evin damında uyudu. Altıncı ayda, sıcaklığın iyice arttığı dönemde, gölde yıkandı; bu suretle, evinden çok uzaklarda olmasına rağmen yaşam koşullarından katiyen rahatsızlık duymadı.

Bu bölgedeki tarıma elverişli araziler her çeşit tahıl ziraati için uygundu fakat karabuğday ve soya fasülyesi yetişmiyordu. Buğdaylar⁶⁴⁶ dördüncü ayda olgunlaşır. Buradaki insanların kendilerine has hasat yöntemleri vardı; basit bir şekilde yığınlar oluşturup ihtiyaç duydukları kadarını öğütüyorlardı⁶⁴⁷. Altıncı aya kadar hasadın tamamı kaldırılırdı. Vali Yeh-lü A-hai'nin memuru Bay Li, beş akrelik kavun tarlasını bize armağan etti. Kavunlar fevkalâde tatlı ve güzel kokuluydu; bunların aynısı Çin'de yoktu⁶⁴⁸. Kavunların bazıları çok büyüktü.

⁶⁴⁴ Bu ikametgâhın saray gibi muhteşem bir ev olduğu belirtilir. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 110.

⁶⁴⁵ Taraçalı yapılar İran'da çok yaygındı. Halk sıcak yaz gecelerinde bu düz damlarda uyumaya alışkındı. Bkz. Emil Bretschneider, "Si yu ki. Ch'ang Ch'un's Travels to the West A. D. 1221-1224", s. 44; Aynı müellif, "Si Yu Ki (Ch'ang Ch'un, 1221-1224)", s. 88; Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 110; *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, s. 253.

⁶⁴⁶ İbn Battûta Çin'deki buğdayların lezzetine hayret etmişti. Hatta aynı tür, iri ve uzun taneli buğdayı Tibet'e 2.33 fersahlık mesafede bulunan Dihli'de gördüğünü ve bunun Çin'dekilerle aynı olduğunu ifade etmişti. Bkz. Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *a.g.e.*, s. 515, 523.

⁶⁴⁷ Yeh-lü Ch'u-ts'ai'nin *Chan-Jan Chü-Shih Wen Chi* adlı eserinde Müslümanların yeldeğirmeni ile buğday öğüttüklerini kaydetmişti. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 110.

⁶⁴⁸ Çin'in kendine has pek çok çeşit sukabağı ve kavunu vardı. Karpuz Batı Asya'dan geliyordu. Bu yüzden ismi "Batı Sukabağı" idi. Orta Çin'de yedinci ayın yedinci gününde kutlanan Kadınlar Bayramı'nda kadınlar Tanrılara kavun sunardı. Sekizinci ayın on beşinci günü olan dolunayda kavunlu pastalar yapıp ikram edilirdi. Konfüçyüs'e ait olduğu düşünülen bir atasözü şöyledir: "Eğer hırsızlıkla suçlanmak istemiyorsanız bir sukabağı tarlasından geçerken eğilmeyin". Sonbahar mevsiminde genç kızlar tarlalara gidip kavun topluyorlardı. Halk arasında bunu yapan genç kızların erkek çocuk sahibi olacağı düşünülürdü. Çin kültüründe karpuzla ilgili olarak ilginç inanışlar mevcuttu. Karpuz evlilik çağındaki bir kızı ifade ediyordu. Ayrıca karpuzun içinin kırmızı olması genç kızın ilk defa âdet görmesi veya bekâretini kaybetmesi anlamına geliyordu. Bkz. Wolfram Eberhard, *Çin Simgeleri Sözlüğü*, s. 277-278.

Altıncı ayda ikinci hanzâde (Çağatay) Semerkand'a geri döndü ve Liu Wen bizden aldığı kavunların bir kısmını hediye olarak hanzâdeye verdi. Kavunların on tanesi tam olarak bir hod⁶⁴⁹ ağırlığındadır. Meyve ve sebze çok boldur fakat gölevez⁶⁵⁰ ve kestane ağacı⁶⁵¹ yoktur. Patlıcanlar devasa büyüklükte parmaklar gibidir, renkleri siyaha çalan koyu mordur.

Hem kadınlar hemde erkekler saçlarını örerler⁶⁵². Bulut deseniyle işlenen envâ-i çeşit renkli kumaşlar ile süslenmiş erkeklerin şapkaları genellikle *yüan-shan-mao*'ya⁶⁵³ benzer ve bu şapkaların püsküller sallanır. Seçkinlerden aşağıya doğru resmî rütbe sahiplerinin tamamı şapka takar. Avam tabakası ise takriben uzunluğu altı fit olan beyaz bir muslin⁶⁵⁴ parçasını başlarına sarar. Zenginlerin ya da mühim kimselerin eşleri yaklaşık altı ya da yedi fit uzunluğundaki siyah veya mor renkli ince tül parçasını (gauze) başlarına dolarlar. Bunların üzerine bazen çiçek veya başka desenler nakşederler. Saçlar daima aşağı doğru salınır. Bazıları saçlarına ham ipekten mamul sade veya renkli bir kumaş takarken, bazıları ise bez ya da yalın bir ipek parçası takar. Başlarına pamuklu kumaş ya da ipek saran bu kadınlar tıpkı Budist rahibeler gibi görünürler. Bunu yapanlar avam tabakasına mensup kadınlardır. Elbiseleri genellikle

⁶⁴⁹ Yirmi üç kg civarındadır.

⁶⁵⁰ Başka bir ismi Kolokaz olan yumrulu bu bitki genellikle ıslak tarlalarda yetişmektedir. Çin'e Polonezya'dan getirildiği düşünülmektedir. Günümüzde Güney Çin tarafında çok fazla yetişir. Fuji Eyaleti'nde insanların iyi görmesini sağlamak için birinci ayın on beşinci günündeki bir bayramda tüketilmektedir. Bu bitki talih ya da zenginliği de simgeliyordu. Bkz. Wolfram Eberhard, *Çin Simgeleri Sözlüğü*, s. 179.

⁶⁵¹ Yapraklı meşenin bir çeşidi olan kestane ağacı Himalayaların doğu tarafında yetişmektedir. Çince *li* sözcüğü kestaneyi ifade etmektedir. Li kelimesinin bir anlamı iyi ahlâk, diğeri ise korku dolu, endişeli demektir. Düğün merasimlerinde oğulları olsun diye misafirlere kestanelerle birlikte hurmalar ikram edilir. Bkz. Wolfram Eberhard, *Çin Simgeleri Sözlüğü*, s. 172-173.

⁶⁵² Erkeklerin saçlarını örerek kulaklarının arkasından geçirdikleri belirtilir. Bkz. *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei-lu ve Hei Ta shi lu*, s. 81. Kimi eserlerde Türklerin, Çinliler ve Tibetliler gibi uzun saçlarını ördüğüne dair bilgiler mevcuttur. Bazı yerlerde, Türklerin saçlarını kısa kestığı bilhassa Göktürk döneminde saçlarını örgü yapmayarak uzun bıraktıkları ifade edilmiştir. Bunu İşbara Kağan'ın bir mektubundan öğrenmekteyiz. Bkz. İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 307.

⁶⁵³ *Yüan-shan-mao* abartılı gösterilerde giyiliyordu. Kelime anlamı "Uzaktaki dağ tepeleri"dir.

⁶⁵⁴ Muslin adını Musul şehriden alan Arapça bir kelimedir. Bu, ince pamuklu bir kumaştır. Marko Polo'da bu sözcüğü kaydetmiştir. Bkz. Emil Bretschneider, "Si Yu Ki (Ch'ang Ch'un, 1221-1224)", s. 89; Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 111; *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, s. 253. Marko Polo Musul'da dokunan muslinin altın sırmalı ipekli kumaş olduğunu ifade eder. Bkz. *Marco Polo'nun Geziler Kitabı*, s. 23.

pamuktandır, dikişleri büzülmüş torba gibidir, üstü dar altı geniş ve kolları dikişlidir. Buna iç giysi denir ve hem erkekler hem de kadınlar giyer. Arabaları, sandalları ve tarım aletleri bizimkilerden çok farklıdır. Kapları genellikle pirinçten ya da bakırdandır, bazen de porselendir. Bir tür porselenleri vardır ki, bizim Ting⁶⁵⁵ porselenlerimize çok benzer. Şarap kadehi yapmak için sadece cam kullanırlar. Silahları çeliktendir. Alışveriş yaparken ortasında delik bulunmayan altın sikkeleri kullanırlar⁶⁵⁶. Bunların her iki tarafında kendi yazılarının harfleri bulunur⁶⁵⁷. Ahalisi genellikle çok uzun boylu ve güçlüdür; öyle ki, en ağır yükleri halat olmadan taşıyabilirler. Eğer bir kadın evlenir ve kocası fakirleşirse başka bir kocaya gidebilir. Eğer kocası bir seyahate çıkarsa ve üç ay içinde geri dönmezse, eşinin yeniden başka biri ile evlenmesine izin verilir. İşin garip yanı bazı kadınların sakalları ve bıyıkları vardır⁶⁵⁸. *Dashman*⁶⁵⁹ denilen bazı kimseler

⁶⁵⁵ Genellikle beyaz ve aşırı kırılğan bir porselen çeşididir.

⁶⁵⁶ Yeh-lü Ch'u-ts'ai şöyle demişti: “Bu gözsüz sikkeleri nasıl ipe dizeceğim”. Bkz. Li Chih-Ch'ang, *a.g.e.*, s. 107. Tipik Çin sikkesi yuvarlak ve sikkenin orta kısmında dört köşesi olan bir delik bulunurdu. Bkz. Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 121; *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, s. 206-207. VII. yüzyıldan sonra, Çin'de pek çok farklı türde madenî sikkeler mevcuttu. Doğu Shantung Eyaleti'nde ödemeler için kullanılan ve küçük bir bıçaktan geldiği düşünülen bıçak parası zaman içinde değişmişti. Bu bakırdan (daha sonra pirinçten) yapılırdı ve yuvarlak bir sikke olarak üstünde, asılması için kare bir delik olan bıçak sapını hatırlatırdı. Bunlara iki veya dört yazı karakteri eklenmişti. Hatta XX. yüzyılın başlarına kadar kullanılmıştı. Madenî sikkeler bir ipe dizilirdi. XII. yüzyıldan sonra kâğıt para kullanımına da başlanmıştı. Bkz. Wolfram Eberhard, *Çin Simgeleri Sözlüğü*, s. 247.

⁶⁵⁷ Moğolların Moğolistan'da bastıkları sikkeler üzerinde Moğol alfabesi ile yazılmış yazılar mevcuttu. Ama onlar, fethettikleri memleketlerde darbedilen sikkelere o ülkenin dili ile yazılar nakşetmişlerdi. Moğolistan baskılı sikkelerin büyük han tarafından bastırıldığı belirtilmek zorundaydılar. Gazan Han döneminden itibaren yazı formatında değişiklik olmuştu. Yazının baş kısmına “Allah'ın kudretiyle” ifadesi eklenmişti. İlhanlıların ilk hükümdarı olan Hülagu'dan Gazan Han'a kadar basılan sikkelerin kalite değeri düşüktü. İlhanlı sikkeleri üzerinde Arapça ve Uygurca yazılar kullanılmıştı. Abaka, Ahmed Teküder, Argun, Geyhatu, Baydu ve Gazan gibi hanlar sikkeleri üzerine Uygurca yazılar yazdırırlardı. Ayrıca İlhanlıların sikkelerinde Kur'an-ı Kerim'den ayetlerde bulunuyordu. Yine on iki imam ve dört halifenin adı da görülmüştür. İlhanlı sikkeleri üzerinde arslan ve güneş başta olmak üzere insan ve pek çok hayvanın tasviri mevcuttur. Bkz. Oğuz Tekin, “Sikke”, *IA, C. XXXVII*, s. 182.

⁶⁵⁸ Yeh-lü Ch'u-ts'ai'nin yazmış olduğu eserde ve Wu-ku-sun'un *Pei-Shi-Chi* adlı seyahatnamesinde sakallı ve bıyıklı kadınların olduğundan söz edilir. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 111; *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, s. 213.

⁶⁵⁹ Bu kelime “Danışmend” sözcüğünün bozulmuş biçimidir. “Bilgili, ilim sahibi” anlamına gelir, Farsçadır. Danışmend, genellikle icazet alma mertebesine ulaşmış, medresede oda sahibi öğrenciler için kullanılırdı. Bazı kaynaklarda kadılık ve müderrislik mesleğinde bulunan ilim sahibi kimselere de danışmend deniliyordu. Malî durumu iyi olan danışmendler hizmetlerini görmesi için yanına çömezlerini alıyorlardı. Danışmendlerin statüleri, genel olarak öğrenim gördükleri medresenin vakfiyesinde belirlenmiştir. Bu unvanı almak isteyen öğrenciler “hâşiye-i tecrid, miftâh, kırklı, hâric elli, mûsile-i sahn” derecelerini medreselerde belirlenen sürede alma koşuluyla bir üst medreseye

vardır; bunlar ülkede kullanılan yazıyı bilirler, sicillerden ve vesikalardan da yine bunlar sorumludur.

Kış mevsiminin sonunda bir ay boyunca oruç tutarlar⁶⁶⁰. Her akşam aile reisinin bizzat kendisi bir koyunu kesip parçalara ayırarak bunlara dağıtır ve bu öğün ertesi sabaha kadar hiç durmadan devam eder. Kalan aylarda daha başka altı oruçları vardır. Yine, yüksek bir binanın tepesinde büyük kütüklerden mamul, on fit genişlikte, saçak payandasına benzeyen yüksekçe bir yer inşa ettiler ve etrafına da açık bir kısım eklediler⁶⁶¹. Her sabah ve akşam müezzin (the leading man) buraya çıkar ve başıyla batı yönünü selamlar. Buna “Allah’a hitap ediyor” derler. Onlar ne Buda’ya ne de Taocuların mabutlarına tapınırlar. Müezzin uzunca bir süre ezan okur ve onun sesini duyan sıhhati yerinde her erkek ve kadın hemen oraya koşup secdeye kapanmak zorundadır⁶⁶². Bu, ülkenin tamamında böyledir. Buna itaat etmeyen herhangi bir kimse katledilir ve cesedi çarşıda sergilenir. İmamın kıyafeti memleket ahalisinin kıyafetinden farklı değildir ancak bambudan mamul bir kasnak ile desteklenen otuz iki fit uzunluğunda güzel bir muslin kumaşla çevrelenen bir sarığı vardır.

Üstad, yedinci ayda, yeni ayın görüldüğü ilk gecede, Tao’yu anlatmak için belirlenen zamanın geldiğini Cengiz Han’a hatırlatmak için A-li-Hsien’i ona gönderdi. Sekizinci ayın yedinci günü (13 Eylül 1222) bunu kabul eden bir yanıt geldi ve hemen harekete geçtik. Vali Yeh-lü A-hai, onlarca *li* boyunca bize refakat etti. Üstad ona şöyle dedi: “Müslümanların şehrinin doğusunda iki bin aile kısa süre önce isyan etti. Şehir her gece alevler ile aydınlanıyor ve insanlar arasında büyük bir huzursuzluk var. Geri dönüp onları yatıştırmanız daha iyi olacaktır”. Vali A-hai şöyle cevapladı: “Fakat yolda

giderlerdi. Danışmendler içerisinde başarı sağlayan öğrenciler bürokraside de görev alabilirlerdi. Bkz. Mehmet İpşirli, “Danışmend”, *İA*, C. VIII, s. 464-465.

⁶⁶⁰ Ramazan ayı söz konusu yılda 9 Ekim 1222 tarihinde başlamıştı. Müellif muhtemelen hicrî takvimi bilmediği için genel bir ifade kullanmıştır.

⁶⁶¹ Besbelli ki, müellif burada minare ve şerefesini tasvir ediyor.

⁶⁶² Kadınların ve erkeklerin birlikte camiye koştuğunu gösteren bu kayıt, İslamın uzun zamandan beri var olmayan özgürlükçü yönünü ya da Türk toplumlarında kadınlar ile erkeklerin görelisi, ancak eski zamanlardan beri devam eden eşitliğine duyulan sağlam bir bağlılığı gözler önüne sermektedir. Bkz. Jean-Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 219.

beklenmedik bir şey olursa sonra siz ne yaparsınız?”. Üstad: “Bu sizin işiniz değil dedi” ve geri dönmesi için onu ikna etti⁶⁶³.

On ikinci gün Keş şehrini geçtik, ertesi gün üç yüz süvari ve bin piyade refakat etmek amacıyla bize katıldı. Demir Kapı’dan geçmekten sakındığımız için başka bir yolu kullanarak yüce dağlara doğru yol aldık. Suyu kızıl bir ırmağı geçtik. Bu ırmak birkaç *li* yüksekliğinde uçurumların bulunduğu dar bir vadinin içinden akıyordu. Güneydoğu yönünde ırmağı takip ederek dağın alt kısmında bulunan tuzlu bir su kaynağına vardık. Güneş tuzlu suyu buharlaştırıp beyaz tuza dönüştürüyordu. Seyahatimizde kullanmak için iki ölçek tuz aldık⁶⁶⁴. Güneydoğu istikametinde tırmanarak bir havzaya ulaştık ve bizim batı tarafımızda buzla kaplıymış gibi görünen büyük bir berzah gördük fakat gerçekte bunlar sadece tuz idi. Ayrıca dağın zirvesinde kırmızı taşlar vardı ki, bunlar da tuzdan oluşmuştu. Üstad bunların tadına baktı ve burada tuzların dağlarda bulunmasına rağmen, doğuda⁶⁶⁵ sadece alçak yerlerde bulunduğu gerçeği ile karşılaştı⁶⁶⁶. Yerli halk çok miktarda tuzla yapılan çöreğe bayağı düşküdü. Bu onları susatıyor ve çok su içiriyordu. Hatta kış mevsiminin ortasında yoksul kimselerin testi içerisinde su sattığını görmek olağandışı bir şey değildi.

On dördüncü gün (20 Eylül 1222) Demir Kapı’nın güneybatısında bulunan dağların eteklerine ulaştık. Dağ geçidinin son kısmı çok yüksekti ve sarp kayalıklarla

⁶⁶³ Üstadı korumak için gelen yüz kadar asker vardı. Bu tedbir üstadın hoşuna gitmemişti. Demir Kapı taraflarında haydutlar toplanmıştı ve üstadı korumaya gelen bu askerlerin çok faydası görülmüştü. Bkz. L. Ligeti, *a.g.e.*, s. 123.

⁶⁶⁴ Tuz ticareti bu devirde oldukça önemli idi. Tuz ve tahıl tedarik edebilmek için takas sistemi kullanılırdı. Uzak bölgelere gıda taşımak tüccarlar için cazip değildi. Ama savaş döneminde hükümet tekelinde olduğu için kârlı bir iş olan tuz ticaretine izin veren vesikalar bulunuyordu. Tuz takas sistemi Song Hanedanı zamanında kullanılmış ve 1370 yılında Ming Hanedanı tarafından yeniden canlandırılmıştı. XV. yüzyılda dahi askerî hudutlarda bu sistem uygulanıyordu. Bkz. Michael Dillon, *China: A Cultural and Historical Dictionary*, New York, 1998, s. 270.

⁶⁶⁵ Burada Çin ve Moğolistan kastedilmektedir. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 106.

⁶⁶⁶ *Sui-Shu Si-Yü Chüan* adlı eserde, topraktan kırmızı renkli tuz çıktığı, meyvenin bu bölgede bol olduğu ve toprağının çok verimli olduğu ifade edilir. Dağlarda dahi tuz çıkmakta idi. *Pei-Shi-Chi* adlı eserde ise Müslüman topraklarında tuzun dağlardan çıktığı kaydedilmiştir. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 112. Schuyler, *Türkistan* adlı eserinde Karşı’nın güney tarafına on mil mesafedeki dağlarda pembe renkli kaya tuzu bulunduğunu belirtir. Bu tuz tüm Türkistan’a satılmaktaydı. Mayeff ve Kostenko ise pembe renkli kaya tuzunun Hissar Bölgesi’nde duran Başkurt Dağları’ndan çıktığını söylemişti. Bkz. Emil Bretschneider, “Si Yu Ki (Ch’ang Ch’un, 1221-1224)”, s. 92; *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, s. 255.

çevriliydi. Buranın solunda büyük bir göçük meydana gelmiş ve vadi tabanındaki ırmağın bir milden daha fazla kısmını tamamen örtmüştü⁶⁶⁷.

Sonbaharın ortasında (sekizinci ayın on beşinci günü) bize Sarı Irmak'ı⁶⁶⁸ anımsatan Amu'ya ulaştık. Bu ırmak kuzeybatı yönüne doğru akıyordu. Bir kayık ile karşıya geçtik ve ırmağın güney kıyısında otağımızı kurduk. Batıda T'uan-pa-la⁶⁶⁹ adıyla anılan bir hudut kalesi vardır; bu kaleye konumu dağlık olduğu için hücum etmek çok zordur.

Yolda Cengiz Han'ın üçüncü oğlu'nun (Ögedey Han) şahsî doktoru Bay Cheng'e⁶⁷⁰ rastladık. Üstad ona bir şiir armağan etti.

Irmakta akıntıya karşı seyrüsefer eyledik ve sonra güneydoğu yönünde otuz *li* mesafe aldık. Su yokluğundan dolayı gece seyahat etmeye mecburduk. Büyük bir şehir olan Belh'i⁶⁷¹ geçtik. Bu şehrin sakinleri hana isyan ettikleri için yakınlarda sürülmüşlerdi⁶⁷² fakat şehrin sokaklarındaki köpek havlamalarını hâlâ işitebiliyorduk.

⁶⁶⁷ Ch'ang Ch'un'un, Kaş'tan Amu Derya'ya giden yolu mecburen takip etmişti. Demir Kapı'dan geçen kısa yoldan gitmeyerek buranın etrafını dolaşmıştı. Geçidin güneybatısından ilerledikleri iddiası doğru değildir. Kayıtları tutan Li Chih-Ch'ang başka bir geçidi Demir Kapı zannetmişti. Dağlarda bulunan kaya tuzlarını gördüklerine göre, onlar muhtemelen Hissar Bölgesi'nden ve Demir Kapı'nın batı tarafından geçmişlerdi. Bkz. Emil Bretschneider, "Si Yu Ki (Ch'ang Ch'un, 1221-1224)", s. 92; Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 112-113; *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, s. 255.

⁶⁶⁸ Ortaçağ döneminin en büyük seyyahlarından olan İbn Battûta Sarı Irmak'ın "Âb-ı Hayat" olarak bilindiğini ifade etmiştir. Ona göre; Sarı Irmak Çin'in orta kısımlarından geçiyordu. Bu ırmağa "Sebr" (Sarı) adı da verilmişti. Iрмаğın kaynağı Pekin yakınlarında bulunan Kûh-i Bûzne Dağı idi. Oradan Hansa şehrine (Batı dillerinde Hang-chou) akabinde Çin'deki Zeytun bölgesine akardı. Irmak daha sonra Sinüssin (Kanton, Sıngelân) tarafına ulaşırdı. Denize döküldüğü kısım Mecmaü'l-Bahreyn (iki denizin birleştiği yer) olarak adlandırılırdı. Iрмаğın etrafı aynı Nil Nehri gibi köy, kasaba, bağ, bahçe ve çarşılarla doluydu ve kıyısında ise su dolapları mevcuttu. Bkz. Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *a.g.e.*, s. 49, 612, 693.

⁶⁶⁹ T'uan-pa-la şehir demektir. Yeh-lü Ch'u-ts'ai notlarında Belh şehrinin batı tarafında Chuan şehrinin bulunduğunu belirtir. Muhtemelen Chuan, Tuan ile aynıdır. Reşideddin'e göre; T'uan şehri Kerduan istihkâm yeridir. Burası Moğollara karşı bir ay boyunca direnmişti. Bretschneider, Ch'ang Ch'un'un bu yerden geçmediğini, sadece birinden işittiğini ifade etmektedir. Bkz. Emil Bretschneider, "Si Yu Ki (Ch'ang Ch'un, 1221-1224)", s. 93; Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 113; *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, s. 255-256.

⁶⁷⁰ Cheng Ching-hsien'in diğer bir adı Lung-kang (Ejderha Tepesi) idi. Bu zat, Yeh-lü Ch'u-ts'ai'nin yakın arkadaşıydı ve her ikisi de birbirlerine sayısız şiir vermişti. Ögedey Han'ın cülusundan sonra pek çok mühim vazifeler üstlendi ve han nezdinde itibar gördü.

⁶⁷¹ Belh, Moğollar tarafından 1220 yılında zapt edilmişti ve 1222 yılında Ch'ang Ch'un buradan geçerken şehir haraptı.

⁶⁷² Şehir ahalisinin kılıçtan geçirildiğini Reşideddin'den öğreniyoruz.

Gün ağarıırken kahvaltı yaptık ve müteakiben doğu yönünde yirmi-otuz *li* gidip kuzeye doğru akan bir ırmağa ulaştık. Irmağı güç bela at sırtında geçebildik ve öteki yakasında durup geceledik. Yirmi ikinci gün (28 Eylül 1222) Çinkai bizi karşılamak için geldi ve çok geçmeden Cengiz Han'ın ordugâhına vardık.

Cengiz Han derhal Çinkai'yi göndererek üstadın kendisiyle hemen mi yoksa biraz dinlendikten sonra mı görüşmek istediğini sordu. Üstad hazır olduğunu söyledi. Bu olayda ve müteakip vakalarda olduğu gibi, Taoistler han ile görüştüklerinde önünde diz çöküp yere kapanmadılar fakat otağına girdiklerinde sadece avuçlarını birleştirip öne doğru eğilerek selamladılar⁶⁷³. Huzura kabul sona erdiğinde bize kımız (kurmiss)⁶⁷⁴ ikram ettiler ve bunu bitirir bitirmez huzurdan ayrıldık. Han, Semerkand'da konakladığımız yerde ihtiyaçlarımızın hakkıyla karşılanıp karşılanmadığını sordu. Üstad evvelce Moğollardan, yerlilerden ve validen alınan erzağın yeterli olduğunu fakat son dönemlerde gıda temini konusunda bazı zorluklar yaşandıklarını, yiyecek tedarikinde düşüş olduğunu ve bu yükü tamamen valinin üstlendiğini söyledi. Ertesi gün han şahsî memurlarını yeniden otağımıza gönderdi. Han, üstadın tüm öğünlerini kendisi ile birlikte yemesini teklif etti. Fakat üstad şöyle karşılık verdi: “Ben dağlı bir münzeviyim ve sadece sakin yerlerde rahat ederim”. Han üstadın gönlünü yapacağını söyledi. Yirmi yedinci gün han kuzeye doğru çekilmek üzere hareket etti. Yolda bize yeniden üzüm şarabı, kavun ve sebze gönderdi.

Dokuzuncu ayın ilk günü kayıklardan yapılan bir köprüyü geçtik ve kuzeye doğru yol aldık. Artık hitap edeceği vaktin geldiğini söyleyen üstad, Vali A-hai'nin⁶⁷⁵ çağırılması buyurdu.

⁶⁷³ Bir tür reverans yani saygı ile eğilme hareketi Çinli rahipler arasında bir saygı alâmeti idi.

⁶⁷⁴ Türklerin ve Moğolların erken dönemlerine ait alkollü içecekler, kısırak ve deve sütünden yapılan çeşitli kımızlardı. Bozkır halklarının ünlü içeceği olan kımız, kısırak ya da deve sütünün mayalanması ile elde edilir ve Çince “Tung-Lo” adıyla anılırdı. Moğolcası ise “ayrag” idi. Kımız Türkçe bir kelimedir. Marko Polo kımızı “kemiz” suretinde kaydetmişti. William Rubruck ise “cosmos” biçimini kullanmış ve nasıl hazırlandığı hakkında bilgiler vermişti. Kımızı hem Türkler ve Moğollar hem de Asya'nın diğer göçebe kavimleri yapmaktaydı. Kımız yaz aylarında bolca içilirdi. Bunun sebebi ise yaz aylarında kısırakların bol olmasıydı. *Yuan Shih* adlı eserde kısırak sütünün çok lezzetli olduğu ve Kıpçaklar tarafından Çin'deki Moğol sarayına gönderildiği ifade edilmiştir. Bkz. Emil Bretschneider, “Si Yu Ki (Ch'ang Ch'un, 1221-1224)”, s. 94; Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 114-115; Paul D. Buell, *The A to Z of the Mongol World Empire*, United Kingdom, 2003, s. 103, 184; *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, s. 256.

⁶⁷⁵ Tercüman olarak görevini ifa etmesi için. *Yuan Shih* adlı eserde bu zattan “T'ai-shih” (müşavir=councillor) olarak söz edilir. Bkz. Emil Bretschneider, “Si yu ki. Ch'ang Ch'un's Travels to

On beşinci gün (1 Ekim 1222) heybetli bir otağ kuruldu ve Cengiz Han'ın maiyetindeki kadınlar başka bir yere gönderildi. Sağlı sollu dizilen kandiller ve meşaleler ışık saçıyordu. Yalnızca teşrifatçı (chârbi) Çinkai ile elçi Liu Wen'in refakatine izin verilmişti. Üstad, Vali A-hai ve A-li-Hsien'in eşliğinde içeri girdi. Oturduktan sonra, Liu Wen ve Çinkai'nin kendisi için muazzam bir seyahate katlandıklarını belirtip onların anlatacaklarının da dinlenmesi için huzura kabullerini rica etti. Bu öneri kabul edildi. Üstadın söyledikleri A-hai tarafından Moğolcaya tercüme edildi. Onun öğretisi hanı sevince boğmuştu ve ayın on dokuzuncu günü, nurlu bir gecede, üstadı tekrar çağırttı. Han üstadın söylediği şeylerden ziyadesiyle memnun oldu ve yirmi üçüncü gün (29 Ekim 1222) onu otağına bir kez daha çağırttı. Burada kendisine daha önce davranıldığı şekilde muamele edildi ve han onun söylediklerini memnuniyetle dinledi. Han, üstadın söylediklerinin kaydedilmesini, bilhassa Çince karakterler ile yazılmasını ve unutulmaması için muhafaza edilmesini emretti. Huzurunda bulunanlara şöyle dedi: “Canlı ruhu muhafaza sanatı üzerine Kutsal Ölümsüz'ün söylevini üç kez işittiniz. Üstadın sözleri kalbimin derinliklerine saplandı. Duyduklarınızı başka yerde anlatmayacağınıza inanıyorum”. Hanın arkasından doğuya doğru ilerlerken üstad durmaksızın ona Tao'nun hikmetini anlatıyordu.

Birkaç günlük bir yolculuktan sonra büyük bir şehir olan Semerkand'ın yakınına vardık ve güneybatı yönünde, şehre otuz *li* mesafede bulunan bir kasabada konakladık. Onuncu ayın ilk gününde (5 Kasım 1222) üstad daha önce kaldığı yere dönüp dönemeyeceğini sordu. Buna müsaade edildi. En nihayetinde hanın kendisi de kasabanın yirmi *li* doğusuna otağını kurdu. Üstad bu ayın altıncı gününde A-hai ile birlikte hanın huzuruna çıktı. Hanın huzurda bulunanları çıkarıp çıkarmaması lüzumunu sorması üzerine, üstad mahremiyete ihtiyaçları olmadığını söyledi. Daha sonra üstad uzun zamandır dağlarda yaşayan bir münzevi olduğunu ve sessizliğin çığlıklarına alıştığını A-hai'den hana açıklamasını istedi. Hanın maiyetiyle birlikte hareket ettiği için mütemadiyen ordunun keşmekeş, gürültü ve patırtısına maruz kaldığını, bu durumun kendisi için eziyete dönüştüğünü ve ordunun biraz önünden ya da arkasından yürümesine müsaade edilirse memnun olacağını bildirdi. Bu isteği de kabul edildi.

the West A. D. 1221-1224”, s. 47; Aynı müellif, “Si Yu Ki (Ch'ang Ch'un, 1221-1224)”, s. 95; Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 115; *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, s. 257.

Üstad çadırından dışarı çıktıktan hemen sonra han, pamuklu bir giysiye⁶⁷⁶ ihtiyacı olup olmadığını öğrenmek için arkasından birini gönderdi. Üstad herhangi bir şeye ihtiyaç duymadığını söyledi.

Bu mevsimde yağmurlar inceden inceye yağmaya başlar ve otlar yeniden yeşerir. Akabinde, on birinci ayın ortasından sonra, yağmurlar şiddetini artırır, kimi zaman kara dönüşür ve toprak suya doyar. Üstad Semerkand'a geldiği ilk günden beri, alışkanlığının bir gereği olarak, şehrin garip gurebasına, fakir fukarasına hububat dağıtıyordu. Yine sıklıkla sıcak pirinç lapası da çok infak ediyordu ki, bu yolla çok sayıda insanın hayatını kurtardı.

Yirmi altıncı gün (30 Aralık 1222) yola koyulduk. On ikinci ayın yirmi üçünde (26 Ocak 1223) kar fırtınası çıktı ve öylesine dondurucu bir soğuk oldu ki, çok sayıda öküz ve at yolda aşırı soğuktan donarak öldü. Üç gün sonra batı-doğu yönünden Hocent Müren'i⁶⁷⁷ geçtik ve nihayet Cengiz Han'ın ordugâhına ulaştık. Burada, yirmi sekizinci günün gece yarısında, kayıklardan yapılan köprünün dağılıp parçalandığını öğrendik⁶⁷⁸. Cengiz Han üstada deprem, gök gürültüsü ve buna benzer felâketlerin sebeplerini sordu⁶⁷⁹. Üstad şöyle yanıtladı: “Tanrı'nın hiddetinden sakınmak için tebaanıza yaz boyunca ırmakta temizlenmelerini⁶⁸⁰, elbiselerini yıkamalarını, yeni keçe yapmalarını

⁶⁷⁶ Bu giysi, “pamuklu kumaş” anlamına gelen Çince “tu-lu-ma” sözcüğüyle açıklanmıştır.

⁶⁷⁷ Seyhun=Sır Derya=Jaxartes ırmağına verilen başka bir isimdir.

⁶⁷⁸ Ch'ang Ch'un köprüyü geçtikten hemen sonra.

⁶⁷⁹ Taoizm doğa üzerine kurulu bir öğretidir. Taoistlere göre olayların nedeni aranmazdı. Dolayısıyla Antik Yunan filozofları gibi sorular sormazlardı. Tao düşüncesinin doğayı idealize ettiği söylenebilir. Fakat bu dinî bir karakter taşımadığı gibi akıl ve sezgi üzerinde bir ayırım da gözetilmezdi. Bkz. Doğan Kuban, *a.g.e.*, s. 17.

⁶⁸⁰ Bir gün Çağatay ve Ögedey hanlar avlanmaya çıktıklarında, bir Müslümanın ırmakta yıkandığını gördüler. Çağatay onu öldürmek üzereyken Ögedey madenî bir parayı ırmağa attı ve adama fısıldayarak suya girip kayıp sikkeyi bulmasını söyledi. A. Konstantin D'Ohsson, *Historie des Mongols*, Vol. I, (1852) adlı eserinde, bu yasaklardan bahsetmiştir. Söz konusu yasaklar özellikle yaz aylarında, gök gürültülerinin (Tanrı'nın Gazabı) başladığı zaman uygulanıyordu. Buradaki keçe yapımının yasaklanması hadisesi de yalnızca yaz mevsimi bağlamında ele alınmalıdır. Elbiselerin yıkaması yasağı görünüşe bakılırsa mutlaklıktı. Çünkü elbiseler iyice eskiyinceye kadar giyilmeliydi. Su ruhlarını incitmekten kaçınan bu gelenek William Rubruck ve Plano Carpini tarafından not edilmiştir. Wang Kuo-Wei tarafından aktarılan bu hikâyeye D'Ohsson'dan alınmış gibi görünse de Arthur Waley bunun nerede olduğunu bulamamıştır.

ve çayırarda mantar⁶⁸¹ toplamalarını yasakladığınızı işittim. Fakat Tanrı'ya hizmetin yolu bu değildir. Üç bin günahın en kötüsünün kişinin anne ve babasına fena davranması olduğu söylenir⁶⁸². Ahalinizin bu hususta ağır kabahatler işlediğini biliyor ve siz han hazretlerinin nüfuzunuzu kullanarak onları ıslah edebileceğinize inanıyorum”.

Bu sözlerden memnun olan Cengiz Han şunları söyledi: “Kutsal Ölümsüz, kelamınız tamamen doğru; benim kendi inancım da böyledir”. Daha sonra bu sözlerin Uyгур harfleriyle yazılmasını emretti. Üstad da söylevlerinin genel hatlarıyla Cengiz Han'ın tebası tarafından bilinmesini istedi ve han ile mutabık kaldılar.

Cengiz Han ayrıca oğullarını, diğer hanzâdelerini, yüksek rütbeli devlet ricalini ve memurlarını toplayarak onlara şöyle dedi: “Çinliler tıpkı sizin Tanrı'ya hürmet ettiğiniz gibi bu Kutsal Ölümsüz'e saygı gösteriyorlar ve ben de onun ilahî bir varlık olduğuna her zamankinden daha çok inanıyorum”. Akabinde üstadın farklı konular hakkındaki tüm düşüncelerini onlara anlatarak şunları ilave etti: “Tanrı bu Kutsal Ölümsüz'ü gönderip bana bunları ilettiler. Bu sözleri kalplerinize kazıyın”. Ardından üstad bir köşeye çekildi.

Yeni yılın ilk gününde⁶⁸³ (2 Şubat 1223) başkomutan, başhekim ve başkâhin üstadın yeni yılını kutlamak için geldiler. On birinci günde atlarımızın başını doğuya döndürdük, bir an Semerkand'a doğru baktık, daha şimdiden bin *li* ya da daha fazla mesafe arkamızda kalmıştı. Bir süreliğine büyük bir meyve bahçesinde istirahat ettik. On dokuzuncu gün üstadın doğum günüydü ve hadimlerinin tamamı tütsü mumlarını yakarak ona uzun ömür dilediler. Yirmi sekizinci gün valilik makamında idareci olarak

⁶⁸¹ Yenilebilir mantar Çin edebiyatında çok sık görülür. Eski metinlerde mantar ölümsüzlük otu olarak tasvir edilirdi. Bkz. Wolfram Eberhard, *Çin Simgeleri Sözlüğü*, s. 209.

⁶⁸² Taoizme göre günah, evrenin uyumunu ihlal etmektir. Uyumsuzluk bu şekilde meydana gelir. Taoizm evrenin uyumu ile doğal bir işbirliği halindedir. Taoistlere göre; ahlâki yaşam normal yaşam için önkoşuldur. Buna göre; tüm Taoistler birtakım günahlardan uzak durmalıdır. Örneğin yaşlılara iftira atmak, Tao ile ilahî kurallarına saygısızlık etmek, yasadışı şekilde kutsal metinleri toplayıp onları müritlere dağıtmak ve müritleri kandırmak, kutsal eserleri ve öğretileri yok saymak, belirli bir mertebeye erişmeden müritlere öğretileri aktarmak, üstadları sinirlendirmek, cinlere ve şeytanlara küfretmek ve aşağılamak, yalan konuşmak, hasislik vb. Bkz. Livia Kohn, *a.g.e.*, s. 100-106; Jean C. Cooper, *An Illustrated Introduction to Taoism: The Wisdom of the Sages*, Indiana, 2010, s. 14.

⁶⁸³ Çin ay takvimine göre Ocak sonu ya da Şubat ayının başına denk gelen Çin yeni yılının başlangıç günü en mühim günlerden biridir. Zikredilen gün, tüm tanrıların yeryüzüne indiği günü olarak kutlanırdı. Ayrıca evrendeki olumlu gücün yani Yang'ın yeniden doğuşu da yılın ilk gününde gerçekleşirdi. Bkz. Ali İhsan Yitik, *a.g.m.*, s. 12.

görev yapan Sahip Li vedalaşmak için geldi. Üstad bu vedalaşmanın gerçekten son olup olmadığını sorunca, Sahip Li üçüncü ayda yeniden görüşebileceklerini söyledi. Ancak üstad şöyle cevapladı: “Tanrı’nın hükmünü bilemezsiniz. İkinci ya da üçüncü ayda Çin’e geri döneceğim”.

Yirmi birinci gün doğu yönünde bir menzil yol aldık ve büyük bir ırmağa⁶⁸⁴ ulaştık. Sayram buraya yaklaşık üç menzil mesafededir. Bu bölge çok verimli ve sulaktır; bu nedenle atlarımızı ve öküzlerimizi dinlendirmek için bir süre burada kaldık.

İkinci ayın yedinci günü (9 Mart 1223) üstad huzura kabul edildi ve üç yıl içinde geri döneceğine dair söz verdiğini, artık bu üç yılın dolduğunu Cengiz Han’a söyledi zira o, dağdaki inzivagâhına çekilmek için sabırsızlanıyordu. Han şöyle cevapladı: “Ben de doğuya gidiyorum. Benimle seyahat etmeyecek misiniz?”. Üstad Çin’deki ahbablarına üç yıl içinde geri döneceğine dair söz verdiği için önden gitmeyi tercih edeceğini söyledi. O, hanın şimdiye dek sorduğu tüm soruları cevaplamıştı ve gitmesine izin vermesini ısrarla rica etti. Fakat han birkaç gün daha kalmasını istedi. Han şöyle devam etti: “Oğullarım bir süre sonra burada olacaklar. Daha önceki söylevlerinizden hâlâ iyi anlayamadığım bir iki husus var. Bunları izah ettiğinizde seyahatinize başlayabilirsiniz”.

Han sekizinci gün (11 Mart 1223) avlanmak için doğu yönündeki dağa gitti. Bir yaban domuzu vurdu fakat tam o esnada atı tökezledi ve yere düştü. Yaban domuzu saldırmak yerine hiç kıpırdaman durdu, besbelli ki yaklaşmaktan korkuyordu. Adamları çabucak atını getirdiler, av bitti ve hepsi ordugâha geri döndüler. Üstad bu hadiseyi işittiğinde hana serzenişte bulundu ve yaşam Tanrı’nın gözünde kıymetli bir şeydir dedi⁶⁸⁵. Yıllar hanın gençliğini almıştı ve avlanmaya mümkün mertebe az çıkmalıydı. Üstad, hanın düşüşünün tıpkı yaban domuzunun saldırmaması gibi bir ikaz olduğunu, hanı parçalamamasının ise Tanrı’nın inayetiyle gerçekleştiğini belirtti. Han cevaben şöyle dedi: “Tavsiyelerinizin son derece yerinde olduğunu çok iyi biliyorum. Lakin

⁶⁸⁴ Muhtemelen Taşkent vilayetindeki Çirçik Irmağı. Bkz. Li Chih-Ch’ang, *a.g.e.*, s. 117. Bu ırmak Sır Derya’nın bir koludur. Bkz. Emil Bretschneider, “Si Yu Ki (Ch’ang Ch’un, 1221-1224)”, s. 96; Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 129; *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, s. 258.

⁶⁸⁵ Burada esasen Cengiz Han’ın yaşamı kastedilmiş gibi görünse de yaban domuzunun hayatına da vurgu yapılmıştır. Canlıların ölümüne sebep olduğu için Budistler ve Taoistler avcılığı hoş karşılamazlardı.

bizler Moğollarız ve maalesef çocukluğumuzdan itibaren ok atıp ata bineriz. Böyle bir alışkanlığı terk etmemiz kolay değil. Fakat bu kez sözlerinizi yüreğime kazıyacağım”. Sonra Kişlik Tarkan’a⁶⁸⁶ dönerek şöyle dedi: “İlerleyen zamanlarda Kutsal Ölümsüz’ün öğütlerini tutacağım”. Gerçekten de öyle oldu ve iki ay boyunca ava çıkmadı.

Yirmi dördüncü gün üstad başka bir veda görüşmesi yaptı. Han veda armağanı olarak kendisine ne vereceğini düşündüğünü ve biraz daha beklemesini rica etti. Üstad hemen yola çıkmasının imkânsız olduğunu anladı ve isteksiz de olsa beklemeyi kabul etti. Üçüncü ayın yedinci gününde üstad tekrar veda etmeye yeltendi. Han öküzleri ve atları armağan olarak vermek istedi fakat üstad kabul etmedi ve sadece sıradan posta atlarına ihtiyaç duyduklarını belirtti. Bu olay üzerine han, tercüman A-li-Hsien’e⁶⁸⁷ üstadın Çin’de kaç müridinin olduğunu sordu. A-li-Hsien şöyle dedi: “Çok fazla müridi var. Çin’den gelirken ona refakat ettim, Te-hsing’de bulunan Lung-yang Manastırı’nda durduk ve orada vergi tahsildarının tarh kayıtlarını gördüm”. Bunun üzerine han, üstadın müritlerinin şu andan itibaren vergilerden muaf tutulmasını emretti ve hanın mührü ile mühürlenmiş fermanı⁶⁸⁸ yayınladı.

⁶⁸⁶ Bu zat 1203 yılında Kerait hanının ihanet edeceğini Cengiz Han’a bildiren Keraitli tacirdir. Tarkan, Türkler ve Moğollar tarafından kullanılan çok yüksek bir unvandı. Bu unvanı taşıyanlar vergiden muafı. *Yüan-Shih Ha-La-Ha-Sun-Chuan* kitabında Kişlik’in Kerait hanına hizmet ettiği belirtilmiştir. Kerait hanı, Cengiz Han’ın kan kardeşi idi. Fakat Cengiz Han büyük başarılar elde ettikten sonra onu kıskanmaya başlamıştı. Cengiz hanı haince öldürme planı yapmış ve Kişlik bu planı hana haber vermişti. Cengiz Han hizmetine karşılık ona iki bin asker tahsis etti. O da bu askerlerle boyları kendine bağladı ve Kerait hanını mağlup ettirdi. Bunun üzerine Cengiz Han Kişlik’i binbaşı rütbesine yükseltti ve Tarkan unvanını verdi. Cengiz Han onunla birlikte Türkistan sahasını ele geçirdi. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 129-130.

⁶⁸⁷ Bahaeddin Ögel, A-li-Hsien’in burada T’ung Shih olduğunu ifade eder ve aralarında geçen diyalogu şöyle belirtir: “İmparator, T’ung Shih A-li-Hsien’e sordu: “Çin’de Shen Hsien’in [Ch’ang Ch’un’un] kaç müridi var?”. O da “çok” diye cevap verdi”. Onun müritlerinin hepsine hediye verilmesini emretti. A-li-Hsien onu bizzat hana ait kalemle yazdı. “Bunun için A-li-Hsien, Moğolları bir Hsüan-ch’a olarak idare etmek maksadı ile tayin edilmişti...”. A-li-Hsien’in T’ung Shih unvanını taşıması önemlidir. Zira T’ung Shih, Moğol İmparatorluğu’nda çok önemli bir mevki idi. Bkz. Bahaeddin Ögel, *a.g.e.*, s. 331-332. Ayrıca bkz. Giriş kısmı A-li-Hsien başlığı altında bu konu incelenmiştir.

⁶⁸⁸ Cengiz Han’ın Taoistleri vergiden muaf tuttuğu fermandır. 1223 yılının üçüncü ayında yazılan bu ferman günlük konuşma diliyle yazılmıştı. Bkz. Li Chih-Ch’ang, *a.g.e.*, s. 158. Ferman tam olarak şöyleydi: “Cengiz Han’ın hükmü; ülkemizdeki tüm memurlara, Ch’ang Ch’un, fazilet geliştiren manastıra sahiptir. Orada her gün kutsal kitap okuyanlar ve hanın uzun ömürlü olması için Tanrı’ya dua edenler bütün vergilerden muafırlar. Ch’ang Ch’un’a bağlı olan rahipler ve manastırlar da vergiden muaf olacaklar. Eğer rahip olamayanlar vergiden muaf olmak için kendilerini rahipmiş gibi gösterirlerse, memurlar onları kanun gereği cezalandıracaklar. Bu hükmü aldıktan sonra emrime karşı gelemezler. Herkes buna göre hareket etsin. Ch’ang Ch’un’un müritlerine... Elçinin elindeki listeye göre üstada bağlı olan rahipler manastırlarda iyilik ve fazileti geliştirecekler ve vergiden muaf olacaklar”. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 166.

Hususi elçisi olarak A-li-Hsien⁶⁸⁹ üstada dönüş yolunda eşlik edecek, Moğollardan Ho-la ve Pa-hai de onlara destek verecekti⁶⁹⁰. Üstad onuncu gün han ile nihaî olarak vedalaştı ve yola çıktı. Rütbe bakımından Tarkan'dan daha aşağıda olan ordugâhtaki tüm memurlar birkaç mil boyunca ona eşlik ettiler, üzüm şarabı ve nadir bulunan meyveler sundular ve ayrılırken hepsi gözyaşlarına boğuldular.

Üç günde Sayram'a ulaştık. Bu büyük şehrin güneydoğusundaki dağlarda yaklaşık olarak iki fit uzunluğunda çift başlı bir yılan⁶⁹¹ vardır. Yerli halk pek çok kez bu yılanı görmüş. Dolunay gününde üstadın müritleri Chao Chin-ku'nun mezarında kurban sunmak için kasabanın dışına çıktılar. Onun kemiklerini toplayıp geri götürmeyi düşündük fakat üstad şu şiiri okudu:

Anasır-ı erbanın terkibi daim olmaz,
En nihayetinden beden çürümeye mahkûmdur
Ruh manevî bir özden ibarettir
Ve istediği yere gitmekte özgürdür.

Bu sözler münakaşayı sonlandırmıştı. Ertesi gün yeniden yola çıktık ve yirmi üçüncü gün üstad ile vedalaşmak isteyen sefir Yang A-kou⁶⁹² bize yetişti; o sırada Çu Irmağı'nın⁶⁹³ güney yakasında idik. On gün sonra Almalık şehrinin yaklaşık olarak yüz

⁶⁸⁹ Tercüman A-li-Hsien üstada eşlik ederek Pekin'e uğradıktan sonra doğuya doğru gitti ve halkı Taoizme inandırmak için propaganda yaptı. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 130.

⁶⁹⁰ Ho-la ve Pa-hai isimli iki Moğol, üstadı korumak için ona eşlik etmişti. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 119.

⁶⁹¹ Kırgız bozkırlarında ve Sır Derya yakınlarında çok yılan vardı. Bunların bir çeşidinin ismi "Eryx Jaculus" başka bir ismi ise "Boa Tatarica" idi. Başu ufak, kuyruğu kısa ve yuvarlak. Kuyruğu başına benzediği için yılanın iki başlı olduğu zannedilmişti. Bkz. Emil Bretschneider, "Si Yu Ki (Ch'ang Ch'un, 1221-1224)", s. 98; Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 130; *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, s. 259.

⁶⁹² Bu elçinin gerçek ismi A-Kou, Çince soyadı ise Yang idi. *Shuang-Ch'i Tsui-Yin Chi* adlı eserde 1221 yılında Sung İmparatoru, Hsün Meng-Yü adlı bir kimseyi Cengiz Han'a barış anlaşması yapmak için yollamıştı. Cengiz Han bu adamı kabul etti ve elçi Ko Ho'ya bu adamı Çin'e götürmesini emretti. Burada ismi zikredilen Ko-Ho, elçi A-Kou'dur. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 130-131.

⁶⁹³ Söz konusu ırmağın "Ch'ui mu-lien" adıyla anıldığı ifade edilir. Moğolca ismi Müren idi. Söz konusu akarsu Türkistan'daki Çu Irmağı'dır. Bu ırmağın kaynağı, Tanrı Dağları'nda bulunan Issık Göl'ün güneybatısındadır. Bkz. Emil Bretschneider, "Si Yu Ki (Ch'ang Ch'un, 1221-1224)", s. 98; Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 131; *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, s. 259.

li batısında bulunan büyük bir ırmağı⁶⁹⁴ geçtik ve dördüncü ayın beşinci günü (6 Mayıs 1223) Almalık'ın doğusundaki bahçelere ulaştık. Burada, Cengiz Han'ın ikinci oğlu Çağatay'ın⁶⁹⁵ en yüksek rütbeli zanaatkârı olan Chang⁶⁹⁶ aciliyet kesbeden bir ricada bulunmak üzere üstada geldi. O, yaşadığı yerin yakınlarında her sabah ve akşam dört yüzden daha fazla insanın tapınmak ve dua etmek için ziyaret ettiği üç tane mabet bulunduğunu söyledi. Üstada yalvararak, lütfedip ırmağın karşısına geçmesini ve mabetlerin etrafında toplanan çoşkulu kalabalığı yüce öğretisinin azametinden faydalandırarak ödüllendirmesi ricasında bulundu; mamafih buna birkaç gün ayırmak lazımdı. Üstad teklifi reddetti ve kaderin çok yakınlarda, ırmağın güney yakasında, kendisi için bir şeyler hazırladığını ve kader yolunu değiştirmenin imkânsız olduğunu söyledi. Fakat Chang ricasını yineledi ve üstad da herhangi bir engel çıkmazsa oraya geleceğini söyledi. Ertesi gün üstadın bindiği at kuzeydoğuya doğru kaçtı ve müritleri onu yakalayamadılar. Chang ve geride kalanlar ümitlerini yitirip kedere gark oldular, besbelli ki kaderimiz ona bağlı değil dediler, çünkü üstadı onlardan alıp götürün takdir-i ilahî idi. Akşama doğru Yin Shan'ın eteklerine ulaştık ve geceyi burada geçirdik. Ertesi gün kırk sekiz köprü geçtik ve Cennet Gölü'ne⁶⁹⁷ kadar elli *li* ilerledik. Yin Shan'ın kuzeydoğusuna geçtikten sonra yirmi gün yol aldık ve nihayet daha önce geçtiğimiz posta yoluna ulaştık; burada Chin Shan'ın güneyine doğru akan büyük bir ırmağı⁶⁹⁸

⁶⁹⁴ İli Irmağı'dır. Bkz. Emil Bretschneider, "Si yu ki. Ch'ang Ch'un's Travels to the West A. D. 1221-1224", s. 50; Aynı müellif, "Si Yu Ki (Ch'ang Ch'un, 1221-1224)", s. 98; Li Chih-Ch'ang, *a.g.e.*, s. 120; Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 131; *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, s. 259.

⁶⁹⁵ Çağatay Han, Cengiz Han zamanında Almalık şehrine tayin edilmişti. O, kış aylarında Meruzık İla'da, yaz aylarında ise Almalık'ta kalıyordu. Almalık, Guk ve Kut dağların yakınlarındadır. Bkz. Emil Bretschneider, "Si yu ki. Ch'ang Ch'un's Travels to the West A. D. 1221-1224", s. 50; Aynı müellif, "Si Yu Ki (Ch'ang Ch'un, 1221-1224)", s. 99; Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 131; *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, s. 260.

⁶⁹⁶ Amu Derya üzerinde yıkılmış olan köprüleri inşa eden Chang Jung'dır. Yaşamı *Yuan Shih 151* adlı eserde kayıtlıdır. Bkz. Li Chih-Ch'ang, *a.g.e.*, s. 120. *Yuan Shih Chang-Jung Chuan* adlı eserde 1218 yılında Chang Jung'un Cengiz Han'ın yanında Batı Seferi'ne çıktığı belirtilmiştir. 1220 yılının sekizinci ayında Türkistan'da bulunan Amu Derya Irmağı'na gelmişti. Cengiz Han ırmağın nasıl geçileceğini sordu. Chang Jung'da köprü yapılması gerektiğini söyledi ve buraya birkaç tane köprü inşa ettiler. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 131.

⁶⁹⁷ Sayram Gölü kastedilmektedir. Bkz. Li Chih-Ch'ang, *a.g.e.*, s. 121.

⁶⁹⁸ Bu muhtemelen Bulgun Irmağı'dır. Bkz. Emil Bretschneider, "Si Yu Ki (Ch'ang Ch'un, 1221-1224)", s. 99; Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 132; *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, s. 260.

takip ettik. Akabinde Chin Shan'ın kuzeyinden güneyine geçip kuzeydoğu yönündeki dağ yolundan ilerledik⁶⁹⁹.

Dördüncü ayın yirmi sekizinci günü (29 Mayıs 1223) şiddetli yağmur ve kar vardı. Ertesi gün bütün dağlar beyaz bir örtüye büründü. Dağ yollarından kuzeydoğuya doğru üç gün boyunca yol aldık ve ardından A-pu-han Dağları'na ulaştık. Burada bizi Sung Tao-an, daha önce bıraktığımız diğer sekiz mürit, “Ebedî İlkbahar ve Yeşimtaşı Çiçeği Cemaati”⁷⁰⁰ ile birlikte elçi Ch'i-hsia Kuo karşıladı ki, bu sonuncusu bizi Te-ch'üan Manastırı'na getiren kişiydi. Üstad arabadan indiğinde ikinci bir yağmur fırtınası başladı ve yaz aylarında burada genellikle çok az yağmur yağdığını söyleyen halk bu durumdan çok memnun oldu. Çünkü bu türden gök gürültülü sağanak yağışlar genellikle sadece dağların kuzey ve güney yamaçlarına düşerdi. Halk bu şiddetli yağmuru büsbütün üstadın dinî kudretine yordu.

Bahçelerini ve tarlalarını sulamak zorunda olan yerliler mutad olduğu üzere her yıl sulama kanalları kazarlar. Kâmilten sulanan buğdaylar sekizinci ayda olgunlaşmaya başlar. Beyaz tarla fareleri genellikle hasada zarar veriyor. Burada soğuklar şiddetli olduğundan meyveler çok geç olgunlaşır. Beşinci ay boyunca ırmak kıyısında yaklaşık bir fit derinliğinde kum vardı. Fakat bunun altındaki buz tabakası bir ayaktan daha fazladır. Her gün akşam yemeğinden sonra buz getirmesi için birilerini gönderirdik⁷⁰¹. Hava çok sıcak olduğunda bile güneydeki yüksek sıradağlar karla kaplıdır⁷⁰². Bu bölgeyle ilgili çok sayıda tuhaf hadise anlatıldı. Biraz batıya gidilirse bir gölün⁷⁰³ yanı

⁶⁹⁹ Ulanbadan Geçidi'nden Altay'ı geçmiş olmaları muhtemeldir. Bkz. Emil Bretschneider, “Si Yu Ki (Ch'ang Ch'un, 1221-1224)”, s. 99; Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 132; *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, s. 260.

⁷⁰⁰ Taoist bir cemaat. Bkz. Li Chih-Ch'ang, *a.g.e.*, s. 122. 1168 yılında Wang Che ve müritleri öğretilerini yaymaya başlamıştı. Bu evrede Wang Che beş dinî cemaat kurmuştu ki, bu da onlardan biriydi. Bkz. Stephen Eskildsen, *a.g.e.*, s. 9.

⁷⁰¹ Ch'ang Ch'un'un ikinci kez mola verdiği bu yer Altay ve Hangay silsilesi arasında bir yüksek çölün içerisinde bulunmaktaydı. Buranın tek ırmağı Dsapkhan idi. Bu ırmak Kırgıznor Gölü'ne akıyordu ve sonra başka büyük iki göl ile birleşiyordu. Irmağın etrafında çok geniş otlaklar vardı. 1870 yılında Matussowsky ve 1878-1879 yıllarında Pevtsov isimli iki kişi bu çölü boydan boya geçmişti. Seyyahların belirttiğine göre Haziran ayında dahi buralarda kar olurdu. Bkz. Emil Bretschneider, “Si Yu Ki (Ch'ang Ch'un, 1221-1224)”, s. 100; Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 132; *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, s. 261.

⁷⁰² Doğu Altay'ın kolu olan güney dağlarıdır. Bkz. Emil Bretschneider, “Si Yu Ki (Ch'ang Ch'un, 1221-1224)”, s. 100; Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 132; *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, s. 261.

⁷⁰³ Tulgun Gölü'dür. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 132.

başında bir “rüzgâr türbesi” görülür. Beyaz kil ile kaplı bu yapıda bazı çatlaklar vardır. İkinci ve üçüncü aylarda sıradağlardan güneye doğru esen rüzgârlar bu yapının deliklerinde tuhaf seslere dönüşür ve her daim yaklaşmakta olan bir fırtınayı önceden ikaz eder. Bu “türbenin” içinden Rüzgâr ilk estiğinde bir sarmal oluşturur ve tıpkı bir koçun boynuzu gibi görünür. Nihayet bu küçük sarmalların binlercesi birleşerek bir hortuma dönüşür, tozu toprağa katar, yerdeki taşları yuvarlar, ağaçları kökünden söker, çatıları uçurur ve adeta vadiyi alt üst eder. Akabinde güneydoğuya yönelir ve birdenbire kaybolur⁷⁰⁴.

Bunun yayında, güneydoğu yönünde, şiddetli akan bir ırmağın üzerinde üç ya da dört tane su değirmeni vardır. Bu ırmak düz araziye ulaştığında tedricen çekilir ve gözden kayboluyor. Dağlarda bol miktarda kömür bulunur. Doğu yönünde iki su gözesi vardır ki, kış aylarında ansızın coşarlar ve büyük ırmaklar ile göllere dönüşürler. Bir süre yeraltından akan ırmak ileride yeniden kaynayarak yeryüzüne çıkar, balık ve daha başka su ürünlerini de barındırır. İnsanların evlerini sık sık sel alır, sular sadece ilkbaharın ikinci ayında peyderpey çekilir ve toprak tavına gelerek kazılabilir.

Kuzeybatıya doğru birkaç bin *li* ötede Chien-chien-chou⁷⁰⁵ şehri vardır; burada kaliteli demirler ve sincap kürkü⁷⁰⁶ bulunur. Hububat dahi yetiştirilir⁷⁰⁷. Buraya yerleşerek saf ipek, bürümcük, sırmalı ipek kumaş ve şam işi kumaş dokumacılığıyla uğraşan çok sayıda Çinli usta vardı⁷⁰⁸. Manastırın güneybatısı Chin-shan’a bakıyordu.

⁷⁰⁴ Ney Elias, *Journey to Western Mongolia* adlı eserinde ve Nikolay Mihayloviç Prjevalskiy *Tibet* isimli kitabında Moğolistan topraklarında sık sık kasırgalar olduğunu belirtmişlerdir. Ayrıca Potanin de buradaki kasırgalardan söz eder. Bununla ilgili efsaneler de vardır. Bkz. Emil Bretschneider, “Si Yu Ki (Ch’ang Ch’un, 1221-1224)”, s. 101; Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 133; *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, s. 261.

⁷⁰⁵ Chien-chien-chou Yukarı Yenisey bölgesinde Tangnu-ola Dağları’nın kuzeyindedir. Irmağın iki kolu hâlâ Ulu Kem ve Kemçik adlarıyla anılır. Bunlar Kırgız topraklarının güneydoğu kısmında yer alırlar. Reşideddin bunları “Kem-kemjiyüt” isimleriyle anar.

⁷⁰⁶ MÖ III. yüzyılın başlarında Orta Asya’da bulunan Ogurların (Bulgarların) en önemli kollarından biri ve Çin kaynaklarında Orta ve Güney İrtiş civarlarında yerleşmiş olan, sincap kürkü ve çeşitli hayvan derisi getiren Ting-ling’lerdir. Bu nedenle Sincap kürkü ticaretinde bulunan kimseye Türkçe Ting-li, Teyin’li, Sincap’lı deniyordu. Bkz. İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 192.

⁷⁰⁷ Savaş sebebiyle Çin’den buğday elde edilemediği zamanlarda Moğolistan bu ihtiyacı verimli Minusinsk bölgesinden sağlıyordu. Bkz. V. V. Barthold, *Orta Asya*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, 2014, s. 216.

⁷⁰⁸ 1265 yılında Kubilay Han Çinkai şehriden, Pai-li-pa ve Chien-chien-chou’dan birçok zanaatkârı Pekin’e davet edecekti.

Buranın dağlarına çok miktarda yağmur ve dolu yağar. Hatta beşinci ve altıncı aylarda dahi kar kalınlığı genellikle on fit kadardır. Ülkenin kuzeyinde bir çöl vardır, burada canavar otu (orobanche)⁷⁰⁹ yetişir. Bunun mahallî ismi *söyän*'dir. Yerliler suya *wusu*, otlara ise *aipusu* derler⁷¹⁰. Yin Shan'ın tepelerinde bulunan çam ağaçlarının hepsi yüz fit uzunluğundadır.

Cemaat mensupları üstada şöyle dediler: “Bütün medenî memleketlerden uzak bu bölge en eski zamanlardan beri hiçbir zaman Gerçek Öğreti'den nasibini almadı. Dolayısıyla yöre halkı dağ cinlerine ve orman ruhlarına taparak yanlış bir yola girdi. Fakat bu manastır kurulduğundan beri birçok kez Ölüm Yortusu'nu⁷¹¹ kutladılar, ayın birinci ve on beşinci günlerinde düzenli olarak aslına uygun ayinler yaptılar. Cana kıymaya karşı benimsenen kurallara ekseriyetle riayet ettiler. Böyle bir değişimi sadece Tao'nun gizemli hükmü gerçekleştirebilirdi. Taoistler geçen yıl malûm habis adamların hasedinden çok muzdarip oldular ve bazı acı tecrübeler yaşadılar. Fakat günlerden bir gün, Sung Tao-an hücrelerinde uykuya daldığında birdenbire Chao Chin-ku'nun sureti damın deliğinden görünerek ona şöyle dedi: ‘Bir mektup geldi’. Sung Tao-an: ‘Nereden geldi?’ diye sordu. ‘Tanrı’dan geldi’ diye cevapladı heyulâ ve üzerinde yalnızca ‘Masumiyetin İhtişamı’ yazan iki kelimelik mektubu verdi. Akabinde mektup ve hamili ansızın kayboldu. Ertesi gün mektubunuz geldi ve o andan itibaren çektiğimiz eziyetler peyderpey azaldı. Mümkün olan her yola başvurarak bizi engellemeye çalışan Hekim Lo ise bir gün manastırın önünde atından düşerek bacağını kırdı. Hemen hatalarından nedamet getirdi, bu kazanın bir ceza olarak gönderildiğini söyledi ve kendisini affetmeleri için Taoistlere yalvardı”.

Üstad doğu yönünde hareket etmeden önce cemaatin istifade etmesi için şu ibret dolu dizeleri yazdı:

⁷⁰⁹ Canavar otunun Çince karşılığı “jou-ts’ung-jung” idi. *Kuei-Sin-Tsai-Shih* isimli eserde Tataristan’da bir yerde ilkbahar mevsimi gelince yerden bambu filizi gibi çıkan bir nebatan söz edilir. Çirkin görünlü bu nebat kedi başı gibi kocamandı. Üzerinde pulları vardı. İsmi “so-yang” idi. Diğer bir ismi “jou-ts’ung-jung” idi. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 134. Burada zikredilen “so-yang” Moğollarda ilaç olarak kullanılmaktaydı. Nahoş bir kokusu olan bu bitki Moğolistan’dan Pekin’e tuzlu bir kapta götürülürdü. Bkz. Emil Bretschneider, “Si Yu Ki (Ch’ang Ch’un, 1221-1224)”, s. 102; *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, s. 262.

⁷¹⁰ Bu isimler *Moğolların Gizli Tarihi*’nde *usun* ve *äbäsü* suretinde doğrulanmıştır.

⁷¹¹ Chung-yüan isimli bu yortu yedinci ayın on beşinde kutlanırdı.

On bin *li* boyunca hükümetin atını sürdüm
Üç yıl oldu dostlarımdan ayrımım
Savaş silahları hâlâ yorulmadı
Tao ve öğretisini vazetmek bahtım oldu
Bir sonbahar akşamında esintiden dem vurdum
İlkbaharın sonunda anayurduma varacağım
Sayısız kalabalıklara karışacağımı düşünürken⁷¹²
Kalbimin derinliklerindeki yüce duyguları dile getiriyorum.

A-li-Hsien ve geride kalanlar üstada; güney yolu şu aralar çok kurak ve taşlık dediler. Gerçekten ot ve su çok azdı, mamafih seyyahların büyük çoğunluğu uzun bir tehire sebebiyet vereceği için atların yıkılma riskini göze almadan yola çıkamazlardı. Onlarla hemfikir olan üstad bu yüzden kafilesini üç bölüme ayırmaya karar verdi. Böylece herkes daha rahat seyahat edebilecekti. Üstad beşinci ayın yedinci günü Sung Tao-an, Hsia Chih-ch'eng, Sung Te-fang, Meng Chih-wen, Ho Chih-chien ve P'an Te-chung'u önden gönderdi. On dördüncü gün ise kendisi Yin Chih-p'ing, Wang Chih-ming, Yü Chih-k'o, Chü Chih-yüan, Yang Chih-ching ve Ch'i Chih-ch'ing⁷¹³ ile birlikte hareket etti.

Veda ikramları sunarak onu yolcu edenlerin arasında Chia-ku Fei⁷¹⁴, Elçi Kuo, Komutan Li ve daha başkaları da vardı. Onlar üstad ile birlikte yaklaşık yirmi *li* gittiler, sonra attan inerek başlarını iki kez eğmek suretiyle onu selamladılar ve yaşlı gözlerle üstadı uğurladılar. Üstad atını kamçılıyarak hızlıca sürdü. On sekizinci gün Chang Chih-su, Sun Chih-chin, Cheng Chih-hsiu, Chang-yüan ve Li Chih-Ch'ang onun peşinden gitti. On altı gün boyunca seyahat ettikten sonra üstad büyük bir dağı aştı⁷¹⁵.

⁷¹² Taoist müritlerini kastediyor.

⁷¹³ Bunların tamamı üstadın müritleri idiler.

⁷¹⁴ Chia-ku, Kin Tatarları arasında yaygın olan bir soy isimidir.

⁷¹⁵ Muhtemelen Hangay Dağı'nın bir koludur. Bkz. Emil Bretschneider, "Si Yu Ki (Ch'ang Ch'un, 1221-1224)", s. 104; Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 135; *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, s. 263.

Bu dağda kar vardı ve çok soğuktu. Bir *fu-lu*'da⁷¹⁶ atlarımızı değiştirdik. On yedinci gün üstad hiçbir şey yemedi sadece kimi zaman çok az çorba içti. Güneydoğu yönünde ilerlerken büyük bir kum kuşağını geçtik, bununla birlikte bu kuşakta bazı otlar ve ağaçlar yetişmişti. Burası sivrisinekler ve haşarat tarafından istila edilmişti. Geceyi bir ırmağın doğusunda geçirdik ve sonra günlerce yol aldık. Üstad bazen at yerine arabaya biniyordu. Yin Chih-p'ing ve diğerleri ona hasta olup olmadığını sordular; fakat üstad hastalığının hekimlerin anlayabileceği türden olmadığını fakat bunun değerli taşların kesilip parlatılmasına benzediğini ve bu illet sayesinde daha kutsî ve daha ârif olacağını söyledi. Üstad onlara şöyle dedi: “Şu an iyileşebileceğimi ummuyorum fakat benim için endişeye kapılmayın”. Bununla birlikte müritleri onun için çok kaygılandılar. O gece Yin Chih-p'ing, rüyasında kutsal bir zatın kendisine gelerek şunları söylediğini gördü: “Üstadın hastalığı için endişelenmenize gerek yok. O, Çin topraklarına ayak basar basmaz iyileşecek”.

Üç yüz *li*'den daha fazla kumlu yollardan gittik. Su ya da otlak neredeyse hiç yoktu; bu yüzden atlar dosdoğru yol alsın diye gece boyunca dinlenmedik. Fakat ikinci gece çölü aşarak Tangut ülkesinin kuzey hududunun yakınlarında bir yere geldik⁷¹⁷. Burada çok sayıda baraka ve çadır vardı ve dinlendirilmiş at bulmak zor değildi. Arkadan gelenler üstadın kafilesine yetiştiler ve altıncı ayın yirmi ikinci gününde (21 Temmuz 1223) Yü-yang Geçidi'nde⁷¹⁸ geceledik. Üstad hâlâ hiçbir şey yememişti. Ertesi gün geçidi aştık ve doğu yönünde elli *li* ilerleyerek Feng-chou'ya⁷¹⁹ ulaştık. Meratip silsilesinde komutanın altında bulunan herkes bizi karşılamak için gelmişti ve Elçi Yü evinde kalması için üstada davette bulundu. Sıcak çörek ikram edilince üstad bunların çoğunu füceten yedi, akabinde, akşam yemeğinde ise mutadı olduğu üzere yiyip içti. Taoistler birbirlerine Yin Chih-p'ing'in rüyasının şimdi gerçeğe dönüştüğünü söylediler. Artık yaz mevsiminin sonu idi mamafih evin arkasındaki taraçanın üzerinde

⁷¹⁶ Tibetçe *pu-lu* taş ya da deriden yapılmış kaba tipte bir barınaktır. Bu kelime Tang Hanedanı zamanından beri Çinceye yerleşmişti. Laufer ise farklı bir kökenden geldiğini ileri sürmüştür (*T'oung Pao*, 1914, s. 92 ve 1916, s. 534).

⁷¹⁷ Geldikleri yer şimdiki Kansu eyaleti'nin kuzey sınırları içerisinde. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 135.

⁷¹⁸ Şimdiki Kukukhoto'nun kuzeyindedir.

⁷¹⁹ Kukukhoto yakınlarındadır. Bkz. Li Chih-Ch'ang, *a.g.e.*, s. 128. Şimdiki Sue-Yüan Eyaleti'nde T'o-Ke-T'o Hsien idi. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 136.

serin bir rüzgâr esiyordu. Üstad burada otururken, Yü, üzerine bir şiir yazması için çok özel, zarif bir kâğıt getirdi. Yedinci ayın ilk gününde (30 Temmuz 1223) tekrar yola çıktık, üç gün sonra Aşağı Su'ya⁷²⁰ vâsıl olduk ve Komutan Chia-ku⁷²¹ bizi karşılamak üzere şehirden⁷²² buraya geldi, üstadı oturduğu evde misafir etti. Üstada saygılarını sunmak için gelenlerin sayısı hiç kuşku yok ki bin kişiden fazlaydı ve vali her geçen gün üstada daha hürmetkâr davrandı. Vali yakaladığı üç yaban kazını⁷²³ da üstada armağan etti. Yedinci günün akşamında üstad şehrin dışında gezintiye çıktı ve onları göle bıraktı⁷²⁴. Yaban kazları rüzgârlı dalgalar arasında sıçrayıp oynaşarak özgürlüklerine kavuşmanın hazzını yaşarken üstad kısa bir süre onları izledi. Akabinde aşağıdaki şiiri yazdı:

Onlar nafile yere sizi yakalayıp mutfağa götürdüler
Ve sadece benim iyi niyetim sizi bir yemek olmaktan kurtardı
Hafif bir kayıkla sizi gezintiye çıkarıp dev dalgalar arasına bıraktım
Kanatlarınızın tamamen gelişmesi için sonbaharın sonunu bekleyin.

⁷²⁰ Şimdiki Taiha-nor'dur. Bkz. Li Chih-Ch'ang, *a.g.e.*, s. 128. Burası Lin Chen-Nan'ın Çince tercümesinde Hsia-Shui olarak geçmektedir. Tulgun Irmağı'nın üç kolundan biri olduğu ifade edilir. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 136.

⁷²¹ Chia-ku T'ung-chu, aynı zamanda Shansi Eyaleti'nin valisiydi. O, doğuştan bir Kin Tatarı idi.

⁷²² Ta-t'ung Fu'dan.

⁷²³ Kaz, Çin'de evlilik ve mutluluğun simgesi idi. Hsia Hanedanı'nın takviminde birinci ve dokuzuncu aylarda kazla ilgili bilgiler verilmiştir. Birinci aydan şöyle söz edilir: "Yaban kazı kuzey bölgelerine uçar". Dokuzuncu ay için ise şöyle der: "Yabani kaz göç eder". Pirinçten kutuların kapaklarına bazen şu türden sözler yazılırdı: "Uçan yaban kazı ömrünüzü uzatsın". Bu halk takvimlerinde mevsim başlangıçlarına işaret eder. Göçmen bir kuş olan yaban kazı, yaban ördeği gibi ayrılığın habercisi anlamına gelebiliyordu. Bkz. Wolfram Eberhard, *Çin Simgeleri Sözlüğü*, s. 167.

⁷²⁴ İlk Taoocuların bencil olduğunu söylemek yerinde olur. Örneğin; Şimdiki Shantung ve Honan eyaletleri arasındaki sınırda bulunan Meng Devleti'nde doğup, keşiş hayatı yaşayan ve fikirleri ile meşhur olan Taoist üstad Chuang Tzu dağlardan ayrıldığında, bir dostunun evinde konaklamıştı. Dostu bir köleye bir kazı kesip pişirmesini emretti. Köle şöyle söyledi: "Kazlardan biri gıdaklıyor. Ötekisi gıdaklamıyor. Hangisini keseyim?". Üstad Chuang Tzu şöyle cevapladı: "Gıdaklamayanı kes". Bununla birlikte, Ch'ang Ch'un, yukarıda da ifade edildiği gibi, kendisine hediye edilen kazları göle salarak özgürlüğüne kavuşturmuştu. Bkz. Fung Yu-Lan, *a.g.e.*, s. 143, 90-91.

Ertesi gün hareket ettik ve ayın dokuzunda Yün-chung'a (Ta-t'ung Fu)⁷²⁵ vardık. Üstadı karşılamak için umumî teftiş heyetinde bulunan Elçi A-pu-ho ile birlikte pek çok Taoist şehrin dışına geldi ve tahtirevan ile onu kendi evine götürdüler. O, buranın üst katında yirmi günden fazla kaldı. Şehrin asilzâdeleri ve ileri gelenleri üstadın öğretilerine vâkıf olmak için çabalarken A-pu-ho ve ona bağlı memurlar da her sabah ve her akşam gelerek üstada saygılarını sundular. On üçüncü gün elçi A-li-Hsien bir emirname ile birlikte Shantung'a giderken, Yin Chih-p'ing adlı müridin de kendisine katılmasını arzu ediyordu. Üstad şöyle dedi: "Tanrı henüz böyle bir işaret göndermedi. Onun sana katılımıyla ne elde edeceğiz?". Bir kez daha başını öne eğen A-li-Hsien, eğer han büyük bir ordu ile gelirse "yaşamın kutsal ruhu" muhakkak katliama uğrayacak dedi. Üstadın bir sözü dahi tehlike altında olanları kurtarmaya yetebilirdi. Üstad epey mütereddit kaldıktan sonra teklifi kabul etti ve olası bir katliamı sadece durup izlemektense hayat kurtarmak için çabalamanın daha iyi olacağını belirtti. Böylece üstad iki emirname⁷²⁶ tevdi ederek elçi ile birlikte Yin'i de gönderdi. Üstad, Hsüan-te'nin⁷²⁷ güneyinden gelen pek çok Taoistin kendisini karşılamak için toplandığını işitmişti lakin onların misafir etmenin Taoist manastırların kudretini aşacağından endişe ediyordu. Üstad, müridi Yin'e onlarla ilgilenmesi ricasında bulunarak kendi eliyle yazdığı bir mektubu gönderdi ve şöyle dedi: "Fasılasız üç yıldır yoktum ve uzun seyahatimde binlerce *li* mesafe kat ettim. Çok sayıda Taoistin kimi zaman serkeş ve ahlâksız olduğunu gördüm. Tao'nun müritleri onun gizemli güçlerine zarar vermesin diye bu türden adamlarla nerede karşılaşırsa onların hakkından gelmesi için Yin Chih-p'ing'e tam yetki verdim. Ölmek için yaratılmış varlıkların mutluluğu çok müphem bir konudur. Mutluluk bir anda uçup gidiverir! Tıpkı tırmanması çok zor bir dağdan kolayca aşağı inmek gibi".

⁷²⁵ Yün-chung, Shansi eyaletinde bulunan Ta-t'ung Fu şehrinin eski ismidir. Yeh-lü Ch'u-ts'ai'nin Türkistan seyahati buradan başlamıştı. Zikredilen yerden Marko Polo da bahseder. Bkz. Emil Bretschneider, "Si Yu Ki (Ch'ang Ch'un, 1221-1224)", s. 105; G. William Skinner, *The City in Late Imperial China*, California, 1977, s. 77; Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 136; *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, s. 264.

⁷²⁶ Emirnamelerde Moğollara teslim olmaları tavsiye ediliyordu.

⁷²⁷ Şimdiki Hsüan-hua Fu.

Hsüan-te'nin komutanı Yeh-lü (İ-la), Yün-chung'a özel bir ulak göndererek üstadın kendi atına bindirilmesini söyledi ve sekizinci ayın başlarında Yang-ho⁷²⁸, Po-teng ve Huai-an tarikiyle doğu yönünde ilerledik. Hun Irmağı'nı⁷²⁹ geçtik ve on ikinci günde Hsüan-te'ye ulaştık. Komutan şehrin batı girişinde mutantan bir törenle bizi karşıladı ve bölgenin baş tapınağı olan Ch'ao-hsüan Kuan'a götürdü. İnsanlar geçen kış mürit Chao Chin-ku'yu bir at ile bu kapıdan içeri girerken gördüklerini söylediler. Halk onu karşılamak için dışarı çıktığında Chao Chin-ku birdenbire gözden kaybolmuştu. Ayrıca Te-hsing⁷³⁰ ve An-ting'de⁷³¹ de görülmüştü. Artık Sarı Irmak kuzeyindeki bütün şehir ve her kasabalardan prensler, yüksek rütbeli memurlar, komutanlar ile avamdan ve havastan her çeşit insan üstada yalvararak konukseverliklerini kabul etmesini istiyorlardı. Bu teklifler bir an bile duraklamadan devam etti, art arda gelen mektuplar ise dönen bir tekerleğin parmaklıkları gibi idi. Üstad bu mektupları genellikle birkaç kelime ile yanıtlıyordu.

Üstad onuncu ayın birinci günü (26 Ekim 1223) Lung-men-ch'uan'da⁷³² Yeni Ay Ayini'ni icra etti. Dolunay gününde Hsüan-te'deki Ch'ao-hsüan Kuan'da yapılan ayinde bizzat bulundu. On birinci ayın on beşinci gününde Sung Te-fang ve diğerleriyle, Yeh-hu Sıradağları'nı geçerken savaş alanında ölenlerin kemiklerini gördüğümüz zaman vadettikleri adak ayinini ifa etmek üzere, Bayan Yin Ch'ien-i'ye gittik ve Te-hsing'deki Lung-yang Kuan'da ölen kimsesizler adına bir ayin yaptık. Hava bir ara çok soğuktu fakat üç gün iki gece devam eden merasimler sırasında birdenbire ılıklaştı ve sanki ilkbahar oldu. Tören bittikten sonra Cengiz Han'ın ordugâhından gelen Komutan Chia Ch'ang, bir mektup getirdi.⁷³³ “Kutsal Üstad, ilkbahar ve yaz arasında kolay olmayan bir seyahat gerçekleştirdiniz. Gerekli erzakın ve yedek atların layıkıyla tedarik edilip edilmediğini bilmek istiyorum. Hsüan-te'de ve ahiren kaldığınız diğer

⁷²⁸ Yang-ho, şimdiki Çahar ve Shansi eyaletlerinde bulunan Yan Irmağı idi. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 136. Bu ırmak San-cam-ho Irmağı ile birleşmektedir. Bkz. John Wilkes, *Encyclopaedia Londinensis*, Vol. XXIV, Londra, 1817, s. 770.

⁷²⁹ Günümüz haritalarında Yang-ho'dur.

⁷³⁰ 1220 yılı yazını üstad burada geçirmişti. Birinci bölümde bahsedilmektedir.

⁷³¹ Şangay'da bulunan Jiading bölgesinde bir kasabadır.

⁷³² Hsüan-hua Fu yakınlarındadır.

⁷³³ Bu mektubun tarihi 1223 yılının onbirinci ayının on beşinci günüdür.

yerlerde memurlar size kâfi miktarda erzak ve kalacak yer temin ettiler mi? Çağrıda bulunduğunuz avam sizi ziyaret etti mi? Her daim sizi düşünüyor ve beni unutmayacağınızı ümit ediyorum”.

Üstad on ikinci ayın dolunayında (7 Ocak 1224) Yü-chou'da⁷³⁴ bulunan San Kuan'da⁷³⁵ ayın düzenledi. Kışı Lung-yang'da geçiren üstad her sabah ve her akşam Ejderha Tepesi'nde⁷³⁶ yürüyüş yapmayı alışkanlık haline getirdi. Bu tepeden savaş sırasında harabeye dönen Te-hsing yakınlarındaki köyleri gördü ve bunun üzerine iki şiir yazdı.

Üstad ertesi yılın (1224) ikinci ayında Chin-shan'daki Ch'iu-yang Kuan Tapınağı'nda⁷³⁷ Yeni Ay Ayini'ni yönetti. Bu tapınak, Ko-shan'ın⁷³⁸ güney yamacında idi. Buranın manzarası emsalsiz bir güzellikteydi. Sarmaşıkların dolandığı çam ağaçları sisli havalarda yahut mehtaplı gecelerde burayı Taoistler için adeta bir cennete dönüştürüyordu.

Altın yıldız ve erguvanî rütbe ile taltif edilen Pekin Valisi Shih-mo hazretleri, tam yetki bahşedilmiş Liu Min ve kıdem bakımından daha altta bulunan meslektaşları bir ulakla mektup göndererek üstadın Pekin'deki Ta T'ien-ch'ang Kuan'da ikamet etmesi için adeta yalvardılar. Üstad bu teklifi kabul etti ve seyahati için ilgili lazım gelen şeyler ayarlandı. Akabinde Chü-yung'un içinden geçip güneye döndü. Pekin'den gelen Taoist dostları onu Nan-k'ou⁷³⁹ yakınlarında Shen-yu Tapınağı'nda karşıladılar. Ertesi sabah yaşlılardan genç kadınlara varıncaya kadar herkesin katıldığı inananlardan müteşekkil büyük bir kalabalık Pekin'e doğru giden üstada çiçekler ve tütsülerle refakat ettiler. Toplanan seyirciler o kadar kalabalıktı ki yolu kapadılar. Üstad batıya doğru

⁷³⁴ Yü-chou, Shansi ve Chihli sınırlarında ve Pekin'in hemen batısındadır.

⁷³⁵ Anlaşıldığı kadarıyla Taoistlere ait bir tapınağın ismidir.

⁷³⁶ Yancheng dolaylarında idi. Bkz. Hsiao-tung Fei-Xiaotong Fei, *Rural Development in China: Prospect and Retrospect*, Londra, 1989, s. 166.

⁷³⁷ Şimdiki Yen-ch'ing Chou'dur. Üstadın müridi Yin Chih-p'ing bu tapınakta ikamet etmişti.

⁷³⁸ Ta-Ho Dağı adıyla anılan Ko-shan, Yen-ch'ing Hsien'in kuzetbatısında idi. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 141.

⁷³⁹ Nan-k'ou, Ku-yung Geçidi'nin güney kapısında bulunan küçük bir yerd. Burası Pekin'in otuz mil kuzeybatısında yer alıyordu. Bkz. Emil Bretschneider, "Si yu ki. Ch'ang Ch'un's Travels to the West A. D. 1221-1224", s. 55; Aynı müellif, "Si Yu Ki (Ch'ang Ch'un, 1221-1224)", s. 106; Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 142; *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, s. 265.

yollara düştüğünde müritlerine üç yıl içinde geri döneceğini söylemişti ve şimdi verdiği sözü tutmuş bulunuyordu. Birinci ayın yedinci günü (28 Ocak 1224) T'ien-ch'ang Kuan'da kaldı. Burada her gün üstadla birlikte akşam yemeğine oturanların sayısı binin üzerinde idi. Toplanan cemaat on beşinci gün kendisini Yü-hsü Kuan'a davet etti. Ho-la yirmi ikinci gün Cengiz Han'ın ordugâhından şöyle bir mektup getirdi: "Kutsal Üstad, artık Çin'desiniz, kusursuz öğretinizle insanları doğru yola sevkettiniz. Benim adıma her gün kutsal kitaplar okuyup uzun yaşayabilmem için dua edin. Asaletle yoğrulmuş öğretiniz seçkin muhitlerde anlatılmalı. En çok sevdiğiniz yerde yaşamınızı inşa edin. A-li-Hsien'e artık epey yaşlandığınızı ve size çok dikkat etmesi lüzumundan bahsettim. Size evvelce söylediklerimi unutmayınız". Beşinci ayda Pekin valisi ile Liu Min⁷⁴⁰ birçok kez mektup göndererek Ta T'ien-ch'ang Kuan'ın yönetimini üzerine alması için üstada yalvardılar ve o da yirmi ikinci gün buraya geri dönerek onların önerisini yerine getirdi. Birkaç Turna üstadın önünden uçup gitti ve akabinde kuzeybatı yönünde sırta kadem bastılar. Yü-hsü Kuan'da iken birisi üstadı akşam yemeğine davet etti ve birkaç Turna yüksek sesle öterek onun başının üzerinden bir kez geçti. Kuzey Çin'de hiçbir zaman çok fazla Taoist olmamıştı ve şimdi ise kitleleri etkilemek isteyen tanrılar onlara turnalar suretinde görünmüşlerdi. Sekiz cemaat mensuplarının tümü üstadın önünde baş eğip diz çökerek Taoizm'e bağlılıklarını bildirdiler. Gerçekten insanların Taoizm'e karşı tutumlarında ciddi bir değişim olmuştu. Eskiden Yü-hsü Kuan'daki kuyunun suyu acı idi. Fakat *Chia-shen* ve *Í-yu*⁷⁴¹ yıllarında, batıdan geri dönen Taoistlerin tamamı burada toplandığında, kuyunun suyu birdenbire tatlı oluvermişti. Bu da Tanrı'ya yönelme eğiliminin umumî bir sonucuydu.

⁷⁴⁰ Daha önce de zikredilen Liu Min'in adı *Yuan Shih 153* adlı eserde geçmektedir. Hsüan-te'de doğdu ve Moğolların hizmetine girdi. Sonradan Hsüan-te'nin valisi oldu. Bkz. Li Chih-Ch'ang, *a.g.e.*, s. 134. Liu Min, Moğolların hizmetine gireceği sırada on iki yaşında idi. Annesi ve babası savaşta kaybolmuştu. Bir Moğol komutanı tarafından evlat edildi. Bir gün Cengiz Han onu gördü ve teveccüh gösterdi. Bu yüzden çocuğa Moğolca öğretildi. Daha sonra Cengiz Han ile Batı Seferi'ne katıldı. Ona "Süan-Ch'ai" unvanı verilmişti ki, bu diplomata karşılık geliyordu. O, Yen-ching eyaletinin verilerini toplamakla görevlendirilmişti. Ayrıca dinî işleri de idare ediyordu. Türkistan'da bulunan binlerce sanatkâr aileyi yönetmiş, Shantung ve Shansi eyaletlerinde komutan olmuştu. Pekin'de kurulan iki idarî merkeze de Liu Min ve oğlu atanmıştı. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 141.

⁷⁴¹ 1224 ve 1225 yıllarıdır.

Altıncı ayın on beşinci günü (3 Temmuz 1224) elçi ve yüksek rütbeli devlet memuru Cafer⁷⁴² Cengiz Han'dan bir mektup getirdi: “Gittiğinizden beri tek bir gün dahi sizi unutmadım. Ümit ediyorum ki sizde beni unutmamışsınızdır. Benim hükmüm altındaki arazilerin neresi hoşunuza giderse orada yaşayabilirsiniz, sadece söylemeniz kâfidir. Umarım müritleriniz her daim benim adıma kutsal kitapları okur ve uzun yaşamam için dualar ederler”.

Dört bir yandan gelen üstada bağlı Taoistler muazzam bir kalabalık teşkil ettiler ve dinimize muhalif olanların etkileri her geçen gün daha da azaldı. Payitahtta kitlesel bir din değiştirme görüldü ve inancımızın öğretisi öylesine büyük bir şöret kazandı ki, daha önce görülmemiş bir biçimde, doktrinimizin kapıları dünyanın dört köşesine açıldı. T'ien-ch'ang'da sekiz dinî cemaat kurulmuştu ve isimleri şöyleydi: P'ing-teng (Eşitlik), Ch'ang-ch'un (Ebedî Kaynak), Ling-pao (Sihirli Cevher), Ch'ang-sheng (Ebedî Hayat), Ming-chen (Parlak Safılık), P'ing-an (Barış ve Güven), Hsiao-tsai (Def-i Bela) ve Wan-lien (On Bin Zambak).

Üstadın T'ien-ch'ang Kuan'a geri dönüşünden sonra uzak diyarlardan dinî isimler almak için gelen Taoistlerin sayısı günbegün arttı. Üstad her gün akşam yemeğinden sonra Ch'ung-hua Adası'ndaki eski bir bahçede gezintiye çıkıyordu⁷⁴³. Burada altı-yedi müridiyle çam ağaçlarının gölgesinde oturup şiirler okur, diğerleri de sırasıyla aynı kafiye düzeninde güzelleme yaparlardı. Çay⁷⁴⁴ sunulduktan sonra müritlerinden *Gezgin Hsien* vezin ve melodisi usûlünde birkaç nağme okumalarını istedi. Gurubun rengi dağların üzerine çoktan vurmuş fakat bulunduğu mekânın güzelliğine kapılan üstad saatin geç olduğunu unutmuştu. Vali ve Cafer gölü, bahçeyi

⁷⁴² Cafer Hoca, muhtemelen Sır Derya mansabı yakınlarındaki Yengikent'te dünyaya gelmişti. Doğum yerinin Sır Derya havalisi olarak verildiği biyografisi için bkz. *Yuan Shih* 120. Bu muhtemelen Yang-i (Yengikent) ile karıştırılmıştır.

⁷⁴³ Burası Kin Hanedanı'na ait bahçe-i hümayunlardandı ve “Yasak Şehir” içerisinde bulunuyordu.

⁷⁴⁴ Günümüzde dünya ölçeğinde yaygınlık kazanan çay MÖ III. yüzyıldan daha erken bir tarihte Budizm ile birlikte, muhtemelen Assam rahipleri aracılığıyla, Çin'e gelmişti. Başlangıçta Çin'de Şişuan ve Yang-tse'nin güney tarafında kalan Orta Çin eyaletlerinde yetiştiriliyordu. Zamanla ticarî değeri arttı. VIII. yüzyıldan sonra devlet çayı kendi tekeline aldı ve Moğolistan sahasından gelen iyi atlar çay ile takas edilmeye başlandı. Önceleri sadece yeşil çay içiliyor ve yüzyıllar boyunca bağ ya da dilim halinde sıkıştırılarak satılıyordu. Çaya unla birlikte zencefil, soğan, tuz ve hayvan kanı da katılırdı. Bir yemek türü sayılan bu çay çeşidi çorba olarak içilirdi. XI. yüzyıla kadar Çin'de çay, hayvan kanı hariç, böyle hazırlanıyordu. Çayın başka madde eklenmeden içilmesine, XV. yüzyıldan itibaren, muhtemelen Budizm'e münhasır meditasyonunun etkisiyle başlanılmıştı. Bkz. Wolfram Eberhard, *Çin Simgeleri Sözlüğü*, s. 81-82.

ve sarayın kuzeyindeki yerin yirmi-otuz *mou*⁷⁴⁵ genişliğindeki araziyi ona hediye etmek istediler. Ayrıca burada bir Taoist tapınağı kurmasını rica ettiler. Önce reddettiyse de ikinci ricada ikna oldu. Artık hiç kimsenin buradan yakacak odun toplamamasına ilişkin duyurular yapıldı. Taoist keşişler atandı ve tapınak inşası her geçen gün daha da hızlandı. Neler yapıldığına dair Cengiz Han'a bilgi verildi ve onayı alındı. Bu mesut günden itibaren üstadın dolaşmak için buraya gelmediği bir gün bile yoktu.

*I-yu*⁷⁴⁶ yılının dördüncü ayında, Shensi şehrinden, yüksek rütbeli bir memur olan Wang Chü-ch'uan üstadı akşam yemeğine davet etti. Hsien-yang⁷⁴⁷ yakınlarında bulunan Chung-nan Dağı'ndaki⁷⁴⁸ muhteşem bambu ağaçlarının doğal yollarla nasıl yok olduğu hakkında konuştular. Wang, üstada iç bahçesindeki bambuları incelemesi ricasında bulundu. Üstad bunların çok güzel olduklarını ve son yıllarda cereyan eden savaşların tahribatından sonra bu kadar güzellerinin muhtemelen ayakta kalmadığını söyledi. Bir zamanlar uzun bambuları ve yemyeşil ağaçlarıyla bütün Çin'de meşhur bir yer olan P'an-chi'de yaşadığını anlattı. Üstad şöyle dedi: "P'an-chi'de geçirdiğim o günleri anımsadığımda yaşadıklarım bana bir rüya gibi geliyor. Artık yaşlandım ve ayrılık zamanı gelip çattı. Bu bambu çubuklarından bana birkaç tane ver ki, gözlerimi ışıktan korumak için Pao-hsüan'ın⁷⁴⁹ kuzey taraçasının dış kısmına ekeyim". Wang şöyle cevapladı: "Savaş hâlâ nihayete ermedi. İnsanlar büyük bir tereddüt içerisindedir. Cengiz Han'ın size hürmeti büyük ve Tao dinini önemsiyor. Kutsal Tao'nun size verdiği kudretle canlıları korumak mümkün olabilir. Şimdi sizin dünyadan ayrılışınızı konuşacak zaman değil. Yardıma ihtiyacı duyan kimselere merhamet etmeyi düşünmelisiniz". Üstad asâsını yere vurarak güldü ve şöyle dedi: "Tanrı'nın buyruğu

⁷⁴⁵ Yaklaşık olarak beş akrelik arazi.

⁷⁴⁶ 1225 yılı.

⁷⁴⁷ Şimdiki Si-an Fu'dur.

⁷⁴⁸ Chung-nan Dağı Taoizm'in meşhur kutsal dağlarından biridir. Shansi eyaletinde eski başkent Ch'ang-an'ın güneyinde bulunur. Muhteşem bir doğal güzelliğe sahip olan bu dağ maneviyatlarını geliştirmek için hem Taoistlerin hem de Budistlerin uğrak yeriydi. Budist eserlere göre, meşhur Budist rahipler Sui Hanedanı devrinden beri orada yaşıyorlardı. T'ang Hanedanı döneminin meşhur üstadı Shan-tao (613-681) bunlardan biriydi. Ayrıca, Ch'üan-chen Mezhebi'nin kurucusu Wang Che ve diğer üstadlar da Tao inancını geliştirmek için burada zaman geçirmişlerdi. Bkz. Julian F. Pas, *The A to Z of Taoism*, s. 225.

⁷⁴⁹ Pao-hsüan üstadın oturduğu manastırın ismidir. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 147.

değişmez. İnsanoğlu ne yapabilir?”. O sırada huzurda bulunanlar üstadın sözlerinin mânâsını anlayamadılar⁷⁵⁰.

Beşinci ayın sonunda Shou-lo Tepesi’ne⁷⁵¹ tırmandı; buranın her tarafından yaz sığağından korunmak için dinlenen gezginlerin üzerine yeşil bir örtü misali serilen bahçeler ve ağaçlar görünüyordu. Üstad bu manzara karşısında beş kelime vezninden oluşan düzenli bir şiir yazdı.

Bir gün, Ch’iung-hua Adası’ndan geri döndüğünde, Ch’en Hsiu-yü onunla konuşmak için geldi. Üstad yedi kelime vezninden oluşan düzenli bir şiiri ona gösterdi. Dokuzuncu ayın birinci gününde (4 Ekim 1225) yüksek rütbeli memur Wang Chi, üstada gelerek Merih⁷⁵² gezegeninin Pekin bölgesine tekabül eden Wei⁷⁵³ burcunu etkilediğini söyledi. Bir felaket kaçınılmaz olduğundan üstada yalvararak bu tehlikeyi savuşturması için dinî bir tören düzenlemesi ricasında bulundu. Ayrıca bu türden dinî bir törenin maliyetinin ne kadar olacağını sordu. Üstad şöyle yanıtladı: “Tek bir nesnenin dahi durup dururken mahvolmasına dayanmam. Bütün bir bölgenin güvenliği tehlike altındayken pazarlığın bir önemi olabilir mi? Son yıllarda insanlar öylesine büyük gasplara maruz kaldılar ki, hem özel mülkiyetler hem de kamu kaynakları neredeyse tamamen tükendi. Ben manastırında elimin altında bulunan malzemelerle dinî töreni icra etmeye razıyım. Sizden tek isteğim payitahttaki memurların tören yapılıncaya kadar kötülükten uzak durmasını sağlayacak emri ivedilikle vermenizdir”. Böylesine bir tören en az iki gün iki gece devam etmelidir. Üstad ilerlemiş yaşına rağmen ayini gizemli sunakta bizatihi kendi yönetti. İkinci gecenin ayini bittiğinde

⁷⁵⁰ Ölümünün yaklaştığına vurgu yaptığını anlayamamışlardı.

⁷⁵¹ Şimdiki Tsung Shan’dır.

⁷⁵² Bu kelimenin aslı “Mirrîh” olmasına rağmen, genellikle “Merih” şeklinde kullanılmaktadır. Bkz. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara, 2010, s. 720, 758; Sir James W. Redhouse, *Turkish and English Lexicon*, İstanbul, 2001, s. 1819. Yunan mitolojisinde Mars adıyla maruf bu gezegenin, Farsça adı Behrâm, Arapça adı ise Merih idi. Behrâm Farsçada “fetih ve zafer” anlamına gelmektedir. Yıldızların insanlar üzerindeki mühim etkilerinden ötürü yıldız tanrılı eski dinlerde yedi gezegen kutsanmıştı. Yedi gezegen gibi Mars’ında kendine özgü bir gök tabakası vardı. Gezegenlerle ilk kez Sümerler ilgilenmiş ve onlara tapmaya başlamışlardı. Bkz. Nimet Yıldırım, *a.g.e.*, s. 146, 363. Merih yani Mars çeşitli inançlara konu olmuştur. Eski Mısır’da Merih gezegeni göğün beşinci katını ifade ederdi. Ölümsüzlüğe ermek isteyen ruhlar bu katta bir sınavdan geçerdiler. Bkz. Orhan Hançerlioğlu, *Dünya İnançları Sözlüğü*, İstanbul, 2000, s. 322.

⁷⁵³ Akrep burcudur. Çinliler bu burcun dünyanın tamamını, gökyüzünün ise bir kısmını etkilediğine inanıyorlardı.

yüksek rütbeli memur Wang Chi gelerek gezegenin artık birkaç konak öteye gittiğini ve tehlikenin atlatıldığını söyleyerek üstadı tebrik etti; onun efsunlu kudreti derhal tesirini göstermişti. Üstad şöyle dedi: “Büyü dediğin nedir ki? Dua yeni bir şey değildir. İhtiyaç duyulan tek şey ona inanmaktır. Eskilerin söylediği güzel bir söz vardır: *Safderûn itikat yerleri ve gökleri titretir*”. Dokuzuncu ayın dokuzuncu gününde (12 Ekim 1225) uzak diyarlardan gelen pek çok Taoist, üstada krizantem çiçekleri⁷⁵⁴ sundu. Üstad onlar için, uzunluğu eşit olmayan, *Yü Sheng Hen Huan Ch'ih* usûlünde bir şiir yazdı.

Bir gün bir tartışma çıkmıştı ki, üstada hangi tarafı tuttuğu soruldu. O, sessiz kalmayı tercih etti ve bu tavır Tao'nun ruhuna uygun olarak meseleyi çözüme kavuşturdu. Ardından onlara şu ilahiyi armağan etti:

Süpür, süpür, süpür!
Süpür temizle kalbini hiçbir şey kalmayınca dek
Kalbi süpürülüp temizlenen kimse “iyi insan” olur
İyi bir insana ise “*Kutsal Hsien*” ya da “*Fo*” denir⁷⁵⁵.

Tartışanlar kızarıp bozarıp gittiler. *Ping-hsü* yılının (1226) birinci ayında P'an-shan'daki⁷⁵⁶ cemaat, üstadın gelerek *Sarı Kitap*⁷⁵⁷ mucibince üç gün üç gece ayini yönetmesini rica ettiler. Ayinlerin başladığı gün hava fevkalâde güzeldi, herkesin keyfi yerindeydi. Soğuk vadilerde ilkbaharın belirtileri artık görülmeye başlanmıştı.

Beşinci ayda payitahtta büyük bir kuraklık görüldü. Çiftçiler tohum ekemediklerinden felaketin geleceği önceden belliydi. Devlet görevlileri pazarları

⁷⁵⁴ Krizantem uzun ömrü ve dayanıklılığı temsil eder. Armağan edilen kimseye uzun ömür dilemek anlamına gelir. Doğa ile pastoral şiire yeni anlamlar yükleyen lirik şair Tao Yuan-ming *Eve Dönüş* isimli şiirinde şöyle der: “Çam ağacı ve krizantem çiçeği herkesten daha uzun yaşar: Sen de herkesten daha uzun yaşa!” Eski Çin takviminde dokuzuncu ay ile bağdaştırılan krizantem çiçeği bir sonbahar çiçeğidir. Krizantem çiçeğini toplamak için en uygun zaman dokuzuncu ayın dokuzuncu günüdür. Bkz. Charles Alfred Speed Williams, *a.g.e.*, s. 69-70; Wolfram Eberhard, *Çin Simgeleri Sözlüğü*, s. 186-187; Yao Dan, *a.g.e.*, s. 89.

⁷⁵⁵ *Hsien* Taoizm'in, *Fo* ise Budizm'in en üst varlığıdır. İyi insan olmayı imlerler.

⁷⁵⁶ Pekin'in kuzeydoğusundadır.

⁷⁵⁷ Sarı İmparator tarafından derlenmiştir. Bu onun en meşhur eseridir. Yirmi dört bölümden oluşan eser içerisinde âb-ı hayat, tıp, uzun yaşama yolları, cinsî münasebet ve doğa olayları dâhil olmak üzere pek çok konuyla ilgili Taoist metin mevcuttur. Bu eser ilk simyacılar için rehber niteliğindedir. Bkz. Stuart Alve Olson, *T'ai Chi According to the I Ching: Embodying the Principles of the Book of Changes*, USA, 2001, s. 26-27.

temizleyip adak taşları yerleştirdiler. Haftalarca dualar edildi fakat hiçbir sonuç alınamadı. Vali bir elçiyi üstada göndererek yağmur duasına çıkması için yalvardı. Üstad üç gün iki gece boyunca ayınler düzenledi ve geceleyin kutsal figürlerle⁷⁵⁸ dua ettiklerinde her tarafı aniden bulutlar kapladı, yağmur yağmaya başladı. Gece yarısından ertesı gün kuşluk vaktine kadar yağmaya devam etti. Vali şehir halkı adına şükranlarını sunmak üzere elinde tütsülerle hareket eden bir ulağı üstada gönderdi. O da kuraklık yüzünden tarlaların adeta yandığını, hububat ekilemediğini ve halkın kurtulma ümidinin neredeyse tükendiğini söyledi. Fakat semavî ve gerçek ebedî üstadın efsunlu güçleri sayesinde insanların üzerine tatlı ve hoş kokulu bir yağmur yağdı ki, onlar buna “üstadın yağmuru” dediler. Üstad şöyle cevap verdi: “Bu hayırlı rahmet vali hazretlerinin mutlak inancının bir sonucudur. Göklerin hâkimi merhamet gösterip insanlara yaşam sunuyor. Benim sahip olduğum kudret nedir ki?”.

Müteakiben ikinci bir ulak gelerek belirli bir miktarda yağmurun yağdığını ancak bunun uzun süren kuraklığı sonlandırmaya kâfi gelmediğini söyledi. Gerçek mânâda şiddetli bir yağmura ihtiyaç duyuluyordu. Üstad endişeye mahal olmadığını söyledi. Göklerin hâkimlerine mutlak inançla müracaat edildiğinde sunulan sadakatin altında kalmazlar. Şiddetli bir yağmurun eli kulağında olmalıydı. Beklenildiği gibi, akşam yemeğinden önce yağmur sel olup taşmaya başladı. Hasat mükemmel oldu, her çevreden meşhur kimseler ve âlimler üstadı kutlayan şiirler ile geldiler. Üstad, ressam Chih Chung-yüan⁷⁵⁹ tarafından yapılan Hsien Te-i, Yüan-po ve Hsüan-su'nun bir resmi üzerine şu kayıtları düştü:

Tao'ya ulaşan kutsal varlıklar dünyada ne kadar da az bilinir!

Bu üç *hsien* 'in kaç yaşında oldukları gizli güçlerinden bilinir mi?

Memleketin güçlerine korkusuz öğretilerinin kurallarını devrettiler

Zamanlarını âlemin merkezinde geçirdiler ama hâlâ Ch'ih-sung kadar uzaklar.

⁷⁵⁸ Taoist ilahlar ile keşişlerin tasvirleri.

⁷⁵⁹ Takriben MS 934 yılı civarında hayatta olan bu zat Shansi'deki Feng-hsiang'ın yerlisiydi ve yaptığı Taoist resimlerle ün kazanmıştı.

Vali ve diğler otoriteler üstadı Pekin'e davet ettiklerinde, üstad ilk olarak T'ien-ch'ang Manastırı'na geldi; hem resim odalarını hem de oturulan mekânları iç karartıcı ve harap bir halde buldu. Çatı her taraftan akıyordu ve zemin döşemeleri çökmüştü. Pencereler, kapılar ve merdivenler bakımsızlıktan tamamen perişan haldeydi. Üstad burayı ayağa kaldırmak için müritlerine günbegün ne yapacaklarını söyledi. Çatıdaki akıntılar tedricen durduruldu ve yıkılmaya yüz tutan duvarlara payandalar vuruldu ve *Ping-hsü* yılına (1226) kadar bina tamamen yenilendi. Buna ek olarak kırk adet yeni hücre inşa edildi. İşin tamamı dışarıdan herhangi bir yardım almaksızın orada bulunan keşişler tarafından yapıldı. Yaz mevsimi boyunca yemekhanedeki lambaların yakılmasına izin verilmedi ve bu kural sonbahar mevsiminin sonuna doğru tedricen gevşetildi. Bu önlem yangına karşı korunmak için alınmıştı.

Üstad, onuncu ayda Fang-hu'ya gidip orada yaşamak için Pao-hsüan'dan ayrıldı. Her gün meratip silsilesindeki yerlerine göre Taoist üstadları çağırıp, onlara anlaşılması güç konularda söylevler veriyordu. Bu sohbetler genellikle gece boyunca devam ediyordu. On birinci ayın on üçüncü günü gece yarısında üstad elbisesini silkeleyerek kalktı ve avluda dolaştı. Daha sonra geri dönerek yerine oturdu ve beş heceli bir şiirini toplanan müritlerine sundu.

Ting-hai yılında (1227) yeniden büyük bir kuraklık oldu; ilkbaharın sonunda başlayıp yaz mevsimi boyunca devam etti. Memurlar durmadan yağmur duasına çıktılar fakat hiçbir sonuç alınamadı. Bir gün şehirdeki Taoist cemaatler üstada gelerek yağmur duasına çıkması ricasında bulundular ve daha sonra Hsiao-tsai⁷⁶⁰ ve diğler cemiyetler de aynı ricayla üstada başvurdular.

Üstad usulca şöyle dedi: "Tam da böyle bir ayin düzenlemeyi düşünüyordum. Sizlerin de benzer bir öneriyle gelmeniz 'özdeş fikirlerin tevâfuku' olgusuna bir misaldir. Hiçbir şey olduğu gibi kalmaz fakat her iki itikadın inananları olan sizler, bütün kudretinizi bu işe adamalısınız".

Hâl böyle iken, beşinci ayın ilk gününde yağmur duası için ayin yapılması kararlaştırıldı ve üçüncü günde yağmur için şükran yortusu düzenlendi. Şayet bu üç günün bitiminden önce yağmur yağarsa dualarımızın bir karşılık bulunduğunu addedecek

⁷⁶⁰ Budist bir cemaatin adı olan Hsiao-tsai "Def-i Bela" anlamına gelmektedir.

fakat üç günden sonra yağarsa yaptığımız ayinle herhangi bir ilgisinin olmadığını düşünecektik. Birisi Tanrı'nın niyetini önceden bilmenin mümkün olmadığını söyledi ve böyle bir ilanın fevkalâde münasebetsiz olduğu hususunda üstadı ikna etmeye çalıştı. Eğer yağmur yanlış bir zamanda yağarsa kötü niyetli kimselerin bu olay üzerinden onu itibarsızlaştırmaya çalışacakları muhakkaktı. Üstad şöyle yanıtladı: “Siz ne konuştuğunuzu bilmiyorsunuz”. Hakikaten ayin yapılırken gün boyu yağmur yağdı ve ertesi gün seller bir fit boyuna ulaştı. Üçüncü gün hava tamamen açtı ve üstad vaadini yerine getirerek şükran ayini düzenledi.

Şimdi hava rahatsız edici derecede ısınmaya başladı. Komutan Chang Tzu-yün batı tepelerini gezmek için üstadı davet etti. Bu teklifi iki-üç kez reddeden üstad en nihayetinde gitti. Oraya vardıktan sonraki gün, akşam yemeği sona erip sağanak yağmur durduğunda, Tung-shan Manastırı'na geçtiler. O ve diğer misafirler buradaki ormanda konakladılar. Akşamüstü eve dönerken üstad aşağıdaki şiiri yazıp onlara gösterdi:

Batıdaki tepelerde hava pak ve temizdir
Yağmurdan sonra beyaz bulutlar parlıyor
Misafir yoldaşlarımla güzel bir ormanda oturdum
Görünmeyen Tao kemale erip olgunlaşıyor.

Bu komutan (Chang Tzu-yün) daha sonra birkaç gün kalacağı evine üstadı da davet etti. Kitleler onun öğretilerini dinlemek için geldiler ve uyumadan gece boyunca burada kaldılar. Akabinde üstad Ta-ku Manastırı'ndan yapılan daveti kabul etti ve ertesi gün Ch'ing-meng'e gitti. O günün akşamında kuzey yönünü şiddetli bir yağmur tuttu, fırtına çok ürkütücüydü zira gökyüzünün tamamını gök gürültüsü ve şimşekler kapladı. Üstad şöyle dedi: “Bu Tao'nun arzusudur. Tao'ya ulaşan bazı insanlar onun görkemli ışığıyla bizi aydınlatıyor. Bunun aksi olamaz. Sıradan gök gürültüsü ve şimşek böyle olamaz”.

Bu olay misafirler dağılmasından hemen önce oldu. Üstad çatısı hasırdan mütevazı bir odada dinlenmeye çekildi. Bu sırada şiddetli bir rüzgâr ve yağmur vardı. Gök gürültüsünün sesi öylesine yüksekti ki sallanan kapılar ve pencereler neredeyse parçalanacaktı. Lakin çok geçmeden ses tamamen kesildi. Buna herkes şaşırılmıştı çünkü

çoğunlukla gök gürültüsünün sesi giderek yükselir ve kulakları sağır eden bir gümbürtü aniden durmazdı. Mamafih birisi burada bulunan kutsal bir kimsenin Fırtına Tanrısı'nı korkutup sindirdiğini söyledi.

Beşinci ayın yirmi beşinci günü, üstad kendi manastırına geri döndüğünde, Taoist Wang Chih-ming Ch'in-chou'dan⁷⁶¹ bir fermanla gelerek Kuzey Sarayı'ndaki "Hsien Adası"nın isminin bundan böyle "On Binlerin⁷⁶² Sükûnet Sarayı" ve "T'ien Ch'ang Manastırı"nın da "Ch'ang-ch'un Sarayı" (Ebedî Kaynak) olduğunu bildirdi. İmparatorluktaki keşişlerin ve ruhanîlerin tamamı üstadın denetimi altındaydı ve "kaplan başı suretindeki altın levha"⁷⁶³ üstada verilmişti. O, Taoist cemaatin tüm işleriyle ilgilenen mutlak bir idareciydi. Bunaltıcı Sıcaklar (Hsia-Shu=Lesser Heat)⁷⁶⁴ sonrasında birkaç kez şiddetli yağmur yağdı fakat sıcaklıklar daha da arttı.

Ch'iung-hua Adası Taoist mıntıkaya dâhil olduğundan beri ne yakacak odun toplanmış ne de balık avlanmıştı. Bu yüzden geçen yıllar zarfında bahçelerdeki kuşların ve göllerdeki balıkların sayısı epey arttı. Böylece burası, uygun mevsimde, gezip dolaşmak isteyenler için gözde bir tatil beldesi haline gelmişti.

Üstad boş zamanlarında atına biner ve günde en az bir kere dolaşmaya çıkardı fakat altıncı ayın yirmi birinci günü kendini kötü hissetti, evinden çıkmadı ve akabinde manastırın hemen doğusundaki akarsuda yıkandı. Yirmi üçüncü günde birisi, *ssü* ve *wu* saatleri arasında, büyük bir fırtınanın çıktığı ve gök gürültüsü ile sağanak yağmurun görüldüğü sırada, T'ai-i Gölü'nün⁷⁶⁵ güney sahillerinin çöktüğünü ve suyun onlarca *li* öteden duyulan bir gürültü ile tamamen Doğu Gölü'ne aktığını söyledi. Kaplumbağaların, su kertenkelelerin ve balıkların hepsi akıntıya kapılarak gitti ve T'ai-i Gölü tamamen kurudu. Arkın⁷⁶⁶ kuzey mahrecindeki tepe de çöktü. Üstad bunu ilk

⁷⁶¹ Ch'in-chou Kansu'dadır. Daha sonra Tangut bölgesinin parçası olmuştur. Bu sıralarda Tangut yurdunun zaptını tamamlayan Cengiz Han Moğolistan'a geri dönüyordu.

⁷⁶² Çince de on bin ifadesi en üst sınırı ve en yüksek miktarı ifade etmek için kullanılır. Bkz. Wolfram Eberhard, *Çin Simgeleri Sözlüğü*, s. 233.

⁷⁶³ Payza adı verilen ve bir nevi pasaport ya da geçiş belgesi vazifesi gören bu sembol birinci bölümde açıklanmıştır.

⁷⁶⁴ Çin takvimine göre 7 Temmuz ile 22 Temmuz arasındaki döneme verilen ad.

⁷⁶⁵ T'ai-i Gölü Kin Hanedanı'nın sarayındaki arazide idi. 1168-1208 yılları arasında hüküm süren Chang-tsung tarafından inşa edilmişti.

⁷⁶⁶ Altınsu Irmağı kastedilmektedir.

işittiğinde önce sessizliğini korudu fakat bir süre sonra tebessüm ederek: “Tepeler çöküp göller kururken benim de aynı yolu takip etmemin vakti gelmedi mi?” dedi. Yedinci ayın dördüncü günü üstad müritlerine şunları söyledi: “Tan-yang⁷⁶⁷ bana gaipten haber verdi ve ben öldükten sonra dinimizin büyük bir zafer kazanacağını söyledi. ‘Dünyanın her yerinde, yakın irak dört bir tarafta, Tao’nun mabetleri inşa edilecek. Siz buna şahit olacaksınız. Mabetleriniz imparatorun emriyle yeniden adlandırılacak ve büyük bir manastırı siz yöneteceksiniz. Ayrıca bir elçi tüm dinî işlerin idaresini size veren bir fermanla gelecek. İyi amellerinin şöhreti o an zirveye ulaşacak ve bu aynı zamanda sizin ebediyete intikal vaktiniz olacak’. Şimdi Tan-yang’ın bütün sözleri gerçekleşti, tıpkı bölünmüş bir payzanın birleşmesi gibi. Ve doğrusunu söylemek gerekirse artık hiçbir gailem kalmadı zira burada ve her yerde inancımızı yaşatacak böylesine mümtaz müritlerim var”. Çok geçmeden üstadın Pao-hsüan Manastırı’nda hastalandığı görüldü. Bir gün pek çok kez idrara çıkmak zorunda kaldı. Müritleri onu bu zahmetten kurtarmak istediler fakat üstad buna izin vermedi ve şöyle dedi: “Zahmet vermek hoşuma gitmiyor. Hâlâ adam kayırmanızdan endişe duyuyorum. Helâ ile yatak odası arasındaki gerçek fark nedir?”⁷⁶⁸. Yedinci ayın yedinci günü müritleri kendisini insanlara göstermesi için üstada yalvardılar; her gün çok sayıda mütediyyin misafirin keşişlerle birlikte akşam yemeğine oturduğunu ve eğer onlara nazar ederse büyük bir lütufta bulunmuş olacağını söylediler. Üstad dokuzuncu gün (22 Ağustos 1227) manastır yemekhanesine gideceğine dair söz verdi. O gün öğleden sonra aşağıdaki veda şiirini yazdı:

Yaşam ve ölüm sabah ve akşam gibidir

Faniler köpüğe benzer, gelir geçerler fakat ırmaklar durgun akar

Bir çatlaktan ışık sızdığında insan karga ile tavşanın⁷⁶⁹ üzerinden atlayabilir

⁷⁶⁷ Ma Yü adıyla da bilinir. Wieger Catalogue’da bulunan *Taoist Kanon* adlı eser içerisindeki 1044, 1128, 1130, 1135 ve 1136 numaralı kısımların müellefidir.

⁷⁶⁸ Ch’ang Ch’un 1227 yılında seksen yaşına gelmişti. *Chih-Yüan Pien Wei Lu* adlı eserde üstadın ishal olduktan sonra tuvalette yattığı hatta yedi gün boyunca kendini oraya kapattığı belirtilir. Müritleri onu odasına götürmek istemişlerse de hem çok yorulduğu hem de takatten düştüğü için kabul etmemiştir. Bundan dolayı müritlerine bu şekilde hitap etmiştir. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 158.

⁷⁶⁹ “Karga ve Tavşan” metaforu burada “Güneş ve Ay” anlamında kullanılmıştır. Bkz. Li Chih-Ch’ang, *a.g.e.*, s. 149.

Onların sihirli güçleri tamamen ortaya çıktığında dağları ve denizleri kuşatır
Sanki bir ayak ötedeymişcesine dünyanın en uzak köşelerine ulaşabilir
Hayatın kilit yayıymış gibi pek çok şeye nefes verir
Fırçamdan⁷⁷⁰ çıkan bu tesadüfî sözler de bir gün toprak olacak
Bunları gereği gibi anlamayan dünyevî insanların ellerine düşünce

Daha sonra üstad, Pao-hsüan Manastırı'na⁷⁷¹ giderek aslına rücu etti⁷⁷². Odayı garip ve güzel bir koku kapladı.

Ellerinde tütsülerle gelen müritleri veda tazimini icra ettiler. Halk ağıtlar yakmak istedi fakat üstadın şahsî hadimleri Chan Chih-su, Wu Chih-lü ve hazirun buna izin vermediler. Üstadın sadece bir vasiyette bulunduğunu, bu vasiyetin de dinî işlerin, üstadın müridi Sung Tao-an⁷⁷³ tarafından yapılması olduğunu söylediler. Yin Chih-p'ing⁷⁷⁴ de bu sonuncuya yardım edecekti. Ardından Chang Chih-sung gelmiş ve Wang Chih-ming⁷⁷⁵ ise onun emirleri doğrultusunda hizmet işleriyle meşgul olmuştu. Sung Te-fang, Li Chih-Ch'ang ve daha başkaları bir istişare meclisi kurarak dinî işler hakkında bilgi verdiler. Akabinde üstadın veda şiirini sundular.

Bu şiir okunurken Sung Tao-an ve diğer memurlar başlarını iki kez öne eğerek yeni vazifelerini üstlendiler. Şafak vakti kenevirden⁷⁷⁶ mamul elbiseler giyerek matem

⁷⁷⁰ Geleneksel olarak Çince fırçayla yazılır. Fırça bilginin aleti olarak görülüyordu. Bkz. Wolfram Eberhard, *Çin Simgeleri Sözlüğü*, s. 85. Çin zihninin simgesi olan yumuşak fırçaya “Çin Diviti” denir. Bununla yazı yazmak ve resim çizmek oldukça zordu. Ama kullanmayı öğrendikten sonra kolaylıkla yazılabilirdi. Bkz. Ku Hung-Ming, *Çin Halkının Zihniyeti*, Çev. Hanife Güven, İstanbul, 2013, s. 45.

⁷⁷¹ Pao-hsüan bazı metinlerde Kuang-hsüan şeklinde yazılmıştır.

⁷⁷² Öldüğü kastedilmektedir.

⁷⁷³ Bir diğer ismi Ch'ung-hsü'dür. Birinci bölümde adı zikredilmiştir.

⁷⁷⁴ Yin Chih-p'ing üstadın en kıdemli müridi idi. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 158.

⁷⁷⁵ Başka bir ismi de Pao-kuang idi. Birinci bölümde geçmektedir.

⁷⁷⁶ Kenevir bitkisi Çin'de çok eski zamanlardan beri yetiştirilmektedir. Hem bu bitkinin hem de bundan mamul kumaşların, Shansi bölgesinde yapılan kazılarda ele geçen Neolitik döneme ait çömlüklerin üzerine resmedildiği görülmüştür. Kenevirden yapılmış elbiseler halk tarafından giyiliyordu. Seçkinler ise yalnızca yas törenlerinde ve özel merasimlerde kenevirden yapılan elbiseleri giyerlerdi. Bunlar *pu* adıyla anılırlardı. Daha sonraki zamanlarda *pu* terimi bitki liflerinden yapılan tüm kumaşlar için kullanılmaya başlanmıştı. Bkz. Joseph Needham, *a.g.e.*, s. 532-533.

merasimini ifa ettiler⁷⁷⁷. O ana dek merasimine katılmak için bir çırpıda on binlerce insan toplanmıştı. Çok geçmeden elçi Liu Wen olanları işitti ve derin bir iç çekerek şöyle dedi: “Üstad, Cengiz Han’ın huzuruna çıktığı andan itibaren hükümdar ile tebaası arasında mükemmel bir uyum sağlandı. Onlar ayrıldıktan sonra Cengiz Han üstada azami ölçüde yakınlık gösterdi ve onun bıraktığı izi asla unutmadı. Üstadın göçtüğünü vakit kaybetmeden imparatora haber vermeliyim”⁷⁷⁸.

İlk yedi gün akıp gittikten sonra üstad için matem tutmak üzere dört bir yandan çok sayıda Taoist keşiş ve daha başka kimseler vâsıl oldular; bunlar adeta kendi ailelerini kaybetmiş gibi büyük bir teessür içerisinde idiler. Kendilerine yol göstermesi için dilekte bulunanlar ile dinî bir isim bağışlanmasını isteyenlerin sayısı her gün daha da artıyordu. Bu sırada bazı idarî işlerden sorumlu olan Sung Tao-an, Li Chih-Ch’ang’a şöyle dedi: “Bu ayın yedinci gününde, üstadın dinî isimlerin tevcihi hususunda yetki verebileceğine ilişkin talimatları ikimiz birlikte dinlemiştik. Üstadın yazısını taklit edip mührünü basmak koşuluyla bu vesikayı biz kaleme alabiliriz. Bir süre için bu usûl izlenebilir ki, en iyisi bu şekilde sürdürmektir”.

Bu sırada Yin Chih-p’ing, dua törenini ifa etmek üzere Te-hsing’den geri döndü. Yedi haftalık matem merasiminin sonuna gelindiğinde Sung Tao-an, Yin Chih-p’ing’e şöyle dedi: “İnancımızın idaresini üstlenmek için oldukça yaşlıyım. Benim yerimi sen almalısın”. Yin Chih-p’ing iki kez reddettikten sonra görevi kabul etti ve dört bir yanda onun himayesinde bulunan Taoist cemaatler adanmış müritlerinin sayılarını sürekli arttırdılar.

Mou-tzu yılının (1228) ilkbaharında, üçüncü ayın başında, Yin Chih-p’ing üstadın hatırasını yaşatmak için Beyaz Bulutlar Manastırı’nda bir bina inşa edilmesini önerdi. Bazıları böylesine ağır bir işe girişmenin kaynaklarını hem malzeme hem de iş gücü bakımından oldukça zorlayacağını ve bu işi bitirmenin imkânsız olduğunu söylediler. Fakat Yin Chih-p’ing şöyle cevap verdi: “Bütün işlerin temelini önceden tasarlamak oluşturur. Ahali böyle bir tasarıya memnuniyetle yardım edecektir fakat

⁷⁷⁷ Taoistler cenaze törenlerinde beyaz renkli kıyafetler giyerlerdi. Bu bir Çin geleneği idi. Bkz. Peter Archer, *Dinler Tarihi 101*, Çev. Simge Kaytan, Ankara, 2018, s. 83.

⁷⁷⁸ Cengiz Han 1227 yılının yedinci ayında Kansu eyaletinde bulunan Ching Shui Hsien’de ölmüştü. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 158.

herhangi bir şeyi evvelce tasarlamak zahmetine girmez. Kaldı ki, bu şahsî bir iş değildir. Bütün Taoist cemaatlerinin gelir kaynaklarına bel bağlayabiliriz ve hiç şüphe yok ki, bu yapı bir şekilde tamamlanır. Ayrıca üstadımız arkasında efsunlu güçlerin hatırasını bırakmıştır. Bu ülkede ona yürekten inanmayan hiçbir yer yoktur. Para kaynağı bulamasak dahi muhakkak yardım alırız, bu yüzden endişeye mahal yoktur. Şayet kâfi miktarda yardım alamazsak, malzeme stoklarımız tükenir ve tapınak için ayrılan para biterse, her birimiz bir kâse alır dolaşırız ve gereken parayı toplayabiliriz”.

Tam yekili elçi Liu Wen, bu tasarımı duyunca memnun oldu ve bütün gücüyle yardımcı olmak için elinden gelen her şeyi yaptı; işi üstlenmesi için Chü Chih-yüan ve daha başkalarına talimat verdi.

Birinci ayın başında, *ting*⁷⁷⁹ gününde arazi temizlendi ve inşaatın temelleri atıldı. *Mou*, *ssü* ve *kēng* adı verilen üç gün geçtikten sonra P’ing-yang⁷⁸⁰, T’ai-yüan⁷⁸¹, Chien⁷⁸², Tai, Yü⁷⁸³ ve Ying’den⁷⁸⁴ Taoist cemaatlere mensup yaklaşık iki yüz kişi ansızın gelerek hem para yardımında bulundular hem de yeni tapınağın inşa edilmesi için bizzat yardım ettiler. Tapınağın inşası kırk günde⁷⁸⁵ bitirildi. Öyle ya da böyle, bu kutsal göreve katkıda bulunanların tamamının isimlerini burada zikretmek imkânsızdır. Ahkâm kesme kudreti en yüksek olanlar şöyle dediler; ortaya çıkan yapı insan eliyle inşa edilmiş olsa da kutsal ve bilge ruhların gizli müdahalesi olmasaydı bu kadar çabuk tamamlanması imkânsızdı dediler. Kutsal üstadımızın cenaze töreninin yedinci ayın dokuzuncu gününde yapılması kararlaştırıldı. Altıncı ay boyunca öylesine şiddetli yağmurlar yağdı ki, cenaze töreninin erteleneceğinden korkuluyordu fakat yedinci ayın ilk günü havanın birdenbire açtığı duyuruldu ve ilgililerin tamamı derin bir oh çekti. Merasimden bir gün önce tütsüler yakılmaya başlanmıştı; hasırlar serildi ve her şey

⁷⁷⁹ Birinci gün demektir. Buradaki döngüsel terimler binanın inşasıyla ilgili astrolojik ve geometrik hesaplamalara uygun olarak kullanılmıştır.

⁷⁸⁰ P’ing-yang Shansi Eyaleti’nde bulunan Lin-Fun Hsien’in güney tarafında yer alır. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 159.

⁷⁸¹ T’ai-yüan Shansi Eyaleti’ndeki T’ai-Yüan Hsien’dir. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 158.

⁷⁸² Chien, Shansi Eyaleti’ndeki Fan-Chih Hsien idi. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 159.

⁷⁸³ Bu şehir Chihli’de olsa da bir kısmı Shansi’de kalır.

⁷⁸⁴ Shansi Eyaleti’nin doğusunda yer alır. Bkz. Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 159.

⁷⁸⁵ Wang Kuo-Wei’nin metninde yanlış olarak “dört ay” yazılmıştır.

şanına uygun şekilde yapıldı. Üstadın tabutu açıldığında yüz ifadesi sanki hâlâ yaşıyormuş gibiydi. Tabut üç gün süreyle açık kaldı ve üstadın cesedi prensler, memurlar, âlimler, halk tabakası, Budist keşişler ve rahibeler, Taoistler ve sair unsurlardan müteşekkil, ülkenin her yerinden gelen muazzam bir kalabalık tarafından ziyaret edildi. Bu üç günün her birinde en az on bin ziyaretçi geldi ve hepsi bir saygı nişanesi olarak elleriyle kendi alınlarına dokunup önlerindeki mucizeye tazimde bulundular. Haberler hızlı yayıldı; her taraftan inancımıza iman edenler oldu ve çok sayıda hacı ellerinde fenerler⁷⁸⁶ ve tütsülerle birlikte tabutun başına geldi. Tabut üstadın kendi tapınağında katafalka kondu ve üç gün üç gece boyunca ziyaret devam etti. Bundan önce on gün oruç tutuldu. Sekizinci gün Ejder Saati'nde (08.00) siyah bir Turna güneybatıdan uçtu, kısa süre sonra da onu beyaz bir Turna takip etti⁷⁸⁷. Bu mucize karşısında tüm gözler hayretle gökyüzüne dikilmişti. Dokuzuncu gün Sıçan Saati'nde (gece yarısı) Ling Pao Ch'ing dinî bir merasim icra etti ve akabinde Üç Yüz Altmış Makam⁷⁸⁸ için ayin yapıldı. Bu merasim bittiğinde kutsal üstadın gömleği yeni inşa edilen binaya konuldu ve bir saatten daha fazla bir süre sonra buradan hoş bir koku yayıldı⁷⁸⁹. Öğlene doğru birkaç bin sarı başlıklıya ve kuştüyü⁷⁹⁰ elbiseliye yemek

⁷⁸⁶ Çin kültüründe değişik maddelerden yapılan fenerlerin ve lambaların çok eskiden beri kullanıldığı bilinmektedir. Bunlar silindir, küp, yuvarlak vb. şekillerde olurdu. Fenerler, misafirler ve ölülerin ruhlarına yön gösteren işaretlerdi. Çin takviminin on beşinci ayının on beşinci gününde kutlanan Fenerler Bayramı da mühimdi. Festival yeni yılın sonuna denk gelir ve kutlamaya katılan ataların ruhları öbür dünyaya geri dönerken bu fenerlere ihtiyaç duyarlardı. Bundan dolayı her yere kâğıt ve örülmüş kumaşlardan yapılan fenerler konurdu. Günümüzde ise verimlilik simgesi olarak kullanılmaktadır. Bkz. Wolfram Eberhard, *Çin Simgeleri Sözlüğü*, s. 116-117.

⁷⁸⁷ Buradaki iki Turna üstadın ruhunu (*po*) ve maneviyatını (*bun*) temsil eder. Bkz. Li Chih-Ch'ang, *a.g.e.*, s. 154. Çin dinlerine göre insan şahsiyeti "hun" ve "po" şeklinde ifade edilen iki ruha sahipti. "Hun" pozitif unsuru temsil eden *yang* (saflık ve akıllı), "po" ise negatif unsuru temsil eden *yin* (bulanık ve karanlık) idi. Bunlar doğumda bir araya gelir ve ölümden ayrılırlardı. *Po* şekle bağlı olan, duylara anlama kabiliyeti veren hayvanî ruh, insanın hissî doğasındaki idare edici unsurdur. Ana rahmine düşüşte insan doğasının birleşimini oluşturduğu için sperm ile ilişkilendirilirdi. Ölümünden sonra cesetle beraber toprağa geri dönerdi. *Hun* ise doğum anında ilk nefesle birlikte çocuğun bedenine girer ve sonra buhar gibi yükselerek ruh olurdu. Bkz. Ahmet Güç, "Ruh", *İA*, C. XXXV, s. 197-198. Öte yandan ölümsüzlüğü simgeleyen Turna, cenazenin üzerinde uçarak ölümsüzlüğe geçişi ifade etmektedir. Bkz. Mircea Eliade, *Demirciler ve Simyacılar*, s. 237.

⁷⁸⁸ Yılın günlerine hâkim olan üç yüz altmış ruhu simgeler.

⁷⁸⁹ İlkçağ Grek felsefesinde ruh için kullanılan "pneuma" kelimesi "soluk almak, rüzgâr ve koku yaymak" anlamındaki "pneo" fiilleri ile ilişkidir. Bazı âlimler naslarda verilen bilgilere göre ruhun mahiyetini açıklamaya çalışmışlardır. Ruh bedenden çıkarılıp alındığı zaman inananların ruhundan güzel koku, inanmayanların ruhundan ise kötü koku yayılacağı düşüncesi hâkimdir. Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, *a.g.m.*, s. 193.

verildi⁷⁹¹. Üstelik burada on binden fazla din kardeşimiz toplanmıştı. Üstadın ruhunun ebedî istirahatgâhına gittiği günün ertesinde bir kez daha şiddetli yağmur başladı. Bu rastlantı herkesin dikkatini çekti; şöyle ki, bahse konu büyük dinî merasim yapılırken yağmur kesilmiş ve merasim bittiğinde yeniden başlamıştı. Bu durum, Tanrı'nın tasarrufu ile insanların çıkarları arasındaki fevkalâde mutabakatın bir alameti olarak yorumlandı. Bu türden bir ahenk yalnızca üstadın manevî kudretiyle zuhur edebilirdi ki, bu, gök ile yer ve ebedî ile fanî arasındaki güce eşdeğerti. Hiçbir insanın kudreti böylesine mühim bir insicamı gerçekleştirmeye yetmezdi.

Geçici Eyalet Valisi ve Vekil Wang Chi, Hsien-yang'daki köklü ve varlıklı bir aileden geliyordu. Bu zat epey zamandır “Karanlık Rüzgâr” (Taoizm) ile ilgileniyordu ve son dönemlerde üstadın Pekin'deki cemaatinde hayli zaman geçirmişti. Her ikisinin üslûbu ve dinî temayülleri arasında kayda değer bir benzerlik vardı. Wang Chi daha önceki münasebetleri sebebiyle şimdilerde üstada çok derin ve aşkın bir hayranlık duyuyor. Bundan dolayı onun cenaze törenini yönetmesi çok doğaldı. O, olası bir huzursuzluğu önlemek için payitahtı hem içerden hem de dışardan denetimi altına alıp surlara silahlı birlikler dikti ve toplanan muazzam kalabalık en ufak bir telaşa ve kargaşaya sebebiyet vermeden dağıldı.

Kısa bir süre sonra Wang Chi tapınağın bulunduğu yere “Sadakat Evi” ismini vererek kendi eliyle nakşettiği bir levhayı buraya dikerken, *kuan* tesmiye olunan tasvir salonuna ise Po-yün (Beyaz Bulut)⁷⁹² adını verdi.

⁷⁹⁰ Ölümsüz olanın yani üstadın kuşlar gibi uçtuğuna inandıkları için kuştüyü kullanmışlardı. Bkz. Isabelle Robinet, *Taoist Meditation: The Mao-shan Tradition of Great Purity*, New York, 1993, s. 144. Çin'de kuştüyü takılan giysiler ilk olarak şamanlar tarafından kullanılmıştı. Taoizm'in gelişiminde şamanların etkisi büyük olmuştu. Kuştüyü takılmış giysiler hâlâ Taoist büyücülerin simgesidir. Bkz. Jan Fries, *Cauldron of the Gods: A Manual of Celtic Magic*, Oxford, 2003, s. 196.

⁷⁹¹ Bu ifadelerle Taoistler kastedilmiştir.

⁷⁹² Po-yün Kuan günümüzde Pekin'in batısındaki surların dışında yer almaktadır. Bkz. Li Chih-Ch'ang, *a.g.e.*, s. 156. Palladius'a göre bu tapınak Çin'deki ilk Taoist mabedi idi. Tapınağın asıl salonuna Ch'ang Ch'un'un heykeli dikilmişti. Üstad ölmeden evvel, son yıllarını burada istirahat ederek geçirmişti. Başka bir salonda Ch'ang Ch'un'un ve altı müridinin heykeli, üçüncü bir salonda ise ona seyahatinde eşlik eden on altı müridinin heykeli bulunuyordu. Bkz. Emil Bretschneider, “Si yu ki. Ch'ang Ch'un's Travels to the West A. D. 1221-1224”, s. 56; Aynı müellif, “Si Yu Ki (Ch'ang Ch'un, 1221-1224)”, s. 108; Lin Chen-Nan, *a.g.e.*, s. 160; *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, s. 266.

Üstad edebî yazılarına asla kabataslak bir müsvedde hazırlayarak başlamazdı; kâğıt önüneyken fırçasını süratle hareket ettirir ve duraksamazdı. Eğer birisi için başka bir nüsha lüzumu doğarsa üstad temayı genellikle ilk yazdığından daha uzun ya da daha kısa şekilde yeniden kaleme alırdı. Bu yüzden onun eserleri biçim bakımından umumiyetle tek tip değildir.

Bir gece müritleri ile sohbet ederken üstad şöyle demişti: “Eski zamanlarda Tao’ya erenler hakkında kitaplardan öğrendiklerimiz çok yetersizdi. Daha başka sayısız üstadın yaşamı kayıt altına alınmamış ya da kaydedilmiş fakat belgeler günümüze ulaşmamıştır. Yakın geçmişte tanıdığım Tao’ya ulaşan kimselerden size sık sık bahsettim; esasen bu adamların hepsi hakkında bilgi sahibiyim. Onların hayat hikâyeleri ayrıntılarıyla biliniyordu ve öğretileri hiçbir şekilde müphem değildi. Zamanı geldiğinde, benden sonrakilerin yararlanması için Ch’üan-chen Mezhebi hakkında umumî bir tarih yazmak istiyorum”.

Filvaki ölmeden önce bunu yaptı, yazmaya niyet ettiği eserin münderecatının nasıl olması gerektiğine ilişkin genel bir fikri bize verdi. Bu tasarısını hayata geçirecek kadar yaşamadığı hakikati istikbalin âlimlerini muhakkak yasa boğacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

- A Hundred and Seventy Chinese Poems*, Trans. Arthur Waley, New York, 1919.
- Abudukelimu, Bumairimu, *Çin Kaynaklarına Göre Taoizm, (Basılmamış Doktora Tezi)*, Ankara Üniversitesi, 2011.
- Allsen, Thomas T., *Commodity and Exchange in the Mongol Empire: A Cultural History of Islamic Textiles*, Cambridge, 2003.
- Almas, Turgun, *Uygurlar*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, 2010.
- Archer, Peter, *Dinler Tarihi 101*, Çev. Simge Kaytan, Ankara, 2018.
- Arsal, Sadri Maksudi, *Türk Tarihi ve Hukuk*, Ankara, 2014.
- Barthold, V. V., "Sır Derya", *İA*, C. X, s. 566-568.
- Barthold, V. V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 1981.
- Barthold, V. V., *Orta Asya*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, 2014.
- Barthold, V. V.-Köprülü, M. Fuad, "Cengiz Han", *İA*, C. III, s. 91-100.
- Baski, Imre, "Demirkapılar", *TS*, S. II/II, s. 73-88.
- Benedetto, L. F., *The Travels of Marco Polo*, Trans. A. Riggi, Londra, 1931.
- Bhagavad Gita, Tanrının Şarkısı*, Çev. Ömer Cemal Güngören, İstanbul, 2001.
- Bik, Haji Murad, *Tarihte İpek Yolunda Ortaya Çıkan Dinler, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2012.
- Birrell, Anne, *Çin Mitleri*, Çev. Melisa Pancar, Ankara, 2016.
- Bokenkamp, Stephen R., *Early Daoist Scriptures*, California, 1997.
- Boltz, Judith M., *A Survey of Taoist Literature Tenth to Seventeenth Centuries*, California, 1987.
- Bretschneider, Emil, "Si Yu Ki (Ch'ang Ch'un, 1221-1224)", *Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources*, Vol. I, Londra, 1888, s. 35-108.
- Bretschneider, Emil, "Si yu ki. Ch'ang Ch'un's Travels to the West A. D. 1221-1224", *Notes on Chinese Mediaeval Travellers to the West*, Londra, 1875, s. 15-56.
- Bronkhorst, Johannes, "Did the Buddha Believe in Karma and Rebirth?", *JIABS*, Vol. XXI, No. I, s. 1-20.

- Brose, Michael C., “Moğol Hâkimiyeti Altında Uygurlar”, *Türkler*, C. II, s. 249-254.
- Buell, Paul D., *The A to Z of the Mongol World Empire*, United Kingdom, 2003.
- Burkhardt, Titus, *Simya*, Çev. Mehmed Temelli, Ankara, 2017.
- Cahill, James, *An Index of Early Chinese Painters and Paintings: T'ang, Sung, and Yüan I*, Londra, 1980.
- Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei-lu ve Hei Ta shi lu*, Çev. Ankhbayar Danuu, Haz. Mustafa Uyar, İstanbul, 2012.
- Chang, Chun-shu, *The Rise of the Chinese Empire: Nation, State, and Imperialism in Early China, ca. 1600 B.C.-A.D. 8*, Michigan, 2007.
- Chen-Nan, Lin, *Ch'ang Ch'un'un Batı (Moğolistan, Türkistan ve Afganistan) Seyahatnamesi (1221-1224)–Wang Kuo-Wei'nin Eserlerine Göre, (Basılmamış Doktora Tezi)*, İstanbul Üniversitesi, 1975.
- Chuang Tzu, *Taoculuk Üzerine Meseller-Diyaloglar*, Çev. Ömer Tulgan, İstanbul, 1996.
- Coelho, Paulo, *Simyacı*, Çev. Özdemir İnce, İstanbul, 2017.
- Conze, Edward, *Kısa Budizm Tarihi*, Çev. Ömer Cemal Güngören, İstanbul, 2005.
- Cooper, Jean C., *An Illustrated Introduction to Taoism: The Wisdom of the Sages*, Indiana, 2010.
- Creel, Herrlee Glessner, *What is Taoism? And Other Studies in Chinese Cultural History*, USA, 1970.
- Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşâ*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara, 2013.
- Çelebioğlu, Âmil, “Âb-ı Hayat (Edebiyat)”, *DİA*, C. I, s. 3-4.
- Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, Haz. Kürşat Yıldırım, İstanbul, 2013.
- Dan, Yao, *Çin Edebiyatı*, Çev. Sinan Baykent, İstanbul, 2016.
- Dayal, Har, *The Bodhisattva Doctrine in Buddhist Sanskrit Literature*, Londra, 1932.
- Defterdar Seyfi Çelebi, *Türkistan ve Uzak Doğu Seyahatnamesi*, Haz. Serkan Acar, İstanbul, 2014.
- Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara, 2010.
- Devlet, Nadir, *Avrasya Fatih Cengiz Han*, İstanbul, 2010.
- Devlet, Nadir, *Liderliğin Efendisi Cengiz Han*, İstanbul, 2007.
- Dillon, Michael, *China: A Cultural and Historical Dictionary*, New York, 1998.

- Dölen, Emre, “Kimya”, *İA*, C. XXVI, s. 26-30.
- Durckheim, Karlfried Graf Von, *Tao’cu Yaşam Kültürü Büyük Sessizlik*, Çev. Sedat Umran, İstanbul, 1992.
- Dworkin, Ronald, *Tanrısız Din*, Çev. İsmet Birkan, İstanbul, 2018.
- Eberhard, Wolfram, “Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti”, *TM*, C. VII, s. 125-191.
- Eberhard, Wolfram, “Eski Çin Felsefesi’nin Esasları”, Çev. İkbâl Berk, *DTCFD*, C. II, S. II, s. 265-276.
- Eberhard, Wolfram, “Sinoloji Araştırmaları”, 1940-1941, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yıllık Çalışmaları Dergisinin I. Sayısından Ayrı Basım*, İstanbul, 1941, No. V, s. 801-804.
- Eberhard, Wolfram, “Şato Türkleri’nin Kültür Tarihine Dair Notlar”, *Belleten*, C. XI, S. XLI, s. 15-26.
- Eberhard, Wolfram, *Çin Simgeleri Sözlüğü*, Çev. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket, İstanbul, 2000.
- Eberhard, Wolfram, *Çin Tarihi*, Ankara, 1995.
- Eberhard, Wolfram, *Çin’in Şimal Komşuları*, Çev. Nimet Uluğtuğ, Ankara, 1996.
- Eberhard, Wolfram, *Uzak Doğu Tarihi*, Ankara, 2010.
- Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, Çev. A. Sait Aykut, İstanbul, 2014.
- Efurd, Youmi Kim, *Baiyun guan: The Development and Evolution of a Quanzhen Daoist Temple*, (Basılmamış Doktora Tezi), University of Kansas, 2012.
- Ekrem, Erkin, “Kao-ch’ang Devleti: Kuruluşu ve Yıkılışı”, *HÜTAD*, S. VII, s. 5-32.
- Ekrem, Nuraniye Hidayet, *Çin Elçisi Chang Ch’ien’in Seyahatnamesine Göre Orta Asya’daki Etnik Gruplar*, (Basılmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi, 1999.
- Eliade, Mircea, *Asya Simyası*, Çev. Lale Arslan Özcan, İstanbul, 2002.
- Eliade, Mircea, *Demirciler ve Simyacılar*, Çev. Mehmet Emin Özcan, İstanbul, 2011.
- Eliade, Mircea, *Dinler Tarihine Giriş*, Çev. Lale Arslan, İstanbul, 2009.
- Eliade, Mircea, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi II*, Çev. Ali Berktaş, İstanbul, 2009.

- Eliade, Mircea, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi III*, Çev. Ali Berktaş, İstanbul, 2009.
- Elman, Benjamin A., “Wang Kuo-Wei and Lu Hsün: The Early Years”, *MS*, Vol. XXXIV, s. 389-401.
- Eppert, Claudia-Wang, Hongyu, *Cross-Cultural Studies in Curriculum: Eastern Thought, Educational Insights*, New York-Londra, 2008.
- Eskildsen, Stephen, *Teaching and Practices of the Early Quanzhen Taoist Masters*, New York, 2004.
- Esposito, Monica, “The Longmen School and its Controversial History during the Qing Dynasty”, *Religion and Chinese Society, Vol. II: Taoism and Local Religion in Modern China*, Edt. John Lagerwey, Hong Kong, 2004, s. 621-698.
- Fehd, Tevfik, “İlm-i Ahkâm-ı Nücûm”, *İA*, C. XXII, s. 124-126.
- Fei, Hsiao-tung-Fei, Xiaotong, *Rural Development in China: Prospect and Retrospect*, Londra, 1989.
- Fries, Jan, *Cauldron of the Gods: A Manual of Celtic Magick*, Oxford, 2003.
- Gernet, Jacques, *A History Chinese Civilization*, Cambridge, 1996.
- Giles, Herbert Allen, *Eski Çin'de Dinler*, Çev. Deniz Uludağ, Ankara, 2017.
- Goodrich, L. Carrington, “Cotton in China”, *Isis*, Vol. XXXIV, No. V, s. 408-410.
- Grousset, René, *Cihan Fatihi Cengiz Han*, Çev. İzzet Tanju, İstanbul, 2001.
- Grousset, René, *Stepler İmparatorluğu, Attilâ, Cengiz Han, Timur*, Çev. Halil İnalçık, Ankara, 2011.
- Gruman, Gerald Joseph, *A History of Ideas about the Prolongation of Life*, USA, 2003.
- Güç, Ahmet, “Ruh”, *İA*, C. XXXV, s. 197-199.
- Güç, Ahmet, “Taoizm”, *Yaşayan Dünya Dinleri*, Ankara, 2007, s. 401-409.
- Güçlü, Abdülbaki-Uzun, Erkan-Uzun, Serkan-Yolsal, Ümit Hüsrev, *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul, 2008.
- Gül, Ali, *Bir Din Olarak Taoizm, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Selçuk Üniversitesi, 2006.
- Günaltay, M. Şemseddin, *Türk Tarihi'nin İlk Devirleri Uzak Şark*, İstanbul, 1937.
- Gündüz, Şinasi, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Konya, 1998.

- Güngören, İlhan, *Buda ve Öğretisi*, İstanbul, 2001.
- Güngören, İlhan, *Zen Budizm Bir Yaşama Sanatı*, İstanbul, 2013.
- Haiming, Wen, *Çin Felsefesi*, Çev. Aysun Güneysu, İstanbul, 2014.
- Hall, Manly P., *Tüm Çağların Gizli Öğretileri*, Çev. Murat Sağlam-Eda Gürdemir, İstanbul, 2012.
- Han Şan, *Soğuk Doruktaki Adam*, Çev. Ömer Tulgan, İstanbul, 1993.
- Hançerlioğlu, Orhan, *Dünya İnançları Sözlüğü*, İstanbul, 2000.
- Hartog, Leo de, *Cengiz Han*, Çev. Serkan Uzun, Ankara, 2003.
- Hartz, Paula, *Daoism*, Çin, 2009.
- Herrigel, Eugen, *Zen ve Okçuluk*, Çev. Ömer Cemal Güngören, İstanbul, 1993.
- Hidayet, Dilber Nur, *Çinli ve Türk Yöneticilerinin İşe Yönelik Tutumlarının Geleneksel Çin ve Türk Kültürü Açısından Karşılaştırılması, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Hacettepe Üniversitesi, 2006.
- Holmyard, Eric John, *Alchemy*, New York, 2009.
- Holmyard, Eric John, *Makers of Chemistry*, Oxford, 1931.
- Holy Bible, The Old Testament*, Cambridge, 1982.
- Huang, Ray, *Çin Tarihi*, Çev. Attila Sönmez, İstanbul, 2007.
- Hudud al-'ALAM The Regions of the World a Persian Geography*, Trans. V. Minorsky, Londra, 1937.
- İbn Fadlan Seyahatnamesi*, Çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, 2010.
- İhvân-ı Safâ Risâleleri*, C. II, Çev. Abdullah Kahraman-İsmail Çalışkan, İstanbul, 2013.
- İnan, Abdülkadir, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara, 2015.
- İpşirli, Mehmet, "Danışmend", *İA*, C. VIII, s. 464-465.
- İzgi, Özkan, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, Ankara, 2014.
- Jackson, Peter, "From Ulus to Khanate: The Making of the Mongol States c. 1220-c. 1290", *The Mongol Empire & its Legacy*, Edt. Reuven Amitai-David Morgan, Leiden, 1999, s. 12-38.
- Jagchid, Sechin, "The Mongol Khans and Chinese Buddhism and Taoism", *JiABS*, Vol. II, No. I, s. 7-28.
- Jorgensen, John J., *Inventing Hui-neng, the Sixth Patriarch: Hagiography and Biography in Early Ch'an*, Boston, 2005.

- Ka, Wang, "From Yiqie Daojing to Zhonghua Daozang-A Retrospective the Study of the Taoist Textual Heritage", *Taoism*, Trans. Pan Junliang-Simone Normand, Boston, 2012, s. 45-64.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 2014.
- Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*, Haz. Ahmet B. Ercilasun-Ziyat Akkoyunlu, Ankara, 2015.
- Kaya, Korhan, *Buddhizm Sözlüğü*, Ankara, 2017.
- Kırilen, Gürhan, "Xuan Zang'ın Orta Asya İzlenimleri", *DTCFD*, C. LIII, S. I, s. 63-84.
- Kim, Alexander, "Bohai (Parhae) Studies in the Soviet Union from the 1920s to the 1970s", *Sungkyun Journal of East Asian Studies*, Vol. XIII, No. I, s. 77-89.
- Kirkland, Russell, *Taoism: The Enduring Tradition*, Londra, 2004.
- Koç Aydın, Ayten, "Simya", *İA*, C. XXXVII, s. 218-220.
- Kohn, Livia, *Introducing Daoism*, USA, 2008.
- Kohn, Livia, *The Taoist Experience: An Anthology*, New York, 1993.
- Kojiro, Yoshikawa, *Five Hundred Years of Chinese Poetry, 1150-1650: The Chin, Yuan, and Ming Dynasties*, Trans. John Timothy Wixted, New Jersey, 1989.
- Komjathy, Louis, *Cultivating Perfection: Mysticism and Self-Transformation in Early Quanzhen Daoism*, Leiden, 2007.
- Komjathy, Louis, *The Way of Complete Perfection: A Quanzhen Daoist Anthology*, New York, 2013.
- Konfüçyüs, *Konuşmalar (Lun-yü)*, Çev. Muhaddere N. Özerdim, Ankara, 1977.
- Konfüçyüs, *Sözler*, Çev. Birdal Akar, İstanbul, 2017.
- Konstantin, D'Ohsson A., *Moğol Tarihi, Denizler İmparatoru Cengiz*, Çev. Bahadır Apaydın, İstanbul, 2008.
- Köprülü, M. Fuad, "Harizmsahlar", *İA*, C. V/I, s. 265-296.
- Krishan, Yuvraj, *The Doctrine of Karma: Its Origin and Development in Brahmanical, Buddhist, and Jaina Traditions*, Delhi, 1997.
- Ksenophon, *Anabasis On Binlerin Dönüşü*, Çev. Ari Çokona, İstanbul, 2018.
- Ku Hung-Ming, *Çin Halkının Zihniyeti*, Çev. Hanife Güven, İstanbul, 2013.

- Kuban, Doğan, *Lao Tzu Tao Yolu Öğretisi, Tao Te Ching'in Yorumsal Çevirisi*, İstanbul, 2013.
- Kurat, Akdes Nimet, "Avarlar", Haz. Serkan Acar, *TİD*, C. XXVI, S. I, s. 81-110.
- Kushenova, Ganizhamal "Cengiz Han'ın İki Valisi, Mahmut Yalavaç ve Yeh-lü Ch'u-ts'ai: Devlet İdare Anlayışları ve Uygulamaları", *Bilig*, S. XLII, s. 229-242.
- Kutsal Kitap Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil)*, İstanbul, 2014.
- Lamb, Harold, *Moğolların Efendisi Cengiz Han*, Çev. A. Göke Bozkurt, İstanbul, 2006.
- Lao Tse, *Tao Te Ching*, Çev. Ömer Tulgan, İstanbul, 1994.
- Laozi, *Tao Te Ching*, Çev. Sonya Özbey, İstanbul, 2017.
- Levi, Scot C., "Ortaçağ Asyasında Türkistan ve Turan", *Türkler*, Çev. Boğaç Babür Turna, C. I, s. 388-392.
- Li Chih-Ch'ang, *The Travels of an Alchemist-The Journey of the Taoist Ch'ang-Ch'un from China to the Hindukush at the Summons of Chingiz Khan*, Trans. Arthur Waley, Londra, 1931.
- Lianshan, Chen, *Çin Mitolojisi*, Çev. Hasan Bögün, İstanbul, 2015.
- Lien-Teh, Wu, "Early Chinese Travellers and Their Successors", *NCBRAS*, Vol. LXIV, s. 1-23.
- Ligeti, L., *Bilinmeyen İç Asya*, Çev. Sadrettin Karatay, Ankara, 2011.
- Linden, Stanton J., *Darke Hieroglyphicks: Alchemy in English Literature from Chaucer to the Restoration*, USA, 1996.
- Little, Stephen-Eichman, Shawn-Shipper, Kristofer-Ebrey, Patricia Buckley, *Taoism and the Arts of China*, California, 2000.
- Liu, Feng-An, Zengcai, *Taoism as an Indigenous Chinese Religion*, Shandong, 1998.
- Maltepe, İsmail, "Avarlar", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, İstanbul, 2015, s. 203-240.
- Marco Polo'nun Geziler Kitabı*, Çev. Ömer Güngören, İstanbul, 2015.
- Modern Chinese Religion I: Song-Liao-Jin-Yuan (960-1368 AD)*, Edt. John Lagerwey-Pierre Marsone, Leiden, 2014.
- Moğolların Gizli Tarihi*, Çev. Ahmet Temir, Ankara, 2016.
- Mollier, Christine, *Buddhism and Taoism Face to Face: Scripture, Ritual, and Iconographic Exchange in Medieval China*, USA, 2008.

- Morgan, David, *The Mongols*, USA, 2003.
- Mote, Frederick W., *Imperial China 900-1800*, USA, 2003.
- Muhammedcanov, Abdullah, "Taşkent", *İA*, C. XL, s. 145-148.
- Nakamura, Hajime, *Gotama Budha*, Çev. Zeynep Seyhan, İstanbul, 2017.
- Needham, Joseph, *Science and Civilization in China*, Vol. VI, Cambridge, 1984.
- Ocak, Ahmet Yaşar, "Âb-ı Hayat (Tasavvuf)", *DİA*, C. I, s. 1-3.
- Olson, Stuart Alve, *T'ai Chi According to the I Ching: Embodying the Principles of the Book of Changes*, USA, 2001.
- Onat, Ayşe, *Çin Kaynaklarında Türkler Han Hanedanı Tarihinde Batı Bölgeleri*, Ankara, 2012.
- Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler*, Çev. Yusuf Ziya Yörükân, İstanbul, 2013.
- Otkan, Pulat, *Tarihçinin Kayıtlarına (Shi Ji) Göre Hunlar*, İstanbul, 2018.
- Ögel, Bahaeddin, *Sino Turcica, Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri*, İstanbul, 2002.
- Özdemir, H. Ahmet, "Moğol İstilasası'nın Sebepleri", *Türkler*, C. VIII, s. 298-311.
- Özdemir, H. Ahmet, *Moğol İstilasası, Cengiz ve Hülagu Dönemleri*, İstanbul, 2005.
- Özerdim, Muhaddere N., "Bazı Çin Kaynaklarına Göre Bugün Çin Türkistanı'nda Yaşayan Halklardan Moğolların Örf ve Âdetleri", *DTCFD*, C. XI, S. III, s. 215-220.
- Özerdim, Muhaddere N., "Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistanı'nın Şehirleri III", *DTCFD*, S. X, No. III-IV, s. 161-166.
- Özerdim, Muhaddere N., "Hsi-yü Olarak Çin Türkistanı'nın Tarihi Sınırlanması ve Tarihi Önemi", *DTCFD*, C. XV, No. I-III, s. 209-217.
- Özerdim, Muhaddere N., "Lao Tzu ve Kitabı (Tao Te Ching) Hakkında Yeni Bir Eser", *DTCFD*, C. XIV, S. I-II, s. 63-71.
- Özgüdenli, Osman Gazi, "Ögedey Han", *İA*, C. XXXIV, s. 21-22.
- Pas, Julian F., *Historical Dictionary of Taoism*, Londra, 1998.
- Pas, Julian F., *The A to Z of Taoism*, Oxford, 2006.
- Piwowarski, Juliusz-Grabińska, Teresa, "Tao of Security a Study of Far Eastern Security Culture Genesis", *SD*, No. XXII, s. 30-54.

- Pregadio, Fabrizio, "Laozi and Internal Alchemy", *Reading the Signs: Philology, History, Prognostication*, Mnh, 2018, s. 271-301.
- Pregadio, Fabrizio, "Which is the Daoist Immortal Body?", *Micrologus*, Vol. XXVI, s. 385-407.
- Pregadio, Fabrizio, *The Way of the Golden Elixir: An Introduction to Taoist Alchemy*, California, 2014.
- Principle, Lawrence, *The Secrets of Alchemy*, Chicago-Londra, 2013.
- Qiangong, Liu, *Çin Sanatı*, Çev. zlem Karadağ, Ankara, 2018.
- Qiu, Jingyuan, *The Resonance of Different Temperaments: Nature in Transcendentalism and Taoism*, (*Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*), Fatih Üniversitesi, 2013.
- Rachewiltz, Igor de, *In the Service of the Khan: Eminent Personalities of the Early Mongol-Yan Period (1200-1300)*, Weisbaden, 1993.
- Ratchnevsky, Paul, *Genghis Khan his Life and Legacy*, Trans. Thomas Nivision Haining, USA, 2003.
- Redhouse, Sir James W., *Turkish and English Lexicon*, İstanbul, 2001.
- Reiter, Florian C., "A Chinese Patriot's Concern With Taoism: The Case of Wang O (1190-1273)", *Oriens Extremus*, Vol. XXXIII, No. II, s. 95-131.
- Reiter, Florian C., "A Praise of Buddha by the Taoist Patriarch Ch'iu Ch'u-chi (1148-1227) and its Source", *ZDMG*, Vol. CXLIII, No. I, s. 179-191.
- Reiter, Florian C., "How Wang Ch'ung-yang (1112-1170) the Founder of Ch'an-chen Taoism Achieved Enlightenment", *Oriens*, Vol. XXXIV, s. 497-508.
- Robinet, Isabelle, *Taoist Meditation: The Mao-shan Tradition of Great Purity*, New York, 1993.
- Rossabi, Morris, *Kubilai Han*, Çev. zgr Özol, İstanbul, 2015.
- Roux, Jean-Paul, *Cengiz Han ve Moğol İmparatorluğ*, Çev. Ali Berkta, İstanbul, 2012.
- Roux, Jean-Paul, *Moğol İmparatorluğ Tarihi*, Çev. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket, İstanbul, 2001.
- Roux, Jean-Paul, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, Çev. Lale Arslan, İstanbul, 1999.

- Roux, Jean-Paul, *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, Çev. Aykut Kazancıgil-Lale Arslan, 2005, İstanbul.
- Roux, Jean-Paul, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, Çev. Aykut Kazancıgil, İstanbul, 2001.
- Ruysbroeckli Williem, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk 1253-1255*, Çev. Zülal Kılıç, İstanbul, 2010.
- Sarı, Emre, *Türk Mitolojisi ve Kutsal Varlıklar*, Antalya, 2016.
- Saunders, J. J., *The History of the Mongol Conquests*, USA, 1971.
- Schaeder, H. H., "Semerkand", *İA*, C. X, s. 468-471.
- Shagdaryn, Bira, *Mongolian Historical Writing from 1200 to 1700*, Trans. John R. Krueger, USA, 2002.
- Simon, Eugène, *Çin Uygarlığı*, Çev. Oğuz Adanır, Ankara, 2015.
- Sinor, Denis, *Inner Asia*, Indiana, 1987.
- Skinner, G. William, *The City in Late Imperial China*, California, 1977.
- Speake, Jennifer, *Literature of Travel and Exploration: A to F*, New York, 2003.
- Spuler, Bertold, *İran Moğolları*, Ankara, 2011.
- Störig, H. J., *İlkçağ Felsefesi: Hint, Çin, Yunan*, Çev. Ömer Cemal Güngören, İstanbul, 2000.
- Sullivan, Margaret M., "A Northern Ch'i Figure in Meditation", *Krannert Art Museum, University of Illinois Urbana-Champaign*, Vol . IX, No. I, s. 1-32.
- Sullivan, Michael, *The Birth of Landscape Painting in China: The Sui and T'ang Dynasties II*, Londra, 1980.
- Sun Zi, (Sun Tzu), *Savaş Sanatı*, Çev. Pulat Otkan-Giray Fidan, İstanbul, 2015.
- Şahin, M. Süreyya, "Cin", *İA*, C. VIII, s. 5-8.
- Taoist Internal Alchemy: An Anthology of Neidan Texts*, Trans. Fabrizio Pregadio, California, 2019.
- Taşagıl, Ahmet "Karahıtaylar", *İA*, C. XXIV, s. 415-416.
- Taveirne, Patrick, *Han-Mongol Encounters and Missionary Endeavors: A History of Scheut in Ordos (1874-1911)*, Belgium, 2004.
- Tekin, Oğuz, "Sikke", *İA*, C. XXXVII, s. 179-184.

- Temizkan, Mehmet, “Türk Kültüründe ve Alevî-Bektaşî İnancında Turna”, *Millî Folklor*, S. CI, s. 162-170.
- Tez, Zeki, *Simya*, İstanbul, 2017.
- The Encyclopedia of Taoism A-Z*, Edt. Fabrizio Pregadio, USA-Canada, 2008.
- The Longmen Lineage, Historical Notes*, Edt. Fabrizio Pregadio, California, 2014.
- The Sacred Book of China*, Trans. James Legge, Oxford, 1891.
- The World's Greatest Religious Leaders*, Edt. Scott E. Hendrix-Uchenna Okeja, USA, 2018.
- Timkovskiï, Egor Fedorovich, *Travels of the Russian Mission through Mongolia to China*, Not. Julius von Klapproth, Londra, 1914.
- Togan, A. Zeki Velidi, “Amu Derya”, *İA*, C. I, s. 419-426.
- Togan, A. Zeki Velidi, *Tarihte Usul*, İstanbul, 1985.
- Togan, İsenbike, “Çinggis Han ve Moğollar”, *Türkler*, Ankara, 2002, C. VIII, s. 235-255.
- Togan, İsenbike, “Orta Asya’da Bir Geçiş Dönemi: 14.-15. Yüzyıllar”, *İslam Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu’na Armağan*, Edt. Hayrunnisa Alan-Abdulvahap Kara-Osman Yorulmaz, İstanbul, 2015, s. 243-251.
- Togan, İsenbike, “The Qongrat in History”, *History and Historiography of Post-Mongol Central Asia and the Middle East*, Edt. Judith Pfeiffer-Sholeh A. Quinn, Wiesbaden, 2006, s. 61-83.
- Turan, Osman, *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi*, İstanbul, 2004.
- Turnbull, Stephen, *Genghis Khan & The Mongol Conquests 1190-1400*, USA, 2003.
- Twitchett, Denis-Loewe, Michael, *The Cambridge History of China: Vol. I, The Ch'in and Han Empires*, Cambridge, 1995.
- Unat, Yavuz, *Tarih Boyunca Türklerde Gökbilim*, İstanbul, 2008.
- Vladimirtsov, B. Y., *Moğolların İctimaî Teşkilatı*, Çev. Abdülkadir İnan, Ankara, 1944.
- Waley, Arthur, *The Life and Times of Po Chü-i*, Londra, 2005.
- Wang, Yue, *On Quanzhen Daoism and the Longmen Lineage: An Institutional History of Monasteries, Lineages, and Ordinations*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Saskatchewan University, 2017.

- Wilkes, John, *Encyclopaedia Londinensis*, Vol. XXIV, Londra, 1817.
- Williams, Charles Alfred Speed, *Outlines of Chinese Symbolism and Art Motives*, New York, 1977.
- Wills, John Elliot, *Mountain of Fame: Portraits in Chinese History*, Oxford, 1994.
- Winkler, Dietmar W.-Tang, Li, *Hidden Treasures and Intercultural Encounters. 2. Auflage: Studies on East Syriac Christianity in China and Central Asia*, Münster, 2009.
- Xitai, Qing, “Taoist Studies: Past and Present. A Retrospective and Perspective Analysis of Taoist Studies over a Hundred Years”, *Taoism*, Trans. Pan Junliang-Simone Normand, Boston, 2012, s. 7-44.
- Xiuping, Hong, “Lao Tzu, the Tao of Lao-Tzu and the Evolution of Taoism the Cultural Significance of the ‘Legend of Lao-Tzu’ Converting the Barbarians”, *Taoism*, Trans. Pan Junliang-Simone Normand, Boston, 2012, s. 87-100.
- Yamı, Vedat Şafak, *Japonya’da Budizm*, Ankara, 2012.
- Yao, Tao-Chung, “Ch’iu Ch’u-chi and Chinggis Khan”, *HJAS*, Vol. XLVI, No. I, s. 200-219.
- Yao, Tao-Chung, “The Historical Value of Ch’üan-chen Sources in the Tao-Tsang”, *SSN*, No. XIII, s. 67-76.
- Yao, Tao-Chung, *Ch’üan-Chen: A New Taoist in North China during the Twelfth and Thirteenth Centuries, (Basılmamış Doktora Tezi)*, The University of Arizona, 1980.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “Ruh”, *İA*, C. XXXV, s. 187-192.
- Yen-Yuan, Chang, *Some T’ang and Pre-T’ang Texts on Chinese Painting II*, Trans. William R. B. Acker, Leiden, 1974.
- Yıldırım, Kürşat, “Doğu Türkistan ve İlk Sakinleri”, *TDİD*, C. XII/I, s. 419-440.
- Yıldırım, Kürşat, *Bir Zamanlar Türk İdiler*, İstanbul-Ankara, 2017.
- Yıldırım, Kürşat, *Doğu Türkistan’ın Tarihi Coğrafyası*, İstanbul, 2016.
- Yıldırım, Nimet, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, İstanbul, 2008.
- Yi’e, Wang, *Daoism in China*, Trans. Zeng Chuanhui, China, 2004.
- Yitik, Ali İhsan, “Taoculuk”, *İA*, C. XL, s. 10-12.
- Yu-Lan, Fung, *Çin Felsefesi Tarihi*, Çev. Fuat Aydın, İstanbul, 2009.

Yuqun, Liao, *Geneksel Çin Tibbi*, Çev. Tuğba Andaç, İstanbul, 2016.

Zen Budizm D. T. Suzuki'den Seçme Yazılar, Çev. İlhan Güngören, İstanbul, 1997.

Zhijia, Yin , “Taoist Philosophy on Environmental Protection”, *Taoism*, Trans. Pan Junliang-Simone Normand, Boston, 2012, s. 279-292.

Zhongjian, Mou , “The Quanzhen School and the Culture of Qilu Region”, *Taoism*, Trans. Pan Junliang-Simone Normand, Boston, 2012, s. 209-223.

ÖZGEÇMİŞ

1991 tarihinde İzmir’de doğdu. İlk ve Orta öğretimini doğduğu şehirde tamamladı. 2010 yılında Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü’nü kazandı. Bir yıl İngilizce hazırlık okuduktan sonra 2015 yılında mezun oldu. Aynı yıl Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü’nde yüksek lisans programına başladı ve 2019 yılında tezini savundu. İngilizce bilen Gülşah Hasgüçmen Rusça öğrenmeye devam etmektedir.

